

Людмила Косянчук

К 72

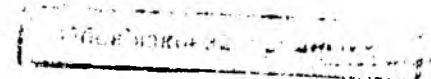
**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ТА СВІТОВОЇ
КУЛЬТУРИ**

Людмила Косянчук

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

Частина перша: від первісності до елліністичної епохи

НБ ПНУС

636856

Тернопіль
“Астон”
2001

63.3(0)-2

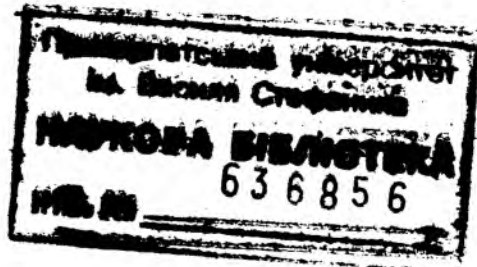
ББК 69-3(0)я73

К- 72

Косянчук Л.Г. Історія української та світової літератури. – Тернопіль: Астон, 2001.–392 с.

Розглянуто проблеми виникнення людського суспільства і подальшого цивілізаційного процесу. Розкрито вплив стародавніх цивілізацій на формування і розвиток світової та української культури. Узагальнення і аналіз культурних процесів зроблено на основі новітніх досягнень гуманітарної науки.

Розраховано на студентів вищих навчальних закладів.

© Косянчук Л.Г., 2001.
© Астон, 2001.

ISBN 966-7995-08-9

Розділ I

СТАНОВЛЕННЯ ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО КУЛЬТУРИ

Культура первісного суспільства

Первісне суспільство є початковим етапом становлення і розвитку людства, який завершився з виникненням стародавніх цивілізацій. Специфіка первісної історії визначається декількома моментами.

По-перше, це протяжність у часі: то не просто найбільший, а гігантський період історії, який за тривалістю майже в 600 разів перевищує всі наступні періоди історичного розвитку разом узяті. Його головний зміст визначається формуванням людини та суспільства: поява людини розумної активізувала історичний процес, сутністю якого виступає не лише технологічний прогрес, а й соціальний та духовний. Тож результатом первісного періоду історії людства є поява людини сучасного фізичного типу, ранніх класових держав, а також витоки моралі, науки, мистецтва, релігії.

По-друге, первісність – це час панування привласнювальних форм господарства. Творчий потенціал людини у виробництві був спрямований на засоби добування та перероблення готових природних продуктів. Це час активного емпіричного освоєння природи: матеріалів для виготовлення знарядь праці та інших речей; рослин, придатних для харчування, лікування та інших цілей. Це досконале пізнання поведінки тварин з метою їх уполювання; освоєння водних ресурсів; усвідомлення циклічності природи та космосу. Головними результатами такого пізнання були перехід до відтворювального господарства – землеробства і скотарства – та винайдення штучних матеріалів (кераміка, метал тощо).

По-третє, первісність – це своєрідна організація соціального життя, яка принципово відрізняється від класових суспільств. Головною її рисою був колективізм – примат колективного над індивідуальним, що знайшло вираження у родовій общині. Рід – провідний інститут первісності, а споріднені зв'язки – головний принцип організації тодішніх суспільств. Саме належність до роду надавала людині всі права, якими користувалися члени роду, і накладала певні обов'язки.

Джерела вивчення первісного суспільства. Давня історія стосується тих часів, коли ще не було винайдено писемності. Тому їй притаманні особливості джерел, способи їх здобування та аналізу, а також методів відтворення та осмислення минулого. Специфіка історичного дослідження полягає в тому, що чим далі вглиб історії людства спрямовано пізнання, тим більша хронологічна протяжність її періодів, але, навпаки, менша загальна

сума наших знань щодо кожного з цих періодів. Відтак найменше ми знаємо про початковий період історії людства. Окрім того, жодне джерело не дає нам прямого свідчення про такі важливі аспекти життя найдавніших суспільств, як соціальна структура та відносини між людьми, сприйняття ними світу та самих себе. Це є причиною того, що загалом історія первісного суспільства має бути комплексною наукою, яка акумулює досягнення різних дисциплін гуманітарного та природничого циклів.

Вивчення культури первісного суспільства базується, в основному, на матеріальних джерелах, створених у процесі життєдіяльності первісних людей, і на матеріалах природничих наук, котрі залучаються для відтворення навколишнього середовища, в якому здійснювалася життєдіяльність людини, та з'ясування біосоціальних процесів у суспільстві, що без них неможливо уявити історичний процес у ті давні часи.

До історичних наук, що вивчають первісне суспільство, відносяться археологія та етнологія. *Первісна археологія* здобуває і вивчає матеріальні рештки культури, які існували в далекому минулому. Вони складають незначну її частину, але щорічно внаслідок нових досліджень археологічних пам'яток наша інформація про цю епоху значно збільшується. Археологія охоплює всі матеріальні залишки виробничої, побутової та духовної діяльності – поселення, могильники, знаряддя праці, побутові та культові речі, зброю, – зрештою все, що було створено людиною та оточувало її в повсякденному житті та почасти й по смерті.

Археологи знаходять та вивчають, насамперед, знаряддя праці, що збереглися з моменту виникнення людства. Поряд зі знаряддями, які постійно вдосконалюються, з'являються спочатку вогнища, а згодом і рештки найдавніших жител. У житлах на місцях стоянок знаходять різні кам'яні та кістяні вироби, прикраси, амулети; на стінах печер з'являються малюнки; з мустерського часу відомі поховання людей. З появою посуду, а згодом і металевих виробів обсяг і різноманітність археологічного матеріалу ще більше зростають.

Археологами відкрито й найдавніші міста – осередки цивілізацій, а разом з цим, і писемні джерела, різного роду написи, дешифровано яких займаються лінгвісти та мовознавці. Цивілізації Месопотамії, долини Інду, критська, мікенська та інші стали відомими завдяки археологам. Археологічні джерела відіграють суттєву роль і при вивченні пізніших суспільств. Саме всеосяжність археологічних джерел створює фонд для дослідження найрізноманітніших проблем давньої історії: господарства та побуту людей, їхніх естетичних смаків, світогляду, соціальної організації тощо. Але археологічні джерела все ж таки відбивають не всі сторони життя, оскільки не всі дії та вчинки людей матеріалізуються.

Не менш важливим є особливе значення, яке матеріальні об'єкти вміщують у собі окрім їх утилітарних функцій. Символічна сторона ма-

теріальних предметів, як наприклад, орнамент чи малюнок, форма чи колір, допомагають зрозуміти природу людської поведінки і мислення. Звичайно, інтерпретація дослідниками цих матеріалів може відрізнятись від їх істинного призначення або використання. Тому відтворений на основі археологічних джерел історичний процес є дещо схематичним. Не виключено, що в деяких своїх реконструкціях через обмеженість джерельної бази сучасні археологи помиляються. У подальшому дослідження нових пам'яток, удосконалення методики наукового пошуку дадуть можливість збільшити обсяг інформації про первісне суспільство.

Наука *етнологія* вивчає традиційно-побутову культуру первісних суспільств, які донині збереглися в окремих регіонах світу. У пустелях Австралії, тропічних лісах Африки, болотах Амазонки, в Арктиці живуть близько 50 тисяч людей, що не знають сільського господарства і добувають їжу збиранням, полюванням, риболовлю. Наукове вивчення племен збирачів і мисливців почалося у XIX ст. Це останні представники первісної культури. На початку XX ст. існувало близько 650 таких суспільств.

Вивчаючи подібні народи, етнологи мають унікальну можливість спостерігати безпосередньо функціонування всіх явищ культури первісного суспільства. Найважливішим є дослідження соціальних відносин, які дуже важко відтворювати за матеріалами археологічних пам'яток. Етнологи мають справу з живою культурою, в якій можна спостерігати не лише окремі явища, речі, а й їхнє функціонування у виробництві, побуті, обрядах.

Проте етнологічні дослідження первісної історії наштовхуються на певні перешкоди. Найперше, це те, що сучасна культура таких суспільств сягає лише доби мезоліту. Кінець палеоліту було репрезентовано лише тасманійцями, культура яких через ізольованість сильно деградувала, і які зникли на початку XX ст. Більше аналогів маємо для доби мезоліту. Це всім відомі австралійці, а також ведда Шри-Ланки, бушмени Африки, деякі народи Америки тощо. Період антропогенезу та історію розселення людей на земній кулі (ранній палеоліт) відбито лише археологічними джерелами.

Відсталі народи не охоплюють все різнобарв'я первісності, оскільки їх репрезентовано, головним чином, ізолянтами, що опинилися в ненайкращих умовах життя: на півночі Америки, Європи та Азії, у пустелях та напівпустелях Азії, Африки та Австралії, у тропічних лісах Африки, Індії та Індонезії тощо. Екологічні та історичні умови їхнього існування призвели до консервації (стагнації) розвитку продуктивних сил (технології виробництва та господарства). Разом з тим, за тисячоліття свого існування, неважаючи на ізоляцію, ці народи зазнали не лише впливу цивілізованих суспільств, але й самі пройшли значний шлях культурного розвитку. Отже, структура їхньої культури в тій чи іншій мірі є деформованою. Та безперечним є те, що без даних етнології важко уявити собі такі елементи

соціального життя, як шлюб та сім'я, структура управління та влади, форма власності, ідеологічні уявлення тощо.

Розкопуючи місця проживання та поховання давніх людей, археологи здобувають матеріали і для інших наук: фізичні рештки людей вивчає *палеоантропология*, тварин – *палеозоологія*, рослин – *палеоботаніка* тощо.

Поряд з археологічними прямими свідками далекого минулого є палеоантропологічні джерела. Без даних цієї науки важко уявити собі фізичний вигляд людини протягом її еволюції до сучасного типу. Антропологи реконструюють не лише фізичний вигляд гомінідів, а й, виходячи зі стану та особливостей гомінідної тріади (прямоходіння, рука, мозок), розвиток трудової діяльності, а також особливості інтелекту: здатність мислити і розмовляти (за будовою черепа), характер харчування (за станом зубів), м'язовий та розумовий потенціал. Антропологи розв'язують проблеми расо-генезу, формування різних фізичних типів людей; етнічних особливостей. Визначення віку, статі, а також травм та захворювань померлих відіграє суттєву роль при реконструкції демографічних процесів, форм соціальної організації. Одним словом, без антропологічних джерел взагалі неможливо розглядати питання часу і шляхів становлення самої людини.

Крім даних археології, етнології та антропології для з'ясування окремих питань розвитку людства залучаються матеріали й інших гуманітарних і природничих наук.

Мовознавство вивчає проблеми формування мовних сімей та їхніх прадіалектів. *Топоніміка* як один з підрозділів мовознавства зробила великий внесок у розробку етногенезу та етнічної історії багатьох народів. Уточнити дані антропології дають можливість *генетичні дослідження*. У 1984 р. американський вчений К. Мулліс, досліджуючи молекулу ДНК, віднайшов більш точний спосіб ідентифікації живих істот та визначення їхнього віку. Удостоєний Нобелівської премії, цей винахід допомагає виявляти споріднені групи людей. Ґрунтується він на аналізі ДНК, що міститься в мітохондріях – найдрібніших структурах, що генерують енергію у клітинах, які успадковуються через яйцеклітину лише по жіночій лінії. Використовуючи цей метод для створення генеалогічного дерева сучасної людини, вчені підрахували, що перші сучасні люди вийшли з Африки близько 200 тисяч років тому.

За даними *геології* відтворюються зміни рельєфу протягом усієї історії людства, а за наслідками досліджень палеокліматології реконструйовані темпи і ритми трансформації природного середовища. Зміна клімату та рельєфу безпосередньо спричиняє зміни флори і фауни, які, у свою чергу, визначають напрям господарської діяльності і побут первісного суспільства.

Відтворити склад рослинності, її біологічні якості, простежити її зміни допомагають дослідження *палеоботаніків*. *Палеозоологія* вивчає тваринний світ минулого та історію його розвитку за рештками тварин або відбитками

їхньої життєдіяльності. Це дає змогу не тільки визначити якість життєзабезпечуючих ресурсів земної кулі, а й реконструювати методи і стиль полювання, встановити центри і час приручення того чи іншого виду тварин, окреслити напрями поширення скотарства тощо. Сучасна наука за кількісними і якісними показниками решток тварин і рослин на давніх поселеннях розробляє палеоекологічні і палеоекономічні моделі розвитку стародавнього населення.

Важливим моментом вивчення первісної культури є розробка її хронології. Останнім часом розроблено низку природничо-наукових методів датування. Найчастіше застосовується *радіовуглецевий метод*, заснований на використанні періоду напіврозпаду ізотопу вуглецю С, який дорівнює 5730 рокам, з відхиленням до 40 років. Справа в тому, що в результаті обміну речовин живі організми протягом життя накопичують в однаковій пропорції радіоактивний С₁₄ та звичайний С₁₂. Це накопичення припиняється зі смертю, а відтак починається розклад С₁₄. Вимір вмісту вуглецю, зіставлення диспропорції двох різновидів вуглецю з урахуванням швидкості розпаду радіоактивного вуглецю надає можливість встановити дату смерті. Відкритий видатним американським хіміком У. Ліббі, удостоєним за це Нобелівської премії, цей метод набув великого поширення в археології, хоча він і датує об'єкти в межах певних інтервалів. Більш-менш надійні дати, отримані завдяки цьому методу, досягають 60 – 70 тисяч років. Для датування більш ранніх етапів розвитку людства широко застосовуються досить надійні калій-аргоновий, термолюмінісцентний, палеомагнітний, дендрохронологічний методи.

Більш точно датування можна отримати за допомогою *дендрохронологічного методу*. Він ґрунтується на аналізі річних кілець деревини, специфіку утворення яких (ширина, колір) детерміновано природними умовами (стан Сонця, посушливі чи вологі роки). Припущення щодо хронологічних можливостей деревини існувало давно, але детальну розробку названого методу здійснено лише американським астрофізиком А. Дугласом. Метод передбачає побудову дендрохронологічної шкали та зіставлення з нею зразків деревини з тих чи інших археологічних об'єктів. Висхідною точкою такої шкали є точно датоване дерево, тобто точна дата його спилування. Порівняння часткового збігу річних кілець другого зразка з першим, третього з другим тощо дає змогу датувати наступні зразки – так створюється дендрохронологічна шкала. І досить порівняти з нею якийсь новий зразок, аби встановити дату спилування дерева, а разом із цим дату зведення житла, поховальної споруди чи виготовлення якоїсь дерев'яної речі. Оскільки на ріст дерева впливали різні причини, зокрема місцевого характеру, це потребує створення дендрохронологічних шкал для певних регіонів та за різними породами дерев. Окрім датування, створення дендрохронологічної шкали може бути корисним і для відтворення змін клімату – вони теж

відбиваються на річних кільцях. Це, у свою чергу, може пролити світло й на причини змін у матеріальній культурі.

На ґрунті кераміки розроблено термолюмінісцентний метод датування. Суть його зводиться до того, що глині властива радіоактивність. При випалі вона знищується, а потім знову розпочинається її накопичення. Чим більше часу пройшло з моменту виготовлення глиняної речі, тим більше накопичується повторної радіації. Вимір цієї радіації й надає змогу визначити час виготовлення глиняної речі. Ця процедура складна й має наслідком отримання термолюмінісцентного ефекту – світла, яким супроводжується нагрівання зразка та вивільнення його від накопиченої радіації.

Палеомагнітний метод ґрунтується на виявленні намагніченості об'єктів, які побували під дією вогню. Під час нагрівання (глиняний посуд при випалі) або спалювання (дерево) окисел заліза втрачає свої магнітні властивості. Останні відновлюються при охолодженні та набувають напрямку та сили магнітного поля тієї точки Землі, де знаходиться об'єкт. Ці показники міняються залежно від часу, на основі чого й розробляється своєрідна шкала таких змін, зіставлення з якою результатів обстеження зразка (кераміки, деревного вугілля) дає дату з точністю ± 50 років.

Калій-аргоновий метод полягає в тому, що вік вулканічних порід визначається кількістю аргону в породі. Саме вона вказує, скільки часу минуло з тих пір, коли виникла порода і калій почав розпадатися.

Слід зазначити, що майже всі вказані методи технологічно складні та не виключають помилок різного характеру, які лише частково усуваються з розвитком науки, зокрема шляхом удосконалення приладів. Об'єктивні труднощі криються в тому, що в різні історичні періоди вміст того ж C_{14} в атмосфері міг бути різним. Тому лише зіставлення серій дат, отриманих різними способами, надає їм надійності.

У практиці сучасних наукових розробок проблем первісної історії стали традиційними використання результатів спостережень астрономії, фізики, хімії, сейсмології тощо. Останнім часом склався особливий напрям комплексного дослідження – *археопетрографія*, яка вивчає мінералогічний і хімічний склад знарядь праці, побутових та інших предметів первісної людини, що дає змогу уточнити джерела постачання сировини та шляхи її транспортування й обміну між первісними общинами. При з'ясуванні питань житлобудівництва, планування міст і селищ застосовуються дані *інженерних наук*.

Отже, застосування природничо-наукових методів дослідження дозволяє: по-перше, відтворити динаміку розвитку навколишнього середовища; зміни якого справили вирішальний вплив на життєдіяльність первісного суспільства; по-друге, реконструювати форми і стиль господарства та матеріальної культури; по-третє, з'ясувати виникнення і використання різних об'єктів матеріальної культури (походження сировини та засоби її добуван-

ня, технологія обробки, виникнення і розвиток металургії). Поряд з цим встановлено рівень раціональних знань первісної людини: медичних, математичних, біологічних, астрономічних, географічних тощо.

Хронологія та періодизація історії первісного суспільства. Вивчення закономірностей розвитку людського суспільства передбачає поділ процесів еволюції матеріальної, соціальної й духовної культури на основні, якісно відмінні один від одного періоди.

Відповідно до джерел вивчення існує кілька спеціальних періодизацій первісного суспільства. Перша з них – *геологічна*, за якою історія людства укладається лише в останній, четвертинний період кайнозойської ери. Іноді цей період називають антропогеном, підкреслюючи тим, що він є періодом виникнення і розселення людини на земній кулі. Але ж історія людства нерозривно пов'язана з історією Землі, тому стисло нагадаємо її періодизацію, яка ґрунтується, головним чином, на палеонтологічних даних.

В історії нашої планети виділяють чотири великі ери. За докембрійської розпечена земна куля поступово охолоджувалася, і лише наприкінці ери з'являються перші примітивні організми. За палеозойської ери виникають безхребетні тварини (вони панували протягом кембрійського, силурійського і девонського періодів) та земноводні (кам'яно-вугільний та пермський періоди). Флора цього часу характеризується поширенням спорових рослин: хвощів, плаунів та деревоподібних папоротей. Мезозойська ера – це час гігантських плазунів; тоді ж з'являються перші ссавці (сумчасті) та птахи (зубаті – археоптерікси). За кайнозойської ери, що поділяється на третинний і четвертинний періоди, розвиваються вищі форми тваринного світу – ссавці. За третинного періоду був тропічний і субтропічний клімат, що поширювався і на Європу. Тоді в Європі жили такі тварини, як страуси, жирафи, слони, носороги, шаблезубі тигри, мавпи тощо.

Схема періодизації антропогену розроблена на основі вивчення змін природного середовища внаслідок періодичного наступу льодовика в Північній півкулі. Геологічною наукою *антропоген* поділяється на дві епохи: 1) передльодовикову і льодовикову (еоплейстоцен і плейстоцен); 2) післяльодовикову або сучасну (голоцен). Перша епоха поділяється на п'ять льодовикових періодів: дунай, гюнц, міндель, рисс і вюрм (за назвами альпійських річок, де були вперше простежені виразні льодовикові відкладення відповідного часу) і чотири міжльодовикові: дунай-гюнц, гюнц-міндель, міндель-рисс, рисс-вюрм. Ця схема відображає послідовність змін природного середовища, хоча їх хронологічне співвідношення постійно уточнюється. Вона дає змогу простежити послідовність розвитку матеріальної культури, що зберігається у відповідних геологічних нашаруваннях, а також забезпечити надійне хронологічне обґрунтування етапів розвитку й удосконалення техніки і технології первісного виробництва.

Складена за матеріалами Центральної та Західної Європи, ця схема не має універсального значення, проте, як найбільш обґрунтована, частіше використовується у спеціальних дослідженнях. Крім цієї схеми, розроблена ще низка варіантів регіонального поділу антропогену, які узгоджені з альпійською схемою.

На відміну від геологічної, *археологічна періодизація* ґрунтується на соціальних чинниках, а саме: змінах у характері матеріалу, з якого виготовлені основні знаряддя праці й предмети побуту, а також у техніці й технології їхньої обробки. Ще давньокитайські і давньоримські філософи помітили послідовність у використанні каменю, бронзи (міді) і заліза для виготовлення знарядь праці та зброї на певних етапах історичного розвитку. Наприкінці XIX ст. був запропонований поділ історії суспільства на кам'яний, бронзовий та залізний віки, що послідовно змінювали один одного. Така періодизація ґрунтується на матеріальних критеріях та відбиває процес освоєння людиною навколишнього середовища. Суб'єктивна оцінка цих факторів призвела до того, що схеми внутрішнього розподілу кожного із зазначених віків у різних дослідників суттєво відрізняються одна від одної. Тому наведемо лише узагальнену археологічну періодизацію історії первісного суспільства.

Загалом найбільший за тривалістю період – давній палеоліт – ділять на ранній або нижній (2 млн – 40–35 тис. років тому) та пізній або верхній (40–35 – 10 тис. років тому). У свою чергу, ранній палеоліт орієнтовно ділять на олдувайську, ашельську, мустьєрську епохи. Середній кам'яний вік називають мезолітом (X – V тис. до н. е.), а новий кам'яний вік – неолітом (VIII – III тис. до н. е.). Багато дослідників виділяють перехідну епоху між кам'яним і бронзовим віком – енеоліт (мідно-кам'яний вік) – час, коли вперше виникають вироби з міді (IV – III тис. до н. е.). З кінця IV і до початку I тис. до н. е. був бронзовий вік; Східна Європа увійшла в цю епоху в II тис. до н. е.

Археологічна періодизація, будучи тісно пов'язана з геологічною, дає можливість прослідкувати характер і напрям удосконалення знарядь праці, а також пов'язати розвиток матеріальної культури суспільства зі змінами природного середовища.

Археологічна культура. Крім діахронного різнобарв'я археологічних матеріалів, спостерігається й синхронне (у просторі), викликане різними причинами, зокрема різними умовами проживання та господарювання. До того ж із певного часу починають формуватися людські спільноти, що усвідомлюють себе як щось окреме, відмінне від інших, – виникають праєтноси. Усвідомлення себе як певної спільноти та протиставлення себе навколишньому світові заклало ґрунт для формування своєрідних рис культури. Тому, проживаючи навіть у схожих умовах, колективи можуть різнитися за

культурою. Це знаходить відбиття у різних речах та явищах: у поховальних звичаях, формах, оздобленні посуду, прикрасах, облаштуванні житла.

Упорядкуванню археологічних джерел у просторі слугує поняття археологічної культури. Воно відбиває сукупність подібних пам'яток у межах певної території та певного часу. Таким групам пам'яток притаманна певна специфіка порівняно з іншими, наприклад, за рисами поховального звичаю, посудом (технологія виготовлення, форми, прийом оздоблення; орнаментация), прикрасами тощо. Археологічна культура – провідна категорія археологічного пізнання, оскільки вона дає змогу не лише впорядкувати матеріал за певними групами, обмеженими простором і часом, а й виявити спільноті творців археологічної культури, – окремих етносів чи груп споріднених етносів. Таким чином, археологічна культура прокладає місток між матеріальною культурою та її творцями.

Назви археологічних культур умовні та можуть походити від населених пунктів, де було вперше знайдено пам'ятки певного типу. Наприклад, назва Трипільської археологічної культури походить від с. Трипілля, а Черняхівської – від с. Черняхів на Київщині. За типом поховальних споруд було виділено три археологічні культури бронзового віку: Ямну, Катакомбну та Зрубну. Деякі археологічні культури названо за специфічною формою посуду: лійчастого посуду, кулястих амфор, багатопружкової кераміки тощо. Не викликає сумніву, що археологічні культури відбивають якісь спільноти людей – окремі етноси чи їх споріднені групи (культурно-історичні спільноти). Оскільки власні назви (самоназви) цих спільнот нам невідомі, то творців культур іменують за назвами самих археологічних культур, тобто теж умовно. Звідси походять назви – трипільці, середньостогівці, ямники тощо.

Антропологічна періодизація знайшла своє відображення в систематичі людини та її предків. Розроблена на суто природничих засадах, вона дає можливість простежити етапи еволюції людини та її предків, встановити межу, яка відокремлює людину від тварини, розглянути суттєві питання послідовного становлення прямоходіння, формування руки, розвитку мозку, виникнення мислення і мови. Антропологи поділяють епохи за змінами фізичного типу людини в такому порядку: найдавніша людина (*Homo erectus*, архантроп), стародавня людина (*Homo sapiens neanderthalensis*, палеоантроп), сучасна людина (*Homo sapiens sapiens*, неоантроп).

Однією з найскладніших в антропології є проблема грані між людиною і твариною. Дослідниками не встановлені остаточно критерії морфологічного (фізичного) розмежування між людиною та її предками. Так, остаточно не визначене місце людини вмілої (*Homo habilis*). Одні вважають її людиною, інші – передлюдиною.

Історична періодизація поділяє первісне суспільство на три етапи його розвитку: 1) первісне стадо або праобщина (епоха становлення первісного

суспільства); 2) первісна община (епоха розвитку первісного суспільства); 3) занепад первісного суспільства та виникнення передумов становлення політичного суспільства. Дискусії з приводу проблем періодизації історії первісного суспільства тривають, і тому загально визнаної схеми періодизації поки що не вироблено.

Природно-кліматичні умови існування та розселення первісних людей. На відміну від тварин, адаптація людини сучасного типу (*Homo sapiens*) до різноманітного природного середовища мала не біологічний, а соціальний характер. Залежно від характеристики довкілля виникали різні форми господарської діяльності. Значною мірою відрізнялися засоби господарювання населення тропічних лісів, гірських районів, відкритих саван, крилово-льодовикової зони та ін. Одразу наголосимо, що виділення людини з тваринного середовища сталося лише у Старому Світі; ні Америка, ні Австралія в цьому процесі не були задіяні – вони були заселені людиною сучасного типу лише за пізнього палеоліту.

Загальною рисою всіх варіантів господарської адаптації первісних общин був подальший розвиток полювання на різних тварин. Щодо збиральництва та рибальства, то їхня питома вага в раціоні мисливців залежала від конкретних умов навколишнього середовища. Якщо в південних регіонах питома вага продуктів збиральництва в раціоні харчування була досить значною, то в північних – основою раціону вважалася мисливська здобич.

Становлення людини і суспільства, в цілому, відбувалося у сприятливих кліматичних умовах. Початок четвертинного періоду позначений похолоданням, яке можна розглядати лише як епізоди в історії теплого клімату. Оскільки кам'яний вік передує геологічній сучасності, котра встановилася близько 12 – 10 тис. років тому, то найдавніші люди жили за іншого клімату, в оточенні інших фауни та флори.

З наближенням до сучасності зростала тривалість холодних епох. Крім того, повторюваність холодних епох частішала, а похолодання посилювалося. Розвиток людського суспільства в північних широтах земної кулі в пізньопалеолітичну епоху відбувався під впливом переважно холодного клімату, хоча сам перехід до пізнього палеоліту здійснився в період кліматичного оптимуму. Загалом, клімат Землі за четвертинного періоду мав субтропічний характер, окрім областей, що прилягали до льодовиків. Тут відбувалося поступове погіршення клімату. За міндельського зледеніння панував ще помірно-зволожений теплий клімат. Європу вкривали густі ліси з багатою фауною та флорою, зокрема й теплолюбною, що з'явилася тут за третинного періоду.

Драматичною подією в історії людства було велике зледеніння Північної півкулі; особливої потужності воно набуло в Північній Америці та Євразії. Уламком цих льодовиків є сучасна Гренландія. Сильні зональні зледеніння відбувалися в Альпах, на Алтаї, Памірі, в Тибеті, Гімалаях, а

також у Південній півкулі – в гірських областях Африки (Кіліманджаро, Кенія), Австралії та Нової Зеландії. За цього часу суходіл та водні басейни мали інші обриси.

Почавшись кількості тисяч років тому, зледеніння досягло максимального розвитку 150 – 100 тис. років тому. Риське зледеніння було таким грандіозним, що призвело до погіршення клімату в усій Північній півкулі. Під час цього – максимального – зледеніння льодовики покрили Англію (до широти Лондона), Скандинавію, Голландію, більшу частину Німеччини, Північне Прикарпаття та частину території України (вздовж Дніпра льодовик спускався до сучасного Дніпропетровська). Встановився помірно-холодний та вологий клімат. Західна Європа вкрилася лісами, у Східній запанували степи. Теплолюбні рослини й тварини зникли. Типовим представником тваринного світу став мамонт; на той час в Європі жили також шерстистий носоріг, печерний ведмідь, печерний лев, гієна, бізон, лось, олень.

Вюрмське зледеніння за розміром льодовикового щита, порівняно з попереднім, риським, було меншим, однак клімат вюрмського часу був холоднішим. Такий палеокліматичний парадокс пояснюється тим, що в цей час північна частина Світового океану вкрилася суцільним льодом, утворивши разом з материками своєрідний величезний суходіл. Європа опинилася у глибині цього суходолу, що зумовило її різко континентальний клімат, який існує й понині в Сибіру.

Середньорічна температура на поверхні землі знизилася на 5⁰С. Максимум похолодання припадав на період 21 – 17 тис. років тому. П'ять відсотків всієї світової вологи зосереджувалося на суші у вигляді льоду. Внаслідок цього рівень Світового океану знизився на 130 м. Це спричинило зміну обрисів материків, зокрема, утворилися сухопутні “мости” до Британських островів, Індонезії, Аляски. Суходоли утворилися також на місці мілководних ділянок морів, зокрема, Азовського моря, Одеської затоки. Чорне море перетворилося на невелике озеро, а Кримський півострів на підвищену ділянку степової зони Східної Європи. Поглибилися долини всіх річок. Взагалі, рельєф став більш розчленованим, що сприяло загонному полюванню.

Материкові льодовики мали величезну товщу: у Північній Америці – 3800 м, у Гренландії – 3300 м, у Скандинавії – 2500 м. Для порівняння нагадаємо, що найвища гора України – Говерла – має висоту 2061 м. Під час максимуму вюрмського зледеніння середньорічна температура в Європі сягала –2⁰, січнева –14⁰, липнева +12⁰. З наближенням до краю льодовика липнева температура знижувалася до +8⁰ – +10⁰. У вологі й холодні періоди льодовик просувався далеко на південь, а в теплі, сухі – відступав у північному напрямку. Наступ і відхід льодовиків мали нестабільний пульсуючий, характер, тобто декілька стадій свого розвитку й згасання, коли походження на якийсь час поступалося потеплінням, і навпаки. Смуга землі

вздовж південного краю льодовика являла собою мертву пустелю, зриту льодовиком, чиї пульсивні переміщення знищували рослинність, залишаючи гряди уламків гірських порід, піску, глини. Ці пагорби перемивалися льодовиковими талими водами, тому значні території Північної Європи вкривалися піщаними відкладами – зандрами. Так сформувалася зона зандрових рівнин, що охоплювали безкраї низини від Великобританії до верхів'їв Волги. Типовою зандровою рівнинною низиною є Полісся, що займає північ України та південь Білорусії.

Холодне, важке повітря з крижаного щита рухалося на південь, відтісняючи легкі й теплі повітряні маси Середземномор'я. Тому в південному напрямку з льодовика постійно дули сильні, холодні й сухі вітри. Вони зривали дрібний пил з непокритих рослинністю зандрових рівнин біля півніжжя льодовика і несли його на південь. Віддаляючись від льодовика, вітри поступово слабшали, і пил випадав на поверхні землі, формуючи т. зв. лесові відклади.

Отже, наприкінці льодовикової епохи в Європі склалися дві природно-кліматичні зони – зандрова і лесова. Кордон між ними, як правило, дуже чіткий. Прикладом може бути південний рубіж зандрової Поліської низовини Північної України. Лесові відклади потужністю до 20 м вкрили лісостепову смугу України від Полісся на півночі до чорноморських степів на півдні.

Полісся з низинним заболоченим рельєфом, сформованим переважно водно-льодовиковими відкладами та перевіяними вітром пісками, на півдні різко переходить у підвищення, де під шаром чорнозему залягає багатометрова товща жовтого лесу. Лес як продукт розкладу різних гірських порід має складний хімічний склад. Тому ґрунти, що сформувалися на лесах, багаті на різні мікроелементи і відзначаються особливою родючістю.

Наприкінці плейстоцену північні моря та океани до 45° північної широти вкрилися кригою: Атлантичний – до північного узбережжя Іспанії та широти Монреалю, Тихий – до Японії. Оскільки крига мало зволожує атмосферу і віддзеркалює сонячні промені, Північна півкуля була гігантською сушею. Це обумовило сухість прильодовикового клімату. Замість вологих і теплих повітряних мас з Атлантики, які нині приносять в Європу основну кількість опадів, з льодовика дув холодний і сухий північний вітер. Сформувався холодний, сухий континентальний клімат з великими сезонними контрастами температур, з холодною зимою і сухим, спекотним літом. Наприклад, у Поліссі в максимум похолодання річна норма опадів не перевищувала 200 – 300 мм, що відповідає нормі опадів сучасних напівпустель, а середня температура зими – 30°.

На відстані 200 км південніше льодовика починалися холодні лісостеги та степи. Вони поширювалися на південь до Чорного моря, Карпат, Альп, Піренеїв. Сухість клімату обумовила незначну хмарність і велику

кількість сонячних днів. Велика кількість сонячної енергії стимулювала процеси фотосинтезу рослин. Однак постійні холодні північні вітри з льодовика, промерзання ґрунту і холодний, сухий, континентальний клімат перешкоджали росту дерев, усуваючи природного конкурента трав. Лесовий пил, принесений вітром від півніжжя льодовика, змішуючись зі снігом, сприяв його швидкому таненню, підживлюючи ґрунт, стимулюючи ріст трав. Все це обумовило інтенсивний розвиток трав'яного покриву у прильодовиковому степу.

Збільшення трав'яного покриву створило сприятливі умови життя для численних трав'янистих. Посушливий клімат прильодовикових степів обумовлював збереженість поживних якостей трави, що не перегнивала під осінніми дощами, а в зимовий час була доступна для трав'янистих внаслідок незначної кількості снігового покриву. Через сухість клімату, на відміну від сучасних тундр, було мало боліт та озер, отже, і машкари, комарів, мух, що, як правило, заважають випасу трав'янистих (мамонт, шерстистий носоріг, бізон, кінь, кулан, північний олень, вівцебик тощо). В лісотундрах Верхнього Дону, Середнього Дону, Волині, Верхньої Вісли, Морави знаходилася т. зв. мамонтова зона прильодовикової Європи. На південь від неї, у причорноморських степах переважав бізон. Північний олень – типово тундрова тварина – мешкав навіть на узбережжі Середземного моря, у Криму та на Кавказі.

Зміни клімату наприкінці плейстоцену (18 – 15 тис. років тому) привели до суттєвих змін фауни та флори. Клімат починає теплішати, хоча це переривалося тимчасовими похолоданнями. 12 тис. років тому Європа майже повністю звільнилася від льодовиків.

В останньому льодовиковому періоді (від 120 тис. до 18 тис. років тому) на півночі Європи існувало Балтійське льодовикове озеро. Гігантський льодовий язик відгородив Балтію в районі Данії та Південної Швеції від Світового океану крижаною греблею. Поблизу південного краю скандинавського льодовика утворилося величезне прісноводне озеро, що було заповнене холодними водами з льодовика і мало стік у бік Білого моря. За північний берег водойми правила суцільна крижана стіна. Від неї відколпувалися айсберги, що плавали Балтійським льодовиковим озером, рівень якого був на 30 м вищим від Світового океану. Відхід скандинавського льодовика на північ призвів до розмиву крижаної греблі, що відокремлювала Балтійське озеро від Світового океану. Це сталося 8213 р. до н. е. поблизу гори Білінген у Центральній Швеції. За один рік рівень Балтії впав на 30 метрів і зрівнявся з рівнем Світового океану. Теплі та солоні води Атлантики проникли у Балтію, яка з прісноводного озера перетворилася на солоне море.

Ці події знаменували кінець льодовикової епохи та початок голоцену. Утворення на місці прильодовикового Балтійського озера теплого морсько-

го басейну стимулювало подальший відступ льодовика і привело до різкого пом'якшення клімату в Північній Європі. У горах Норвегії залишки льодовика остаточно зникли близько 8 тис. років тому.

Потепління в кінці льодовикової епохи привело до розмерзання морів, зволоження клімату, збільшення снігового покриву. Бурани та ожеледиці взимку обумовлювали періодичну нестачу кормів і масовий падіж травоядних. Густий вовняний покрив мамонтів, бівцебиків, бізонів, розрахований на холодний, але сухий клімат, намокав під час відлиг. Заморозки після відлиг призводили до змерзання вовни і загибелі тварин від переохолодження.

У цей час розпочалася перебудова режиму циркуляції повітряних мас над прильодовиковою Європою. Сухі і холодні вітри з льодовика змінюються вологими західними вітрами з Атлантики. Тундростепи заростають березово-сосновими лісами. Всі ці фактори стали основною причиною вимирання мамонтів, шерстистих носорогів, бівцебиків і значного поширення північного оленя 15 – 14 тис. років тому. Просуваючись за відступаючим льодовиком, північний олень сприяв пересуванню первісних людей на північ, створивши необхідні умови для їх проживання в прильодовикових тундростепах. Олень, крім м'яса, забезпечував людину шкірами для одягу та житла, рогом, кісткою, сухожиллями для виготовлення знарядь праці.

Виникнення рас вчені пов'язують з пізнім палеолітом, хоча суто расові комплекси тоді остаточно ще не склалися. Багато расових прикмет склалися під впливом природного середовища, тобто мали адаптивний характер.

Характерні риси екваторіальних рас сформувалися в Африці на південь від Сахари (негроїди) й Південно-Східної Азії (австралоїди). Деякі з них відрізняються адаптацією до жаркого й вологого клімату та підвищеного сонячного випромінювання. Серед ознак європеїдної раси, сформованої під впливом зовнішнього середовища, передусім слід виділити світлий колір шкіри, який сприяє глибшому проникненню сонячних променів й виробленню вітаміну Д, який захищає організм від рахіту.

Фізичний тип представників монголоїдної раси склався в напівпустелях і степах Центральної Азії, де з кінця зледеніння встановився різко континентальний клімат із високими добовими коливаннями температури і частими пиловими суховіями. Ці кліматичні чинники спричинили вузький розріз очей.

Очевидно, для формування ознак, корисних у певному середовищі, існував якийсь біологічний механізм. На думку фахівців, ним був природний добір. Наприклад, в умовах жаркого клімату і підвищеної сонячної інсоляції темношкірі, широконосі та товстогубі люди мали більше шансів вижити і залишити плодюче потомство, ніж світлошкірі, тонконосі та тонкогубі. «Корисні» ознаки передавалися у спадок і через кілька поколінь ста-

вали домінуючими в популяції. Окремі расові ознаки могли виникнути внаслідок мутацій, тобто зміни генетичної основи. Якщо вони були корисними в даних кліматичних умовах, то також закріплювалися природним добром.

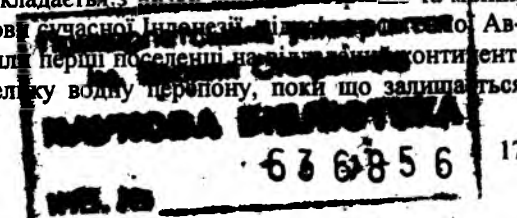
Із розвитком виробничих відносин і вдосконаленням соціальної організації первісного суспільства природний добір втратив своє значення. Активно пристосовуючи оточуюче середовище для господарських і культурно-побутових потреб, люди дедалі менше залежали від кліматогеографічних умов. Так, житло, одяг, взуття значно краще захищали їх від холоду та спеки, ніж ті чи інші расові адаптації. Очевидно, роль природного добору в життєдіяльності первісних колективів різко впала вже на рубежі пізнього палеоліту та мезоліту.

Важливу роль у процесі расоутворення відіграла ізоляція, пов'язана з нечисленністю колективів на ранніх етапах існування людства. Розселяючись у віддалених регіонах, первісні колективи часто перетворювалися на замкнуті популяції, ізолювані одна від одної природними перепонами. Проте останні не завжди перешкождали проникненню людей на інші континенти.

У пізньопалеолітичну епоху первісні люди з'явилися на американському й австралійському континентах, на яких зовсім відсутні сліди перебування давніх гомінід. Поява людей в Америці пов'язана з Берингією – великою зоогеографічною областю, яка існувала протягом останнього юрмського зледеніння, коли рівень Світового океану знизився, і між Камчаткою та Аляскою існував міст суші, але водночас чверть Євразії та три чверті Північної Америки були вкриті кригою. Коли у зв'язку з глобальним потеплінням знову піднявся рівень Світового океану, Берингія перестала існувати.

Первісні мисливці – вихідці з тихоокеанського узбережжя та центральних регіонів Азії – могли перебратися на територію американського континенту лише в такі проміжки часу: 45 – 38, 28 – 25 та 13 – 10 тис. років тому, коли під час коротких потеплінь прохід у гірському масиві між Західною Аляскою та незамерзаючими зонами Америки був вільним від криги. Не виключено, що деякі переселенці проникали на континент через острови Тихого океану.

На австралійському континенті найдавніші сліди людської діяльності віддалені від сучасності на 35 – 30 тис. років тому. Геологічна наука детально відтворила палеогеографічний ландшафт Південно-Східної Азії під час останнього зледеніння, який складається з низки лінійних островів та шельфів, що в той час з'єднували острови сучасної Індонезії з австралійським континентом. Цим шляхом і вирушили перші поселенці на великий континент. Як їм вдалося подолати невелику водну перепону, поки що залишається

загадкою. Із заселенням Америки та Австралії людина практично опанувала всі доступні на той час території земної кулі.

Походження людини. Перші спроби визначити місце людини в органічному світі були зроблені античними філософами. Так, згідно з класифікацією Арістотеля (IV ст. до н. е.), вона належить до особливої сукупності вищих тварин – живородних ссавців, вкритих волоссям і дихаючих легенями. Розглядаючи людину як кінцевий результат розвитку живих істот, Арістотель детально описав її тіло і вказав на ті особливості (прямоходіння, наявність розвинутого головного мозку, членороздільна мова, здатність мислити), завдяки яким вона посідає панівне місце в природі. Між людиною та іншими тваринами він розміщував мавп. Думку про схожість людини та мавпи розвинув давньоримський лікар та анатом Клавдій Гален (III ст. н. е.), який назвав мавп “смішними крпіями людей.” Він виявив багато спільних рис у їхній анатомічній будові. В епоху Відродження, коли вчені знову повернулися до анатомічних досліджень, англієць Е. Тайсон дав анатомічний опис шимпанзе, вказавши, що вищі мавпи є перехідною ланкою між людиною, нижчими мавпами та іншими тваринами.

У XVIII ст. ці думки про спорідненість людини з тваринним світом дістали теоретичне обґрунтування. Класифікація шведського натураліста Карла Ліннея поставила людину в один ряд з мавпою. Вона сприяла розвиткові еволюційних ідей, остаточно утвердження яких пов'язане з працями англійського вченого Чарльза Дарвіна. У сучасній науці вкорінилася думка про те, що людина з'явилася на Землі в результаті тривалого історико-еволюційного розвитку органічного світу. Численні палеоантропологічні знахідки XIX ст. дали змогу конкретизувати уявлення про її місце в природі та шляхи еволюції її предків.

Згідно зоологічної систематики, всі сучасні люди належать до одного біологічного виду чи навіть підвиду людини розумної – *Homo sapiens* (*Homo sapiens sapiens*). Вид *Homo sapiens* входить до роду людини (*Homo*), який включає також викопних людей – палеоантропів та неоантропів (останнім часом палеоантропів часто розглядають як підвид *Homo sapiens neanderthalensis* виду *Homo sapiens*).

Разом з іншими викопними людьми (архантропами) та безпосередніми попередниками людей – австралопітеками, рід *Homo* складає родину гомінідів (*Hominidae*), представникам якої властиві великий мозок, випрямлене положення тіла і двонога хода, наявність рухливої, придатної до тонких маніпуляцій кисті з великим пальцем, що різко протиставляється іншим.

Важливим моментом визначення місця людини у Всесвіті є з'ясування джерел і характеру тих рушійних сил, що згодом спричинили виникнення людства. Вже ніхто не заперечує, що безпосереднім “матеріалом” для виникнення людства була біологічна основа – тривалий і суперечливий шлях

розвитку анатоми-фізіологічної і нервово-психічної організації її безпосередніх пращурів. Проте не лише біологічні передумови привели до виникнення людства. Його становлення значною мірою було зумовлене також іншими чинниками, перш за все, соціальними.

Зауважимо, що проблема походження людини є теоретичною, тобто розв'язується логічними засобами з урахуванням різних чинників. Загалом, вона полягає в розкритті механізму формування соціального на ґрунті біологічного, у встановленні причин, що сприяли подоланню суто біологічних закономірностей існування тваринного світу та виникненню соціальних, результатом чого і стала людина та суспільство.

Вже спроба основоположника наукового підходу до проблеми антропогенезу Ч. Дарвіна звести процес виникнення людини і суспільства лише до біологічних факторів (статевий відбір) не дала очікуваних результатів. Теорія Дарвіна не дає відповіді на головне питання: як виникли такі суто людські якості, як моральність, членороздільна мова, свідомість і, нарешті, суспільство. Вченими створено безліч інших теорій, в яких теж у межах біологічної еволюції, намагалися з'ясувати своєрідність людського суспільства, спираючись на визнання окремих біологічних чинників як рушійних сил процесу антропогенезу.

Останнім часом з'явилися нові теорії, в яких велика увага приділяється екологічним та космічним чинникам антропосоціогенезу. Спираючись на сучасні досягнення природничих наук, деякі більше дослідників намагаються простежити безпосередні зв'язки між циклами еволюційного перетворення природи, ритмами геофізичних і космічних процесів та виникненням людини і суспільства. Немає потреби їх детально розглядати, зупинимось лише на двох теоретичних напрямках соціальних концепцій: т. зв. культурологічному та трудовому.

Серед багатьох західних дослідників дістала широке визнання культурологічна теорія, згідно з якою основою соціогенезу є культура, насамперед духовна. Народжуючись і зростаючи, людина формується під впливом культури того чи іншого соціального оточення. Саме культура, а не структура організму визначає поведінку людини. Це пов'язано з особливостями розвитку культури, яка передається від одного покоління до іншого не генетичним шляхом, а завдяки навчанню. Таким чином, розвиток культури може відбутися незалежно від біологічної еволюції. Це так, але не можна стверджувати, що культура є єдиною ознакою, завдяки якій людство відрізняється від тваринного світу.

Найбільшого поширення серед дослідників набула трудова теорія Ф. Енгельса, згідно з якою праця створила саму людину, зумовила напрям розвитку її морфологічної структури, сприяла виникненню свідомості, мови, культури тощо. Визнаючи вирішальну роль праці у становленні людства, трудова теорія надає великого значення також біологічним чинникам,

передовсім прямоходінню, розвитку руки і мозку. У зв'язку з цим вона визначається як біосоціальна.

Саме у процесі праці між людьми виникають своєрідні зв'язки – виробничі або соціально-економічні. Їх розглядають як первинні, що об'єднують людей та протистоять суто біологічним, притаманним тваринам. Ці зв'язки справляють потужний вплив на людину: роблять її такою, як і той колектив, до якого вона належить. Виступаючи основою соціального організму, соціально-економічні відносини детермінують свідомість та волю людей, визначають мотиви і стимули їхньої діяльності, а разом з цим – їхню поведінку, тобто все те, що в широкому розумінні є культурою. Тому зміна соціально-економічних відносин, спричинена прогресом продуктивних сил, веде до зміни норм поведінки, соціальних цінностей, орієнтирів, бажань та мотивації діяльності.

Соціальна діяльність відрізняється від природної тим, що її спрямовано на створення речей, яких у природі в готовому вигляді не існує. Тому соціальна діяльність завжди передбачає перетворення природних речей, тобто творчість як таку. У свою чергу, творення завжди пов'язане з метою, яка прогнозує бажаний результат, уявляє його. А це неминуче потребує наявності певних образів, тобто понять, яких не може бути без мислення та мови. Отож виробнича діяльність є можливою лише за умови існування мислення поняттями. Природним носієм творчого акту, тобто свідомості, мислення та мови, виступає людина.

Залишаючись біологічною істотою, людина підкорює соціальним мотивам біологічні інстинкти – статевий, харчовий та інстинкт самозбереження, тобто живе за певними правилами, які диктує їй колектив. Цим вона відрізняється від тварини, життя якої повністю залежить від біологічних інстинктів. Виникнення суспільства – це, насамперед, поява колективу людей, об'єднаних соціально-економічними зв'язками.

Отже, проблема виникнення людства ще далека від свого остаточного з'ясування, але одне є незаперечним: людина пройшла довготривалий шлях у своєму біологічному розвитку, без глибокого, всебічного дослідження якого неможливо зрозуміти характер та особливості формування її матеріальної та духовної культури.

Період антропогенезу є перехідною епохою від тварини до людини, від біологічної форми існування до біосоціальної (суспільства). Ця перехідність виявляється, по-перше: в еволюції людини як біологічної істоти. З появою неантропа (людина сучасного фізичного типу) розвиток людини як біологічного виду майже завершується. По-друге, перехідність названого періоду визначається одночасною дією і біологічних, і соціальних закономірностей; наслідком же антропогенезу є поступове усунення дії біологічних чинників та заміна їх дією соціальних.

Сучасна наука у процесі становлення та еволюції фізичного типу людини виділяє кілька етапів. Це, насамперед: ранній етап виділення людини з тваринного світу; етап еволюції найдавніших гомінідів; формування давніх людей (неандертальці); становлення людини сучасного фізичного типу (кроманьйонці).

— Згідно з еволюційною теорією, обґрунтованою Ч. Дарвіном, людина та сучасні людиноподібні мавпи (шимпанзе, горила, брангутанг та гібон) походять від спільного пращура, який, за висловом англійського дослідника, “жив у віддалену геологічну епоху”. Це положення дістало підтвердження у численних палеонтологічних та палеоантропологічних знахідках.

Передумови виникнення людини було закладено самою природою приблизно на межі третинного та четвертинного періодів, позначеній не лише зміною клімату (похолоданням). Припускають, що саме за цього часу на Землі проходили інтенсивні тектонічні процеси, що призвели до підняття великих платформ у Південній та Східній Африці та гір в Євразії. Тут утворився гористий ландшафт, який перетинали долини річок і який чергувався з відкритими просторами. Цей процес супроводжувався зростанням радіаційного фону, котрий, як твердять деякі вчені, відіграв неабияку роль у процесі антропогенезу. На значній території земної кулі панував теплий та спекотний клімат. Тоді жили істоти, які сучасна наука розглядає як попередників людини, – людиноподібні мавпи, що з'явилися ще за третинного періоду та донині живуть у тропічній смугі Африки та Азії. Природа наділила їх особливою будовою скелету, що передбачає можливість прямоходіння й активного користування верхніми кінцівками, а також спеціфічною фізіологічною організацією.

Таким чином, природною передумовою виникнення людини була поява людиноподібних мавп, шлях розвитку яких визначався змінами у природному середовищі на рубежі третинного та четвертинного періодів. Але виникнення людини не обмежується біологічною еволюцією, людина – це, насамперед, істота соціальна.

Ранній палеоліт

У XX ст. у різних місцях Старого Світу були виявлені кісткові рештки викопних мавп – дріопітеків, найдавніші представники яких – проконсули – з'явилися у Східній Африці близько 20 млн років тому. Африканські дріопітеки добре лазили по деревах, іноді могли ненадовго підніматися на задні лапи. Приблизно 14 млн років тому від дріопітеків відокремилися рамапітеки. Ще недавно їх розглядали як перших гомінідів – безпосередніх попередників австралопітеків. Однак біохімічні дослідження, а також ДНК довели, що рамапітек не міг бути спільним пращуrom усіх сучасних людиноподібних мавп та людей. Палеонтологічних матеріалів, які б прямо свідчили про вигляд пращура гомінідів, поки що не виявлено. Ця

гіпотетична істота мала жити 8 – 6 млн років тому і вести суспільний спосіб життя.

Близько 6 – 4 млн років тому на африканському континенті з'явилися перші “мавполюди” – високорозвинуті прямоходячі мавпи, які дістали назву австралопітеків. Вони були першими істотами на Землі, які засвоїли прямоходіння 3,8 – 3,6 млн років тому. Основним типом об'єднання найдавніших гомінідів було первісне стадо, характерними рисами якого були взаємодопомога і доступність здобичі усім без винятку членам колективу. Вони займалися збиранням рослинної їжі: зерен та плодів, їли м'ясо убитих хижаками тварин, і, можливо, самі полювали на них, використовуючи природні дерев'яні, кам'яні та кістяні предмети. Австралопітеки вже вміли розколювати камені. Найдавніші у світі кам'яні знаряддя, знайдені в Афарській пустелі (Ефіопія), були виготовлені 2,9 – 2,7 млн років тому. Можливо, австралопітеки перебиралися на територію Європи та Азії, де відомі близькі до них форми, але основним ареалом залишалася Африка. Вимерли вони приблизно 850 тис. років тому.

Рештки перших представників роду *Homo* були виявлені 1960 року в Олдувайській ущелині (Східна Африка). Поруч із ними містилися кам'яні знаряддя зі слідами штучної обробки. Цим кістковим решткам було надано видову назву *Homo habilis* – “людина вміла”. *Homo habilis* знаряддя виготовляли спочатку, розбиваючи гальку та отримуючи шматки з гострими краями, потім – шляхом розколювання та оббивання. В результаті отримували знаряддя двох видів: з жовен (так звані чопери та багатогранники) та відщепів, які утворювалися при виготовленні чоперів і при цілеспрямованому їх сколюванні з ядрищ – нуклеусів. Таким чином, у той час були освоєні дві провідні технології виготовлення кам'яних знарядь: шляхом оббивання каменів з метою надання їм певної форми і функції та шляхом їх розколювання на окремі уламки-відщепи й подальшої обробки. Другий шлях і привів до створення нуклеусів – спеціально оброблених ядрищ, з яких і сколювали пластини. Остаточної гостроти цим пластинам надавали за допомогою ретуші – сколювання дрібних шматочків уздовж країв. Таку складну цілеспрямовану роботу й оцінюють як початок антропогенезу. На ґрунті цієї технології постала людина. *Homo habilis* здолали перший рубіж, що відділяє тварину від людини: перейшли до праці.

Більшість знахідок *habilis* датуються 2 – 1,7 млн років тому. Це дало підстави висунути гіпотезу про те, що відокремлення “людської” лінії гомінідів від спільного з австралопітеками еволюційного стовбура відбулося приблизно 2,5 – 2 млн років тому. *Habilis* були творцями першої у світі археологічної культури – олдувайської (2,5 – 1,5 млн років тому), яка характеризується примітивними знаряддями з гальки, кварциту, вулканічної лави. В ту епоху (приблизно 2 млн років тому) вперше з'явилася людина на

території Європи, однак широке заселення континенту відбулося пізніше – близько 1 млн років тому в ашельську епоху.

Приблизно 1,5 млн років тому на земній кулі з'явилися архантропи, поява яких ознаменувала початок нової історичної епохи. Архантропами називають пітекантропів (мавполлодина) та синантропів (китайська людина), що були творцями ашельської археологічної культури; вони мають ще одну назву – *Homo erectus* (людина прямоходяча). Основним знаряддям праці ашельської епохи було ручне рубило – масивне кам'яне знаряддя, поява якого пов'язана з якісно вищим рівнем абстракції, ніж отримання звичайного гострого леза. Виготовляючи рубило, людина вже розуміла, що камінь містить в собі не лише гостре лезо, а й форму, яка може проявитися внаслідок послідовних цілеспрямованих дій. Олдувайські форми знарядь були результатом випадкового збігу обставин у процесі їх т. зв. “виробництва”, у той час як виробник стандартизованих рубил вже володів зачатками мислення.

Homo erectus за будовою скелету та кисті руки наближалися до сучасної людини, але череп видає ще примітивну істоту. Щоправда, з ними пов'язують перші кроки у створенні мови, а значить і мислення. Таким чином, працю *Homo erectus* можна охарактеризувати як значною мірою свідому, цілеспрямовану; отож, витоки соціально-економічних відносин лежать саме тут. Це означає, що тут знаходяться і витоки людського суспільства.

В ашельську епоху, крім Африки, вже були заселені Азія та Європа до 50-ї паралелі північної широти. На цей час припадає і розселення людини по території України. Найвірогідніше, що архантропи прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. У межах України пам'ятки ашельської культури відкриті в Закарпатті біля сіл Королеве, Рокосове, на Житомирщині біля села Лука-Врублівецька, на Дністрі біля села Бабин та ін. Всього на території України відомо понад 30 стоянок доби раннього палеоліту.

У нових умовах помірного клімату для нормальної життєдіяльності архантропу, крім знарядь праці, вкрай необхідно було ще й штучне тепло. Це привело до підкорення вогню і виникнення житла. Перші вогнища були запалені по всій зоні помірного клімату від заходу Європи до віддалених регіонів Східної Азії. Використання вогню ашельською людиною в повсякденній практиці життєдіяльності важко переоцінити. Вогонь захистив людину від холоду, зробив її незалежною від примх клімату й надав їй можливість опанувати райони, які для неї раніше були недоступними. Людина також отримала додатковий засіб захисту від хижаків, для приготування їжі, виготовлення знарядь праці.

Таким чином, і морфоструктура *Homo erectus*, і їхня діяльність дають підстави вважати їх наступною ланкою антропогенезу. Жили вони великими колективами – праобщинами, вели рухливий спосіб життя та отримували кількість харчів, достатню лише для підтримки свого життя. За таких умов розподіл здобичі (і полювання, і збиральництва) мав здійснюватися лише порівну, інакше б окремі члени колективу недоїдали. Таким чином, наявний обсяг продукту став способом подолання харчового інстинкту, а разом з цим – утвердження комуналістичних відносин стосовно і продуктів харчування, і знарядь праці. З того часу, коли з'явився суспільний продукт, він став провідним чинником розвитку виробничих відносин. Зі встановленням комуналістичних відносин суспільство починає розвиватися за власними законами: соціальні засади стимулюють розвиток виробництва, а останнє, у свою чергу, сприяє вдосконаленню суспільства. Виробництво формувало й саму людину – будова її тіла, мозок.

Однак поява зачатків принципово нових – виробничих – відносин у колективах архантропів не означає, що всі стосунки між ними стали впорядкованими на соціальному ґрунті. Припускають, що статеві зносини були довільними, і цьому певною мірою сприяли колективна праця та колективне споживання харчів. Такі зносини, виходячи з могутності статевого інстинкту, призводили до конфліктів у колективах, дезорганізували виробництво та життя. Отож тоді людина ще не цілком звільнилася від дії біологічних законів, а суспільство ще не стало суспільством у повному розумінні цього слова. Тому завершення антропогенезу пов'язують у соціальному плані саме з приборкання статевого інстинкту.

Ланку, що поєднує пралюдей та сучасних людей, називають неандертальцями або палеоантропами. Вони з'явилися близько 300 тис. років тому та освоїли значні території. Приблизно наприкінці міндель-рисського похолодіння вони значно просунулися в північному напрямку, заселивши майже всю Східну Європу (десь до рівня 55° північної широти), в Азії – степову та лісостепову смуги Сибіру, а в Африці – тропічні ліси, нинішні пустелі й напівпустелі.

Неандертальці були творцями мустьєрської культури. В Україні знайдено 200 таких стоянок, серед яких Кіік-Коба і Старосілля в Криму, Антонівка на Донбасі, Молодово на Дністрі. Особливо концентровано неандертальці заселили райони Закарпаття і Прикарпаття, припорогової Наддніпрянищини та гірського Криму. З відходом льодовика вони просунулися на північ – до сучасних кордонів України.

У мустьєрську епоху основою кам'яної “індустрії” була вже стандартизована заготовка (відщеп та пластина), з якої за допомогою додаткової (вторинної) обробки виготовляли справжні знаряддя, серед яких найпоширенішими були скребла та гостроконечники. Справжнім переворотом у виробництві знарядь праці була поява леваллуазької, а згодом і протопризма-

тичної технології розчленування каменю. Вся попередня технологія обробки каменю і виготовлення знарядь праці ґрунтувалася на простих операціях оббивання гальки до надання їй відповідної форми. В основу нової леваллуазької технології були закладені вже зовсім інші, принципово відмінні засади членування каменю. Суть нової технології полягала в тому, що від гальки спочатку відокремлювалися т. зв. заготовки (відщепи або пластини), але вже наперед заданої форми, з тим, щоб надалі перетворити їх на відповідні знаряддя бажаної форми і потрібного функціонального призначення. Для цього людині потрібно було уявити собі не тільки кінцеву форму виготовлюваного знаряддя, а й навчитися моделювати у своїй свідомості весь технологічний процес обробки каменю. А це вже не що інше, як революційна перебудова не лише технології, а й людської свідомості. Кінцевим результатом цієї докорінної перебудови первісної технології було виникнення призматичної техніки і поява тонких призматичних пластин пізнього палеоліту.

Поряд з цією технологією в епоху мустьєр продовжували існувати також інші системи обробки каменю, що зумовлювало велику різноманітність форм знарядь праці. У наш час фахівці в галузі раннього палеоліту визначають понад 100 різновидів знарядь неандертальської людини. Найбільш поширеними кам'яними виробами були скребло, скобель, гостроконечник, пилка тощо. Використовувались і знаряддя з дерева та кістки. Головним є те, що з цього часу дедалі більше поширюються перші складені знаряддя з різних матеріалів: дерева, кістки, каменю. Неандертальці полювали, кидаючи спис із кременним наконечником, важкі камінні знаряддя, та за допомогою простих пасток.

Під час похолодіння у зв'язку з наступом максимального рисського зледеніння люди все частіше почали шукати притулку в печерах, запалювали в них вогнища й облаштовували під постійне помешкання. Такі житлові споруди досліджені в багатьох печерах Старого Світу, в т. ч. і в Криму. Так, житла в печерах Кіік-Коба і Чокурча були штучно обладнані загорожею з кісток тварин.

Неандертальці і більш ранні люди вміли споруджувати житла, а в мустьєрський період вони вже мали великий досвід у цьому. Поблизу с. Молодово на березі Дністра в 1961 р. було досліджене подібне житло. Це була округла споруда з жердин у вигляді чуму або яранги, вкрита шкурами тварин й обкладена кістками мамонта. Воно було поділене на дві кімнати й мало ще дві легкі прибудови з заходу із сходу. У житлі запалювалися два вогнища. Поява постійних жител свідчить про відсутні зміни в поведінці неандертальських людей, їхньому способі життя, господарстві. Неандертальці вели осілий спосіб життя, підтримували добрі стосунки із сусідами, вступали з ними у шлюбні стосунки.

Накопичений досвід колективного полювання, зростання свідомості, удосконалення знарядь праці, налагодження тісних соціальних стосунків

між мешканцями поселень, склад яких став більш стабільним, сприяли чіткішій організації як мисливства, так і збиральництва. Дослідження показують, що полювання вже набувало рис спеціалізації, що було значно ефективнішим. Особливого значення воно набуло в європейських неандертальців, яким доводилося полювати у важких умовах холодного клімату. Не втрачало свого значення і збиральництво, хоч у прильдовиковій зоні воно забезпечувало лише 10% продуктів споживання. Неандертальці значно вдосконалили обробку продуктів збиральництва шляхом запровадження нових знарядь (товкач, тертка, ступа тощо).

У цілому, господарство і побут неандертальської людини порівняно з архантропами зазнали значних змін. Зародилася й почала поширюватися нова технологія обробки каменю. Полювання оснащувалося досконалішими знаряддями, набувало спеціалізації. Поселення і житла стали справжніми осередками спеціалізації людини.

Соціалізація ранніх людей. Відтворення процесу виникнення людського суспільства – одна з найскладніших і найсуперечливіших проблем вивчення первісного суспільства, оскільки відсутні прямі історичні джерела. Дослідники роблять висновки на основі деяких свідчень археології та антропології. До наших часів не збереглися суспільства, в яких би існували елементи соціальних стосунків раннього палеоліту. Етнологія не може встановити час виникнення того чи іншого елемента поведінки людей, який міг би залишитися в їхній свідомості від часів архантропів чи неандертальців.

Характерною рисою раннього етапу становлення людини було виникнення специфічних стосунків між ранніми гомінідами, невластивих для тваринного світу. У процесі діалектичної взаємодії інстинктивних та соціальних форм поведінки ранніх представників роду *Homo* виникло суспільство, початкову форму якого прийнято визначати як праобщину. На зміну тваринній боротьбі за виживання прийшло нове розуміння корисності спільних дій по забезпеченню відносно спокійної життєдіяльності.

Поява виробничої діяльності призвела до кількох наслідків. По-перше, вона змінила поведінку пралюдей; по-друге, підвищила рівень їх пристосованості до умов існування; по-третє, вона створила матеріальну можливість передання досвіду від покоління до покоління. Цей досвід був закріплений у знаряддях і став основою подальшої еволюції. Пристосування до навколишнього середовища здійснювалося тепер не лише по лінії “біологічний організм – природні умови”, а й по лінії “соціальний організм – знаряддя праці”. Таким чином, виробнича діяльність вимагала, з одного боку, змін морфоструктури тіла, тобто формувала істоти, які нею займалися, з іншого – вона організовувала ці істоти в колективи, що існували не лише на біологічних засадах, а й частково соціальних. Останнє знаходило вияв у колективній праці.

Визнання колективності як однієї з умов антропогенезу дало підставу висунути гіпотезу про шляхи соціогенезу, тобто формування суспільства, зокрема через приборкання двох могутніх біологічних інстинктів – харчового і статевого. Російський учений Ю. Семенов вважає, що спочатку зусилля колективу в соціальному сенсі були спрямовані на подолання харчового інстинкту шляхом поділу мисливської здобичі порівну. Саме це виступало умовою існування колективу, а значить, і кожного його члена. Об’єктивні виробничі умови протиставляли колектив індивідові і, зрештою, визначали поведінку кожного його члена. Це було можливим за наявності хоч якихось проявів свідомості та мислення. Саме тому виробничі відносини і вважають первинними – джерелом свідомості та, зокрема, суспільної свідомості як вияву волі колективу. Суспільна свідомість регулювала індивідуальну свідомість кожного, наділяючи його первинними правами. Відтак виникали певні норми соціальної поведінки – мораль.

Так постала соціальність, яку можна визначити як обмеження колективом намагань задовольнити індивідуалістичні біологічні потреби. Обмеження здебільшого мало форму заборони: спочатку заборони заважати доступу до споживання м’яса кожному членові колективу, потім – заборони статевих зносин між членами однієї общини. Ця заборона отримала назву табу. Табу було способом придушення зоологічного індивідуалізму, а разом із тим, – засобом формування моралі, яка є суто людською якістю.

На етапі формування суспільної свідомості заборони виступали єдиним регулятором людських взаємин – як у середині групи, так і з природою. Породжені потребою виживання, вони сприймалися як умова забезпечення життя, а їх порушення – як загроза існуванню. Табу вимагали від людини відмови від дій, небезпечних для всього загалу, спрямовували її на подолання власного егоїзму заради спільної мети. Причини виникнення цих норм поступово стиралися з людської пам’яті, та страх перед наслідками можливого непослуху залишався.

Кари чекали від надприродних сил, на заваді ж порушень суспільних інтересів було поставлено колективну волю, що контролювала, оцінювала, визначала форму спокутування. Таким чином, дотримання табу, обов’язкове для кожного члена первісної спільноти, виконувало функцію соціалізації, залучення до громади. Із заборон, що припиняли асоціальні прояви тваринних інстинктів, почалося і формування культури.

Ефективність полювання, певно, остаточно закріпила комуналістичний принцип розподілу продуктів харчування. Але подолання харчового інстинкту не усунуло всіх дестабілізуючих моментів життя колективу. Такими у неандертальців залишалися неузгоджені статеві зносини. Встановлення агамії, тобто заборони шлюбних зв’язків між членами одного колективу, було першим кроком на шляху до подолання статевого інстинкту. Перехід до повної агамії здійснювався поступово: шляхом тимчасової заборо-

ни статевих зносин в общині. Ця заборона була пов'язана з потребами виробничої діяльності.

На думку про такий шлях еволюції навели етнографічні матеріали та пережитки виробничих табу в багатьох суспільствах. Вони показують, що виробничі табу були універсальним явищем, притаманним усім суспільствам на певному етапі їхнього розвитку, а корені їх треба шукати в неандертальській фазі розвитку пралюдей, припустивши, що їх виникнення пов'язано з негативним впливом неузгоджених статевих зносин на виробничу діяльність. Мисливство як провідний засіб здобуття продуктів харчування вимагало єдності та згуртованості колективу, і заборона статевих зносин сприяла цьому. У дотриманні цього табу під час підготовки та проведення полювання вбачали гарантію гарної здобичі, а невдачу пов'язували з порушенням табу кимось із мисливців. Статеві виробничі табу характеризувалися колективністю, тобто стосувалися всіх членів общини незалежно від участі в полюванні. Таким чином, колектив на певний час ставав агамним.

Виникнення статевих табу означало тимчасове відмежування мисливців від решти общини, яку складали жінки, діти та літні люди. Це розмежування частково фіксується за археологічними матеріалами у вигляді мисливських таборів і поділу найдавніших жителів на дві частини. Зміна періодів дії статевих табу періодами довільних статевих зносин знайшла своє вираження в буйних оргіастичних святах, котрі як пережиток зберігаються у багатьох народів.

Наступний крок приводить до екзогамії – вимоги вступати у шлюбні зв'язки поза межами своєї общини. У налагодженні нових стосунків були зацікавлені й інші общини, що жили за такими ж правилами. Так було подолано замкненість общин і закладено основи системи, що поєднувала шлюбними зв'язками дві общини, – основи дуальної організації. Усунення соціальними відносинами біологічних свідчить про дальше закріплення пріоритету соціального. Відіграючи вирішальну роль у відтворенні людського роду, статеві стосунки є складовою процесу становлення соціальних відносин і суспільства взагалі.

Інший чинник соціалізації полягав у тому, що вирощування людської дитини потребує тривалого часу. Це явище обумовлене як біологічними, так і соціальними причинами. Об'єм мозку людського немовляти становить всього 25% об'єму мозку дорослої людини, тоді як у шимпанзе – 65%. З іншого боку, формування дорослої людини зумовлене засвоєнням культурного надбання суспільства та форм поведінки. Біологічна сутність людини є лише природною передумовою для опанування культурою. Щоб дитина змогла стати людиною, їй необхідно жити серед людей і вчитися бути людиною. Тільки за 12 – 16 років дитина засвоює основні елементи людської культури. Соціалізація здійснювалася шляхом навчання: хлопчиків – чоловіками, дівчаток – жінками, а перехід з однієї вікової групи в іншу супро-

воджувався певними випробуваннями, які треба було здолати, щоб стати повноправним членом наступної групи, а разом з тим, отримати певні права (брати участь у полюваннях, ритуалах, нарадах тощо). Перехід з однієї вікової групи до іншої було обставлено не лише випробуваннями, а й святковими ритуалами, що мали підкреслити нову соціальну роль людини. Цей комплекс дій має назву статево-вікових ініціацій (посвячень). Отже, соціалізація дітей є одним із важливих чинників становлення суспільства.

Певні соціальні функції виконує людське житло, яке стає середовищем складних соціальних процесів виховання та діяльності людини. Соціалізації людини, розвитку соціальних стосунків у праобщині сприяло полювання. Воно, на відміну від збиральництва, потребувало спільних, узгоджених дій колективу, що вело до його згуртування і сприяло виникненню досконаліших засобів комунікації, передусім мови. Колективне полювання вимагало здатності передбачати необхідні дії, дисципліни та взаємодопомоги, забезпечення певної частки їжі для всіх членів суспільства.

Отже, в ранньому палеоліті сформувалася праобщина, в надрах якої відбувалася докорінна перебудова стада тварин на людське суспільство.

Духовна культура ранніх людей. Формування людського суспільства є неможливим без виникнення мови – найважливішого засобу комунікації. Мова нерозривно пов'язана з абстрактним мисленням, здатністю формулювати певні поняття, осмислювати свої дії. «Не стільки сама думка, скільки передача її іншим, – писали антропологі Ш. Ушберн та Ш. Стрем, – є суто людською властивістю, що робить можливою людську культуру, і є головним критерієм, який відрізняє людину від тварини».

Мовний апарат архантропів мало чим відрізнявся від мовного апарату сучасних людиноподібних мавп і не був пристосований для розвинутої артикуляції. Неандертальці вже могли формулювати певні поняття і відтворювати їх мовними засобами. Однак їхня мова мала ще досить примітивний характер. Більшість вчених вважає, що неандертальці ще не могли об'єднувати окремі слова в речення.

Мустьєрська епоха дає свідчення про формування у неандертальців ідеологічних уявлень, що пов'язують із виникненням поховань та своєрідних сховищ черепів і кісток тварин. Поховання померлих свідчить про те, що діяльність палеоантропів уперше вийшла за межі утилітарної виробничої практики, яка повністю була пов'язана з адаптацією людини до навколишнього середовища. Нова поведінка людей щодо померлого могла виникнути лише з усвідомленням кожним членом колективу своєї єдності з останнім, а групи людей в цілому – своїх соціальних зв'язків. Разом з тим, це дало людям змогу, на відміну від тварин, вперше створити свій штучний світ – світ мертвих – і розпочати свою міфологічну історію. Поява навмисного поховання свідчить про те, що в цей час з'явилися зародкові релігійні

уявлення. Ритуальне поховання стало загальною особливістю людської культури.

Мустьєрська епоха є дуже бідною на знахідки, які б свідчили про естетичну діяльність неандертальців. Дослідники виявили кістки тварин, “прикрашені” лініями, хрестоподібними знаками, гравіюванням, деякі з них покриті червоною фарбою. Сенсаційною є знахідка на поселенні Пронятин у Подністрів’ї трубчастої кістки із зображенням тварини. Кам’яні плитки теж покриті різного роду нарізками, насічками, плямами фарби. Їхні ритмічність та повторюваність (досить відносна) свідчать, що тут лежать витоки орнаменту. Справжні ж витвори мистецтва притаманні пізньому палеоліту, тобто Homo sapiens.

Пізньопалеолітична культура

Етап пізнього (верхнього) палеоліту в історії людства характеризується значними змінами в усіх сферах життя первісних людей. Центральною подією цієї доби стало завершення процесу фізичного й розумового формування людини сучасного типу.

1868 р. у гроті поблизу містечка Кро-Маньйон виявили 5 людських кістяків; подібні рештки знайдені на території Франції, Великобританії, Італії, Росії, України. Всі вони належать людям сучасного фізичного типу. Цей тип неантропа дістав назву кроманьйонського виду Homo sapiens. З появою Homo sapiens хода історії прискорюється. Якщо тварини можуть адаптуватися до навколишнього середовища, лише змінюючи самих себе, то поява людини стала тією точкою в процесі еволюції природи, де інстинктивну адаптацію зведено до мінімуму. Homo sapiens притаманні риси, які різко відділяють її від тварини: здатність пам’ятати минуле, передбачати майбутнє, позначати предмети і дії символами. Людина має розум для пізнання й розуміння світу та уяву, завдяки якій вона виходить поза межі відчуттів. Розум спонукає людину розвиватися, творити власний світ.

Останнім часом вчені дійшли висновку, що неантропи з’явилися приблизно 100 тис. років тому в Африці. Завершення процесу становлення людини сучасного типу та пізньопалеолітичної культури в Європі відбувалося приблизно 40 – 35 тис. років тому. То був час, коли останні неандертальці співіснували з кроманьйонцями і довели свою здатність виготовляти і користуватися пізньопалеолітичними знаряддями.

На території України віднайдено 800 стоянок кроманьйонців, загальна чисельність яких складала до 20 тис. осіб. Найвідомішими з них є Радомиська – на Житомирщині, Мізинська – на Чернігівщині, Межиріччя – на Черкащині.

Із завершенням процесу антропогенезу та появою людини сучасного фізичного типу починається власне історія людства. Це сталося, за одними даними, 40 – 35 тис. років тому, за іншими – 100 тис. років тому. На Землі

постала істота нового типу – істота соціальна. Хоча людина лишається біологічною особиною, головною її рисою є соціальність. Поняття соціальності дуже широке та включає всю систему відповідних рис, притаманних людині: це спосіб організації життя (на основі праці та в межах певного колективу); це спосіб комунікації (мова, пам’ять); це спосіб сприйняття й розуміння світу (раціональні та ірраціональні знання); це творчість (виготовлення знарядь праці, зведення осель, улаштування побуту, а згодом – створення речей, що не мають прямого утилітарного призначення); це певні правила співжиття (мораль); це, зрештою, спосіб продовження людського роду – шлюб та сім’я.

Початковий період історії визначається цілковитим пануванням привласнювальних форм господарства: мисливства, збиральництва, згодом – рибальства. Поступальність розвитку за первісності значною мірою залежала від навколишнього середовища: наявності харчових ресурсів, сировини для виготовлення знарядь праці та від кліматичних умов. Саме ці три компоненти за відповідної ролі четвертого – соціального – визначали якусь головну галузь привласнювального господарства, а також мобільність колективів у просторі, технологію виробництва, а разом з цим і соціальну організацію.

Специфіка привласнювальної економіки передбачає спільне користування природними ресурсами, зокрема головним із них – землею, тобто територією. Територія на цьому етапі виступає загальною умовою праці, вона необхідна людині як природна скарбниця харчових продуктів. Територією люди користувалися разом, і належність індивіда до колективу надавала йому право на всі її ресурси. У цьому була певна логіка: якщо до землі не докладено рук, вона однаковою мірою належить усім. Колективне користування територією – основа, на якій зросли первісні відносини. Їхній зміст можна визначити як натуральний. Поки вони зберігалися, зберігалася основа первісного колективізму, що виявлялася в існуванні первісних інститутів (рід, община) та в демократизмі суспільства. Оскільки земля за цієї форми діяльності не змінювала своєї суті, то й відносини стосовно землі не могли принципово змінюватися.

Оскільки готові продукти природи на даному етапі людиною не відтворювалися, а лише споживалися, зростання продуктивних сил було можливе лише за рахунок удосконалення знарядь праці та її організації. Саме в цій галузі можлива й зміна форм привласнення – засобів праці та отриманих за їхньою допомогою продуктів харчування. Отож знаряддя праці та їх удосконалення визначали можливість отримання не лише необхідного продукту, а й надлишкового, а разом з цим і еволюцію соціальних відносин. Безумовно, розвиток знарядь праці за первісності стимулювався, насамперед, мисливським господарством. Цього вимагали ріст населення, зміна екологічних умов, а разом із цим – фауни, зрештою, сама діяльність людини

та її вплив на довкілля. Забезпечення їжею було необхідною умовою прогресу.

За пізнього палеоліту це здійснювалося вдосконаленням технічних прийомів обробки каменю: виникла техніка пікетажу – обробка каменю шляхом численних ударів по його поверхні; використовувалось пиляння та шліфування каменю. Застосування різця сприяло поширенню кістяних знарядь, серед яких були наконечники списів, молоткоподібні вироби, клино-подібні знаряддя для копання землі та зняття шкур із забитих тварин. З'явилися знаряддя з обмеженою кількістю функцій – скребачки, голки, різці. Було освоєно також свердління. Принцип обертового руху пізніше ліг в основу суцання нитки, коловороту та, зрештою, колеса. Всі ці зрушення привели до більш активного використання дерева з виробничою (ловильні ями, комори) та побутовою (спорудження жител) метою.

Основою існування найдавнішого населення України було мисливство, хоча розвивалося й збиральництво, про що свідчать численні рогові та кістяні мотики, кам'яні тертки й товчачі, пожнивні ножі. Особливості мисливства визначалися ландшафтом і фауною. На відкритих просторах прильодовикової смуги (стеги, тундростеги) тоді проживали великі тварини – мамонти, бізони, північні олені, коні, зубри та багато дрібних тварин і птахів. Великі тварини утворювали стада і вели сезонно-рухливий спосіб життя. Ця обставина та рівень технологічної оснащеності мисливців (ручні та металеві знаряддя) визначали характер полювання: його могли здійснювати лише колективно.

На Середній Наддніпрянщині головним об'єктом полювання був мамонт. Навіть найдосконалішими кам'яними знаряддями вбити мамонта було важко. Тому, знаючи звички цих тварин, їх підстерігали і влітку загнали в болота, а взимку – на крихкий лід, де й добивали списами. На шляхах міграцій влаштовували ловильні ями, а також використовували рельєф місцевості (урвища, яри, круті береги). Завдяки вмілим прийомам полювання та значним його результатам зросла осілість населення цієї смуги, про що свідчать поселення зі стаціонарними житлами, основним конструктивним елементом яких були кістки мамонта. Мисливські колективи мали можливість робити необхідні запаси харчів на період міжсезоння. Осілість сприяла й нагромадженню та урізноманітненню предметів матеріальної культури.

Ефективне полювання та осілість спричинили активну обробку продуктів мисливства. Окрім харчів, це шкури для покриття жител, для виготовлення одягу, домашнього начиння; це кістки, з яких зводили фундаменти жител та закріплювали покриття із шкур, з яких виготовляли знаряддя праці, прикраси, перші вироби мистецтва (статуетки); зрештою, кістки слугували паливом.

Дещо інша ситуація склалася в південній смузі України. Тут переважало колективне мисливство на бізонів та більш рухливий спосіб життя. Міграції бізонів проходили на відкритих просторах – по вододілах річок. Мисливці очікували їх у місцях посіченого рельєфу: біля яруг, у долинах, урвищах. Таким чином використовувалися природні пастки, в які загнали тварин. Падаючи, бізони калічилися, і їх було легше добити. Мисливці на бізонів улаштовували свої табори саме в таких місцях. Яскравий приклад – Амвросіївська стоянка в Донбасі, розташована поряд із величезним скупченням кісток бізонів (близько 1 тис. особин). Культурний шар на стоянці виражено слабо. Можливо, це був сезонний табір.

У районі Дніпровських порогів також містилися сезонні стоянки пізньопалеолітичних мисливців на зубра, шерстистого носорога тощо. Степове населення вело мобільний спосіб життя, що було перепоною для створення й накопичення матеріальних багатств. Пам'ятки цієї групи не мають того різноманіття, що притаманне слідам життєдіяльності мисливців на монга. Певною своєрідністю визначається Наддністрянський регіон. Тут рано почали надавати провідного значення полюванню на оленя, а також активно займалися збиральництвом.

Отже, за пізнього палеоліту рівень оснащеності мисливства приносив відчутні результати лише при колективному полюванні (облавою). І спосіб добування м'яса, і його кількість визначали принцип розподілу мисливської здобичі – порівну. Колективне виробництво та споживання – ось сутність цієї епохи. Якщо колективізм у користуванні територією був спричинений способом діяльності (привласнення готових продуктів природи), то колективна власність на знаряддя визначалася не тим, що ними користувалися спільно (кожен мисливець міг мати й власне знаряддя); а тим, що знаряддя були дійовими лише в колективі. Таким чином, рівень розвитку продуктивних сил зумовлював цілковите панування колективної власності.

Первісна община. До початку пізнього палеоліту більшість дослідників відносять уже сформоване людське суспільство, однією з ознак якого була первісна (родова) община. Найбільш інтенсивний процес формування первісної общини, його заключна стадія припадає на добу неандертальців, тобто на муст'єрський період. Це був природно усталений колектив людей (родичів по одній, переважно батьківській, лінії), які спільно добували засоби до існування, мали свої норми споживання, розподілу та взаємовідносин у виробничій, побутовій та соціальній сферах. Община була основним економічним осередком, попри те, що саме виробництво з часом стало все більш індивідуалізованим.

Колективістські засади визначали рівність усіх членів общини. Таке суспільство іменують егалітарним. Організаційні функції виконували дорослі – вмілі мисливці, спираючись на колективне обговорення. Спільні виробництво й споживання, пріоритет колективного над індивідуальним

цементували общину такою мірою, що жодні інші постійні соціальні осередки тут навряд чи були можливі.

Поряд з іншими чинниками екзогамія перетворила виробничий колектив на суто соціальне об'єднання – общину – і привела до визнання спорідненості між людьми й виникнення роду. З розвитком продуктивних сил наприкінці пізнього палеоліту первісні общини дістали можливість отримувати більш-менш регулярно необхідні життєзабезпечуючі ресурси, що поступово привело до індивідуалізації промислу, розпаду великих общин, удосконалення соціальних стосунків як у самій общині, так і між ними, появи міжобщинного обміну і налагодження ширших економічних і суспільних стосунків між общинами.

Закон екзогамії спонукав до спілкування з іншими колективами з метою встановлення шлюбних зв'язків. Це супроводжувалося влаштуванням свят, обміном подарунками та заклало основу формування суспільств давнини. Для цього періоду логічно реконструювати парно-груповий шлюб, тобто шлюбні взаємини між певними колективами з утворенням нетривких шлюбних пар. Адже кожен член “подружжя”, насамперед, залишався членом своєї общини. Тому такий шлюб ще називають дислокальним (тобто чітко не локалізованим, оскільки чоловік та жінка продовжували жити у своїх общинах) і дисекономічним (оскільки “подружжя” не вело спільного господарства).

У первісному колективі лежать витoki моралі. Конкретне суспільство не могло існувати, якби його члени у своїй поведінці не керувалися певними правилами. Насамперед, ці правила стосувалися праці (з певного віку дитину привчали до неї), їжі (споживали всі разом та порівну), статевих відносин (заборона їх у межах общини та пріоритет колективу в їх організації), взаємин дорослих і дітей, старших і молодших. Принципи моралі мали груповий характер: люди певного віку й статі повинні були виконувати певні обов'язки, певним чином поводитися. Оскільки мораль та право вироблялися в колективі, а виконання їх було життєво необхідним, панувала впевненість, що вони діють на благо общини. Відтак і порушення їх розглядалось як шкідливе для всього колективу. Таким чином, мораль – це суто соціальне явище, оскільки воно спрямоване на користь людської спільноти.

Пропущені через свідомість багатьох поколінь мораль і право набули форми традицій та звичаїв. Вони закріпили пріоритет колективу над індивідом, хоча й не були непереборною перешкодою для прояву ініціативи та здібностей людей, але арбітром завжди виступав колектив. Надалі і процес індивідуалізації праці, і процес усвідомлення людиною себе як особистості не вивільняли її від обов'язку поводитися згідно з пануючими у суспільстві нормами та звичаями. Мораль залишилася мірою людини.

Донедавна вважалося, що в первісній общині неподільно панували жінки, тобто існував матриархат. Але новітніми дослідженнями доведено,

що в суспільствах мисливців і збирачів перевага надавалася діяльності чоловіків. Окрім мисливства, вони займали чільні позиції в захисті общини, виробництві знарядь праці, відігравали провідну роль у консолідації общини. Однак провідну роль чоловіків в общині, як і патріархальні відносини в сім'ї, не слід ототожнювати з матриархатом. Не варто перебільшувати і значення жінки, посилюючись на непевність у визначенні батьківства. Наука не лише не має даних для реконструкції епохи матриархату, але й не знає жодного історичного чи етнографічно описаного суспільства, де б владні функції систематично здійснювалися жінками, або нормативно закріплювалася їх соціальна перевага. Навіть у суспільствах з домінуючими матрилінійними спорідненими інститутами управління було в руках чоловіків, як правило, родичів тих жінок, через яких простежувалася спорідненість.

Домінування чоловіків, жінок чи будь-якої іншої соціальної групи взагалі не притаманне ранній первісній общині. Їй було властиве примітивне народовладдя, коли ще не сформувалася відокремлена від народу влада професійних керівників. У такому колективі був неофіційний лідер, найчастіше – досвідчений, вправний мисливець, який ще добре знав звичаї своєї общини, користувався повагою, мав навички організаторської роботи. Дослідники найчастіше називають його старійшиною. Він керував зборами общинників, що були найвищим органом влади, участь в яких брали тільки дорослі чоловіки. Рішення приймалося лише за згодою всіх присутніх на зборах.

Утворення великих багатородових общин та наступний їх поділ на невеликі однородові общини регламентувався родовою структурою первісного суспільства, що ґрунтувалася на традиціях екзогамії. Рід – це соціальна структура, яка регламентувала шлюбні стосунки і соціальні взаємовідносини між членами певного колективу, які усвідомлювали свою спорідненість по одній лінії.

З виникненням родової організації період антропогенезу завершився – на історичну арену вийшла людина розумна. Її еволюція продовжувалася, але в межах єдиного виду та, головним чином, як еволюція соціальна: вдосконалення та розвиток технічних засобів, соціальних відносин, мови, мислення.

Епоха мезоліту

Близько 10 тис. років тому палеоліт змінився мезолітом. В Європі остаточно зникли льодовики і встановилася сучасна геологічна епоха – голоцен. Відповідно змінився рослинний і тваринний світ, що спричинило початок кризи мисливсько-збиральницького господарства. Потепління було причиною танення ґрунтового льоду та перетворення сухих степів на болотисту тундру з березово-сосновими гаями. Мамонти зникають, і панівною твариною стає північний олень. Лісові тварини не утворюють великих стад.

Тому на них неможливо влаштувати великі облавні полювання, які відразу давали значну кількість м'яса. Крім того, умови полювання в лісі обмежують поле зору мисливця, і він бачить тварин лише якусь мить між деревами і кущами. Ці обставини ускладнили процес полювання.

З відходом льодовика первісні общини поступово починають розселятися у північні райони. Розпалися міцні, згуртовані колективи мисливців на великих тварин. На їхнє місце прийшли невеликі, рухливі групи мисливців та збирачів, які в пошуках життєзабезпечуючих ресурсів розселилися по долинах невеликих річок і балок, де археологи знаходять ледве помітні сліди їхнього перебування.

В інших регіонах земної кулі перебудова господарської діяльності та перехід до мезоліту мали свої особливості, зумовлені своєрідністю природного середовища та демографічною ситуацією. З цього часу також простежується помітна нерівномірність розвитку людського суспільства, яка особливо посилилась з виникненням відтворювальних форм господарства.

Так, на Близькому Сході та в Середземномор'ї перехід до голоцену супроводжувався посиленням посухи. Напівстеповий ландшафт, який тут існував під час льодовикового періоду, суттєво не змінився. Склад рослин і тварин практично залишився попереднім, але вони, здебільшого, тепер концентруються в долинах річок та в оазах. У цих регіонах виникає відносна перенаселеність, що згодом призвела до екологічної кризи. Іншими словами, природа вже була неспроможною прогодувати людей, тож їм не залишалося нічого іншого, як допомагати природі вирощувати рослин і тварин або покидати ці місця й шукати інші території.

Кардинально змінилися погодні умови у Північній та Центральній Африці, де в льодовиковий період панував гарячий та вологий середземноморський клімат. Цитрусові та маслинові дерева, дуби, олеандри прикрашали цю багату на воду місцевість, де проживали слони, носороги, гіпопотами, газелі, жирафи. У кінці льодовикової епохи гарячі вітри поступово висушили піщий красвид, який перетворився на пустелю Сахара.

Пошук нових форм адаптації змусив первісне населення вдосконалювати старі та винаходити нові знаряддя праці. Досконалена віджимна техніка первинної обробки кременю привела до появи специфічних олівцеподібних нуклеусів, від яких відколювалися стандартні, правильної форми пластини з паралельними краями, котрі могли використовуватися як ножі та вкладиші. Основою вкладишевих знарядь був кістяний стрижень із пазами вздовж одного чи обох боків, в які вставляли дрібні вкладиші (мікроліти) геометричної форми (сегменти, трапеції, трикутники). Мікролітична індустрія підвищила продуктивність праці при виготовленні знарядь, значно урізноманітнила їх. Для обробки деревини широко застосовувалися кам'яні сокири та долотоподібні знаряддя. Сокири та інші кам'яні вироби, які були

за розмірами більші від мікролітів, дістали назву макроліти, тобто великі знаряддя.

Визначальною подією доби мезоліту було винайдення першої зброї дистанційної дії – лука і стріл, головними характеристиками якого є прицільність, далекобійність, можливість швидкої стрільби. Це був перший механічний пристрій, винайдений людиною. Мезолітичні луки, що збереглися в торфовищах, виготовлялися із сосни, в'яза, тиса, ясена та інших порід дерев. Вони мали довжину 150-180 см; для них використовували стріли довжиною 58-65 см. Помічником мисливця став приручений собака. У зв'язку зі зміною фауни та мисливських знарядь розвинулися й нові прийоми полювання. Тепер особиста майстерність виходить на перше місце.

Основним джерелом харчування усе ще залишалося мисливство, проте дедалі більший наголос робився на риболовлю. Довкола боліт і озер селилися люди, що спеціалізувалися як на мисливстві, так і на рибальстві. Техніка рибальства суттєво удосконалилася: були винайдені гачки, сіть з поплавками, блешні з річкових черепашок, система загородок на річках та озерах, а також плоті із зв'язаних колод, човни, видовбані зі стовбурів дерев тощо. Зберігаючи сезонні цикли міграції, люди почали осідати уздовж морських узбереж.

Отже, первісні люди в умовах екологічної кризи за традицією починають інтенсифікувати усталені форми господарської адаптації. Однак, поряд зі старими формами господарювання, на Близькому Сході та в Середземномор'ї уже в мезоліті починають зароджуватися принципово нові методи культурної адаптації. Інтенсифікація збиральництва сприяла становленню початкових форм землеробства, а інтенсифікація мисливства – скотарства.

Але у тих випадках, коли людина здатна подолати кризову екологічну ситуацію завдяки інтенсифікації традиційних форм господарства в умовах багатого на природні ресурси навколишнього середовища (індіанці північно-західного узбережжя Північної Америки) або, розселюючись на нові вільні території, привласнювальні форми господарства існують ще тривалий час. Для деяких народів цей процес не завершився й понині.

Значна індивідуалізація праці певною мірою руйнувала підвалини колективізму. Цьому сприяв і сезонний розпад общин на дрібніші колективи. Принцип рівного доступу до продуктів харчування, характерний для палеоліту, змінюється розподілом здобичі між мисливцями. З часом розподілу підлягають лише колективно впольовані тварини. Дрібна здобич, продукти збиральництва дедалі більшою мірою набувають форми індивідуального привласнення. Останнє зовсім не означає, що кожний споживав те, що здобув. Продуктами ділилися, обмінювалися – того вимагали норми моралі. І це допомагало колективу вижити, адже когось могла спіткати й невдача у здобутті харчів. Той, хто ділився, міг твердо розраховувати, що і з ним поділяться. Таким чином, у колективі кожен міг отримати допомогу, але

принцип розподілу порівну та спільного споживання харчів поступово відмирає. Натомість набувають чинності правила розподілу здобичі, які визначають частку кожного.

У кризових ситуаціях останні запаси продуктів отримували працездатні члени общини, спроможні до їх відтворення, тоді як інші члени общини (люди похилого віку, діти) змушені були задовольнятися лише незначною кількістю продуктів і часто голодували. За даними етнології, в екстремальних ситуаціях первісні общини практикували інфантицид та геронтоцид (навмисне вбивство дітей, насамперед дівчаток, та старих людей).

Індивідуалізація праці дещо порушила егалітарність колективів. Особливою повагою користувалися вдалі мисливці – ті, котрі ділилися здобиччю. Але постійне переоформлення господарських груп, нестабільність життя не давали таким людям якихось особливих прав. Усі важливі справи, як і раніше, вирішували колективно, і постійних лідерів (вождів) ще не було.

Індивідуальне привласнення – навіть часткове – передбачає відокремлення індивіда. Це могло статися у складі сім'ї. За мезоліту на ґрунті індивідуалізації праці та відносин розподілу сім'я могла мати бодай мінімальну економічну основу. Це означає, що шлюб із дислокального перетворюється на локальний. Якоюсь мірою тому сприяла розпорошеність общини, що послабляла родові зв'язки. До складу господарських груп потрапляли представники інших общин, що давало змогу не лише вступати у шлюбні зв'язки, а й якоюсь мірою піклуватися про сім'ю. Але через нестабільність мисливського господарства, труднощі побуту, наявність відносин розподілу сім'я ще не виступає економічним осередком. Вона цілком залежить від общини та господарської групи. Зміцнюється лише її функція народження дітей, оскільки вона отримує у своє розпорядження частку спільного продукту.

Формування сім'ї починає порушувати гомогенність (однорідність) колективів. До складу общин тепер можуть входити представники інших – чоловіки чи жінки, залежно від локальності шлюбу: патри- чи матрилокального. Ядро общини складали її постійні члени, що належали до неї за народженням. Виникнення сім'ї та порушення єдності общини за рахунок прийшлих членів закладає основу для ліку спорідненості, тобто для генеалогічного роду.

Мобільність та пластичність общин у пристосуванні до природних умов, рухливий спосіб життя, розпорошеність кровних родичів та свояків по різних колективах та господарських групах розширювали межі спілкування людей. Це сприяло формуванню схожої мови, усвідомленню певної спільності, що відбивалося в загальній назві. До цього часу можна віднести початок формування племені як певної етнічної спільноти (протоетносу). Таким чином, соціальна організація ускладнюється. Провідним осередком за мезоліту виступає ранньородова община, яка в певні сезони розпадається

на господарські групи, найменшою з яких є окрема сім'я. Сукупність общин, пов'язаних спорідненістю, шлюбами, сусідством та дружніми стосунками утворює спільноту, яку можна назвати плем'ям. Поступово це соціальне утворення набуває особливостей мови та культури, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших подібних об'єднань (самосвідомість), що фіксується у самоназві (етнонімі).

У цілому, первісна община як основа економічної і соціальної організації первісного суспільства мала різні конкретно-історичні форми в пізньому палеоліті і мезоліті. Проте в усіх випадках її основним елементом залишалася група споріднених сімей, колективна воля яких відіграла вирішальну роль в організації виробництва і в повсякденному житті. Вся влада в первісному суспільстві концентрувалася в общині. Плем'я та інші соціальні утворення (рід) здебільшого не мали органів управління. Як виняток, племінна рада з представників общин або родів могла утворитися на період небезпеки, коли виникала необхідність спільних дій, з метою збереження та перерозподілу життєво важливих об'єктів, або у випадках порушення усталених норм поведінки якоюсь групою чи окремим членом об'єднання.

Виникнення влади зумовлювалося необхідністю регулювання життєдіяльності общини з метою збереження її цілісності, захисту від руйнівних чинників. На ранній стадії існування общини влада здійснювалася шляхом вільного волевиявлення всіх її членів. Лідери поряд з іншими брали участь у суспільному виробництві і не мали ніяких пільг у споживанні.

Неополітична епоха

Мезоліт фіксує хоча й кризову, але, разом з тим, і вищу сходинку розвитку мисливського господарства. Проте інтенсивна діяльність людей призвела до виснаження природних ресурсів, особливо фауни. У пошуках виходу з цієї ситуації частина первісних колективів починає освоювати відтворювальні форми господарства.

За неоліту привласнювальна економіка дістала найвищого та останнього періоду свого розвитку. Було повністю вичерпано різноманіття видів діяльності – і з огляду освоєння ресурсів (мисливство, збиральництво, рибальство), і у плані кам'яної індустрії. Якісний стрибок тепер можна було здійснити лише з упровадженням відтворювального господарства. Доля ж суспільств, що не перейшли до нього, цілком визначалася їхньою залежністю від природних умов. В усякому разі, збереження привласнювальних форм господарства призводило до консервації способу виробництва та стагнації суспільства, а за наявності екстремальних умов – навіть до регресу.

Перед таким переворотом в історії людства, як виникнення відтворювального господарства, минув величезний час – близько 2 млн років. Прогрес був дуже повільним, але невпинним. Головна подія його – поява людини, що є часткою природи та протистоїть їй, виступаючи носієм свідомості й творчого потенціалу. Саме завдяки цьому були вироблені різні форми адаптації до навколишнього середовища, що й демонструє привласнювальний спосіб господарювання. За цей довгий час були освоєні всі придатні для життя регіони Землі, зокрема, і з суворими кліматичними умовами. Людина виявила корисні для практичної діяльності матеріали та досягла високого рівня утилізації продуктів харчування. За цієї епохи творчий потенціал людини був спрямований не лише на виживання (хоча це й стояло на першому місці), а й на забезпечення духовних потреб.

Перехід від привласнювального типу господарства (мисливство, збиральництво, рибальство) до відтворювального (землеробство й скотарство) англійський археолог Г. Чайлд у 1925 р. назвав неолітичною революцією. Цей кардинальний поворот в історії людства викликав зміни в усіх сферах життя, побуті, формах власності, соціальній організації, нарешті, у світогляді. Життя набуло значної стабільності, а історичний прогрес – динамічності. Це поняття зайняло проміжне місце в концепції Г. Чайлда про три революції: революції знарядь (поява засобів праці як один із чинників антропогенезу), неолітичної революції (виникнення відтворювального господарства) та міської революції (поява міст як уособлення перших цивілізацій).

За словами академіка В. Вернадського, винайдення землеробства означило все майбутнє людства. Саме завдяки землеробству та скотарству розкрилися небачені перспективи для збільшення кількості продуктів харчування, можливості контролю за їх виробництвом. Землеробство не лише дало людині нові продукти харчування, воно постачало стабільний продукт.

Виникнення відтворювального господарства є наслідком дії багатьох взаємозумовлених чинників. Серед них слід розрізняти соціальні та природні. До природних чинників належать ті кліматичні зрушення, що сталися наприкінці плейстоцену та особливо на рубежі плейстоцену та голоцену, на тлі яких проходило формування сучасного природного ландшафту. Завдяки потеплінню утворився новий біологічний та рослинний фон (під дією мутації), з'явилися нові різновиди рослин і тварин, а також завершилося формування лису (шару ґрунту), що надало можливості для занять землеробством. За мезоліту склалася така соціальна передумова виникнення відтворювального господарства як система досвіду, нагромадженого у процесі пізнання рослин і тварин. Це дало можливість культивувати певні рослини та одомашнити ті чи інші тварини.

Проте цього було замало, аби здійснилася неолітична революція. Необхідний певний геоботанічний та зоологічний фон. Тобто це могло статися

в районах, де були рослини і тварини, придатні для культивування та доместикації (одомашнення). Таких районів на земній кулі небагато, і саме там виникло відтворювальне господарство.

Розвиток природничих наук у ХХ ст. дав можливість визначити, що кожний вид культурних рослин, отриманий у процесі тривалої гібридизації, походить з певного, досить чітко окресленого регіону, де були всі компоненти (тобто рослини), що брали участь у цій гібридизації. Тому найдавніші центри культивування рослин розташовані в місцях з великим сортовим різнобарв'ям, а саме в гірських тропічних та субтропічних смугах. Такі осередки було виявлено видатним російським вченим М. Вавіловим. Ним було вперше висунуто й питання про первинні та вторинні осередки культивування рослин. За прикладом М. Вавілова було активізовано й розробки проблеми доместикації тварин. На основі аналізу палеозоологічних викопних залишків та зіставлення його результатів із сучасним тваринним світом було виявлено й осередки одомашнення тварин, які частково збігаються з вавіловськими центрами культивування рослин.

Нині на території Старого Світу виділено п'ять первинних (Сахаро-Суданський та Гвінейсько-Камерунський в Африці, Передньоазійський, Південно-Східноазійський та Східноазійський), а також декілька вторинних осередків виникнення відтворювального господарства. Це означає, що в п'яти регіонах світу стався той збіг обставин – соціальних і природних, що викликав незалежний та самостійний шлях виникнення відтворювального господарства. Вторинні ж осередки утворилися внаслідок поширення відтворювального господарства з цих центрів на інші території та набуття ними своєрідних рис, які відрізняли їх від первинних осередків.

Територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків. Тут відтворювальне господарство постало внаслідок його поширення з Передньої Азії. У Передній Азії був наявний найповніший комплекс чинників, необхідних для виникнення відтворювального господарства, причому в найпрогресивнішій його формі – комплексного господарства (землеробство й скотарство), де в землеробстві переважали зернові культури. Це відіграло важливу роль у подальшому розвитку названого та сусідніх регіонів.

Передньоазійський центр був найдавнішим і охоплював територію від Малої Азії на заході до гір Загросу на сході, та від Палестини на півдні до Закавказзя на півночі. Перехід до відтворювального господарства тут відбувався протягом ІХ – VIII тис. до н. е.

Другий первинний осередок становлення відтворювального господарства – Південно-Східноазійський (Південний Китай, Північно-Східна Індія та Південно-Східна Азія). Тут вперше була запроваджена культивування рису, а становлення землеробства й скотарства відбулося у VII – V тис. до н.

е. Третім був Східноазійський осередок (Монголія, Приамур'я, Північний Китай), де в VII – V тис. до н. е. почали вирощувати чумизу.

Становлення відтворювальної економіки в Африці досліджене поки що недостатньо, проте більшість вчених виділяють тут два первинних осередки. Сучасними археологічними і палеокліматичними дослідженнями доведено, що в середині голоцену природні умови в Сахарі (Сахаро-Суданський осередок) були сприятливими для розвитку відтворювального господарства. Гвінейсько-Камерунський осередок склався в лісостепових районах Західної Африки.

Незалежно від Старого Світу досить рано виникли два самостійні осередки землеробства, а згодом і своєрідного скотарства, в Америці. Перший із них виник у горах Мезоамерики (Південна і Центральна Мексика). Його формування відбувалося надзвичайно повільно (з IX по IV тис. до н. е.) з різних причин. Тут вперше була створена культура маїсу (кукурудзи), дикі родичі якої до нашого часу не виявлені, а також розпочата культивування квасолі, гарбуза, перцю та плодівих дерев (авокадо, сливи тощо). Другий осередок первинного землеробства і скотарства в Південній Америці (Андський) охоплює гірські та передгірні райони Колумбії, Еквадору, Перу, Болівії, де протягом VII – V тис. до н. е. була розпочата культивування картоплі, бобових, гарбузів, перцю тощо. Найдавніше скотарство на американському континенті фіксується в Андах з VII тис. до н. е. Воно пов'язане з domestикацією лам та альпаки, а згодом тут були приручені морські свинки, гуанако та інші тварини.

Прискорений розвиток Передньоазійського регіону визначався й природними умовами. За вюрмського зледеніння суворий клімат панував і в Європі, і в Передній Азії. Але після вюрмського максимуму він у Передній Азії почав мінятися на краще: спочатку в Сирійсько-Палестинському регіоні, а дещо пізніше – в гірських районах нинішніх Туреччини, Ірану та Іраку. Підвищення температури супроводжувалося появою лісів та гаїв і, що особливо важливо, появою й поширенням злакових та бобових рослин. У цей час тут жили й різноманітні тварини, зокрема безоарові кози та азійські муфлони, від яких і походять свійські кози й вівці.

Таким чином, хоча всі коливання клімату пізнього вюрму доходили й до Передньої Азії, її віддаленість від льодовиків наклала специфіку на рослинний і тваринний світ. У Передній Азії раніше почала складатися та різнобарвність природних умов, яка разом із кризою мисливства сприяла освоєнню різноманітних ресурсів. Навіть враховуючи недоліки європейської хронологічної шкали (а її не узгоджено з передньоазійською), епоха мезоліту настала в Передній Азії десь на тисячу років раніше. За таких умов тут починає формуватися господарська система, в якій суттєву роль відіграє сезонне збирання їстівних рослин, виникає сезонна осілість, що фіксується за поселеннями зі стаціонарними житлами.

У Сирійсько-Палестинському регіоні цей процес розпочався дуже рано – у XVII – XI тис. до н. е. Незаперечні свідчення початку землеробства тут маємо для другої половини IX – VIII тис. до н. е. Такими доказами є залишки культурних рослин, виявлені в Єрихоні, Телль Асваді, Мурейбіті та інших поселеннях раннього неоліту. У VII тис. до н. е. тут з'явилися і свійські тварини – кози та вівці, яких було domestиковано в горах Загросу та Південно-Східній Туреччині.

Для VIII тис. до н. е. сліди відтворювального господарства наявні й на інших територіях Передньої Азії, зокрема у Східній Анатолії, а для VII тис. до н. е. – і в Південній Анатолії. Залишки деяких видів рослин, які відбивають досить тривале культивування, свідчать, що цей процес розпочався тут раніше. Що ж до скотарства, то тут немає прямих свідчень його наявності навіть для VI тис. до н. е. Але виходячи з того, що на рубежі VII – VI тис. до н. е. в Південній Європі з'явилися свійські кози та вівці, а вони могли потрапити сюди лише з Анатолії, свійську худобу тут розводили принаймні з VII тис. до н. е. Такий стан свідчить про неповноту археологічних джерел. Це почасти пов'язане з тим, що початкові стадії domestикації не знаходять чіткого відображення в будові скелета та зміні кісток, що утруднює розмежування диких та свійських тварин. У Центральній Анатолії сліди domestикації фіксуються з VII тис. до н. е.

Приблизно у другій половині VIII – VII тис. до н. е. процес формування відтворювального господарства в Передній Азії завершився. Практика утримування тварин та культивування рослин поширилася далеко за межі своїх вузьких прабатьківщин (мікроосередків), перетворивши Передню Азію на єдиний осередок відтворювального господарства. З'явилися нові злаки, яких не було у природі (тверда, карликова та інша пшениця, голозерний ячмінь), були окультурені бобові, жито, льон, можливо, виноград, значного розмаху набуло скотарство. З VII тис. до н. е. відтворювальне господарство починає поширюватися на інші території, зокрема в Європу. Поштовхом до цього був швидкий приріст населення. Можливо, цьому сприяло й посилення посушливості на межі VII – VI тис. до н. е.

Найбільш ранньою формою було палично-мотичне землеробство. Надалі інтенсифікація землеробства пов'язується із запровадженням рільництва (орної системи). Коли, де і в якій формі було вперше використано рало для обробки ґрунту, поки що є історичною загадкою. Існує декілька ймовірних реконструкцій процесу становлення цієї форми землеробства.

Більш-менш визнаною вважається така схема послідовного проходження процесу становлення рільництва: на початковому етапі в землеробстві були запроваджені ручні борозенні знаряддя, які приводилися в дію зусиллями лише самої людини; на наступному етапі борозенні знаряддя замінило рало, а зусилля людини – тяглова худоба. На різних територіях

запровадження рільництва відбувалося в різні історичні епохи і в різних формах, що зумовлювалося рівнем розвитку техніки і технології виробництва, а також іншими причинами соціального і природного характеру. На території України, як вважають деякі дослідники, рільництво вперше було запроваджене племенами Трипільської культури в IV тис. до н. е.

Значення і наслідки неолітичної революції. З цього часу життя набуло надзвичайної динаміки в часі та просторі. Найважливішим наслідком поступового розвитку відтворювальної економіки була стабілізація життєзабезпечення людства, яка сприяла утвердженню осілости. Це стимулювало помітне зростання чисельності і густоти населення в неолітичний час. За підрахунками американського демографа Е. Дивея, чисельність населення земної кулі у пізньому палеоліті складала 3,34 млн чол., у мезоліті – 5,37 млн, а в неоліті – 86,5 млн чоловік. Попри всю умовність цих підрахунків, можна побачити різке зростання чисельності населення. Усього за 4 тисячі років після утвердження відтворювальної економіки чисельність населення зросла в 16 разів, тоді як за 15 тис. років епохи ранньопервісної общини, в умовах привласнювального господарства, вона збільшилась лише в 1,5 рази. Різкий стрибок чисельності населення в неоліті дістав назву “демографічної революції”.

У найбільш сприятливих для землеробства і скотарства регіонах внаслідок зростання чисельності та густоти населення з'явилися умови для виникнення перших міст, тобто початку урбанізації суспільства. Так, місто Єрихон, що виникло у VIII тис. до н. е., є найдавнішим з відомих досі центрів виникнення цивілізації. Те, що тисячі і десятки тисяч людей концентруються в містах, вимагає високого ступеня концентрації занять і центральної управлінської структури. З'являються соціальна ієрархія і соціальні відмінності, а також державно-політичні структури. Всі ці зміни в первісному суспільстві почали виникати в епоху енеоліту, а остаточно проявилися у бронзовому віці. Тобто, вже десь через 3 тис. років після утвердження відтворювального господарства виникли перші цивілізації – Месопотамії та Єгипту. Таким чином, відтворювальна економіка стала основою всіх сучасних цивілізацій.

Звичайно, такі кардинальні зміни в житті людини мали різні наслідки, зокрема й негативні. Деякі з них були з часом подолані, деякі – ні, у чому й проявляється двоїстий характер культури. Якщо розглядати її як систему надбіологічних засобів адаптації, то вони не завжди матимуть позитивне навантаження. Активне втручання людей у природу почало змінювати не лише спосіб їхнього життя, а й саму Землю. Вже активне заняття мисливством та гони звірів за допомогою пожеж призводили до змін у ландшафті. Із запровадженням підсічно-вогнепального землеробства розпочалося знищення лісів. Отже, адаптивні механізми діяли з огляду на потреби ситуації, а майбутні наслідки цих дій не усвідомлювалися та не враховувалися.

На ранньому етапі свого становлення і розвитку землеробство та скотарство ще не могли створити сприятливіших умов для подальшого вдосконалення соціальних і суспільних структур первісної общини, проте у подальшому розвиток народів з відтворювальними формами господарства пішов значно вищими темпами. Причиною цього було те, що специфіка землеробства з самого початку потребувала інших господарських і соціальних відносин у суспільстві: формування поняття власності на землю, тіснішої кооперації праці та її регламентації як по сезонах, так і по виробничих циклах, поступового запровадження розподілу відповідно до трудового внеску.

Найпростіші форми землеробства забезпечували більш стійку економічну основу, що призводить до концентрації населення, розвитку соціальних і політичних інститутів. З'явився розподіл праці як всередині общини, так і між ними; нагромадження надлишкової продукції стимулювало розширення форм обміну, значення якого в подальшому розвитку суспільства важко переоцінити. Врешті-решт, з'явилися і перші форми власності, хоча економічну основу суспільства, як і раніше, становила колективна власність на землю. Інші засоби виробництва та предмети споживання, створені своєю працею – худоба, дерева, знаряддя праці тощо, ставали особистою власністю. Разом із цим поступово руйнуються підвалини колективізму, на яких зросло первісне суспільство.

Таким чином, неолітична революція створила матеріальні передумови формування нових соціальних відносин. На основі відтворювального господарства постає можливість отримання надлишкового продукту, що призвело з часом до соціальної та майнової нерівності. З ускладненням господарської і соціальної структури суспільства виникла необхідність в організаторах. Це було викликано розвитком землеробства і скотарства та збільшенням чисельності общин. Оскільки були відсутні традиції наслідування влади старійшини, то виникла система суперництва за право керувати суспільством. Спочатку владу допомагали захопити особисті якості лідера, але в подальшому вирішальним фактором у боротьбі за владу стало багатство, яке визначало лише рівень участі його власника у соціальній сфері суспільства. Норми розподілу суспільного продукту ще не давали можливості нагромаджувати матеріальні цінності. Лише в епоху занепаду первісного суспільства, коли виник додатковий продукт, з'явилися умови для його привласнення.

Виникнення та утвердження відтворювального господарства були результатом творчих сил людини. Перед тим людина йшла за природою, пристосовувалась до неї; тепер вона стала її творцем. Неолітична революція супроводжувалася цілою низкою вдосконалень і винаходів, що докорінно змінили життя і побут людей та сприяли розкриттю нових потенційних можливостей розуму.

За неоліту було освоєне рослинне волокно, з'явилися прядіння й ткацтво. З цього часу в побут людей активно входить глина. З глини формували стіни осель, нею обмазували дерев'яні або очеретяні каркаси жител, підлогу, потім почали зводити будівлі з цегли-сирцю, а ще пізніше – з випаленої цегли. Мисливська традиція зводить округлі житла поступово відмирає. Постають прямокутні багатокімнатні оселі з господарськими приміщеннями, а також двоповерхові споруди. Деякі поселення обводять мурами, як наприклад, Єрихон. Його кам'яні мури сягали товщини 1,7 метра, а монументальна сторожова вежа заввишки 8 метрів давала змогу стежити за прилеглою територією.

Обмазування ям та корзин для зберігання зерна глиною привело до винайдення глиняного посуду. Найдавніші його сліди виявлено у Мурейбіті в шарі VIII тис. до н. е. (верхів'я Тігру) та на поселенні Гандж Даре в горах Загросу. Такий посуд ще не випалювали в печах, а лише сушили на сонці. На поселенні Чайюню Тепесі, що виникло в останній чверті VIII тис. до н. е., вже трапляється перший випалений у спеціальних печах посуд – на зразок великого тазу. З кінця VII тис. до н. е. керамічний посуд широко входить у побут малоазійського населення. Винайдення керамічного посуду дало змогу не лише повніше утилізувати продукти харчування, а й змінити раціон харчування шляхом вживання вареної та смаженої їжі.

М'яка пластична глина стала чудовим матеріалом для створення різноманітного посуду та інших речей. І статуетки, і стіни будівель, і виробі оздоблювали прокресленим по вогкій глині орнаментом або розмальовували фарбами. Розписувати керамічний посуд почали в IV тис. до н. е. Саме завдяки своєрідності орнаментативі і формі посуду археологи виділяють окремі культурно-історичні спільноти тих часів.

У цей час навчилися отримувати вапно, а також гіпс. Оволодіння технікою випалювання кераміки, а також поява вапна й гіпсу, стали подальшою ланкою у використанні вогню, що досить скоро привело до освоєння металів. У Передній Азії навіть ще за раннього неоліту з'являються мідні речі: спочатку із самородної міді, а з VI тис. до н. е. її вже починають виплавляти.

Таким чином, виникнення землеробства й скотарства дало поштовх для розвитку різноманітних виробництв – будівельної справи, виготовлення кераміки, створення знарядь праці, прикрас, предметів побуту й культу. З цього часу починає формуватися третя галузь відтворювальної діяльності – ремесло, що заклало основи майбутнього промислового виробництва.

Перші землероби й скотарі на території України. Як уже зазначалося, територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків виникнення відтворювального господарства. Причина цього – насамперед, у природних умовах. Процес освоєння різноманітних природних ресурсів тут розпочався десь на тисячу років пізніше, ніж у Передній Азії. У

Східній Європі за мезоліту не спостерігається ні такої тривалої осілості, ні доместикації тварин та культивування рослин. Це пояснюється тим, що тут не було екологічного фону, наявного у Передній Азії. З диких прашурів свійських тварин тут жили тури, кабани та коні. Коня було одомашнено пізніше. Що ж до тура, то довгий час вважалося, що він був прашуром великої рогатої худоби в Європі, але більшість сучасних вчених заперечує це. Існує думка, що тур міг брати участь у подальшій гібридизації великої рогатої худоби, коли вона вже з'явилася на континенті. Свиню могли domestикувати і в Європі. Колись панував погляд, що це сталося ще за мезоліту у Криму. Однак остеологічні знахідки спростовують таку думку. Далі приручення свині населення Криму в цій справі не пішло. Що ж до дрібної рогатої худоби, то прашурів її не було на нашій території, як і прашурів зернових культур та більшості бобових.

За неоліту поширення відтворювального господарства здійснювалося на нашій території двома способами – в ході міграцій більших чи менших груп населення та шляхом запозичення ідей та досвіду окультурення рослин і тварин. Такі запозичення мали вибірковий та творчий характер відповідно до місцевих умов. Отож, землеробсько-скотарський комплекс набував специфічних рис, мало схожих зі своєю прабатьківщиною. Так виникли вторинні осередки відтворювального господарства.

Перші кроки нових економічних форм на нашій території вивчено ще слабо. Але не викликає сумніву, що проникнення їх сюди йшло двома шляхами. Ця обставина та своєрідні природні умови привели до формування на нашій території двох вторинних осередків виникнення відтворювального господарства, що надалі переросли у дві господарсько-культурні системи – лісостепову та степову. Вони різнилися типами господарства, способом життя, соціальною організацією, напрямками зв'язків. Лісостепове населення було пов'язане зі світом європейських культур, зокрема балканських, степове – зі світом євразійських народів. Перше було східною околицею європейських культур, друге – західною околицею євразійського степу.

Один із шляхів проникнення відтворювального господарства пролягав із Передньої Азії через острови Середземного моря й далі на материк. Поширенню відтворювального господарства сприяло потепління клімату в Європі, що розпочалося з VI тис. до н. е. Поступово просуваючись на північ, ареал ранньоземлеробських культур на першу половину VI тис. до н. е. охопив весь Балканський півострів. Вихід цього процесу за Балкани, а разом з цим і за межі середземноморської природно-кліматичної смуги, фіксує Культура лінійно-стрічкової кераміки, яка, сформувавшись у Карпатському регіоні, відіграла провідну роль у поширенні відтворювального господарства в помірній смузі Європи. Займаючи великі простори Західної та Центральної Європи, ця культура острівцем заходила й на територію України – у Західну Волинь та верхів'я Дністра. Вона проіснувала тут недовго, не за-

лишивши помітного сліду ні в поширенні відтворювального господарства в Україні, ні в подальшому розвитку населення цієї території.

Утвердження відтворювального господарства в Балканському регіоні розширило зону контактів землеробського населення з мисливсько-рибальським. Саме завдяки таким контактам, а, можливо, й проникненню невеликих груп населення, в середині VI тис. до н. е. або наприкінці його, в межиріччі Дністра та Бугу починає впроваджуватися відтворювальне господарство. Цей процес фіксується за матеріалами Бузько-Дністровської археологічної культури (кінець VI – V тис. до н. е.). Сформувавшись загалом на місцевій основі (Гребениківська мезолітична культура), ця археологічна культура зазнала впливу не лише з заходу, а й зі сходу – через Кавказ. Усе це наклало своєрідний відбиток на розвиток землеробства й скотарства у цьому регіоні, що дає змогу розглядати його як один із вторинних осередків відтворювального господарства.

Проникнення відтворювального господарства у степову смугу відбувалося іншим шляхом. Провідну роль тут відіграли, певно, зв'язки з Кавказом. Це та природні умови визначили тут провідну роль скотарства. Отож, маємо підстави розглядати цей регіон як другий вторинний осередок виникнення відтворювального господарства в межах України. Його репрезентовано матеріалами Сурзько-Дніпровської культури (початок V – середина IV тис. до н. е.), що займала припорогову частину Дніпра та Північне Приазов'я та склалася теж на місцевій основі (Кукрекська мезолітична спільність).

Таким чином, ще за неоліту в межах території України намітилися дві господарсько-культурні смуги. Хоча загалом господарство мало комплексний характер, у Бузько-Дністровському регіоні яскравіше проявляється землеробський напрям, у степовому – скотарський.

Розвиток відтворювального господарства в Південно-Західній та Центральній Європі супроводжувався активними міграціями, викликаними ростом населення та наявністю територій, ще не зайнятих землеробами. Ці міграції приводять до появи в Україні окремих острівців розвиненого відтворювального господарства. Разом з тим, на значній території України досліджені неолітичні пам'ятки V – IV тис. до н. е., на яких у значній кількості знайдені керамічний посуд, шліфовані знаряддя праці (сокири, мотики, долота тощо), пристрої для прядіння і ткацтва. Водночас археологічні дані переконливо свідчать, що мешканці цих поселень не запроваджували ані землеробства, ані скотарства.

Така особливість історичного розвитку населення лісостепової смуги Центральної і Східної України зумовлювалася, насамперед, якістю природних ресурсів регіону, які повністю забезпечували прогресивний розвиток суспільства на базі привласнювальної економіки. Багата рибою повноводна річкова мережа Лісостепу, теплий клімат і родючі ґрунти створювали спри-

ятливі умови для розвитку рослинності та тваринного світу. Запас зоомаси тут уп'ятеро перевищував зоомасу степів.

Поступово і в ці райони України проникають елементи відтворювальної економіки. Різними шляхами до III тис. до н. е. більша частина населення, що мешкала на території України, тією чи іншою мірою засвоїла землеробство і скотарство. Однак переважаючим чинником життєзабезпечення населення на всій території України землеробство і скотарство стали значно пізніше.

Отже, за неоліту на території України спостерігаємо складну етнокультурну ситуацію, викликану, з одного боку, поширенням ідей та досвіду відтворювального господарства, з другого – появою мігрантів, із третього ж – наявністю населення, що продовжувало вести діяльність, властиву епіс мезоліту.

Доба енеоліту

Енеоліт (мідно-кам'яний вік) становить перехідну епоху від кам'яного віку до віку металів. Провідна роль ще належала кам'яним знаряддям праці, оскільки родовища міді є далеко не скрізь. Обробка міді почалася на Балканах, Подунав'ї та Закавказзі, звідки мідні вироби потрапляли на територію України. Згодом почали розробляти копальні мідної руди і на Донбасі.

Енеоліт – це той час, коли землеробство й скотарство стають провідними галузями діяльності багатьох людських спільнот. Це час, коли відтворювальне господарство довело свою перевагу над привласнювальним і поширилося на значній території. Енеоліт – це час розквіту землеробських культур, які змінили вигляд планети, час широкого запровадження зрошувального землеробства та виникнення перших цивілізацій. Це і час широкого освоєння степів.

Запровадження землеробства та скотарства в неоліті й енеоліті супроводжувалося стабілізацією економіки первісної общини, а згодом і виробництвом надлишкового продукту та виникненням так званої престижної економіки. Поряд із цим зазначають подальшої еволюції соціальні та суспільні стосунки в общині: виникають нові форми власності, сімейних стосунків, управління, влади тощо.

Поява міді відкрила небачені досі перспективи: пізнавши властивості металу, люди пізніше винайшли бронзу, а потім і залізо. Впровадження металеві індустрії спричинило переворот в усьому господарському житті. Постали принципово нові технології, нові знаряддя праці, які шляхом переплавлення можна було поновлювати, нові конструктивні елементи (цвяхи, заклепки, дріт тощо), нові способи обробки дерева, каменю, шкур, були винайдені різноманітні пристрої та механізми.

За енеоліту землеробство та скотарство стають основними засобами здобуття продуктів харчування, а головним багатством стають земля й ху-

доба. Відтепер земля – це не просто територія. Оскільки в неї вкладено працю, вона набуває нової жості, нової цінності та належить тим, хто її обробляє. Обробіток землі прив'язує людину до певної території.

Нові умови життя – осілість, обробіток землі, вирощування худоби – потребують чіткої організації праці в часі й просторі та згідно із сезонами року. Провідним суб'єктом власності виступає рід – група кровних родичів, що веде своє походження від одного пращура та складає постійне ядро общини. Тепер територія роду складається з двох частин – з оброблюваних ділянок та угідь, де випасають худобу, ловлять рибу, полкують, збирають плоди, добувають будівельні матеріали й сировину для знарядь праці, паливо тощо. Щодо угідь, відносини залишаються такими ж, як і за привласнювального господарства: ними мають право користуватися всі члени роду та общини. Інша справа – землеробські ділянки. Саме обробіток землі спричиняє формування нових відносин щодо неї – відносин володіння. Це означає, що продукти землеробства належать тому, хто обробляє землю. Завдяки цьому в межах общини та роду більшої ваги набуває сім'я.

Варто наголосити, що провідним суб'єктом власності на землю був рід, оскільки саме належність до нього надавала людині право на працю на землях роду. Рід виступав організатором землеробських робіт – розчищення ділянок від лісу, освоєння цілини. Ці роботи через примітивність знарядь були надзвичайно трудомісткими та вимагали зусиль значного колективу. Зате обробіток землі, вирощування врожаю були під силу окремій сім'ї. Вона виступала і власником отриманого врожаю.

Зміцненню сім'ї як осередку общини сприяло й виникнення скотарства. Приручення тварин передбачало індивідуальний підхід до них; відтак формується особиста власність на таких тварин. З одомашненням тварин люди починають піклуватися про збереження та відтворення худоби. Причому це відбувається саме в межах сім'ї. Таким чином, розвиток скотарства викликає появу сімейної власності на худобу.

На ґрунті осілості, нових форм власності, зміцнення сім'ї розвивається інститут роду, який тепер має всі можливості перетворитися на генеалогічний (родовідний). Такий рід очолює старійшина – майбутній вождь. Виникнення більш сталої функції управління вимагало саме життя – урізноманітнення та ускладнення діяльності, необхідність планування майбутнього, кількісне зростання складу общин, ріст густоти населення.

Зональна специфіка відтворювального господарства, що намітилася в межах України за неоліту та відбилася в Бузько-Дністровській та Сурсько-Дніпровській культурах, у нових умовах зберігається та знаходить вираження в існуванні двох форм діяльності: землеробсько-скотарської з осілим способом життя (лісостепова смуга) та скотарсько-землеробської з рухливо-осілим способом життя (степові регіони). Поряд із цим у деяких північних

районах та в Криму за неоліту ще мешкало населення, що вело традиційне привласнювальне господарство.

У західному лісостеповому регіоні України утвердження відтворювального господарства було пов'язане з подальшою активізацією міграційних процесів, чому деякою мірою сприяло встановлення кліматичного оптимуму.

Прутсько-Дністровське межиріччя освоюють носії Трипільської культури, витоки якої містяться у Південно-Східній Трансильванії та Молдові, де аналогічні пам'ятки відомі під назвою Кукутені. Тому що культуру тепер частіше іменують Кукутені-Трипілля. У середині IV тис. до н. е. з Середнього Подунав'я на територію Поділля та Західної Волині проникають носії Лендельської культури, головна територія поширення якої охоплювала значну частину Європи: Словаччину, Чехію, Австрію, Польщу, Східну Німеччину, частково Угорщину. Це населення повністю асимілювало тут носіїв Культури лінійно-стрічкової кераміки. З кінця IV тис. до н. е. тут з'являються носії Культури лійчастого посуду, основний ареал якої мистився у Центральній та Північній Європі, а десь у середині III тис. до н. е. – носії Культури кулястих амфор, що прийшли звідти ж.

Ці та інші культури сформувалися в Європі, а територія західних областей України, головним чином лісостепової смуги, була їхнім східним рубежем. Лише Трипільська культура, вийшовши зі світу балкансько-дунайських культур, розвинулася в межах України у свосереднє та яскраве явище. З'явившись на початку IV тис. до н. е. на території України, за першу його половину трипільці освоїли лісостепову смугу від східних відрогів Карпат до Південного Бугу, поглинувши носіїв Бузько-Дністровської культури та частково носіїв Культури лінійно-стрічкової кераміки. Просуваючись далі у східному напрямку, вони на початку III тис. до н. е. зайняли лісостепове межиріччя Дністра і Дніпра, а в останній період свого існування – у першій половині III тис. до н. е. – вони особливо активно освоїли Верхнє Побужжя та Середню Наддніпрянщину, переправившись частково й на лівий берег Дніпра, а також розселилися на південь та зайняли Північно-Західне Причорномор'я. Поширення цієї культури пов'язано не лише з постійним приростом населення, а й з екстенсивною формою землеробства, що призводила до виснаження землі та необхідності переселення в нові місця.

Матеріали Трипільської культури наочно демонструють ті перспективи, які відкрилися з утвердженням відтворювального господарства: отримання достатньої кількості продуктів харчування для постійного приросту населення, вивільнення часу для влаштування побуту, нова організація праці (зокрема виникнення ремісницького виробництва), нова обрядовість. Головними матеріалами для виготовлення знарядь праці залишався камінь,

а також кістка та ріг, хоча трипільці користувалися й мідними речами, роль яких поступово зростала.

Протяжність Трипільської культури у часі (IV – перша половина III тис. до н. е.) та просторі (в межах України – від Дністра до Дніпра) спричинила певну варіативність господарської діяльності та соціальної організації.

За раннього Трипільля (перша половина IV тис. до н. е.), коли йшло активне освоєння нових територій, носії цієї культури мешкали невеликими общинами, що склалися з 10-15 малих сімей (загалом до 50-70 осіб), та, крім землеробства й скотарства, досить активно займалися збиральництвом, мисливством, рибальством. Матеріальні залишки свідчать про досить примітивні способи ведення господарства та простоту побуту й соціального життя трипільців. Низька продуктивність праці і спонукала до активного користування природними ресурсами. Тим паче, що на той час сучасна лісостепова смуга була більш лісною і багатою на дичину. Протяжність раннього Трипільля (близько 500 років), площа освоєної території (від Дністра до Південного Бугу), кількість поселень (майже 50), їхні розміри (невеликі – в середньому до 1 га) та рухливість людності (поселення існували десь 70-100 років, а деякі – значно менше) – все це свідчить про екстенсивний характер господарства та слабку заселеність земель.

За середнього періоду (друга половина IV тис. до н. е.) трипільці значно просунулися в північному напрямку (вгору по Дністру) та північно-східному, досягнувши середньої течії Дніпра. Особливо густо за цього часу були заселені Верхня Наддніпрянина, межиріччя Південного Бугу та Сіньохи, якоюсь мірою межиріччя Дніпра та Росі. Значний приріст населення відбувався не лише за рахунок природного чинника, а, певно, й завдяки просуванню нових груп трипільців зі своєї прабатьківщини. За цього часу спостерігається розростання общин: найменші за площею поселення становили 3-4 га, є поселення площею 10-40 га. Наприкінці цього періоду у Верхньому Побужжі постають такі поселення-гіганти, як Володимирівка (понад 100 га), Веселий Кут (150 га), Миропілля (200 га) тощо. Загалом зросла і тривалість проживання на одному місці.

За цього часу зріс добробут населення, що простежується за житлово-господарськими комплексами. Збільшується об'єм зерносховищ (зерно трипільці зберігали у спеціальних великих посудинах на зразок грецьких піфонів). Усе це свідчить про те, що господарство трипільців набуло певної стабільності, що було досягнуто не лише вдосконаленням кам'яних та поширенням мідних знарядь, а й, мабуть, якимись засобами інтенсифікації землеробства. Підвищенню стабільності господарства сприяв, зокрема, приріст населення, адже людська праця була провідною продуктивною силою за первісності.

Подальше заселення нових земель за середнього періоду супроводжувалося посиленням інтеграції. Але й вона мала свій поріг. Освоєння вели-

чезних територій викликало й зворотний процес – диференціацію. Єдність трипільського світу порушується. Східний масив населення (межиріччя Південного Бугу та Дніпра), далеко відірвавшись від своєї прабатьківщини та розвиваючись в оточенні рибальських общин, значною мірою зберігає риси ранньотрипільської культури. Західний масив населення (Наддніпрянина) розвивався в умовах тісних контактів з прабатьківщиною та припливу сюди нових груп населення з південного заходу, що й визначило більшу схожість тутешньої матеріальної культури з землеробськими культурами Балкан і Трансильванії. Чіткої межі між східною та західною людністю не було й не могло бути, оскільки це населення відчувало свою спорідненість та вело загалом подібний спосіб життя.

Подальший розвиток трипільського суспільства потребував нових засобів інтенсифікації виробництва. Шлях розвитку за рахунок приєднання нових територій та нарощування людського потенціалу як головної продуктивної сили на цьому етапі був вичерпаний. Трипільці освоїли землі лісостепової смуги між Степом та Поліссям, тобто кращі для землеробської форми діяльності. Значної кількості сягнуло й трипільське населення. Тому подальший прогрес мав визначатися ростом продуктивності праці. Але схоже, що саме це завдання виявилось для того часу непосильним.

З початку III тис. до н. е. у трипільському суспільстві спостерігаються явища, що відбивають, з одного боку, закономірні та прогресивні зрушення в його розвитку, а з іншого – появу й наростання ознак кризи. Відбувалася подальша спеціалізація общин, що мала наслідком активізацію обміну. Наявність великих майстерень свідчить про спеціалізацію деяких общин в керамічному виробництві. Разом з тим, у господарській діяльності деяких общин намічається ухил до активізації скотарства, що могло статися за рахунок зменшення питомої ваги землеробства, а також мисливства.

Таким чином, вибір було зроблено не на користь інтенсифікації існуючої системи господарства, а на користь зміни форми діяльності – активізації скотарства. Це відбиває і подальше розширення території: трипільці переселяються в райони, малоприсадибні для ведення землеробського господарства. Десь на початку III тис. до н. е. населення Середньої Наддніпрянини просувається на північ, а згодом і на схід – на лівий берег Дніпра; населення Середнього Побужжя починає розселятися в Степу, доходячи до Інгулу, а ще пізніше (приблизно в середині III тис. до н. е.) населення Середньої Наддніпрянини переміщується в Північно-Західне Причорномор'я, де завдяки зміні форми господарства та взаємодії з степовим населенням виникає своєрідний господарсько-культурний комплекс, відомий під назвою Усатівської культури.

Збільшення кількості поселень за цього часу значною мірою було викликане не лише приростом людності, а й подальшою сегментацією колективів. Населення тепер, як і за раннього етапу, мешкає, головним чином,

невеликими общинами, що налічують 10-12 сімей. Стає помітною певна деградація будівельної справи, а також керамічного виробництва. Відчувається тенденція до подрібнення великосімейних колективів, що відбито у переважанні невеликих однокамерних жител. Ця ситуація пов'язана зі зміною господарської діяльності, зокрема, з посиленням ролі скотарства, яке вимагало значних площ, з одного боку, та було менш трудомістким – з іншого.

Поряд із цим продовжують існувати та виникають нові поселення-гіганти: наприклад, Майданецьке площею 300-400 га десь із 1500 осель; Таллянки площею 300 га з 3000 осель. За площею вони значно перевищували майбутні давні міста, проте щільність їх забудови та чисельність забудови були нижчі. Окрім того, тут не виявлено тих структурних частин, які відрізняють найменші міста від найбільших первісних поселень: кварталів ремісників, монументальних культових та адміністративних споруд, троядських сховищ тощо. Слід зазначити, що й за цього часу культова сфера ще не відокремилася від інших видів діяльності, про що свідчить наявність вівтарів у багатьох житлах та поміж ними. А це є важливим показником того, що це суспільство за своєю суттю було ще типово первісним, а процеси соціально-майнової диференціації та виділення апарату управління ще не набули тут незворотнього характеру.

Одним з найяскравіших проявів матеріальної культури трипільців було їхнє керамічне виробництво. Кераміка поділялася на столовий та кухонний посуд. Кухонний – простий за формами, виготовлявся з глини з домішкою шамоту (товчених черепків) або подрібненої черепашки; орнамент був небагатий. Столовий посуд значно досконаліший. Він виготовлявся з відмуденої глини; випал пічний, дуже добрий. Типи посуду – найрізноманітніші: горщики, миски, глечики, накривки та ін. Орнамент – переважно спірально-меандровий.

Внутрішня кризова ситуація у трипільському суспільстві ускладнювалася подіями на сусідніх територіях. Десь із середини III тис. до н. е. на Волинь та Поділля просуваються носії Культури кулястих амфор, які згодом, витісняючи трипільців, доходять майже до Дніпра. У степовому регіоні населення мігрує на схід та північ. Це був додатковий деструктивний момент. Приблизно у середині – третій чверті III тис. до н. е. трипільські поселення припиняють своє існування. Переорієнтація діяльності, зокрема активізація скотарства, призвела до повної перебудови життя та переоформлення матеріальної культури до такої міри, що у наступних культурах риси Трипільської майже не простежуються.

З приводу поступового зникнення Трипільської культури висловлюється кілька гіпотез: це і порушення екологічного балансу, що було пов'язано з екстенсивним веденням господарства; і певне похолодання клімату; і спроба перебудувати землеробську основу економіки на ско-

тарську; і внутрішні протиріччя та протистояння трипільських общин західного і східного ареалів; і експансія степовиків (носіїв Ямної культури) на північний захід і племен Культури кулястих амфор із заходу на схід (тобто на зайняті трипільцями території). Вірогідно, що була не одна, а кілька причин зникнення Трипільської культури.

У сучасній історичній та народознавчій літературі існує твердження, що трипільці – прямі предки українського народу. Однак, намагаючись у глибинах історії розгледіти обличчя наших далеких пращурів, слід пам'ятати: по-перше, інформація про найдавніші часи обмежена, фрагментарна і тому дуже рідко дає змогу дійти однозначних категоричних висновків; по-друге, давні археологічні культури, як правило, характеризуються етнічною невизначеністю; по-третє, протягом кількох тисячоліть після занепаду Трипільської культури до етногенезу українців через низку обставин були причетними чимало інших етнічних утворень від племен до цілих народів, і тому, очевидно, варто утриматися від поспішного проведення прямої родової лінії від трипільців до українців. Тим більше, що нині більшість вчених, спираючись на аналіз скелетних решток, схиляється до ідентифікації трипільців із середземноморською расою, можливо, – вірменоїдним антропологічним типом, поширеним серед давніх мешканців Східного Середземномор'я і Малої та Передньої Азії.

Носії праслов'янської мови виділяються з північної гілки індоіранців лише в I тис. до н. е. (а щонайбільше – із середини II тис. до н. е.). Світ слов'янських народів – це вже явище кінця I тис. до н. е. та початку нашої ери. Їхні розвиток і подальший поділ на південних, західних та східних слов'ян належать до епохи, яку відділяють від трипільців тисячоліття, протягом яких на нашій території змінили один одного десятки народів. І кожен із них лишив тут якийсь слід.

Трипільці досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але не змогли зрівнятися з ними внаслідок згаданих причин. Та феномен Трипільської культури полягає в тому, що вона своєрідно поєднала господарські, фізично-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств Півдня, Центру, Сходу Європи, що належали до кількох антропологічних та мовних груп, перебували на різних рівнях розвитку. Довготривале проживання населення Трипільської культури на значній території Східної та Південно-Східної Європи привело на заключному етапі до її сегментації, а згодом і до розчинення у складному конгломераті культур, які засвоїли її основні досягнення у господарстві, культурі, ідеології. Ці надбання збереглися у міфології та культурах протослов'ян, а також інших індоєвропейських народів.

За енеоліту відтворювальне господарство набуває сили і в інших регіонах України. Але його утвердження у Степу та південній смузі

Лісостепу, особливо Лівобережного, йшло сповільненими темпами. У Степу цей процес проходив без помітного припливу нового населення – носіїв передових форм господарства. Крім того, хоч яким би значущим був вплив трипільців, степові мешканці мали виробити власні способи адаптації до умов існування, тобто створити свою систему господарювання. Зрештою, таку форму й було вироблено. У цьому суттєву роль відіграла осілість на основі рибальства, яка сприяла закріпленню навичок вирощування рослин та худоби.

Таку форму діяльності можна означити як скотарсько-землеробську – тобто таку, де в комплексному господарстві провідна роль належала скотарству. Умови Степу, а саме – важкі для обробітку чорноземи, різко обмежували можливість землеробства за тодішньої технологічної осначеності, але надавали великих перспектив для розвитку скотарства завдяки наявності багатих пасовищ. Саме скотарі й розпочали широко освоювати степи. —

Скотарсько-землеробська діяльність породжує зовсім інший спосіб життя, ніж землеробсько-скотарська. Головною його рисою є мобільність. Утримання значної кількості худоби вимагало постійної зміни пасовищ, що й викликало рухливість населення. Потреба ж у землеробських продуктах потребувала осілості. Тому у Степу й формується своєрідний рухливо-осілий спосіб життя, що характеризується строкатістю способів поєднання мобільності й осілості. Вони визначалися співвідношенням питомої ваги скотарства та землеробства (чим більша вага скотарства, тим більша рухливість), а також організацією праці. Скажімо, значна увага до землеробства приводила до розподілу праці в общині: частина її цілорічно могла жити осіло, займаючись хліборобством, ремеслами тощо, інша ж – рухливо, пересуваючись за худобою з одного пасовища на інше.

У разі незначної питомої ваги землеробства більша частина населення значну частину року перебувала разом із худобою, пересуваючись з одного пасовища на інше. Засіявши невеликі ділянки землі, вся община відкочовувала з худобою, залишивши чи навіть не залишивши на поселенні сторожу. До визрівання врожаю люди могли навідуватися на поселення, а на час його збирання окремі члени сімей тимчасово поверталися сюди і, зібравши врожай та сховавши його частину, знову приєднувалися до свого колективу.

Діяльність скотарів накладала відбиток на всі сторони їхнього життя. Мобільність не сприяла урізноманітненню предметів матеріальної культури та їх нагромадженню. Тут формувалася інша система цінностей, в якій провідне, престижне місце належало худобі; інша система світогляду, котру відбивають кургани, кам'яна скульптура, орнаментация посуду тощо. Оскільки худоба як головне багатство перебуває у власності окремих сімей, це досить рано створює умови для соціально-майнової диференціації, але її розвиток залежить від багатьох чинників.

Формування мобільного скотарства на західних околицях Євразійського степу припадає десь на середину IV тис. до н. е. та супроводжується виникненням культурно-історичних спільнот, що займали величезні території. Надалі, за доби бронзи та й пізніше, вони стануть провідною ознакою цього світу. Появі цих спільнот сприяли подібні умови існування, приблизно однаковий рівень розвитку та рухливий спосіб життя. Ще раз нагадаємо, що вироблення оптимальних форм господарювання, котрі б забезпечували стабільний додатковий продукт як умову подальшого розвитку суспільства, у степовій смузі проходило повільніше, а конкретні форми організації життя та виробництва взагалі не зовсім ще з'ясовані.

Не менш складною є й проблема реконструкції господарської діяльності носіїв Середньостогівської археологічної культури, пам'ятки якої обіймають порубіжжя Степу і Лісостепу, досить глибоко заходячи у Степ уздовж Дніпра та Дону. Ця культура синхронна середньому та пізньому Трипільлю. Саме з цим населенням пов'язувалося одомашнення коня на нашій території. Тому середньостогівці зажили слави як зухвалі кінні вояки, що створювали напружену ситуацію для трипільського населення. Тепер піддано сумніву і конярський характер цієї культури, і саму репрезентативність її як етнокультурного явища. Однак, для цілкового розв'язання цих проблем надто мало джерел.

На півдні степової смуги друга половина IV тис. до н. е. також позначена виникненням стаціонарних поселень, що належали Нижньоміхайлівській культурі. Їх поява, певно, відбиває намагання інтенсифікувати обидві галузі господарства – і землеробство, і скотарство. Про формування скотарського напрямку діяльності з незначною питомою вагою землеробства свідчить і чимала кількість підкурганих поховань, а головне – п'ява курганів-святилищ – складних культових споруд.

Таким чином, за енеоліту у східних та південних районах України місцевим населенням (і не без впливу сусідів) було вироблено модель господарювання, зорієнтовану значною мірою на екстенсивне скотарство з використанням обширних просторів як пасовищ, що мало наслідком мобільний спосіб життя. Але рухливість за цього часу була ще досить обмеженою, що визначалося як відсутністю певних технологічних засобів, так і необхідністю займатися землеробством. Поява курганів засвідчує закріплення пріоритету рухливого скотарства, акцентування уваги на просторі, тобто пасовищах, які були запорукою самого людського існування за цього способу життя. Кургани не лише фіксували певну територію, вони несли ритуальну навантаженість – і як поховальні споруди, і як своєрідні храми скотарів.

Криза, що розпочалася в колі землеробських культур, торкнулася і степових скотарів. Погіршення клімату, незначна продуктивність землеробства зумовили ще більший ухил у скотарство. Це відбиває, зокрема, форму-

вання наприкінці III тис. до н. е. нової спільності – Явної культури, що згодом обійняла всю степову та значну частину лісостепової смуги від Уралу до Дунаю. За своєю суттю вона продовжувала лінію комплексного господарства з провідною роллю скотарства, орієнтованого на тривалий випас худоби. З кризою Трипільської культури екстенсивне скотарство почало впроваджувати і населення лісостепової смуги. Тому наступна епоха – епоха бронзи – виступає як вік скотарства.

Поява мідних знарядь праці, перехід від мотичного землеробства до ранніх форм орного з використанням тягової сили бика сприяли зростанню продуктивності праці, збільшенню надлишкового продукту, розвитку майнової диференціації. Ці процеси створювали передумови для розкладу первіснообщинного ладу. Саме в енеоліті відбувається перший великий суспільний поділ праці, в основі якого лежало відділення занять скотарством від землеробства.

Вождівство як перехідна ланка від первісності до цивілізації. Завершення неолітичної епохи і перехід до енеоліту супроводжувалися значним піднесенням суспільного виробництва, зростанням обсягу надлишкового продукту та регулярністю його надходження, становленням нових форм сімейної і суспільної власності, розкладом і занепадом потестарної організації (первісної системи влади та управління) і формуванням нових політичних (державних) стосунків. Це – складний і суперечливий етап розвитку суспільства, який викликає широкі дискусії вчених як з приводу передумов занепаду первісного суспільства, так і щодо суті становлення і розвитку політичної влади, державності і цивілізацій взагалі. У цілому, на сучасному етапі розвитку історичної науки переважає соціально-економічний напрям у вивченні епохи розкладу первісного суспільства і виникнення цивілізації.

Передумови зародження цивілізацій були закладені переходом до відтворювальної економіки. Жодне суспільство з привласнювальним типом господарювання не вийшло на цей рівень. Головним результатом впровадження відтворювального господарства було отримання регулярного надлишкового продукту. Поняття надлишкового продукту – категорія економічна. Воно не означає, що суспільство не могло його спожити. Але саме життя вимагало розширення виробництва, зокрема через постійний приріст населення та зростання людських потреб.

І за привласнювальної діяльності існувала можливість отримувати надлишковий продукт, але в цьому не було сенсу. Лише землеробство та скотарство у змозі значно сприяти інтенсифікації виробництва, а разом із цим – скороченню площі освоєваних територій. Така ситуація цілком виключена для мисливсько-збиральницьких колективів, де інтенсифікація діяльності могла рано чи пізно завершитися катастрофою – вичерпанням

природних ресурсів. Це, зрештою, і стримувало розвиток суспільств привласнювального типу.

Збільшення можливостей території щодо виробництва продуктів харчування за відтворювального господарства привело до зростання колективів, а останнє теж було запорукою отримання надлишкового продукту. Тотальна ручна праця за первісності робила людину головною продуктивною силою. Тому ріст кількості робочих рук був одним із засобів нарощування надлишкового продукту. Концентрація ж значних мас людей на невеликій території, ускладнення виробництва вимагали вдосконалення організації життя. Це висунуло нову соціальну роль, нову фігуру – вождя, тому перехідну ланку між класичним первісним та –станово-класовим суспільством іменують вождівством (англійською мовою – чіфдом). Уперше це поняття було введено в обіг американським антропологом Е. Сервісом.

Витоки інституту вождів лежать у сутності первісної общини, солідарність якої ґрунтувалася на взаємодопомозі. Велику роль відігравав обмін послугами та дарунками, що демонструвало прихильність до членів общини і високо цінувалася нею. Люди, здатні вносити більше в громадський “казан”, аніж інші, завжди користувалися й більшою повагою. З утвердженням землеробства й скотарства, індивідуалізацією праці та зміцненням сім’ї виникає і більше можливостей для вияву щедрості. Високого престижу набувають люди, здатні влаштувати пишні бенкети з роздачею подарунків. Причому набуття престижу було більш вагомим, аніж нагромадження багатства. Завдяки наявності надлишкового продукту розпочинається, так би мовити, змагання за лідерство, якого досягли не силою, а напруженою працею. Її метою було отримати якомога більше кількості харчів, аби влаштувати багаті бенкети й тим заслужити повагу співгромадян. Згідно з первісною мораллю, чим більше людина роздавала дарунків, тим більше вона їх отримувала від інших, а разом із цим, дедалі більше зростав її престиж. Таким чином виникли лідери – впливові у суспільстві люди.

Обмін подарунками та послугами, що функціонував не лише в межах общин, а й між ними, має назву престижної економіки. Зміст її в тому, що зусилля окремих сімей та й общини загалом спрямовувалися на виробництво не лише необхідного продукту, а й надлишків – заради влаштування свят з роздаванням продуктів. Це виступало одним із стимулів отримання надлишкового продукту. Тому престижну економіку розглядають як механізм виникнення та зміцнення високої соціальної позиції у суспільстві. Отож, престижна економіка стимулювала виробництво продуктів, а зайнявши високу соціальну позицію, лідер набував значного авторитету. Це давало йому право керувати общиною та націлювати її на створення надлишкового продукту для влаштування міжобщинних свят. До рук лідера

надходив надлишковий, а інколи й частина необхідного продукту. Цього вимагала общинна психологія: треба було довести своє багатство та щедрість в очах сусідів. Існували спеціальні общинні лани, на яких працювали всі гуртом, а врожай використовувався для обміну дарунками. Цей урожай потрапляв, звичайно, у повне розпорядження лідера.

Так розпочалося нагромадження багатства. Воно могло й не мати прямого практичного значення, але символізувало соціальну позицію вождя: Це надавало йому привілеї – отримувати й використовувати надлишковий продукт общини, а з часом і інших колективів, організувати людей на якісь справи, розв'язувати конфлікти, підтримувати стосунки з іншими общинами. Розширення кола організаційних функцій чимдалі більше усувало участь вождя у безпосередньому виробництві: його ділянки обробляли члени общини, за свою працю він теж отримував подарунки. Звичайно, вождь ділився своїми прибутками з общинниками – це тільки підвищувало його статус, але якась частина залишалася і власне йому. Це давало змогу вождю утримувати людей для обслуги, мати більше дружин, а відтак і більше дітей. Останнє знову ж таки було сприятливим моментом для отримання більшого надлишкового продукту.

Саме вождь та його оточення були у змозі створити те силове поле, яке за певних умов сприяє виникненню складної соціальної структури зі стабільним політичним лідерством та системою адміністративної ієрархії, тобто протодержави.

Бронзовий вік

Епоха бронзи (IV – початок I тис. до н. е.) – останній великий період первіснообщинної формації. Цей етап збігається з формуванням класових суспільств. У межах Східної Європи бронзовий вік датується II – початком I тис. до н. е.; на Півдні України вона змінюється киммерійсько-скіфським часом раннього залізного віку. Ця епоха дістала назву бронзової за найменуванням першого штучного металу – бронзи (сплав міді й олова; інколи олово замінювали свинцем чи миш'яком). Бронзові вироби були твердішими за мідні. Крім того, температура плавлення бронзи була значно нижчою: мідь плавиться за температури 1056⁰, а бронза – близько 700–900⁰. Таку температуру можна було отримати навіть у найпримітивніших печах, а то і на вогнищах просто неба.

Бронзові вироби відігравали велику роль у житті тогочасного населення, однак не витіснили повністю з ужитку кам'яні знаряддя. Поряд із металевими серпами, наконечниками списів тощо широко використовувались їхні крем'яні аналоги. Як і до цього, з каменю виготовлялися бойові сокири-молоти, зернотерки та ін.

Відтепер первісні суспільства існували в іншій історичній обстановці. Для означення цієї відмінності введені поняття первісних аполітичних та

синполітичних суспільств. Перші розвивалися за умов, так би мовити, “чисто” первісності, до виникнення перших держав, другі – під більшим або меншим впливом цивілізацій. Міра цього впливу залежала від багатьох чинників, серед яких не останню роль відігравала територіальна наближеність первісних суспільств до цивілізованих. Із цього огляду первісну периферію ділять на ближню (суспільства, що безпосередньо межували та контактували з цивілізаціями); віддалену (суспільства, які межували з ближньою периферією, що виступала провідником впливу на них цивілізацій); дальню ж периферією утворювали суспільства, що оточували віддалену. До цих суспільств вплив цивілізацій міг і не доходити або доходити у сильно трансформованому вигляді. Звичайно, міра впливу визначалася й розмірами цивілізованого світу. Інтенсивний вплив перших цивілізацій на ближню периферію досить швидко привів до розширення кордонів давніх держав. Надалі цей процес набув безперервності, завдяки чому обшири цивілізованого світу постійно зростали, а первісного – скорочувалися.

Хоча територія помірної смуги Європи у III тис. до н. е. становила дальню периферію, імпульси цивілізаційних центрів доходили й сюди – через Балкани й Кавказ. Зокрема, це стосується поширення металевих речей та технології їх виробництва. Разом із тим, східноєвропейське населення розвивалося за рахунок внутрішніх потенцій, і стимулюючий вплив цивілізацій тут був досить відносним. Лише з появою цивілізацій в Європі (Крито-Мікенська) він стає відчутнішим.

Давні землеробські суспільства на території України за доби енеоліту зазнали кризи. Справа в тому, що, набувши певних темпів розвитку, будь-яке суспільство має постійно нарощувати господарський потенціал. Інакше виникає диспропорція між ростом населення та продуктивністю праці, а зрештою, й кількістю продуктів харчування. У цьому процесі екстенсивні способи розвитку виробництва рано чи пізно вичерпуються та повинні доповнюватися інтенсивними. Серед останніх важливу роль відіграють вдосконалення знарядь праці й винайдення нових. Проте суто технологічні винаходи швидко втрачають свій сенс за відсутності навичок відтворення родючості землі. Саме цей чинник виступає провідним у землеробстві і дає змогу якщо не нарощувати, то в усякому разі підтримувати продуктивність території та остаточно закріпити осілість.

У Передній Азії та Єгипті родючість ґрунту щороку поновлювалася після розливу річок. У помірній смузі цього можна було досягти удобрюванням землі гноєм та попелом, запровадженням сівозмін та перелогової системи. Цього всього населення давніх землеробських культур на території України чи то не робили взагалі, чи робили обмежено. Виснаження землі знижувало врожайність, спонукало до освоєння чимдалі нових цілинних земель, до переселення на нові місця. Все це потребувало великих затрат і

було дієвим ненадовго. Зрештою виснаження землі й спричинило активізацію скотарства. Це мало свої наслідки.

Безумовно, активізація скотарства була виходом із кризової ситуації та надала первісним суспільствам можливість вижити. Але у плані перспектив розвитку вона призвела до деградації цих суспільств, їх застійності, архаїзації. Особливо це стосується населення лісостепової смуги, оскільки провідна роль скотарства у Степу зумовлювалася самою природою: на той час це був найкращий спосіб адаптації. По-перше, відхід від землеробства означав вибір екстенсивного шляху розвитку, а останній аж ніяк не збагачує досвід людей. Екстенсивна діяльність може бути самодостатньою, тобто забезпечувати необхідний мінімум, але такі суспільства можуть тисячоліттями тупцювати на місці.

По-друге, активізація скотарства змінює ритм життя. Землеробській праці притаманна сезонність: періоди напруженої праці (сівба, збирання врожаю) тут чергуються з відносно вільними (визрівання врожаю, зима). Саме це дає змогу активно займатися ремісницькою та побутовою діяльністю. Худоба ж потребує щоденного піклування. Відтак періоди більш напруженої роботи (зимівля, отримання молодняка й догляд за ним) змінюються хіба що менш напруженими (щоденна годівля, доїння). До цього слід додати, що ріст поголів'я худоби спричиняє рухливість населення. Таким чином, активізація скотарства не сприяє розвитку землеробства та ремесла, що також є причиною сповільненого розвитку таких суспільств. Інтенсивний шлях розвитку скотарства та й загалом урізноманітнення видів діяльності можливі лише на базі продуктивного землеробства. Відрив значної частини людності від поселень спрощує побут та не сприяє нагромадженню матеріальних багатств. Вся увага тут зміщується на худобу – вона відіграє престижну соціальну роль. Такий стан не сприяє і консолідації людей у великі общини.

Застійність розглядуваних суспільств була зумовлена і їхньою віддаленістю від цивілізаційних центрів та одноманітністю оточення – майже все європейське населення помірної смуги було єдиним господарсько-культурним типом з деякими варіаціями. За цих умов не було стимулів для активного обміну, що в свою чергу не стимулювало й виробництво. Все це, зрештою, знижувало можливості організаційної функції, яка виступала важливим чинником державотворення.

Доба бронзи на нашій території визначається як час подолання кризи шляхом поступового пожвавлення землеробства. У лісостеповій смузі знову утвердилася землеробська форма діяльності, у степовій – скотарська, причому у формі кочового скотарства. Це сталося на межі доби бронзи та раннього заліза, тобто на перетині II – I тис. до н. е.

Становлення ремесла. У часи енеоліту поряд з домашніми промислами (виготовленням самим господарем знарядь праці та предметів побуту

для власних потреб) у деяких сферах виробництва (гончарстві, кременедобуванні, металургії тощо) почали складатися так звані сезонні общинні ремесла. Майстри діставали замовлення від общини, виконували його й одержували винагороду із суспільних фондів, проте, частіше всього, вони просто звільнялися від сільськогосподарських робіт на період виконання замовлення. Це був початковий етап відокремлення ремесла від землеробства і скотарства.

Згодом, коли металообробка і металургія значно поширилися і набули вирішального значення для інтенсифікації виробництва, ремісники почали займатися лише виготовленням виробів для обміну. При цьому вони повністю звільнялися від сільськогосподарських робіт. Однак їхні сім'ї продовжували обробляти свої городи, щоб мати продукти харчування. Тільки з виникненням цивілізацій і міст ремісники змогли повністю забезпечувати свої сім'ї, працюючи виключно на обмін.

Розглянемо основні моменти становлення і розвитку цього визначного явища в історії людства, яке спричинило переворот у розвитку господарства і соціальних відносин. Нині вважаються більш-менш з'ясованими лише напрям та етапи поступового вдосконалення технології обробки металів і запровадження їх у виробництво. Так, у неоліті спочатку виникло холодне кування міді, пізніше гаряче і обпал, а потім литво.

Виникнення і запровадження у виробництво металургії міді і бронзи в різних регіонах земної кулі відбувалося в різні часи. Найдавнішими центрами першого кування міді, а в подальшому міді- і бронзоливарного виробництва, були Західна Азія (VIII тис. до н. е.), Закавказзя (VII тис. до н. е.), Балкано-Карпатський регіон (VI тис. до н. е.). З останнього центру у V тис. до н. е. перші мідні речі, а згодом і бронзові вироби поширилися на територію України. Перші ковані речі з міді в цей час завезли з Балкан трипільці. З IV тис. до н. е. трипільці почали самі запроваджувати ливарне виробництво сокир, шил, долот, рибальських гачків, браслетів, медальйонів та інших речей. Через трипільців балканський метал отримували й енеолітичні племена Лівобережжя.

Наприкінці IV – на початку III тис. до н. е. населення бронзового віку України почало імпортувати значну кількість металу з Північного Кавказу, хоча Балкано-Карпатський центр залишався ще деякий час провідним у забезпеченні металом Південно-Східної Європи. Водночас майстри бронзоливарного виробництва Південної України почали розробку місцевих, донецьких запасів міді. І все ж основу металургії племен бронзового віку України становив імпортований метал.

Протягом енеоліту і бронзи метал використовувався переважно в соціальній сфері, тобто у престижній економіці. Його ще не вистачало для забезпечення виробництва знаряддями праці, тому він нагромаджувався у лідерів, у сфері престижного обміну.

Справжній переворот в економіці відбувся лише із запровадженням у виробництво заліза. Залізо було більш поширеним на земній кулі й напочатку його добування потребувало менше зусиль. По-друге, з широким запровадженням заліза з нього почали у значній кількості виготовляти знаряддя праці: сокири, лемеші, мотики та інший сільськогосподарський інвентар. Залізні речі стали доступними для більшості населення. З розвитком чорної металургії інші метали (мідь, бронза, срібло, золото) набули виключно престижного значення, хоча на ранніх етапах появи заліза воно теж часто використовувалось для виготовлення прикрас, художніх та ритуальних предметів і мало престижне значення.

Надалі потреба в ефективних знаряддях праці спричинила інтенсифікацію виробництва металевих виробів, що привело до виникнення ремесла, тобто появи ремісників-професіоналів, які займалися, головним чином, виготовленням продукції для обміну. Це зумовлювалося, насамперед, особливостями металургійного і металообробного виробництва, які через свою складність і трудомісткість потребували високого професіоналізму, досвіду й часу.

Становлення інших ремесел (гончарство, ткацтво, деревообробка, будівництво тощо) мало свою специфіку, пов'язану зі статево-віковим поділом праці та з іншими причинами, зумовленими різними місцевими традиціями.

Археологічні культури лісостепової зони України. За доби бронзи на значній території лісостепової та лісової смуг Європи (від Рейну до Волги) складається велика спільність, відома під назвою Культури шнурової кераміки або бойових сокир. Першу назву вона отримала за оздоблення кераміки (орнаментальні мотиви утворювали відбитки по вогкій глині або мотузочки, або гребінцевого штампу, що імітував мотузочку), другу назву – через поширення кам'яних шліфованих сокир з отвором для руків'я. Формування цієї спільності проходило за умов пересування населення в різних напрямках у пошуках виходу з кризи та нових форм адаптації. Криза торкнулася не лише землеробських суспільств, а й скотарських. Тому спостерігається рух зі Східної Європи в Західну і навпаки.

На нашій території початок виникнення кола культур цієї спільності припадає на середину III тис. до н. е. У Середній Наддніпрянщині формується Середньодніпровська культура. Поступово в цей процес було втягнено й інше населення, зокрема Ямної культури, і на II тис. до н. е. її носії заселили значну територію Середньої Наддніпрянщини, завдяки чому відтворювальне господарство поширилось і на лісову смугу. У Північно-Східному Прикарпатті складається так звана Підкарпатська культура, носії якої з часом зайняли й Поділля. А в останній чверті III тис. до н. е. на Західній Волині формується Городецько-Здовбицька культура.

На час формування двох останніх культур у правобережному Лісостепу мешкало населення Культури кулястих амфор. Ця культура виникла у Центральній Європі ще за енеоліту, але на територію України її носії просунулися в середині III тис. до н. е., потіснивши й трипільське населення. Хоч що культуру у нас вивчено ще мало, її поява фіксує новий господарсько-культурний тип, в якому великого значення надавалося скотарству. Добробут носіїв цієї культури спирався, зокрема, на активне розведення свиней. Вдале поєднання свинарства з землеробством та розведенням іншої худоби створювало тут умови для соціальної диференціації та появи осіб високого рангу. Зокрема, так можна трактувати деякі центральні поховання у зібганому положенні.

Значення землеробства помітно зростає на кінець доби бронзи. Цьому сприяли, по-перше, вміння відновлювати родючість землі; по-друге, широке впровадження бронзових знарядь праці. Загалом, за цього часу бронза широко входить у господарство та побут. Не маючи родовищ кольорових металів на своїй території, місцеве населення зуміло організувати їх отримання з Центральної Європи, де у другій половині II тис. до н. е. гірнична та металургійна справа досягла високого рівня. А згодом постають і власні осередки бронзоліварного виробництва. Перший перелом фіксується на Середній Наддністріянщині в XIII – XII ст. до н. е. (культура Ноа), а в XI – IX ст. до н. е., можливо, внаслідок появи носіїв культур фракійського голшштату (культура Гава-Голіграда), що володіли високою майстерністю обробки металу, металургія бронзи набуває ваги і в Середній Наддніпрянщині (Білогрудівська культура). Меншою мірою це торкнулося Поліської Наддніпрянщини та Північного Сходу України.

Таким чином, за доби бронзи, тобто десь за півтори тисячі років, лісостепове населення України пододало наслідки кризи, якої зазнали ранньоземлеробські суспільства кінця енеоліту. Тривалий шлях розвитку привів до створення господарсько-культурного типу, в якому провідна роль належала землеробству. Цьому сприяли поступове відтворення родючості землі, впровадження орного землеробства, розвиток скотарства. Спочатку інтенсифікація виробництва стримувалася відсутністю місцевих покладів мідних та цинкових руд, віддаленістю металургійних осередків. Надалі ж потреба в металі відіграла роль стимулятора виробництва: щоб отримати метал, треба було мати продукти для обміну. За цих умов активізується організаційна функція, спрямована на отримання надлишкового продукту та його обмін на бронзу як життєво необхідний матеріал, зокрема, для ефективного землеробства. Крім того, з упровадженням металургії бронзи виникає спеціальна зброя – для війни, що разом з новим оснащенням коня породило й нові класи воїнів – вершників та колісничих. Володіння бронзовою зброєю надавало значних переваг. Зосередивши у своїх руках надлишковий продукт, вожді через канали обміну отримували й інші речі – прикраси. Во-

ни символізували причетність їхніх власників до високого соціального стану – правлячої верхівки.

Та все ж можливість отримання надлишкового продукту на той час була незначною. Саме це й зумовлювало збереження первісних відносин. Звичайно, господарська самостійність сімей певною мірою підживляла родові підвалини, надавала можливість виділитися окремим сім'ям, добитися високого соціального статусу. Розвиток землеробства, що спричинив формування територіальних зв'язків, та господарська самостійність сімей потребували регулювання земельних та майнових відносин, вироблення правил землекористування і в общині, і поміж общинами. Якусь частину цих функцій і було зосереджено в руках общинної верхівки. Але нема підстав говорити про відрив цих лідерів від основної маси виробників та набуття ними якихось великих привілеїв. Вони цілком спиралися у своїй діяльності на общину, залежали від її волі.

Археологічні культури степового населення України. Розвиток комплексного господарства синполітійних суспільств степової смуги із сильно вираженим домінуванням скотарства відбувався в межах інших спільнот при спілкуванні їхньої людності між собою, а також із західним населенням. Отож, починаючи з III тис. до н. е. у причорноморських степах на ґрунті інтеграції різних груп пізньопалеолітичного населення формується єдиний спосіб господарювання та ритуальної практики. Степи надавали великі можливості для розвитку екстенсивного скотарства, однак за цього часу воно певною мірою стримувалося необхідністю займатися землеробством. Хоча останнє було малопродуктивним, але від нього не можна було відмовитися, оскільки ніде було взяти хліба. Змушене вдаватися до землеробства, степове населення вело, разом з тим, досить рухливе життя. Це був єдиний спосіб інтенсифікувати провідну галузь господарства – скотарство, адже чим більше було худоби, тим більше пасовищ вона вимагала і тим більшим був радіус її перегону.

Розвиткові рухливого скотарства за доби енеоліту – ранньої бронзи (Ямна культура: середина III – початок II тис. до н. е.) – сприяло декілька чинників, серед яких важливим вбачається формування молочного напрямку скотарства. Сучасна наука не може поки що конкретно відповісти на питання: де, коли і як людина вперше почала доїти худобу. Археологічні матеріали (наявність на поселеннях посуду для зберігання і обробки молока й, насамперед, цідильників для виготовлення сиру) свідчать про інтенсивне поширення молочного тваринництва в Європі, Північній Африці і Західній Азії вже у V тис. до н. е. Існує думка, що кіз і овець у Західній Азії почали доїти навіть раніше.

Чимало народів, що займалися скотарством, не використовували молочні продукти в минулому, а в деяких регіонах не використовують їх і в наш час. Так, у минулому молочного тваринництва не знали народи

Південної, Південно-Східної Азії, а також Америки. У різних народів відсутність молочного тваринництва зумовлювалася різними господарськими, соціальними, етнічними причинами, а також біохімічними особливостями людського організму.

Росту мобільності сприяло й упровадження транспортних засобів. У неоліті для транспортування вантажів почали використовувати кіз та овець, як це має місце донині у деяких народів Азії. Згодом з цією метою почали використовувати й биків. Своєрідна революція у розвитку транспорту відбулася з винаходом колеса. Одне з найважливіших технічних досягнень людства, воно стало основою прогресу не тільки транспорту. Пріоритет у винаході колеса (Балкан чи Месопотамія) остаточно не встановлений, але достеменно відомо, що вози використовувалися на території Південної України з IV тис. до н. е. Цікаво, що стародавні цивілізації Америки взагалі не знали колеса. Основою їхнього транспорту були мускульні зусилля самої людини, і лише інки знали в'ючних лам і альпака.

Імпульсу подальшому розвитку місцевого населення було надано просуванням у північнопричорноморські степи, певно, з Північного Кавказу груп населення, що принесли новий поховальний звичай, нову матеріальну культуру і, мабуть, дещо відмінні навички господарювання. Під впливом цього населення Ямна культура трансформується та змінюється Катакомбною (XX – XVII ст. до н. е.). З цього часу розпочинається активне впровадження бронзи, що стимулювалося відкриттям руд Донбасу та формуванням місцевого осередку металургії. Про активізацію ремісництва свідчить, зокрема, поява поховань, що супроводжувалися специфічним інвентарем – наборами інструментів з різних спеціальностей та інколи готовими виробами. Такі поховання найбільшою мірою притаманні саме Катакомбній культурі.

Розвиток металургійної справи стимулював піднесення землеробства. Останнє пов'язано з впровадженням орних знарядь приблизно на рубежі III – II тис. до н. е. Для Катакомбної культури маємо прямі матеріальні докази цього: знахідка рала у похованні, значна кількість волячих кісток на деяких поселеннях. Існують і деякі побічні дані, зокрема, мотив колоска в оздобленні сокир та посуду. Загалом, кераміка Катакомбної культури вирізняється високою якістю та багатою орнаментациєю, що зближує її з керамікою землеробських народів. Це можна розглядати як свідчення більшої осілости та, і загалом високий, рівень розвитку ремесла.

Та все ж можливості створення надлишкового продукту у Степу за цього часу були обмеженими. Відсутність стаціонарних тривалих поселень свідчить про незначні масштаби землеробства, а відтак і про скромні прибутки в цій галузі: щонайбільше вони забезпечували власні потреби у хлібі. Що ж до скотарства, то хоч якими б навичками володіли скотарі, їхня залежність від природної стихії була надзвичайно великою. Важка зима чи хвороба могли враз згубити стадо, а відтворити його було нелегко.

Яскрава Катакомбна культура з її оригінальним поховальним звичаєм та керамікою на XVII ст. до н. е. зникає, а, можливо, під впливом дестабілізуючих чинників (спад виробництва, міграції) починає переоформлюватися. Про це, зокрема, свідчить деяка схожість між матеріальною культурою носіїв Катакомбної культури та наступної – Культури багатопружкової кераміки. Загалом же, кількість поселень, у тому числі великих та більш тривалих, за цього часу зростає, що було наслідком інтенсифікації господарства саме за рахунок землеробства та нової організації праці.

Тяжіння поселень до Лісостепоного регіону, що надало можливість активніше займатися землеробством, вилилося згодом у те, що саме тут концентруються осередки осілости. Це, насамперед, стосується лісостепоного Лівобережжя, репрезентованого Зрубною культурою (XVI – XII ст. до н. е.). На нашій території вона формується під дією просування населення зі сходу – з Поволжя. Добре обізнане з металургійною справою зрубне населення оцінило можливості Донбасу та налагодило тут гірничо-металургійне виробництво. Це дало новий поштовх розвитку землеробства та скотарства. Чітке розмежування стаціонарних поселень, розташованих у лісостеповій смузі, та поховальних пам'яток, сконцентрованих переважно у степовій, свідчить, що степ використовували для випасу худоби. Значна частина населення брала участь у випасу худоби, решта – залишалася на поселеннях: доглядала поля, готувала зимівлю худобі та займалася ремісництвом.

Сабатинівська культура (XIV – XII ст. до н. е.) демонструє небувалий злет землеробства у Степу. Але він був і останнім для первісності. Господарство сабатинівців гармонійно поєднувало обидві галузі виробництва продуктів харчування, що було поштовхом для розвитку різноманітних ремесел та облаштування побуту. Цьому сприяло широке впровадження бронзових знарядь. Саме вони стали провідним чинником нового етапу освоєння степів, зокрема розвитку землеробства, а разом з цим – існування комплексного господарства зі стабільною економікою, в якій землеробство та скотарство відігравали приблизно однакову роль. Неблизьке значення мало й удосконалення організації праці шляхом розмежування землеробства та скотарства.

Сабатинівське суспільство було складно організованим – із багатогалузевим господарством та активними зовнішніми зв'язками. Разом з тим, виділення організаційного прошарку тут простежується слабо – немає пишних поховань, монументальних культових споруд, які б уособлювали сакралізацію влади. Єдиним свідченням існування інституту вождів є численні скарби, що фіксують зосередження функцій обміну та контролю за металургійною справою в руках окремих осіб. Цей сплеск господарської діяльності у Степу скінчився спадом. Причину цього вбачають в активізації землеробства, що призвела до підриву скотарства: скорочення пасовищ,

внищення рослинності, зокрема лісів та гаїв на потреби будівництва, металургійної та керамічної справи, опалення.

Скотарську тенденцію господарювання демонструє Білозерська культура – остання культура бронзової доби. Вона склалася за активної взаємодії зрубного та сабатинівського населення. Через значну виснаженість Північно-Західного Причорномор'я смуга осілости переміщується до Наддніпрянищини та Криму. Кількість поселень за цього часу загалом різко падає, зменшуються їхні щільність, розміри, насиченість культурними залишками. Спостерігається деградація будівельної справи, а також металургії – через ослаблення зв'язків з Балкано-Дунайським регіоном та припинення діяльності донецького гірничо-металургійного центру.

Із занепадом землеробства та металургії знижуються і можливості інтенсифікації скотарства, зокрема заготівлі фуражу. Єдиним способом підтримки скотарства залишається посилення рукливісті (тобто екстенсифікація), подовження періоду утримання худоби на підніжному кормі. Цього можна було досягти шляхом освоєння меридіонального напрямку перегону худоби: весною – на північ, а пізнього літа – на південь. Підвищення питомої ваги конярства, певно, привело до поділу стада та до цілорічного утримання табунів коней на випасі. Це полегшувало зимівлю великої рогатої худоби і, разом з тим, формувало прийоми ведення кочового скотарства. До нього лишався один крок.

Отже, якщо в лісостеповій смузі хай повільно, але все-таки поступово наростала тенденція домінування землеробства, то у Степу доба бронзи пройшла в пошуках господарської адаптації. Здійснювалася вона, головним чином, через худобу, нагромадження якої стимулювало винайдення та поєднання різних способів її утримання. Тому степові суспільства розвивалися динамічніше, чому сприяли рукливість та міграція. Акцентування уваги на худобі та сімейна власність на неї були основою для розвитку диференціації, що разом з необхідністю організації захисту стад створювало умови для формування вождівства. Спільні пересування, спільний догляд за худобою надавали вождям можливості користуватися працею общинників і концентрувати свої зусилля на військовій та ритуальній справі. Це підривало первісні відносини, створюючи підґрунтя для експлуатації. Проте на той час воно було обмежене нестабільністю господарства, а відтак і нестабільністю надлишкового продукту, що згуртовувало людей, породжувало різні форми взаємодопомоги. Збереженню родових стосунків сприяли й спільне користування пасовищами, які були поділені між общинами, та й загалом неспокійне життя в степу.

Останні чинники сприяли консолідації споріднених общин, а разом з цим, і виникненню надобщинних форм управління – племінних. Плем'я очолював старший рід, який міг користуватися й деякими привілеями. Формування надобщинних структур надавало можливість розпоряджатися над-

лишковим продуктом та організувати колективи на виконання спільних робіт. Це сприяло сакралізації управління. Але обмежені можливості нагромадження й трансформації надлишкового продукту стримували цей процес.

Домінування скотарства у Степу, зрештою, вилилось у виникнення кочівництва – специфічного способу господарювання та життя, а разом із цим, виникла нова опозиція – землеробський та кочовий світи.

Передумови цивілізаційного процесу. За неоліту відтворювальне господарство охопило досить велику територію Старого Світу – значну частину Європи, Азії та Африки. Але не скрізь воно спричинилося до виникнення цивілізацій. Це означає, що, виступаючи обов'язковою умовою появи цивілізацій, відтворювальне господарство, втім, не є достатнім для цього; навіть за наявності вказаних чинників – отримання регулярного надлишкового продукту, соціальної та майнової диференціації, початків експлуатації – суспільства можуть існувати тисячоліття, не переступаючи поріг первісності. Щоб його переступити, надлишковий продукт має бути досить вагомим та регулярним.

Економіка первісної общини повністю забезпечувала людей необхідними засобами існування і навіть була спроможна виробляти надлишки продуктів, без яких первісні люди могли фізично і соціально нормально існувати. У період енеоліту і бронзового віку з широким запровадженням землеробства, скотарства і ремесла виробництво надлишкового продукту значно зросло.

Престижна економіка на початковому етапі свого становлення і розвитку сприяла інтенсифікації виробництва взагалі й надлишкового продукту зокрема. Регулярне надходження надлишкового продукту, у свою чергу, давало можливість надійно забезпечити суспільство необхідними життєвими ресурсами й активізувати соціальну і духовну сфери. Однак подальше зростання обсягу надлишкового продукту поступово призвело до перетворення його на додатковий, який, на відміну від надлишкового, виробляється однією людиною, а привласнювався іншою.

Перетворення надлишкового продукту на додатковий стало можливим лише з виникненням відносин експлуатації, суть яких саме й полягає у привласненні надлишкового продукту, виробленого іншою людиною, – незалежно від характеру і способу самого процесу відчуження. Так, в одних випадках відчуження надлишкового продукту від безпосереднього виробника відбувалося мирним (добровільним) шляхом, коли, наприклад, общинники “допомагали” лідеру будувати престижний будинок, влаштовувати прийоми для сусідніх лідерів, нагромаджувати й утримувати в себе общинні скарби, а згодом і використовувати їх на власний розсуд і т. ін. В інших – насильницьким (військовим), коли просто грабували сусідів, а їхнє майно привласнювали переважно ватажки.

Таким чином, створення надлишкового продукту відбувалося безпосередньо у виробництві, проте обсяг його з'ясувався лише у процесі споживання, коли весь сукупний продукт виробництва можна було поділити на необхідний і надлишковий. У первісній общині як той, так і другий споживалися під суспільним контролем. Водночас перетворення надлишкового продукту (або його частини) на додатковий було лише наслідком перерозподілу продуктів. Це могло статися лише тоді, коли община втрачала контроль над розподілом додаткового продукту, і весь механізм розподілу сукупного продукту переходив у сферу управління, про що йтиметься далі. Підвищення ефективності виробництва не тільки спричинило зростання надлишкового продукту, а й сприяло структурній перебудові самого процесу виробництва і системи розподілу продуктів праці. Так, зростання продуктивності праці неминуче вело до її індивідуалізації, яка, у свою чергу, відкривала можливість для індивідуального привласнювання виготовленого продукту. Вже в неоліті значна частина общинників мала власні городи, на яких вони вирощували продукцію, яка споживалася в їхніх сім'ях або використовувалась для престижних церемоній.

Таким чином, склалася об'єктивна можливість вилучити у безпосередніх виробників вироблений ними продукт із загальної власності общини, перетворити його на свою особисту власність, яка вже складалася не тільки з особистих речей, а й зі знарядь праці, продуктів виробництва (необхідного і надлишкового). Власність виробника на продукт його праці дістала назву відокремленої власності. У цих умовах працівник сам був зацікавлений у збільшенні обсягу відокремленої власності, насамперед, надлишкової, що, у свою чергу, сприяло інтенсифікації й удосконаленню виробництва.

Спеціалізація та індивідуалізація виробництва, з одного боку, і формування відокремленої власності, з іншого, потребували значного прискорення обміну. Розвиток ремесла взагалі неможливий без регулярного обміну. Регулярний обмін відкривав шлях для становлення товарного виробництва, яке передбачає відчуження продуктів праці безпосереднього виробника на ринку. В умовах ринку виробник після угоди і продажу виробленого ним продукту повністю втрачав контроль над ним, він переходив у власність іншої людини. У цих умовах відкривалася можливість для виникнення приватної власності.

Поняття відокремленої і приватної власності близькі за формою, але принципово відмінні за змістом. Відокремлена власність, як вже зазначалося, складалася з необхідного надлишкового продукту, виробленого самим її власником. Зрозуміло, що нагромаджуватися міг лише надлишковий продукт або його еквівалент, оскільки необхідний продукт споживався самою родиною власника. Приватна власність, навпаки, одразу складалася з додаткового продукту, який є наслідком привласнювання чужої праці. Сам процес перетворення відокремленої власності у приватну, й виникнення на цій

основі в суспільстві майнової та соціальної стратифікації був дуже складним і тривалим у часі. Він пройшов кілька етапів, які по-різному оцінюються дослідниками. Не викликає сумніву одне: виникнення приватної власності стало основною передумовою занепаду первісного суспільства, незалежно від конкретних форм її становлення й існування в різних суспільствах, а також методів і характеру її нагромадження.

Первісне нагромадження багатства здебільшого відбувалося в межах окремих сімей, які мали свій робочий інвентар і здатні були виробляти надлишковий продукт. Такі сім'ї могли в більших розмірах виробляти надлишковий продукт, нагромаджувати і перетворювати на багатство, а згодом використовувати його для отримання додаткового продукту, перетворюючи останній у приватну власність і таким чином запроваджуючи експлуатацію. Це був тривалий і вкрай суперечливий шлях становлення приватної власності і майнової стратифікації в суспільстві. Більше можливостей для швидкого нагромадження багатства мали сім'ї, причетні до системи надсімейного обшинного управління. Річ у тім, що ускладнення процесу виробництва спричинило виникнення складної системи управління, до функцій якої згодом відійшов і розподіл сукупного суспільного продукту. Це відкрило можливість відчуження частки суспільного надлишкового продукту на користь сімей управителів. Іншими словами, тут із самого початку склалися умови для прямого перетворення надлишкового продукту на додатковий, відокремленої власності – на приватну і формування відносин експлуатації.

Удосконалення системи виробництва, індивідуалізація праці, економічне відособлення сімей, виникнення відокремленої, а згодом і приватної, власності поступово привело до трансформації структури егалітарного суспільства і формування нових соціальних відносин, що базувалися на нових засадах політичної влади, нових принципах економічних і соціальних стосунків, які передбачали різні форми експлуатації.

Вище зазначалося, що з виникненням господарської відокремленості сімей, по-різному складалася доля окремих з них. Сім'ї, які опинилися в екологічно сприятливих умовах, мали у своєму складі вправних працівників, могли виробляти більше надлишкового продукту, що давало змогу їм швидко включитися у престижні економічні відносини і здобути вищий економічний і соціальний статус. Таким чином, поступово виникає нерівність між сім'ями, а з відмиранням егалітарних принципів розподілу і становлення нових принципів обміну послугами і матеріальними цінностями ця нерівність досить часто перетворювалася на залежність.

Ускладнення економічної і соціальної структури суспільства потребувало спеціалізації організаційно-управлінської роботи, а зростання обсягу надлишкового продукту відкривало можливість цієї потреби. Збільшення обсягу надлишкового продукту, насамперед, дало можливість звільнити

організаційно-управлінську сферу від безпосередньої участі в матеріальному виробництві й зосередитися лише на функціях управління колективом, серед яких однією з важливіших була функція перерозподілу сукупного суспільного продукту (редистрибутивна функція).

Американський економічний антрополог К. Поланьї запропонував для аналізу певних стадій суспільного розвитку поняття реципрокції (лат. – повертаю) і редистрибуції (лат. – перерозподіляю). Реципрокція існувала в егалітарному суспільстві і обмежувалась обміном матеріальними благами та послугами між різними групами (сім'ями, родичами, сусідами тощо), які існували в даному суспільстві. Такі групи були цілком самостійними і рівноправними, але пов'язаними між собою взаємними зобов'язаннями. Саме так, на думку дослідника, в егалітарних суспільствах розподілявся надлишковий продукт, а в екстремальних умовах – і необхідна його частина.

Редистрибуція – це вже розподіл тільки надлишкового продукту, але вже не по горизонталі, як це відбувалося за реципрокції в первісній общині, а по вертикалі: спочатку від безпосередніх виробників надлишкового продукту отримували управлінці (старійшини або вожді з їхнім оточенням, а згодом – центральна політична влада з її апаратом), які після перерозподілу частину його повертали у виробничу сферу у вигляді суспільних фондів, витрат на допомогу незаможним членам колективу, утримання господарського, ідеологічного, військового керівництва, а також страхового фонду на випадок стихійного лиха.

У період складання політичної організації провідну роль відігравала соціальна верхівка, яка, перероджуючись у нову владу, певною мірою намагалася зберегти цілісність свого колективу, проте це не виключало асиметричного розподілу сукупного надлишкового продукту на користь вождя, його родини та інших представників ієрархічної структури організаційно-управлінської сфери. Сама асиметрія розподілу і є прихованою формою експлуатації, коли значна частина сукупного надлишкового продукту залишалася у структурах управління.

Розглядаючи проблему становлення політичної влади, необхідно торкнутися і питання становлення нових соціальних стосунків, що проявлялися у різних формах експлуатації.

Рабство як система експлуатації могло виникнути лише з початком регулярного надходження надлишкового продукту, оскільки сама експлуатація раба передбачала виготовлення ним надлишків, які привласнювалися його господарем. В іншому разі раб був зайвим, тому в ранній первісній общині боекдатних полонених здебільшого страчували. З початком надходження регулярного надлишкового продукту використання праці рабів стало нормою. Ставлення до рабів було досить гуманним. Їхній статус був тимчасовим (через певний час вони ставали повноправними членами колективу).

Рабство на цьому етапі не було спадковим, більше того, з часом раб міг завести сім'ю. Становище дітей рабів і вільних було абсолютно однаковим. Така форма рабства дістала назву домашнього або патріархального рабства. Проте навіть така примітивна форма експлуатації мала суттєвий вплив на соціально-економічну диференціацію суспільства. Так, домашній раб не тільки підвищував авторитет свого володаря самим фактом утримання останнім підлеглих людей, але й звільняв його від значної частини робіт у домашньому господарстві, що давало йому змогу активніше займатися суспільними справами.

Подальше зростання суспільного виробництва відкривало можливості для широкого використання рабської праці в головних галузях господарства. Виникла і необхідність пошуку нових джерел здобування рабів. Головним з них, як і раніше, залишалися війни, але здебільшого суто загарбницькі. Збільшення кількості військовополонених прискорило процес становлення спадковості рабства.

Новим джерелом придбання рабів стало перетворення на рабів своїх одноплемінників, що було наслідком іншої форми експлуатації – внутріобщиної. Відсутність симетричного розподілу, що мала місце в егалітарному суспільстві, сама по собі вже відкривала можливості для виникнення майнової нерівності та експлуатації.

Експлуаторські відносини всередині общини склалися не тільки в організаційно-управлінській сфері внаслідок асиметричного перерозподілу надлишкового продукту, а й завдяки послугообміну, який становив основу багатьох форм кабальних стосунків (лихварства, відробітку, оренди тощо). Економічною передумовою виникнення різного роду кабальних відносин була майнова і соціальна диференціація в суспільстві, внаслідок якої з'явилися люди, неспроможні вести своє господарство. Виникали ситуації, коли людина змушена була звертатися за підтримкою до заможнішого одноплемінника. Отримуючи допомогу, така людина, здебільшого, рано чи пізно потрапляла в тенета нерівного послугообміну. У цілому, кабальні форми експлуатації в більшості випадків вели до формування феодальних відносин, хоча остаточною формою становлення політичної влади тут вирішувалась у кожній конкретно-історичній ситуації окремо.

Данництво – третій основний вид експлуатації, який виник лише в епоху занепаду і розкладу первісного суспільства. Специфічність данництва як форми експлуаторських відносин полягає в тому, що воно мало колективний характер. Додатковий продукт, а здебільшого і значна частина основного, за данницьких відносин вилучався не в окремої особи, а в колективу, який зберігав свою цілісність як суспільний організм. Данництво було наслідком грабінницьких воєн. Примусом завойовники вилучали в різних формах додатковий продукт у підкорених. Ця примусова позаекономічна форма експлуатації сприяла виникненню феодальних відносин. Але іноді

жорстокі форми відчуження підкорених від засобів виробництва призводили до виникнення рабства. Частіше на основі данництва складалась кастова система влади й управління.

Наведені три основні форми експлуатаційних відносин в епоху занепаду і розкладу первісного суспільства існували паралельно в різних варіантах і по-різному впливали на становлення політичних структур у стратифікованому суспільстві. Одні варіанти зникали з історичної арени, інші, перероджуючись, складали згодом основу соціальних відносин політичних суспільств. Виникнення експлуатації та приватної власності на пізніх етапах розвитку первісного суспільства потребували налагодження кваліфікованої системи влади та управління. Егалітарна система влади в нових умовах економічного і соціального піднесення вже була неспроможною забезпечити в повній мірі управління виробничими, соціальними і культурними сферами суспільства.

Вище вже розглядався процес постійного вдосконалення організаційно-управлінської сфери на різних етапах розвитку первісного суспільства: її поступове збільшення, визрівання ієрархічної структури, відокремлення її носіїв від непосредного виробництва матеріальних благ і зосередження на престижних роботах, процесах обміну та розподілу сукупного суспільного продукту. З виникненням експлуатації і майнової нерівності значення влади помітно підвищилось. В її функції відтепер входив обов'язок залагоджування конфліктів усередині первісного колективу.

З ускладненням організаційно-управлінської сфери поступово виникали нові форми влади (таємні союзи, племінні та інші надобщинні структури, військові ватажки тощо). Розпочалася диференціація влади: поряд із традиційними керівниками мирного часу з'явилися військові ватажки, відокремилася ідеологічна сфера на чолі з жерцями. Поряд із диференціацією влади на структурному рівні відбувалася її інтеграція на вищих щаблях управління: зосередження керівництва общиною і родом у руках однієї особи і таким чином створення общинно-родової аристократії і закріплення її спадкоємного характеру. Подібна інтеграція влади відбувалася і на рівні племен, що спричинило надалі інтеграцію на надплеменному рівні, що привело до утворення союзів племен.

Ускладнення системи управління і влади усередині общини, виникнення надобщинної і надплеменної владних організацій, створення общинно-родової аристократії та військово-ієрархічних структур пов'язані вже з принциповими змінами в системі управління суспільством. Ці органи влади практично були вже відділені від народу. Остаточна інституалізація влади і перетворення її з потестарної в політичну мали свою локальну специфіку і різні конкретно-історичні вияви.

Централізований перерозподіл, організація обміну, різних видів діяльності, реалізація готової продукції зосереджувалися в місті. Саме ця,

первинна, функція міста породила інші: воно стає торговельно-ремісничим, культурним та політичним центром певної території. Найдавніші міста виникали на основі однієї або кількох тісно пов'язаних територіальних общин – вождівств – та були осередками невеликих територій. Тому першою формою держави було місто-держава.

За енеоліту отримувати значний надлишковий продукт стало можливим з виходом землеробів спекотної смуги в долини великих річок та з об'єднанням їхніх зусиль у царині масштабного землеробства на базі іригації. Соціально-технологічний досвід людей перетворив ці річки на велику продуктивну потугу. Їхні води не лише давали життєдайну основу рослинам, а й постійно відновлювали родючість землі. Це надало іригаційному землеробству інтенсивного характеру, а життю – сталості, що й відбиває товща нашарувань на місцях давніх поселень та міст. Для Передньої Азії такими річками були Тігр та Євфрат, для Північної Африки – Ніл. Саме в долинах цих річок і виникли приблизно одночасно –десь на рубежі IV – III тис. до н. е. – дві найдавніші цивілізації Старого Світу – Шумеру та Єгипту.

Поняття “цивілізація” не має єдиного визначення. У найширшому розумінні ним користуються для протиставлення суспільства (культури) природі. Так позначають і культурну (духовну) своєрідність людських спільнот різного рівня, які можуть збігатися або не збігатися з політичними (державними) утвореннями. Скажімо, давньоєгипетська цивілізація проіснувала в умовах єдиної держави, хоча її історія і переривалася періодами політичної деструкції. Шумерська ж цивілізація була сукупністю окремих міст-держав, які час від часу об'єднувалися під егідою якогось міста. Давні греки теж не створили цілісної держави. Як про цілком самобутні світи говорять, наприклад, про християнську цивілізацію та ісламську, Захід і Схід.

Ще одне значення терміну “цивілізація” – це назва певної стадії в історії людства, яка настала після дикунства та варварства. У цьому випадку цивілізацію протиставляють первісності, наголошуючи на принципово нових засадах організації життя, насамперед, на виникненні державного устрою, що викликало цілу низку різноманітних наслідків. Саме в такому значенні і вживається в даному випадку цей термін. Хоча “цивілізація” та “держава” – поняття не синонімічні, вони відбивають різні сторони того самого процесу, тобто переходу від первісних суспільств до ранньокласових.

Таким чином, цивілізація – це той стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на противагу первісному егалітарному), різні форми експлуатації. Своєрідність кожної цивілізації визначається конкретним проявом вказаних чинників, а також специфікою культури – світоглядною системою, архітектурними та мистецькими канонами, релігією, менталітетом.

Цивілізації виникали в різних природних та соціальних умовах, за різної технологічної оснащеності та в різні часи, але всім їм властивий загальний комплекс рис, який виділяє цивілізацію як своєрідне явище, що принципово відрізняється від первісного суспільства. Насамперед, – це поява міст. Місто – це не формальна ознака цивілізації, це не просто велике поселення. Воно уособлює новий розподіл праці – появу ремісників різного фаху, купців, апарату управління, професійних воєнків, жерців, тобто груп людей, прямо не пов'язаних з виробництвом продуктів харчування. Відокремлення різних сфер виробництва від сільськогосподарських занять передбачало обмін продуктами між виробниками. Тому місто – це й нова система розподілу продуктів: спочатку спеціальними органами, а пізніше – і через ринок, що спричинило появу грошей.

Скупчення в одному місці великих мас різноманітного люду потребувало нових форм управління, а саме: обліку та контролю за виробництвом і споживанням. Відтак постає писемність. Організація значної кількості різноманітного населення зі своїми традиціями вимагала встановлення єдиних правил та законів щодо виробництва й розподілу продуктів, встановлення єдиних прав та обов'язків. Місце традиційного права займають закони. Їх впровадження також не могло обійтися без писемності. Виникає професія писців, а разом із цим – школи та вчителі. Диференціація суспільства та поява еліти, поділ праці на фізичну та організаційну стимулювали розвиток духовної сфери – з'являються професійні будівничі, художники, жерці тощо.

Місто тих часів являло собою певним чином спланований архітектурний комплекс, що мав, окрім житлових, адміністративні та культурні споруди, резиденції правителів, що виділялися з-поміж осель інших мешканців. Населення міста захищали мури та армія. У функціональному плані місто виступало економічним, адміністративним та культурно-культурним центром певної території; з формального ж боку це було велике поселення, якому притаманна монументальна архітектура. Монументальні споруди – це перше, що яскраво відрізняє місто від найбільшого первісного поселення. Грандіозні храмові та поховальні споруди, палаци свідчать про величезні затрати праці на їх спорудження, що було можливим лише за нової організації великих мас людей.

Поява монументальних культових споруд дає змогу зрозуміти механізм трансформації управління вождя в органи державної влади, формування лідерів нового зразка. Якщо з соціально-економічного огляду генезис цивілізації можна виразити формулою “отримання, концентрація та перерозподіл додаткового продукту”, то з ідеологічного – це сакралізація (освячення) влади. Саме ідеологічний чинник розкриває таємницю перетворення традиційних способів управління вождя на владу правителя і разом з цим – відрив управлінського апарату від маси безпосередніх виробників. Якщо

вождь у первісному суспільстві спирався на раду з народом, то державна влада – на додатковий продукт і сакралізацію своїх функцій. Така священна влада дана начебто згори, тому ніхто не може сумніватися в її законності, і саме їй народ має завдячувати своїм існуванням. Правитель стає посередником між богом і людьми, а інколи й сам перетворюється в надлюдину. Зведення монументальних культових споруд і свідчить про набуття владою нових рис: в очах тодішніх людей – сакральних, в очах істориків – державних.

Шумерська та єгипетська цивілізації постали приблизно в один час – на рубежі IV – III тис. до н. е. Вони виникли на базі кам'яної та мідної індустрії і є найдавнішими у світі. Обидві належать до кола первинних цивілізацій, тобто таких, що зросли на власному ґрунті, без стороннього впливу. Перші держави були острівцями у безкрайньому світі первісних суспільств. Їх виникнення спричинило поділ людства на два світи – цивілізацію та первісність. Вони розвивались не ізольовано, а за взаємодії та взаємовпливу. Не викликає сумніву, що перші цивілізації справили активний вплив на оточуюче населення, прискорили державотворення в інших регіонах: спочатку в Передній Азії, а потім і далі. Під впливом месопотамської цивілізації та майже паралельно з нею формуються міста Еламу (Західний Іран). Активні зв'язки Шумеру й Еламу засвідчено з хараппської цивілізацією, що виникла в середині III тис. до н. е. в долині ріки Інд. У другій половині III тис. до н. е. виникають перші міста у Східному Середземномор'ї, а на початку II тис. до н. е. – у Малій Азії (Хеттська держава). У II тис. до н. е. цивілізаційний процес досягнув півдня Європи (критська та мікенська цивілізації), але не вийшов за межі регіонів зі спекотним кліматом. Коли в Європі виникли інші цивілізації, давні вже лежали в руїнах, вичерпавши свої можливості. Європейська цивілізація молода, що й визначає її активну роль у сучасному житті.

Таким чином, діяльність первісної людини мала три напрями: збиральництво і полювання, які людина успадкувала від своїх тваринних предків, та ремесло, що було чисто людським надбанням. Розвиток ремесла на основі відкриття прийомів добування металів підняв на вищий рівень не тільки господарську діяльність, але й суспільне життя первісних людей. У діяльності племен, що займалися збиральництвом і мисливством, а потім – землеробством та скотарством, ремесло дістало допоміжний характер. Але воно могло мати і домінуючий вид діяльності в містах, які ставали центрами торгівлі.

Отже, як вважає російський культуролог М. С. Каган, із первісності виросли три паралельні типи господарства і, відповідно, три типи культури.

Культура скотарських племен – головним чином, в Азії. Вони вели кочове життя в пошуках пасовищ. Цей варіант розвитку зайшов у безвихідь: кочівники раніше чи пізніше переходили до осілого способу життя, і сьо-

годні їх майже не залишилися. Культура кочових племен застигла на рівні, що близький до первісного. У них досі існують примітивні звичаї та форми соціальної організації, архаїчна міфологія, тотемістські культу тварин (коня, оленя), безписемне фольклорне мистецтво, що має прикладний та декоративний характер.

Культура землеробських суспільств: найбільш ранні з них склалися на родючих землях побіля рік на територіях Єгипту, Близького Сходу, Китаю, Індії. Там утворилися могутні держави, здатні організовувати населення на великомасштабні зрошувальні роботи і захищати освоєні землі. Аграрний варіант порівняно з першим відкривав більше можливостей удосконалення життя. На його ґрунті народилися нові форми державності та релігійності (буддизм, християнство, іслам). Але культура аграрного типу позбавлена внутрішніх стимулів розвитку: вона схильна оберігати себе від всіляких змін. Замкнутість натурального землеробського господарства і вкрай слабка мобільність його працівників теж сприяє її застійності. Тому вона залишається культурою традиційною. Це пояснює, чому в таких країнах, як Єгипет, Китай, Індія, де аграрний тип економіки закріпився на багато століть, культура виявляє крайню вповільненість змін і дивовижну стійкість по відношенню до будь-яких новацій. У культурі землеробських суспільств тривалий час зберігається міфологічна свідомість. Зародки наукового мислення, як і форми мистецтва, рідко виходять за межі обслуговування утилітарних потреб.

Третім типом господарства і культури є цивілізація стародавніх греків і римлян, що спиралася на розвиток ремісництва. Ця діяльність вимагала створення міст, де були всі необхідні умови для її розвитку. Такі міста стали осередками культури, центрами інтенсивного економічного, політичного, торгового, духовного, художнього життя. Цей тип культури, в якому народжується місто як культурно-господарська форма людського поселення, знаходиться на головній магістралі розвитку цивілізації. “В естафеті культурного розвитку людства жезл передано місту, і передано безповоротно” (М. С. Каган). Техніка, наука, філософія, писемність, система освіти, література, архітектура, театр та інші види мистецтва – все це народжується в місті. Диференціація форм культури супроводжується руйнуванням міфологічної свідомості. Місто було середовищем, в якому зародилися феодальна та буржуазна культури, у процесі подальшого розвитку яких зменшилася культурна дистанція між містом і селом.

Духовна культура первісної епохи

Епоха первісної культури – найтриваліша в історії людства. Хоча життя первісних людей у різних географічних регіонах мало свої особливості, існують спільні риси, характерні для культури первісного типу. Характерною рисою первісності є недиференційованість сфер життя, зрощення ви-

робничої, соціальної та духовної діяльності. Це явище визначають як синкретизм культури, що ґрунтується на синкретизмі первісного мислення. Такий рівень мислення був наслідком колективізму, невідленості одиничного з маси подібного. Диференціація діяльності за цього часу мала теж колективний характер, оскільки функції розподілялися не між індивідами, а між групами людей. Про людину первісності ще не можна говорити як про особистість – тодішнє суспільство не визнавало індивідуальності, його члени мали “бути як усі”.

Синкретичному мисленню притаманне сприйняття світу як цілісного живого тіла. Людина переносила на оточуючий світ властивості, які вона бачила в самій собі. Явища і предмети природи уявлялися їй живими, одухотвореними істотами, що так само мають бажання, думки, почуття. Сприйняття це здійснюється більшою мірою почуттями, ніж розумом, тому воно емоційно забарвлене та знаходить вираження у міфічних образах, в ототожненні людського й природного. Тому первісне мислення називають ще міфологічним. Міф – це не оповідь про світ, що існує, а творення іншого світу – таємничого, що поєднує і реальність, і вимисел. Наявне буття лише дає людині поштовх для творчості.

Міфи поєднують всі форми життєдіяльності людей: вони втілюються у словесній формі, в обрядах, піснях, танцях, малюнках, прикрасах, татуванні, предметах домашнього вжитку тощо. У результаті, міфологія створює атмосферу, в якій зароджуються різноманітні види первісного мистецтва. У міфах закріплюються й освячуються практичні знання і навички господарської діяльності. Завдяки їхній передачі з покоління в покоління нагромаджений у соціальній пам’яті досвід утворює первинний рівень знань і способів мислення, з якого починається шлях, що веде до розвитку філософії та науки. У міфологічних розповідях про божества, що населяють світ, зароджується релігійний світогляд.

Таким чином, у злитому, недиференційованому (синкретичному) вигляді первісна міфологія містить в собі зачатки основних галузей духовної культури, що виділяються з неї на наступних етапах розвитку людського суспільства – релігії, мистецтва, філософії, науки.

Визначення рівня мислення первісних людей як образного, міфологічного не означає, що вони не володіли раціональними знаннями. Багато тисяч років людина день у день виготовляла із каменю мисливську зброю та інші знаряддя праці. Наприкінці мезоліту ці знаряддя були не тільки значно ефективнішими, а й більш досконалішими з естетичного боку. Вони здебільшого були оброблені й підігнані з ювелірною точністю і великою майстерністю. У процесі виготовлення знарядь праці первісні люди набували мінералогічних знань, адже при цьому необхідно було добре знати і вміти оцінювати якості кам’яних порід. Окрім того, з різних гірських порід (пісковик, мергель, вохра) виготовляли барвники для розмальовування одя-

гу, а також для татування та розмальовування тіла людини при обрядових церемоніях.

Нагромадженню знань із географії та біології сприяли необхідність удосконалення мисливського промислу та процесу розчленування й обробки туш впольованих тварин. Мисливець мав добре знати не тільки особливості рельєфу і вільно орієнтуватися у просторі, а й склад та звички різних представників тваринного світу, біологію розмноження тварин, склад і їстівні якості рослин. Без цих знань важко було б вести мисливсько-збиральницьке господарство і неможливо було б у подальшому перейти до доместикації рослин і тварин.

Розвиток виробництва зумовлював потребу в математичних та астрономічних знаннях. Археологи дійшли висновку, що значна частина виробів із кісток та витворів мистецтва, які були помережані різноманітними зарубками, ямками, хрестиками, крапками тощо, відображає процес становлення і розвитку системи лічби та календарних (астрономічних) уявлень у первісному суспільстві.

Первісна людина володіла елементарними знаннями з медицини, необхідними для того, щоб надати медичну допомогу потерпілим. Так, австралійські аборигени вміли лікувати переломи шляхом накладання шин та фіксуючих пов’язок. Вони припиняли кровотечу жиром ящірки, попелом та павутинням; висмоктували кров та припікали рану після укусу змії; хворобу шлунку лікували евкаліптовою смолою, цибулиною орхідеї.

Але, попри деяку раціоналістичність діяльності первісної людини, усвідомлення нею причинно-наслідкових зв’язків між різними явищами природи здійснювалося через образи. Тому дослідникам важко диференціювати щодо первісності раціональні та ірраціональні знання, сфери природного і надприродного. З цього огляду говорити про тодішню релігію можна лише умовно, оскільки містичне тут тісно перепліталось з практичним.

Сприймаючи світ за своєю подобою, первісні люди надавали відповідних рис та властивостей і створеним ними речам. Речі “жили”, тому що жило все, і з ними поводитися як з живими, їм приписували магічний зміст. Останнє виражалось у варіюванні форм та оздобленні речей. У речі нічого не сприймалося як несуттєве – все мало значення. Річ прикрашалася не з естетичною метою, а задля надання їй певних символічних властивостей. Тому й поняття декоративного мистецтва для цього часу є недоцільним. Ним користуються чисто умовно – для опису та аналізу оздоблення.

Образне мислення спонукало людину до нових мистецьких пошуків. Яскравим доказом цього є поширення антропо- та зооморфного посуду. Схожість з людиною чи твариною досягалася не лише формою, а й виліпленими, прокресленими або намальованими деталями. Посудину

сприймали як оболонку, наповнену по аналогії з тілом живих істот, особливо з тілом жінки, яка виношує дитину. Разом з тим, посуд, наповнений рідиною, асоціювався з небом, що проливає дощ на землю. Оскільки посуд слугував ємністю для харчів, він пов'язувався з добробутом. Посудина з їжею – обов'язковий компонент усіх землеробських свят, а переповнена до країв – символ процвітання. Звідси походить образ рогу достатку.

Міфологічний тип мислення був притаманний значною мірою і добі ранніх цивілізацій, і середньовіччю. Афіняни, немов діти, вірили в те, що статуя богині перемоги Ніки, виставлена на Акрополі, забезпечить їм переможні війни. І єгиптяни, і греки, і римляни сприймали статую як самого бога.

Учені вважають, що спадок міфологічного (образного) мислення зберігається в нашій психіці та проявляється в архетипах. Згідно із швейцарським психологом та культурологом К. Г. Юнгом, архетипи – це певні давні образи, які живуть у глибинах нашої підсвідомості та складають суттєвий елемент людської психіки. Цей фонд уявлень, що спирається на генетичну пам'ять, впливає на нашу поведінку та робить її незалежною (звичайно, не в усіх випадках) від свідомості. Ми багато чого робимо за традицією (“так треба”), хоча такі дії не можемо пояснити.

Мисливсько-збиральницький спосіб життя сприяв формуванню у первісної людини уявлень про її невіддільність від навколишнього середовища. Людина, природно, сприймала себе як частину навколишнього світу й переносила на довкілля властивості своєї природи. На цьому підґрунті сформувалися основні форми світогляду первісного суспільства: тотемізм, анімізм, магія, фетишизм, шаманізм.

Тотемізм (мовою північноамериканських індіанців оджубве – “його рід”) – віра в надприродний зв'язок та кровну спорідненість родової групи з якимось видом тварин, рослин, предметом чи навіть явищем природи, що вважається прабатьком, родичем, покровителем та другом, який оберігає рід та допомагає йому. Тут можна пригадати відомі слова Мауглі: “Ми однієї крові – ти і я”. Індіанці вірять, що ці істоти можуть легко змінювати свій вигляд. Тотемом називається саме такий першопредок або його зображення чи символ. Із тотемом спілкувалися, на нього намагалися вплинути за допомогою магії. Тотемі, як міфічні першопредки, мандрували по своїй території, на якій потім мешкала тотемічна група. Те місце, де, за переказами, першопредок з'явився на світ, залишалось тотемічним центром групи. Тобто тотемічна територія вважалася територією існування групи. Зберігання тотемічного центру вважалось передумовою нормального існування тотемічної групи.

Стосунки, що встановлювались між людиною та її тотемом, визначалися дипломатичністю, будувалися на значній кількості правил, пересторог та основною метою мали збереження життя. Головною умовою її досягнен-

ня була глибока повага до тотема, що втілювалася в різноманітних формах його пошанування. Найвищою ставала заборона його знищення чи заподіяння шкоди. Дотримування правил пошанування тотему мало забезпечити людині гарантований захист або ж милість у разі небажаних з ним зіткнень. Запорукою його прихильності вважалася також зовнішня схожість з ним, яка досягалася в різні способи. Люди наслідували пластику рухів, характерні звуки тотемних тварин, робили імітуючі тотем зачіски, розфарбовували тіло, прикрашали себе пір'ям, вдягали шкури, використовували маски, підпилювали собі зуби тощо.

Розфарбовування і більш пізні татуювання замінили обмазування тіла кров'ю свого тотема на знак спорідненості. Поряд із забороною знищення тотемної тварини (табу поширювалось і на рослині тотемі) існувала традиція її ритуального вбивства, в якій вбачають прообраз майбутнього християнського ритуалу причащення. Забита під час урочистої церемонії, тотемна тварина з'їдалася цілком, із нутрощами і навіть кістками; наділяючи людину своєю силою та енергією. Про зовнішню схожість з тотемом дбали й після смерті людини, максимально її імітуючи: це мало забезпечити помертне існування у колі кривників, де родичі й тотемний покровитель об'єднувались у неподільне ціле. Відчуття кривної спорідненості з тотемом впливало на всю поведінку і вчинки людини. Вона з раннього дитинства формувалася під впливом яскравих образів тотемних предків. Уже отримання імені, яке обов'язково несло в собі варіант назви тотема, визначення основних його характеристик ставило людину в рамки певної моральної відповідальності. Пізніше, в часи ранніх цивілізацій, стійкі уявлення про кривну спорідненість з тотемними істотами зумовили звіроликість ранніх богів, а з розвитком релігії – сакралізацію деяких тварин, утримання їх у храмах, поклоніння їм, жорстокі покарання за їх убивство.

Джерело тотемізму – віра в духовну єдність з природою. Він мав широке розповсюдження в різних частинах світу. Його виявляють не тільки в примітивних племенах Азії, Африки, Америки, але й у цивілізованих народів. Наприклад, заборона вбивства корів в Індії – відголосок сивої старовини, коли ці тварини були священними.

Магія (від грец. *mageia* – чаклунство) – віра в можливість людини впливати на життя за допомогою магічних дій або заклинань. Вона постала як засіб подолання розриву між метою і реальною можливістю її досягнення. Магічні дії мали забезпечити саме позитивний результат. Для первісної людини не існувало межі між надприродним і природним. Світ був єдиним, і сили видимі перепліталися в ньому нерозривно з невидимими. Тому у житті первісної людини не було такої сфери діяльності, яка б не доповнювалася магічними діями. Полюванню передували ритуальні танці, вони ж супроводжували радість мисливців від польованої здобичі; магічні дії присутні і в ритуальному споживанні м'яса жертвовної тварини, в імітації сцен

полювання і т. п. За допомогою закликань, жертвоприношень, обрядів, табу, ритуальних піснеспівів і танців завойовували прихильність духів природи. Імітуючи у своїх обрядах життя природи, первісні люди уявляли себе частиною цього природного світу.

Наприклад, виражаючи своїм танком полювання, мисливець повторює рухи, виконувани впродовж справжнього полювання; він переконаний, що піймає духа-тварину. Супроводжуючи танець піснею, північноамериканські індіанці навахо імітують вдале полювання на оленя:

Виходить олень на мій спів,
виходить олень на мою пісню,
виходить олень на мій спів.
Він чорний дрізд, я – це він,
улюблені пташка оленя дикого,
виходить олень на мій спів.
Райдужною росою ступає-зіходить,
виходить олень на мій спів.
Здригає лівою передньою ногою,
повертається лякливий олень,
виходить олень на мій спів.
Здобич моя – благословен я,
вдалих переслідник, –
виходить олень на мій спів.
Виходить олень на мій спів,
виходить олень на мою пісню,
виходить олень на мій спів.

Кожна дія для первісної людини являє собою не просто виконання якогось трудового чи соціального акту, а справжній ритуал. Саме через ритуал здійснювався зв'язок із зовнішнім світом, робилися спроби якось вплинути на нього. Люди жадали найпростіших речей: успішного полювання, доброго врожаю, здорового потомства. Щоб забезпечити це, вони й виконували різноманітні обряди та церемонії. Разом із тим, навіть найпростіші роботи були священними. Наприклад, висіваючи зерно чи готуючи їжу, людина пам'ятала про пращурів, котрі робили це вперше, знала правила, якими ті керувалися, знала і страшні карі для порушників цих правил. Так кожна дія людини ставала магичним актом, який за умов загального зв'язку всього з усім мав якось відбитися на всіх рівнях світобудови.

Магічні уявлення володіють колосальною силою і досі продовжують існувати не лише в язичницьких пережитках, але й у культурах сучасних вірувань. Магічна практика останніх уособлює в собі набір вірувань та дій для контролю явищ навколишнього середовища з особливою метою. Елементи первісної магії у трансформованому вигляді збереглися в усіх сучасних релігіях.

Анімізм (від лат. *animus* – дух, душа) – віра в існування надприродних істот, що містяться в будь-яких тілах (душа) або діють самостійно (духи). Первісна людина у всьому бачила приховану одухотвореність: у деревах, у тваринах, у хмарах. Для неї взаємодія речей у світі – це не тільки взаємодія видимого, а й більше всього – взаємодія невидимого. У водах ручаю, у полум'ї вогнища жили духи; кожна тварина, рослина мала невидиму сутність – душу. Згідно з уявленнями первісних людей, душа відносно самостійна, вона може залишати тіло або переселитися з одного тіла в інше. Відокремлена душа існує як дух.

Спершу люди не мали уявлень про переселення та перевтілення душ – вони видавалися їм індивідуалізованими носіями життя, які тимчасово залишали тіло (наприклад, під час сну), потім поверталися до свого носія. Ще не обізнані з власною природою, люди вірили, що від душі залежить їхнє життя і смерть, сон, здоров'я і хвороби. На душу можна було впливати – харчами, ласкою, заклинаннями. Анімістичні уявлення збереглися у народних прикметах, повір'ях, а також у сучасних релігіях.

З анімістичними уявленнями тісно пов'язаний *шаманізм* (від евенк. шаман – знахар), який ґрунтується на вірі у можливість спілкування людини з духами. Шаманству вже властива наявність служителів культу, здатних приводити себе в екстатичний стан і виступати нібито в ролі посередника між людиною і духами. Шаманам приписується здатність передбачення, впливу на навколишнє середовище.

Шаманізм відомий паралельно з тотемічними уявленнями, з розвинутими релігіями та жрецтвом. Продовжує він існувати і в історичну епоху поряд з різноманітними релігіями Заходу і Сходу. У північних народів існує віра в те, що тотемні духи-предки обирають собі в якості медіумів нащадків шаманів або людей, які їм особливо сподобалися.

У своїх культових діях шамани використовують музику і танці, поступово доводячи себе до трансу. Вони твердять, що в цьому стані вони піднімаються або опускаються в потойбічні світи і спілкуються з духами. Спостерігаючи описують надзвичайний вплив цих дій і на інших людей: “Ритмічна пісня без слів звучала годинами. Як безкінечні хвилі, вона паралізувала розум. Здавалося, що людина покинула своє тілне тіло, і їй ввижаються фантастичні видіння; час зупинився. У пісні чулися пристрасні бажання і смуток, вона проникала кудись у підсвідомість і пробуджувала все це пережите і давно забуте”.

Фетишизм (від португ. *fetico* – зачарована річ, амулет, талісман) – віра в надприродні властивості певних предметів. Первісні люди вважали, що фетишизовані предмети – камінці, панцири черепак, зуби, кігті тварин, пір'я тощо – можуть мати для людини охоронне значення, завдавати шкоди ворогові. Те, що неживим предметам надавалося священне значення, впливає із загальної віри в одухотвореність світу.

Якщо тотем був спільним та єдиним для всіх членів локальної групи, то фетиш у кожного був свій. Усюди й скрізь супроводжуючи людину, він постійно перевірявся у своїх захисних властивостях і міг замінюватися іншим. З амулетами не можна було розлучатися, слід було утримувати в чистоті й порядку, вживати щодо них вічливі форми звертання, вимагати до них поваги з боку оточуючих. Відповідно, однією з обов'язкових рис громадської поведінки було вшанування чужих фетишів. Поступово фетиші діставали людиноподібний вигляд; у них вже проглядалися людські риси предка або духа. Це прототипи майбутніх ідолів. Віра в магічне значення таких амулетів проходить через всі віки людської історії. Зазнавши численних видозмін, фетишистські уявлення збереглися в народному побуті та сучасних релігіях.

Синкретизм мислення первісних людей найбільшою мірою відбивається у *палеолітичному мистецтві*. Характерною рисою цього мистецтва є реалістичність, оскільки з перших своїх кроків воно було пов'язане з ритуалом.

У розвитку палеолітичного мистецтва розрізняють чотири хронологічні стилі: 1) 32 – 27 тис. років тому – нечисленні зображення голів або передніх частин тварин у техніці гравіювання; 2) 26 – 22 тис. років тому – поява нових жанрів: скульптури та живопису; 3) 21 – 17 тис. років тому – поступовий розвиток усіх жанрів; 4) 16 – 10 тис. років тому – розквіт палеолітичного мистецтва. На цей час припадає близько 70% відомих зображень.

Образотворче мистецтво, що з'явилося в пізньому палеоліті, поділяють на живопис, гравіювання, барельєф та скульптуру, а також монументальне мистецтво (живопис та гравіювання на стінах печер) і мистецтво малих форм (невеликі твори мистецтва з каменю, рогу або зображення на знаряддях праці та побутових предметах). Нині нараховується 200 відомих печер і стоянок з витворами палеолітичного мистецтва, з яких 120 у Франції і 55 в Іспанії. Наскельне мистецтво зустрічається переважно в регіонах, багатих на гроти та печери.

Мистецтво примітивних мисливців пізнього палеоліту з'явилося з певних магічних потреб: зображаючи сцени полювання, вони розраховували на вдале закінчення справжнього полювання. Печери, стіни яких розмальовувалися, слугували їм за святилища. У них часто зображення накладалися одне на одне, що вимагала безперервності культу. На деяких стоянках, як, наприклад, в Австралії, ці давні зображення донині вшановуються й обновляються.

Наскельні малюнки плато Тассілі-Аджер (пустеля Сахара) відображають місцеве життя з IX по X тис. до н. е. Вони зображають мисливців з луками і стрілами, дротиками і бумерангами. Багато картин на міфологічні теми вражають своєю безцеремонністю. Доісторичні художни-

ки за допомогою примітивних інструментів виготовляли гравюри і шліфували їх, внаслідок чого виникали фігури висотою 5 метрів. Подрібнюючи сланець, вони готували фарби, в яких домінували жовті, коричневі, блакитні й червонуваті тони. Як в'язучий матеріал використовувався яєчний білок. Фарби наносилися рукою, пензлями та пір'ям.

Коли з верхів'їв Нілу сюди переселилися скотарі, живопис Тассілі став різноманітнішим. З'являються зображення жінок і дітей, танців, культових дійств. Вперше зустрічаються зображення домашніх тварин. Багато масок і малюнків на тілі людей нагадують татування, що і сьогодні зустрічаються серед деяких народів Центральної Африки.

За складом творів мистецтва, формою та стилем зображень дослідники виділяють в Європі кілька провінцій: франко-кантабрійську, середземноморську, східну.

Франко-кантабрійська провінція міститься у приатлантичній Європі, перш за все, у Франції та Іспанії. Саме тут виявлено всесвітньовідомі печери з реалістичним живописом і гравіюванням (Альтаміра, Ляско, Ніо та ін). Стіни печери Альтаміра (Іспанія) вкриті багаточисельними зображеннями тварин: бізонів, биків, оленів, диких коней і кабанів – живих та мертвих. У багатьох випадках тварини розміром до 2,2 метри розмальовані вохрою, деревним вугіллем на стінах та склепіннях, а частково вигравіровані. Художники майстерно використали природні рельєфні виступи на скельній поверхні, що посилювало пластичний ефект зображень. Поруч з ними – червоно-коричневі відбитки долонь і знаки різноманітної форми, зміст яких не розгадано. У печері Ніо (Франція) зображення окремих тварин або сюжетні елементи утворюють складні композиції, об'єднані не лише зоровим рядом, а й спільною ідеєю.

Середземноморська провінція займає Італію, південь Франції та південно-східну Іспанію. Її можна розглядати як периферію франко-кантабрійської провінції. Мистецтво на цій території відрізняється більшою схематичністю зображень. У цьому регіоні виявлено велику кількість зображень кистей рук людини. Дослідники виділяють т. зв. “позитивні” зображення долонь, що робилися дотиком до стіни рук, вимашених червоною, білою або чорною фарбами, та “негативні”, коли обводився контур. Ці та інші знаки відносяться до абстрактних символів. Абстракція з'явилася з необхідності зосередити в одному знакові поняття, зміст якого був би зхований від непосвячених.

Східна провінція простягається від Середньої Європи до Сибіру. Відсутність карстових печер на рівнинах Східної Європи спричинила розвиток інших форм палеолітичного мистецтва, інших традицій улаштування ритуалів і свят. Живописні твори виявлені лише в печерах Уралу (Капова та Ігнатіївська). Кістки мамонта, розмальовані червоною фарбою, – ось що широко використовувалось у цій царині. У розписі кісток переважає

лінійний орнамент. Та інколи суцільні й пунктирні лінії, кружечки утворюють доволі складні композиції, зміст яких навряд чи доведеться колись розгадати. Яскраві зразки орнаментального живопису зафіксовані в Мізині, де в одному із жител знайдена група кісток мамонта, розписаних червоною вохрою. Основні елементи розпису – хвиляста лінія, зигзаг, кут, паралельні прями та похилі лінії.

Настінний живопис в Україні виявлено в Баламутівській печері на правому березі Дністра (Чернівецька обл.). На її стінах відкрито близько 60 груп стилізованих монохромних малюнків, зроблених сажею. Розміри зображень невеликі – до 25 см. Розрізняється три групи сюжетів: антропоморфні зображення, зооморфні, лінійно-геометричні. Розпізнаються образи рогатих людей з піднятими руками, зображення лучників.

Значне місце в мистецтві палеолітичної людини займали жіночі статуетки, які виготовлялися переважно з бивня мамонта, інколи з каменю, вапняку, бурштину. Як правило, вони невеликі за розміром. Найбільші екземпляри не перевищували 20 см. Серед жіночих зображень розрізняються натуралістичні та стилізовані. Так звані “палеолітичні Венери” були символом родючості. Цим статуеткам притаманні немодельовані обличчя, гіпертрофовані груди й стегна, схематично зображені кінцівки або взагалі їх відсутність. Найбільша кількість жіночих зображень знайдена в Мізині (близько 20). Всі вони виготовлені з бивня мамонта. Це невеличкі статуетки, найменші з них 2,3 см заввишки, найбільші – 14,5 см. Об’ємні стилізовані скульптурки мають складну композицію, що відображає торс та гіпертрофовані форми таза. Інші типи фігурок, навпаки, відрізняються надмірно великим торсом у порівнянні з тазом.

На відміну від палеолітичного живопису, сюжетно не оформленого, за доби мезоліту переважають багатофігурні композиції, присвячені різним епізодам життя: полюванню, збиранню рослин, ритуалам тощо. Центральною фігурою тут виступає людина, часто з луком та стрілами. У палеолітичному монументальному мистецтві панували колір, об’єм, фактура, в мезолітичному – дія, рух. Виконані однією фарбою – червоною, зрідка чорною, – ці зображення надзвичайно динамічні, демонструючи вправність мисливців і прудкість та граціозність тварин. Змінюється й манера зображення – реалістичні фігури поступаються місцем стилізованим, схематичним, позбавленим усього зайвого. У подальшому схематизм доходить до зображення лише символу предмета або живої істоти.

Загалом, мезолітичне мистецтво відбиває, з одного боку, інший спосіб життя – зміну колективного полювання індивідуальним, з іншого – новий стиль художнього мислення, який відходить від реалізму. Для мезоліту засвідчено й простий різьблений орнамент: прями та нахисні лінії, трикутники на кістяних виробках. Трапляється також галька з гравірованими або

нанесеними червоною фарбою значками. Це овальні плями, смужки, зигзаги, решітки, зірки та навіть стилізовані фігурки людей і тварин.

Серед численних пам’яток мезолітичного часу особливе місце посідає своєрідний археологічний комплекс Кам’яної Могили, розміщений біля Мелітополя. Колись це був кам’яний моноліт, під яким у товщі ґрунту були прокопані печери. У гротах Кам’яної Могили, а також на брилах пісковика, що в минулому правили за карнизи і стелі цих гротів, виявлено понад 1 тис. найрізноманітніших зображень: схематизовані фігури людей, тварин, знаки у вигляді рибальських сіток, огорож, ромбів, кіл та ін. Всі вони виконані в техніці різьблення або шляхом протирання всієї поверхні зображуваних фігур чи предметів.

Серед дослідників існують різні точки зору щодо хронології зображень та їхнього змісту. Не викликає сумніву лише той факт, що гроти Кам’яної Могили були культовим місцем, де протягом багатьох століть первісні люди відправляли якісь особливі обряди, що відповідали їхнім ідеологічним уявленням.

Схематична манера виконання зображень в Кам’яній Могилі заслуговує на особливу увагу. Стилізація та схематизм у первісному мистецтві зумовлювалися переходом первісних митців від зображень конкретних об’єктів до узагальнюючих образів, що пов’язано із запровадженням лука та стріл, розвитком засобів полювання та значним розширенням об’єктів мисливського промислу. Відображення цих змін видно на зазначених композиціях. Поряд зі схематичними та стилізованими, з’являються зображення до такої міри стилізовані та умовні, що розкрити їхнє смислове значення досі не вдалося. Ці зображення, прості за формою та складні за змістом, свідчать, що в мезолітичну епоху сформувався новий тип мислення, спроможний глибше аналізувати навколишнє середовище і місце в ньому людини з її складними і суперечливими ідеологічними уявленнями.

Перехід до відтворювального господарства був переворотом не лише в матеріальній, а й у духовній культурі. Збільшується кількість мистецьких виробів та їхній асортимент, з’являються нові художні прийоми, урізноманітнюється техніка виготовлення, зростає їх локальне розмаїття.

Новий спосіб життя відбивають і традиційне мистецтво, і нові його різновиди. У наскельному живописі панують нові сюжети. Це батальні, побутові та міфічні сцени з зображенням людей, свійської худоби та різноманітних предметів (зброя, віз, плуг, човен тощо). Поряд із цим зберігаються й мисливські мотиви. Всім зображенням притаманні подальша схематизація, спрощеність, передання цілого через частину. З’являються абстрактні символи (зокрема, на кераміці – свастика, хрест та ін.). Особливо яскравим свідченням зрушень у свідомості землеробських народів порівняно з мисливськими є орнамент. Саме орнаментальні мотиви виступають провідними для ранньоземлеробських суспільств. Орнаментация, на

думку фахівців, набуває значного поширення тоді, коли людина переходить від використання природних матеріалів до штучних, передусім глини. Орнамент тісно пов'язаний з формою речей, а їх тепер виготовляли іншим способом: не відсіканням зайвого від шматків каменю або кістки, а шляхом формування виробів з пластичної маси. Для цього треба було чітко уявляти складові частини предмета, порядок їх поєднання та нарощування. Орнамент і відбиває усвідомлення певного порядку, ритму.

Орнамент – мистецтво, загалом, абстрактне. Його поширення свідчило про нові можливості мислення, яке не копіює природу, а передає її символами. Але стосовно давніх часів орнаменту лише умовно можна назвати абстрактною: виходячи з етнографічних матеріалів, вона сприймалася первісними людьми цілком конкретно. Скажімо, ламаною лінією могли зображати гори, звивистою – дороги, смугою – річки тощо. Так, у трипільців існувала тричленна побудова орнаментальних композицій, що, можливо, є відображенням триярусної картини світу. У верхній частині горщика горизонтально хвилястою лінією зображували воду, посередині сонце, місяць, краплі дощу, а в нижній частині – дерева, людей, тварин. Існує припущення, що ці три горизонтальних яруси розпису на керамічних виробах відображають поділ світу на верхнє небо із запасами води, звичайне небо (середній ярус), по якому завершує свій біг ясне сонце і через яке на землю (третій ярус) падає дощ, окроплюючи рослини.

Відтворювальне господарство змінило свідомість людини. Головними об'єктами мислення стали земля, що дає культурні рослини, свійська худоба, що дає м'ясо та молоко, сонце, що дає світло й тепло, атмосфера, що дає вологу. На збереження життєдайної сили землі та неба було спрямоване все життя первісних людей. Тому провідним культом ранньоземлеробських суспільств є культ родючості. Здатність природи до щорічного оновлення мислилася за аналогією з жінкою, що народжує дітей. Саме в середовищі ранніх землеробів лежать витoki універсального образу богині-матері – як прародительки, як символу постійного відродження життя. Виникши ще за палеоліту, цей образ отримав додаткове навантаження, пов'язане із землеробством та скотарством.

Яскравою формою втілення образу богині-матері є мала скульптура. За неоліту та енеоліту вона набуває значного поширення – і в плані охоплення багатьох археологічних культур, і в плані чисельності цієї категорії речей. Її представлено, головним чином, антропоморфною глиняною пластикою. Панівне місце тут займає жіночий образ, чоловічих та зооморфних статуєток мало. У такій скульптурі підкреслено статеві ознаки, є зображення жінок вагітних і таких, що народжують. Порівняно з палеолітичними статуєтками обличчя жінок детально змодельовані. Про зв'язок цих статуєток з культом родючості свідчать, зокрема, зерна, які підмішували до глини. Здатність жінки народжувати дітей, вигодувати їх повинна була відбитися

на врожаї хліба та приплоді худоби. Саме з цією метою й виготовляли жіночі статуєтки. Тіло жінки ототожнювали із землею, засіяною зерном; із землею, з якої все проростає. Тому жіночі статуєтки та зображення жінок на посуді прикрашали також орнаментом із мотивами проростання рослин.

Зовсім іншу ситуацію спостерігаємо серед скотарських племен степової зони України. Суворі та прості умови життя породили досить скупі форми мистецтва. Зображення людей, тварин, якихось предметів трапляються дуже рідко. Асортимент посуду у скотарів невеликий, орнаментация – скромніша. Тут немає мальованого посуду. Орнамент або прокреслювали по вогкій глині загостреною паличкою, або робили шляхом надавлювання пальцем, паличкою чи штампом, інколи обмотаним тонким шнуром. Такі орнаменти складаються з ямок, відбитків, насічок, прокреслених ліній, які утворюють прості або складні геометричні композиції. На горщиках Зрубної культури трапляється поєднання орнаменту з якимись значками – свого роду піктограми.

Не набули поширення в колі степових археологічних культур і глиняні статуєтки. Виняток складають Середньостогівська та Сабатинівська культури. Активізація скотарства в середовищі носіїв Сабатинівської культури супроводжувалася появою моментів, притаманних землеробським культурам. Це глиняні фігурки, модельки хлібчиків.

Рухливий спосіб життя та акцентування уваги на великих обширах зумовили те, що скотарі стали надавати великого значення поховальному обряду. Ранні землероби, як правило, не залишили могильників; лише окремі поховання виявлено під долівкою жител або на поселеннях. У скотарському ж середовищі виник такий своєрідний спосіб поховань, як курганний. Вчені трактують курган як символічне втілення Всесвіту з трьома його складовими: нижній світ – могила – світ померлих; середній, тобто поверхня, на якій споруджено курган, – це наземний світ, світ живих; горішній світ – курганний насип – то небесна сфера.

Для скотаря курган був не лише могилою пращура, а й способом позначити свою територію і своєрідним храмом. Тому деякі кургани мають складну конструкцію, що має як практичне, так і культове значення. Їх споруджували, укладаючи певним чином різні шари землі та глини і вальки з дерну; схили укріплювали обмазкою, камінням тощо. Деякі курганні групи утворюють своєрідні храмові ансамблі. Окремі кургани поєднані валами, кам'яними огорожами, вимостками. У Зрубній культурі трапляються кургани видовженої форми, фігурні насипи. На вершинах курганів інколи влаштовували ритуальні майданчики, про що свідчать кістки тварин, уламки посуду та інші речі.

З курганами на нашій території пов'язані мегалітичні споруди. Деякі з найдавніших курганів оточені масивними кам'яними брилами. Надалі поховання інколи здійснювали в кам'яних ящиках (дольменах), складених з не-

оброблених або трохи оброблених плит. Деякі з них розмальовано фарбами, деякі мали різьблені зображення.

Курганна обрядовість спричинилася й до появи монументальної кам'яної скульптури. Найпримітивнішою її формою є менгір – вертикально встановлений видовженої форми камінь, котрий можна трактувати і як символ світового дерева, і як щось подібне до фігури людини. Найбільшого поширення кам'яна скульптура набула у населення Ямної культури. Тут є і примітивні статуї, в яких ледь намічено голову, і з більш детальною проробкою обличчя, рук тощо. Кам'яні стели притаманні й Кемі-Обинській культурі. На деяких з них викарбувано якісь значки і навіть сцени. У наступних археологічних культурах традиція виготовлення кам'яних стел згасає, і в Катакомбній та Зрубній культурах вони поодинокі. Новий спалах її пов'язаний з кіммерійцями, про що мова піде далі.

У Західній Європі найяскравішою мегалітичною пам'яткою є Стоунгендж (“вісячі камені”), що знаходиться у Великобританії. Вченими було встановлено різні фази будівництва, найраніша з яких датується приблизно 3000 р. до н. е. Камені групували попарно і перекривали третьою брилою – так формувалися тріліти. На всіх каменях є сліди ретельної обробки. Так, окремі камені перекриті мають борозни й отвори, а також шпунтові й шпонкові з'єднання: вони повинні були міцно з'єднатися з клинами та шипами несучих каменів.

Центр святилища складала колись 5 трілітів, що нагадують ворота 7-метрової висоти. Вони утворюють підкову, оточену кам'яним кільцем із 30 з'єднаних плитами перекриті кам'яних монолітів вагою по 25 т кожен і висотою приблизно 4,5 м. Близько 1500 р. до н. е. Стоунгендж дістав свій нинішній вигляд: всередині підкови поставлено вівтар. Вчені висувають багато гіпотез щодо змісту і мети цих мегалітів. Найбільш переконливою видається гіпотеза, за якою виникнення Стоунгенджа пов'язане з культом мертвих і вшануванням сонця.

Хоча пам'ятки мистецтва найбільшою мірою відбивають духовний світ первісного суспільства, необхідно проте пам'ятати, що й загалом у всіх матеріальних залишках закладено велику соціокультурну інформацію. Матеріальні пам'ятки свідчать про методи і засоби адаптації людей до навколишнього середовища. Ця матеріальна культура призначена для задоволення потреб людини через суспільне виробництво (потреб у харчах, одязі, житлі тощо). Інша сфера діяльності людей – духовна – вміщує знання, мистецтво, орієнтири цінностей (мотиви та стимули діяльності, поведінки). Матеріальні засоби адаптації спрямовані на перетворення природи, духовні ж впливають на психіку та свідомість людей.

Отже, культура виникла як засіб адаптації до природи. Природний світ сприймався як простір людської реалізації, як “світ людини”, де виявляються її внутрішні сили. Культурна адаптація на відміну від біологічної

відбувається шляхом штучного (навмисного), а не природного відбору за рахунок усвідомлених дій, хоча направляється цей відбір із самого початку факторами природними. Елементарні форми культурної адаптації з'являються вже у тваринному світі, але лише для людини культура стає другим середовищем проживання, до якого, як і до природної сфери, доводиться пристосовуватися.

Доти, доки культура існує лише в тій якості, в якій вона виникла, тобто як засіб свідомої адаптації до середовища, вона розвивається лише настільки, наскільки вимагає дане середовище, не менше, але і не більше. Подібно до того, як у генофонді кожного виду перебуває до пори до часу в прихованому, рецесивному стані величезний запас нереалізованих ознак, створюючи резерв міцності на випадок важливих змін біологічної кон'юнктури, так і в культурі втілюється в життя не все те, що могло би бути втілено потенціально, а лише те, що необхідно в даний момент. Змінюються умови існування (наприклад, зміни клімату, зростання населення) – змінюється і напрям відбору: природний викликає до життя приховану до пори частину генофонду, а штучний вибере з культурного потенціалу елементи, корисні в новій ситуації, що раніше були не потрібні.

Таким чином, культура, що є небіологічним надприродним явищем, тим не менше розвивається довший час спочатку саме за природними законами, так, начебто цей процес є біологічним. Лише під впливом тих чи інших кризових ситуацій можливі різкі зміни в культурі. Первісна культура була приречена на такий тривалий період становлення, оскільки ще не мала (не виробила) власного внутрішнього механізму руху, тобто була не здатна до саморозвитку.

Зміни природного середовища на межі плейстоцену і голоцену, зростання чисельності населення і заселення всіх регіонів світу, обмеженість ресурсів природи – це все призвело до появи відтворювального господарства. З того часу, коли почалося навмисне виробництво надлишкового продукту та його перерозподіл, коли міркування вигоди стають домінуючими в діяльності людей, то саме з цього часу виникає стимул, що змінює принципово культуру та її носіїв. Культура перестає бути лише засобом адаптації до природи, дістаючи самодостатню цінність. Вона стає для людини не просто другим, але головним середовищем проживання, що визначає всю її (людини) діяльність. Розвиток культури перетворюється в саморозвиток, виробляється його механізм. Починають діяти політекономічні закони. Швидкість розвитку різко зростає. Саме тому від першого грубо оббитого каменя, що слугував для найрізноманітніших трудових операцій, до першого кам'яного серпа прогрес повз равлик. Знадобилося близько 3 млн років, щоб пройти цей шлях. Але равлик передав естафету гепарду: всього 15 тис. років відділяє перший серп від перших супутників, комп'ютерів і атомних електростанцій.

Скіфо-сарматська епоха на півдні України

На рубежі II – I тис. до н. е. виникає кочівництво. Аби виник такий спосіб життя та господарювання, необхідні певні передумови технологічного й соціально-економічного характеру. Вони формувалися в середовищі степового населення поступово протягом усієї доби бронзи.

Першою технологічною передумовою було використання коня для їзди верхи та для запрягання у віз. Воно розпочалося разом із domestикацією цієї тварини. Одомашнення коней у значних кількостях обов'язково передбачало верхову їзду – без цього неможливо було встежити за великими табунами. Винайдення твердої вуздечки надало можливість досконалого управління конем, використання його з військовою метою. Десь із середини II тис. до н. е. у степах з'являються легкі кінні вози, що надало більшої рухливості населенню й спричинило появу воїнів на колісницях. Вози, криті повстю, стали мобільними житлами кочівників.

Друга передумова – це винайдення ефективно зброї, адже кочове життя завжди супроводжувала небезпека. Кінь та залізна зброя стали запорукою існування кочового способу життя. Загалом, кочовий побут сформував своєрідний комплекс матеріальної культури, де переважали легкі, міцні та зручні речі, що не ламалися в дорозі (металеві казани, дерев'яні чаші й таці, шкіряні бурдюки, повстяні намети тощо).

Третьою технологічною передумовою виникнення кочівництва було формування певного складу стада, а саме – з найвитриваліших за своєю природою тварин, здатних долати великі відстані та цілорічно годуватися підніжним кормом. Такими тваринами для кочовиків євразійських степів стали коні, вівці та кози; південніше, в пустелях та напівпустелях, – верблюди, вівці, кози.

До соціально-економічних передумов виникнення кочівництва слід віднести, по-перше, значне накопичення худоби: у такій кількості, яка б не лише задовольняла потреби в молоці, м'ясі, вовні, шкурах, їздових тваринах, а й була достатньою для обміну на хліб та ремісницькі вироби. Проте мати багато худоби не досить: треба, щоб було з ким мінятися. Якщо довколишнє землеробське населення не має надлишкового продукту, то й кочовики як такі не можуть існувати. Можливості отримання значного надлишкового продукту виникли у помірній смузі за доби заліза, що й дозволило не займатися хліборобством у Степу. По-друге, для утвердження кочівництва в наших степах неабияке значення мала поява греків у Північному Причорномор'ї. Недарма А. Тойнбі назвав кочовиків супутниками цивілізації. У наших умовах вони виступили посередниками в торгівлі хлібом між землеробськими племенами Лісостепу та античними колоніями.

Кіммерійці, а потім скіфи та сармати були найдавнішими кочовиками у північнопричорноморських степах. Історія знає кочовиків, насамперед, як

жорстоких і неблаганних варварів, що нищили квітучі міста і країни з високою культурою. Це пояснюється зовсім не якоюсь одвічною "природною" войовничістю номадів (кочовиків). Кочівництво як специфічна форма господарювання не здатне забезпечити суспільство надлишковим продуктом, адже це надто трудомістке заняття. Головне багатство степовика – худоба, а вона легко піддається різним випадковостям і дуже залежить від навколишнього середовища. Нестача паші, набіги ворогів, певна обмеженість пасовищ, повільність відтворення тваринного поголів'я та інші обставини не гарантували стабільного підвищення матеріального добробуту кочовиків.

Архаїчна за своєю суттю форма землекористування, притаманна мисливцям та збирачам, нестабільність рухливого скотарства консервували родові відносини у кочовиків. Саме в цих суспільствах поєднувалися протилежні за своїм змістом моменти: колективне користування пасовищами та колективний догляд за худобою, що були ґрунтом збереження первісних відносин, і приватна власність на худобу, що породжувала майнову диференціацію та відносини нерівності. Останні стимулювалися військовим побутом та висуненням вождів, які розподіляли здобич та утримували у своїх руках важелі обміну. Тому кочовики не вписуються у традиційне уявлення про тенденцію розвитку суспільства від первісного до ранньокласового. Вони складають бічну гілку історичного розвитку – застійну й безвихідну. Її безвихідність визначається неможливістю подолати вказане протиріччя у відносинах власності, а застійність – відсутністю потенцій для внутрішнього розвитку. Кількість худоби тут лімітована наявними пасовищами. Її не можна накопичувати безмежно, адже це призведе до руйнації пасовищ. Однобічність господарства – скотарство – робить кочовиків залежними і від навколишнього світу – землеробського. Тому й злеті та падіння кочових суспільств залежать значною мірою від можливостей їхнього оточення.

Проте кочовики мали іншу перевагу над осілими землеробськими племенами – військову силу. Саме тому внутрішньосуспільна експлуатація, яка давала надлишковий, а затим – додатковий продукт в осілих суспільствах, у степових скотарів поступилася місцем зовнішній. Обкладання даниною, контрибуції, контролювання та посередництво в торгівлі, постійне здирство у вигляді регулярних і нерегулярних "дарунків", нарешті, просто воєнні пограбування – ось лише деякі з численого арсеналу засобів зовнішньоексплуататорської діяльності номадів. На охороні цього устрою стояла ідеологія. Міфи про походження того чи іншого кочового народу, про діяння його героїв уславлюють, передусім, хоробрість, бойову звитягу, жорстокість, нещадність до ворогів. Війна і грабівництво вважалися не тільки звичайною, а й почесною, престижною справою.

Консолідація степовиків та підкорення ними осілих народів можуть сприяти створенню військово-політичних структур з елементами держав-

ності. Але непомірна жадоба наживи призводить або до руйнації продуктивних сил осілих народів (що у свою чергу, підточує й сили кочовиків), або ж до боротьби землеробських суспільств проти загарбників. Виникнення кочових імперій, як і будь-яких імперій загалом, є намаганням подолати власні труднощі за рахунок інших народів, екстенсивним шляхом залучення нових людських та природних ресурсів. Це на деякий час може відволікти від внутрішніх проблем та створити умови для поживлення господарства. Але розміри імперій та неможливість ними управляти, як і постійне бажання народів вирватися з-під гніту, – все це робить такі імперії нетривкими. Тимчасові злети тут змінюються падіннями, а разом з цим і архаїзацією відносин. Відтак кочовим суспільствам притаманна зворотність розвитку.

У II тис. до н. е. населення Ямної культури, зокрема у степовому Подніпров'ї та Побужжі, було асимільоване племенами північноіранського походження, які заселили гігантський степовий простір від Уралу до Дністра. Найтривкішу спільноту серед них складала носії Зрубної культури. Як і їхні попередники, ці скотарські племена ще вели осілий спосіб життя. З племен Зрубної культури виділилися *кіммерійці* – іраномовний етнос Східної Європи, справжнє ім'я якого, зафіксоване в писемних джерелах, дійшло до нинішніх часів. Найраніша згадка про нього міститься у гомерівській "Одісеї", де розповідається про тривалі мандри правителя о. Ітака Одиссея та його сподвижників:

Врешті дістались ми течій глибоких
ріки Океану.
Там розташовані місто й країна людей
кіммерійських,
Хмарами й млою повиті. Ніколи промінням
ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній
світлодайне,
Чи від землі воно йде у зоряні неба
глибини,
Чи повертається знов до землі з неосяжного
неба, –
Ніч лиховісна там вічно нещасних
людей окриває.

Брак конкретної інформації в цьому барвистому поетичному описі далекої північної країни загадкових кіммерійців багато в чому компенсують документальні свідчення зовсім іншого характеру: сухі, позбавлені будь-яких емоцій повідомлення асирійських воєначальників, вавилонська хроніка тощо. Вони фіксують, починаючи з VIII ст. до н. е., проникнення кіммерійської кінноти (а з початку VII ст. до н. е. – і скіфської) на землі, що простягалися на південь від Великого Кавказького хребта.

У згаданий час на території Передньої Азії й навколо неї відбувалися досить бурхливі події. Зокрема, наприкінці VIII ст. до н. е. вкрай загострилося суперництво між двома великими державами Давнього Сходу – Ассирією та Урарту. Кіммерійці, воюючи з Урарту, знеслили цю країну, чим скористалася Ассирія, вщент пограбувавши урартські міста. Кіммерійці, у свою чергу, напали на Ассирію (678 р. до н. е.) і зазнавши поразки, спрямували свою войовничість на Малу Азію. Під їхніми ударами впало Фрінійське царство, в бою з ними загинув лідійський цар Гіг, і кіммерійці пограбували столицю цієї країни Сарди. Пануванню кіммерійців у Малій Азії поклали край скіфи, а остаточно вони були розгромлені лідійським царем Аліатом. З кінця VII – початку VI ст. до н. е. відомості про кіммерійців у східних писемних джерелах зникають.

Крім Геродотових свідчень про витіснення кіммерійців з Північного Причорномор'я скіфами, ми не маємо інших писемних даних про події, що супроводжували їхню тутешню історію. Поодинокі кіммерійські поховання – головне археологічне джерело для вивчення історії та культури цього ще значною мірою таємничого народу, оскільки поселень і міст після нього не залишилося.

Вказівка на географічні координати первісного місцеперебування легендарних завойовників є у Геродота: "... Країна, що заселена зараз скіфами, як кажуть, з прадавна належала кіммерійцям". Вчені поступово конкретизували це свідчення: кіммерійці займали територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови.

Основу господарства кіммерійського народу становило кочове скотарство, яке давало змогу максимально використовувати природні ресурси Півдня Східної Європи. Провідну роль у цій галузі господарства відігравало конярство: воно не лише забезпечувало засобами пересування воїнів та пастухів, але й давало значну частину продуктів харчування. Вважається, що у кіммерійців існували ковалі й кузні, де виготовляли чи не найкращі на той час залізні та сталеві мечі й кинджали. Проте своєї металургійної бази вони не мали і користувалися залізом, добутим лісостеповими або кавказькими племенами.

"Збройний" напрям використання заліза кіммерійцями немов символізував рух нової доби євразійської історії. Тому велику роль у житті кіммерійців відігравала війна. Походи в країни Передньої та Малої Азії відкривали перед ними широкі можливості для здобуття нових продуктів землеробства й ремесла. Постійного тиску з боку північнопричорноморських кочовиків зазнавало й осіле населення українського Лісостепу: саме в кіммерійську добу в південних районах цієї землеробської зони почали виникати укріплені поселення з розвинутою фортифікаційною системою.

Кочовий спосіб життя і войовничість киммерійських племен відбилися в їхній матеріальній культурі. Йдеться, насамперед, про першокласні для свого часу зразки предметів озброєння та спорядження верхового коня. Ефективною зброєю були далекобійний лук і стріли з бронзовими дволопате-тєвими наконечниками. У ближньому бою степовики використовували мечі – суцільнозалізні або скомбіновані із залізного клинка і бронзового держака. Довжина їх іноді досягала 1 метра. Досить поширеною зброєю були й кам'яні булави та молотки. За археологічними матеріалами й поодинокими зображеннями киммерійських воїнів, останні у своїй масі становили легкоозброєну кінноту – якихось достовірних даних щодо вживання ними захисного обладунку історики не мають.

Соціальний розвиток киммерійського суспільства також був тісно пов'язаний з кочовим способом життя. Головною цінністю кочовиків завжди була худоба, череди якої могли досить легко переходити з рук у руки під час збройних сутичок, епідемій, посух і зосереджуватися в найудачливіших і наймогутніших одноплемінників. Останні забирали собі й лєвову частку воєнної здобичі, що також сприяло майновому й соціальному розши-рєванню тогочасного суспільства. Археологічно цей процес фіксується поя-вою могил військової аристократії, які помітно відрізняються від основної маси киммерійських поховань своїми розмірами та пишним заупокійним інвентарем. Киммерійські вожді згадуються і в деяких писемних докумен-тах, наприклад, у праці Геродота "Історія", який називає їх "царями". Все це доводить, що киммерійське суспільство пройшло вже більшу частину шляху до остаточної ліквідації первіснообщинних відносин і стояло на порозі кла-сєтворення.

Киммерійське мистецтво мало прикладний характер – складні орна-менти прикрашали руків'я кинджалів і деталі вузди, наносилися на посуд. Основу декору становили різноманітні геометричні фігури – спіралі, ромби, квадрати, що комбїнувалися одна з одною в багатьох варіантах. До нас дійшли й не дуже численні зразки киммерійської монументальної скульптури – статуї, що досить умовно зображували воїнів. Вони мали вигляд кам'яних стовпів заввишки близько 1,5 м, на яких рельєфно зображені предмети військового обладунку й деталі одягу – пояси, кинджали, бойові циліндричні молотки тощо. Такі статуї встановлювалися над похованнями знатних киммерійців.

У VII ст. до н. е. могутня хвиля численних, згуртованих та активних скіфських племен витіснила киммерійців з Північного Причорномор'я. Час-тина киммерійців або оселилася у Південному Причорномор'ї, або мігрувала на Близький Схід, або ж була асимільована скіфами.

З початком доби заліза є степах Північного Причорномор'я на історичну арену виходять *скіфи*. Витоки скіфського етносу, як і питання про його прабатьківщину, сьогодні остаточно ще не з'ясовані. За однією з

гіпотез це вихідці з глибин Азії – передгір'їв Алтаю та аральських степів. Іншою можливою прабатьківщиною скіфів вважається межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї у Середній Азії або ж Степове Поволжя. Є також версія, що во-ни були аборигенами Північного Причорномор'я: їхні прашури у середині II тис. до н. е. під час руйнування індоіранської спільноти, мігрували на схід, але згодом частина повернулася на свою прабатьківщину. Загадковість скіфського етногенезу посилюється тим, що пам'ятки цієї культури розки-дані від Туви і Приуралля до українського Полісся, але родовідна легенда пов'язується з Дніпром. Один з її варіантів Геродот приписує самим скіфам, інший – причорноморським грекам. За першим, від праматері Апі (дослівно – Річки), дочки Борисфєна (Дніпра) та верховного бога Папая народилася "перша людина" – Таргітай. Він, своєю чергою, мав трьох синів: Ліпоксая (дослівно – Гора-Цар), Арпоксая (Вода-Цар) та Колаксая (Сонце-Цар), що були героями-родоначальниками окремих племен. Від Колаксая пішов рід скіфських царів, призначених небом очолювати народ. За грецьким варіантом легенди, прабатьками скіфів були Геракл і Дїва-Змія, володарка Нижнього Дніпра. Лише один з їхніх трьох синів – Скїф – зумів натягнути батьків лук і підперезатися його бойовим поясом, а відтак став родоначаль-ником царської династії.

Як бачимо, і за першим, і за другим варіантами легендарної генеалогії скіфи вважалися споконвічними мешканцями Подніпров'я. Проте Геродот найправдивішим вважав інший переказ, за яким скіфи здавна жили в Азії. На них війною пішли масагети, і скіфи під їхнім натиском прийшли "до країни киммерійців".

Найраніші згадки про скіфів сягають VII ст. до н. е., пов'язуючись з їхніми вторгненнями в Ассирію, Мідію та Урарту. Ці походи відображені і в Біблії: "Ось іде народ із північної країни... держать лук і короткий спис, жорстокий він! Вони не жжалються! Голос їх реве, як море, скачуть на конях, вишикувалися, як одна людина... народ здалеку... народ давній ... мови якого ти не знаєш... сагайдак його, як відкрита домовина, всі вони люди хоробрі... він зжере твоє жниво і хліб твій, знищить синів і дочок твоїх, зжере овець і корів твоїх, зжере виноград твій і смокви твої і зруйнує мечем міста твої, на які ти покладаєш надію".

У Передній Азії скіфи з'явилися пізніше киммерійців – у 670-ті роки до н. е. Ассирійський цар Асархаддон зумів привернути їх на свій бік. У цей час проти Ассирії повстали численні мідійські племена, і скіфи допомогли Ассирії приборкати їх. Особливої могутності скіфи набули за царювання сина Партатуа – Мадїя. Саме його військо врятувало столицю Ассирії Ніневію від мідійської облоги. Після цього скіфи встановили свою владу у Передній Азії, дійшовши аж до Єгипту. Єгипетський цар Псамметїх відкупився від них щедрими дарами. Захопивши Мідію, скіфи утворили там державу "Ішкуза", що проіснувала 28 років. За Геродотом, скіфи, крім того,

що "збирали з кожного народу встановлену данину, ще й роз'їжджали кругом та грабували все, що попадеться". Із цим покінчив мідійський цар Кіаксар. Запросивши скіфських ватажків на бенкет і напоївши їх, перебив. Скіфи, залишившись без лідерів, змушені були мігрувати у Північне Причорномор'я.

Свідчення писемних джерел щодо передньоазійської епопеї скіфів, яка тривала близько 100 років, підтверджуються й археологічними даними. Під час передньоазійських походів головне ядро скіфського об'єднання розташовувалося в передкавказьких степах. Степи Прикубання й Північного Кавказу, сполучені зручними природними комунікаціями – через східне узбережжя Чорного моря, центральнокавказькі перевали, узбережжя Каспійського моря – із Закавказзям та Передньою Азією. Саме тут, у рівнинних місцевостях сучасних Краснодарського й Ставропольського країв, Кабарди, Північної Осетії, Чечні та Інгушетії, відкрита найбільша кількість відомих на сьогодні скіфських поховальних пам'яток VII–VI ст. до н. е. У цих пишних похованнях зосереджено частину багатств, награваних у Передній Азії.

Якась частина скіфів уже з VII ст. до н. е. мешкала і в північнопричорноморських степах, хоча пам'яток того часу виявлено тут дуже мало. Із закінченням передньоазійських походів центр скіфського об'єднання переміщується у Північне Причорномор'я. Цьому, безумовно, сприяла поява грецьких міст. Скіфи стали з'єднуючою ланкою між двома осілими світами – світом грецьких колоній та світом землеробів Лісостепу. Територія розселення землеробських племен у Середньому Подніпров'ї відокремлювалася від античних міст узбережжя Чорного моря широкою смугою північнопричорноморських степів, по яких пролягали торговельні шляхи. Особливе значення мали такі зручні комунікації, як Дніпро та Південний Буг. Тому Нижнє Подніпров'я перебувало в центрі уваги кочових племен, що запровадили свій контроль над торговельним обміном між подніпровськими хліборобами і грецькими колоністами. Крім того, звідси кочовики мали змогу чинити прямий військовий тиск на племена Лісостепу.

У намаганні протистояти скіфам лісостепове населення згуртовується та зводить величезні городища, обведені високими валами та глибокими ровами. Ці городища слугували не лише місцем проживання. За їхніми укріпленнями ховалися від небезпеки жителі навколишніх сіл разом з худобою. Сліди пожеж на них свідчать про запеклу боротьбу степових скіфів за гегемонію у цьому регіоні. Осілі, прив'язані до землі та поселень землероби не могли давати належну відсіч сильним мобільним кочовикам. Окрім того, без ринків збуту хліба вони позбавлялися перспектив розвитку. Невелика кількість скіфських могил VI ст. до н. е. у Степу та наявність величезних могильників цього часу в Лісостепу свідчать, що скіфи зуміли закріпити тут свою владу.

Наприкінці VI ст. до н. е. в Передній Азії відбулися великі політичні зміни. Мідія та Вавилон впали під ударами Персії, яка перетворилася на величезну імперію. У 521 р. до н. е. її престол зайняв Дарій I, що мав на меті завоювати світ. Близько 514 р. до н. е. він здійснив похід на скіфів. За словами Геродота, приводом для цього стала давня подія: "Цар побажав тепер покарати скіфів за вторгнення в Мідію й за те, що скіфи, які перемогли своїх супротивників – мідян, – першими порушили мир". Звичайно, справжні причини Дарієвого походу не мали нічого спільного із захистом інтересів уже неіснуючого Мідійського царства, землі якого, до речі, поглинула сама ж Персія.

Фахівці вважають, що спроба Дарія підкорити Скіфію була частиною єдиного стратегічного плану. На той час Персія вже загарбала грецькі міста в Малій Азії, деякі острови Егейського моря і стояла на порозі виснажливої боротьби з європейською Грецією. Перський володар міг розглядати похід на Скіфію як необхідний військовий захід, який дав би змогу відрізати грецькі поліси від північнопричорноморського хліба, а отже, ослабити й материкову Грецію. До того ж вдала військова експедиція на якийсь час приборкала б кочовиків і забезпечила тили Персії.

За даними Геродота, Дарій вів на скіфів 700 тис. воїнів. Хоча більшість вчених вважає, що ця цифра у кілька разів перевищує реальну, все ж небезпека, що нависла над скіфами, була величезною. Вона змусила степовиків звернутися за допомогою до сусідів. Проте, як пише Геродот, скіфів підтримали лише гелони, будини й савромати. Позаяк об'єднати проти Дарія всі народи Надчорномор'я та досягти реальної переваги в силах скіфам не пощастило, вони вирішили уникати відкритого бою і поступово відходити, знищуючи на своєму шляху криниці, джерела й пасовища. Відступаючи, скіфи та їхні союзники заманили персів аж до випалених сонцем степів Приазов'я. Так і не зустрівшись зі скіфами у відкритому бою, Дарій повернув на захід. При цьому він послав до скіфського царя Іданфірса вершника зі своїм посланням, щоб той нарешті підкорився йому або прийняв бій. Та Іданфірс оцінював ситуацію інакше. "Я й раніше, – відповів він, – не бігав з переляку ні від кого з людей, і зараз від тебе не біжу; і я не роблю тепер нічого нового порівняно з тим, що звик робити у мирний час... У нас немає ні міст, ні обробленої землі, і побоювання, що вони будуть захоплені і сплюндровані, не змушує нас скоріше стати до бою з вами..." (Геродот).

Після поразки персів у північнопричорноморських степах за скіфами закріпилася слава непереможних. Геродот писав про них: "Жодному ворогу, що нападе на їхню країну, вони не дають врятуватися; і ніхто не зможе їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього". Скіфське військо дійсно у ті часи було одним із найсильніших. Цьому сприяли майже ідеально пристосована для війни структура суспільства (роди і племена під час військових походів ставали військовими підрозділами) та найдосконаліше

для тієї доби озброєння. Більша частина арсеналу їхньої зброї → мечі, кинджали, бойові сокири тощо – були виготовлені із заліза, а скіфський лук за далекобійністю, прицільністю і вбивчою силою не мав на той час собі рівних. Основу скіфського війська становила легкоозброєна кіннота – лук зі стрілами, короткий меч-акинак і спис вправно діяли в руках воїнів. Головною ударною силою були загони важкоозброєних вершників, захищених панцирами, панцирними штанами, шоломами і щитами. Скіфи застосовували тактику раптових блискавичних нападів і не любили довгих облог і оброн. Частину зброї скіфи робили самі, частину замовляли і купували у греків.

Не останню роль у забезпеченні високої боєздатності скіфського війська та вихованні його воїнів у душі ненависті до ворога відігравали жорстокі варварські традиції: скіфський воїн пив кров першого вбитого ним ворога, знімав скальпи; кожен сотий полонений приносився в жертву богові війни; того, хто на полі бою власноручно не вбив жодного ворога, не допускали до святкового столу. Скіфи робили сагайдаки зі шкіри правих рук убитих ворогів, носили плащі з їхньої шкіри та робили з неї рушники. Багато хто з них здерту шкіру з ворожого трупа натягали на дошки і возили її за собою. Іншим звичаєм було робити з черепів чаші; багаті покривали їх всею рединою позолотою. Так скіфи чинили навіть з черепами своїх родичів, якщо ворогували з ними. При відвідинах шанованих гостей господар виставляв напоказ такі черепи і говорив, що ці родичі були його ворогами, а він їх переміг.

У IV ст. до н. е. склалася Скіфська держава, яку історики називають Великою Скіфією. За свідченням Геродота, Скіфію населяли кочові й осілі племена. Поблизу давньогрецької колонії Ольвії жили калліпіди або, як їх ще називали, елліно-скіфи, північніше від них – аллазони. Ще далі на північ мешкали скіфи-орачі, на схід від них – скіфи-землероби, котрих ще називали борисфенітами. У степах на схід від Борисфена-Дніпра проживали скіфи-кочовики, а на берегах Меотіди (Азовського моря) та в степовому Криму кочували царські скіфи. Територію довкола населяли й інші народи (таври, фракійці, агафірси, неври, меланхлени, будини тощо).

Свідчення давньогрецького історика неодноразово ретельно аналізувалися сучасними науковцями, котрі намагалися співвіднести їх з даними археології та відтворити цілісну картину розселення Геродотових племен на території нинішньої України. Однак, до остаточного з'ясування цієї проблеми ще далеко. На думку деяких вчених, мігруючі племена мали іранське походження, а осілі, з їхньою традиційною хліборобською культурою, – належали до праслов'янського кореня. Різними були і напрями діяльності скіфських племен: якщо для скіфів-кочівників та царських скіфів основним заняттям були кочове скотарство та грабіжницькі воєнні походи,

то для скіфів-орачів – зернове землеробство. Панівне становище у країні належало царським скіфам, які вважали решту населення своїми рабами.

Суспільні відносини у Скіфії еволюціонували від патріархально-родових до рабовласницьких. Рубежем став кінець V ст. до н. е., коли відбулася суттєва зміна: під впливом торгово-економічних, військових та політичних відносин процес класоутворення вступив у завершальну стадію, і патріархально-родовий скіфський племінний союз перетворився на рабовласницьку державу на чолі з царем. За даними писемних джерел, скіфське об'єднання поділялося на три частини, кожна з яких очолював цар. Один із них – ймовірно, той, що владарював над царськими скіфами – був верховним царем. У свою чергу, царства поділялися на округи. І на чолі царств, і на чолі округів стояли вихідці з єдиної царської родини, що певною мірою цементувало скіфське суспільство. Влада цієї родини спиралася на військову знать. Звісно, ця досить рихла соціальна структура значно відрізнялася від розвинутих рабовласницьких або феодальних держав, а проте за своїми функціями – підтримання відносин залежності й панування, зміцнення верховної влади, нагромадження в руках верхівки величезних багатств – вона була вже політичною організацією. На думку деяких фахівців, в основі системи управління скіфським суспільством лежала не "східна деспотія", а "варварська демократія", через те, що влада царя не була абсолютною і обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами всіх воїнів.

Пограбування економічних ресурсів підкорених племен і стягання з них великої данини, зиск із контролювання торговельних шляхів, що пролягали через північнопричорноморські степи, – все це не тільки забезпечувало кочівників необхідними продуктами землеробства й ремесла, а й надзвичайно збагачувало скіфську верхівку. Накопичені величезні ресурси кочові володарі, перш за все, намагалися перетворити на престижні речі, що підкреслювали їхню відокремленість від маси співплемінників. Згодом більшість цих коштовних речей концентрувалася в усипальнях знаті, котрі за розмірами та пишністю не мають собі рівних серед інших старожитностей Східної Європи. Найграндіозніші скіфські кургани споруджувалися в степах України наприкінці V – в IV ст. до н. е. Серед них – Солоха, Чортмлик, Бердянський, Огуз, Козел, Гайманова Могила, сенсаційні знахідки з яких неодноразово привертала до себе увагу вчених.

Величезна зацікавленість скіфської знаті в результатах торговельних операцій визначила два важливі напрями зовнішньополітичної активності скіфського об'єднання: на північ, де головним його завданням було утримання політичної зверхності над підкореними територіями Лісостепу, та на південь, де скіфи прагнули всіляко зміцнити свої позиції в античних колоніях Північного Причорномор'я. У V–IV ст. до н. е. одним із головних торгових партнерів Скіфії стає Боспорське царство, котре утворилося

близько 480 р. до н. е. у східній частині Криму, на території Тамані й прилеглих районів. Скіфське військо брало активну участь у міжусобній династичній боротьбі між спадкоємцями престолу боспорського царя наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. Ці події свідчать про міцність скіфських політичних позицій, що ґрунтувалися на реальній військовій силі.

Бурхливо розвивалися події й на західних кордонах Скіфії. Це був третій, не менш важливий напрям її зовнішньої політики. Як вже згадувалося, західними сусідами скіфів були фракійці. У середині V ст. до н. е. серед останніх посилювалося плем'я одрисів, що заснувало могутнє у військовому відношенні Одриське царство. Його розпад (в середині IV ст. до н. е.) відкрив скіфам шлях до античних міст Західного Причорномор'я – Істрії, Діонісополя, Одесоса і ще далі – безпосередньо до Балканського півострова. Перед скіфською верхівкою відкрилася можливість налагодити без посередництва грецьких колоній Північного Причорномор'я торгівлю з материковою Грецією.

Основні події скіфської експансії на захід у цей час пов'язані з ім'ям царя Атея, який, за словами Страбона, володарював над усією північнопричорноморською Скіфією. Атеєві пощастило досить міцно закріпитися на правобережжі Нижнього Дунаю. Безпосередньо підвладна йому територія відповідала якщо не всій сучасній Добруджі, то в усякому разі її значній частині, а вплив скіфського царя поширювався й на віддаленіші області. Відомий зміст його цікавого листа до мешканців міста Візантій, розташованого на березі Боспорської протоки: "Цар скіфський Атей демосові візантіанців: не перешкоджайте моїм прибуткам, щоб мої кобилиці не пили вашої води". Яскравим свідченням могутності Атея став і випуск ним власної монети, карбованої в античному місті Каллатія – найдавнішої з відомої нам серії безперечно скіфських грошових одиниць.

Однак фракійські землі привертали увагу не лише Скіфії. На південь від них приблизно в той же час швидко посилювалася Македонська держава, цар якої Філіпп II забирав під свою владу все нові й нові території. За деякими даними, спочатку між Філіппом й Атеєм існували якісь союзницькі відносини, але рано чи пізно суперники мали зіткнутися. Це сталося 339 р. до н. е. Ворожі війська зійшлися десь поблизу Дунаю. Скіфи зазнали поразки, а сам Атей загинув. Після цього натиск кочівників на Нижнє Подунав'я на деякий час припинився, однак могутність усієї Скіфії не похитнулася. Про це свідчать, зокрема, події 331 р. до н. е., коли намісник Александра Македонського Зопіріон із 30-ма тис. воїнів напав на Скіфію і дійшов до мурів Ольвії. Облога виявилася безрезультатною, а на зворотньому шляху все його військо, як і сам Зопіріон, знайшло смерть від скіфської зброї.

У IV ст. до н. е. відбувалися консолідація і посилення сарматських племен у пониззі Дону. Володіння скіфів значно зменшуються. Археологи засвідчують: на межі IV–III ст. до н. е. степові скіфські пам'ятки практично

зникають, що засвідчує крах Великої Скіфії. На думку науковців, до цієї катастрофи спричинився цілий комплекс явищ: погіршення кліматичних умов і усихання степів, тривале витолочування трав'яного покриву внаслідок інтенсивного випасання худоби, занепад економічних ресурсів Лісостепу через їхню активну експлуатацію тощо. Все це призвело до руйнування економічних підвалин Скіфії, загибелі її як держави.

Проте самі скіфи не зникли з історичної арени. На Нижньому Дніпрі, Нижньому Подунав'ї та в Північному Криму скіфи утворили державу, що її Страбон назвав Малою Скіфією. Другий осередок пізньоскіфської людності знаходився у степовому та передгірському Криму. На східній околиці Сімферополя знаходяться руїни столиці пізньоскіфської держави – Неаполя Скіфського. Писемні джерела називають скіфськими ще кілька міст на території Криму – Палакій, Хабеї. Ймовірно, це були фортеці, що останнім часом ототожнюються з городищами Алма-Кермен і Кермен-Кир.

Пізні скіфи виявляють велику воєнну активність, борючись із грецькими колоністами за вплив у регіоні та нові території. У II ст. до н. е. Мала Скіфія взяла під контроль Ольвію, а у 110 р. до н. е. спалахнула нова скіфо-херсонеська війна. Скілур – володар пізньоскіфського царства, що розпочав її, згодом помер, і його справу продовжив син Палак. На його боці виступали воїни сарматського племені роколанів, очолювані царем Тасієм. Скіфи здобували перемогу за перемогою; вже було захоплено сільську округу Херсонеса з містами-портами Керкінітідою та Калос Ліменом; нарешті, скіфське військо обложило вже саме місто. Херсонесіти звернулися по допомогу до понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Проте, оскільки стояла глибока осінь і навігація практично закінчилася, допомоги від Понтійського царства, розташованого на протилежному березі Чорного моря, у Малій Азії, годі було чекати. Місто було приречене. Однак полководець Мітрідата Діофант зважився на морський похід. Понтійське військо розбило скіфів і не тільки повернуло Херсонесу втрачені території, а й здобуло столицю пізньоскіфського царства Неаполь, примусивши Палака укласти мир. Як етнічне та політичне утворення, Мала Скіфія припиняє своє існування лише на початку III ст. н. е.

Скіфи на основі синтезу власних здобутків і досягнень тих народів, з якими вони воювали або ж торгували, створили самобутню культуру. Спочатку найдавніша скіфська культура склалася внаслідок завоювання скіфами кіммерійців; пізніше вона зазнала впливу передньоазійської цивілізації, а за часів північнопричорноморської Скіфії постійно взаємодіяла з античною культурою, що позначилося, насамперед, на розвитку мистецтва степовиків. Та попри всі ці впливи підвалини скіфської культури не змінювалися, і протягом VII – IV ст. до н. е. вона залишалася, передусім, кочовою.

У пізньоскіфський період постійні контакти з сарматами теж здійснили вплив на скіфську культуру. Зокрема, скіфи запозичили у сарматів майже всі зразки зброї. Разом з тим, для воєнної справи Малої Скіфії були характерні піхота (невідомо у сарматів) та оборонні споруди, звичайні для осілого населення. Пізньоскіфські городища оточувалися земляними валами з кам'яними стінами на гребені, з вежами по кутах і над брамами. В архітектурі Неаполя Скіфського виразно відчувається грецький вплив.

Характерною рисою скіфської культури є так звана "скіфська тріада" – своєрідна зброя, специфічна кінська зброя та "звіриний стиль" в образотворчому мистецтві. Все це складає найяскравіший комплекс культури цього народу. Виступаючи складовою частиною скіфсько-сибірського звіриного стилю, притаманного раннім кочівникам євразійських степів, скіфський має певні особливості. Цей стиль з'явився в наших краях знезацька, що й породило проблему його походження, а разом з цим і самих скіфів та їхньої культури.

Загалом, виникнення скіфського звіриного стилю відбиває формування нової ідеології, нової системи цінностей, нової системи мислення, пов'язаних, насамперед, з військовою звитягою. Образи хижих звірів і трав'яних тварин, хижих птахів, синкретичних та фантастичних істот на диво збігаються з формою виробу та його функцією, неначе підсилюючи її. У більшості випадків не образ наносили на готову річ, а робили її з самого початку у формі фігурки тварини чи її частини. Це, наприклад, бляшки для вуздечки у вигляді згорнутого в кільце хижака, тварини з підібганими ногами, голови тварини чи птаха, крила, лапи, дзьобу. Часто деталі основного образу, у свою чергу, теж оформлені у звіриному стилі. Скажімо, закручені роги оленя викінчуються орлиними головами тощо. Тут ми спостерігаємо чудернацьке плетиво образів, гармонійно вписаних один в один. Не викликає сумніву, що такі речі виконували і магічну функцію, яка начебто подвоювала основну.

Особливо виразними є образи давнього часу (VII – VI ст. до н. е.), сповнені величезної напруги. Цього досягали рельєфністю фігур, підкресленням окремих частин – ока у хижого птаха, м'язів хижака чи трав'яної. Цей динамізм лише частково зберігається в пізніші часи у так званих сценах мордування, що з'являються з V ст. до н. е. Вони передають несамоовиту боротьбу звірів – реальних та фантастичних: пантера роздирає оленя, страшний крилатий грифон накинувся на коня, орел дзьобає козеня тощо. Інколи хижак з обох боків нападають на трав'яну чи свійську тварину. Та, загалом, із цього часу образи втрачають напруженість через стилізацію зображення.

Деградацію скіфського звіриного стилю пов'язують з поширенням рослинного орнаменту, а також антропоморфних зображень, які стають провідними у IV ст. до н. е. Багатьом із них притаманна реалістичність, за

допомогою якої передаються сцени з життя скіфів. Вчені вважають, що більшість цих речей виготовлена на замовлення скіфів грецькими майстрами, які жили в північнопричорноморських колоніях і чудово знали скіфів. Скіфськими ж були сюжети і сам стиль. Завдяки зображенням на золотому і срібному посуді, пластинах, гребенях, пекторалях, гривнях, бляшках ми знаємо про життя скіфів, їх зовнішній вигляд.

Надзвичайною красою і винятковою цінністю характеризується знаменита пектораль з Товстої Могили. Композиційно це три різкоподібні яруси, з'єднані між собою скрученими "ланцюжками" золотих порожнистих трубочок. Між нижнім і верхнім сюжетними ярусами – смужка рослинного орнаменту. Якби не було цієї смужки рослинного царства, пектораль не була б такою гармонійною у своїх пропорціях. У верхньому ярусі зображено побутові сценки. У центрі двоє чоловіків чи то дошивають, чи то латають одягину – щось на зразок короткого кошука. Праворуч – кобила з лошам, корова з телям, вівця, коза з козеням, птах, що злітає. Юнак, підібгавши під себе ноги, доїть вівцю. У нижньому ярусі відтворено жорстоку боротьбу трав'яних тварин з хижаками.

Відомий (за повідомленням Геродота) звичай побратимства проілюстровано на золотих бляшках, де зображено двох скіфів, що стоять навколішки і тримають ритон. На Чортотлицькій вазі зображена сцена стринження коней, на чаші з Гайманової Могили – розважлива бесіда двох скіфів.

Скіфи знали монументальне мистецтво. Його зразки репрезентовані кам'яними зображеннями скіфського першопредка у вигляді суворого воїна. Кам'яні статуї скіфів, порівняно з кіммерійськими, більш досконалі й реалістичні. У них також втілювався образ воїна, але з добре помітними частинами тіла і рисами обличчя. Обов'язковим атрибутом озброєння цих статуй є меч-акинак, сагайдак, рідко – бойовий молот, нагайка тощо. У більшості скіфських статуй-стел у руках зображений ріг достатку.

Скіфська релігія була політеїстичною. За свідченням Геродота, на чолі скіфського пантеону стояла богиня домашнього вогнища Табіті; в ній втілювалися уявлення про родову єдність. Головним чоловічим божеством, родоначальником скіфів і повелителем неба був грізний Папай, його дружина Апі була богинею землі, прародителькою народу. До рангу богів був піднесений Таргітай, один з героїв скіфського епосу. Вшановували також бога сонця Гойтосіра і Тагімасада – бога водної стихії і покровителя конярства. Богинею родючості була Аргімпаса.

У скіфів, як і в інших індоіранських народів, існувала каста жерців і ворожитів, становище яких було досить високе. Жрецькі функції виконували також царі – вони були хранителями успадкованих від предків реліквій. Скіфська релігія, в цілому, була давньоіранською, але з рисами релігійних уявлень доскіфського населення Причорномор'я. Це була

племінна релігія, що вже переросла в етнічно-державну. У скіфських землях існували особливі, священні місця, де проводилися великі загальні свята. Найвідомішими серед таких місць була Гілея ("Полісся") в пониззі Дніпра, де за легендою, жила напівжінка-напівзмія, прародичка скіфів, та Еksamпай ("священні шляхи"), де у Гіпаній (Південний Буг) впадало, як пише Геродот, особливо гірке джерело.

Своїм богам скіфи не мали звичаю ставити зображення, жертвовники чи храми. Всім богам складали пожертви з домашніх тварин, яких душили, а потім варили. Лише грізному богу війни, якого Геродот називає іменем його грецького прототипа, – Аресу – споруджували вівтарі – величезні кургани з хмизу зі встановленими зверху старими залізними мечами, що слугували втіленням бога. "Цьому мечеві, – пише Геродот, – приносять щороку жертви з худоби й коней, і в більшій кількості, ніж іншим богам". У жертву Аресу приносили і військовополонених, поливаючи їхньою кров'ю меч.

Скіфи шанували й оберігали могили предків. Віра в потойбічне життя і безсмертя душі, багата уява і бурхлива натура скіфів породили складний поховальний обряд: пишній, урочистий і жорстокий – він ніби віддзеркалював характер самого народу. Поховання царів і знатних скіфів здійснювали у великій могильній ямі, кладучи туди багато коштовної зброї, прикрас, одягу, посуду. Разом з померлими клали вбитих при поховальній церемонії слуг і верхових коней. Могили накривали дерев'яним настилом і насипали зверху величезний курган, оточуючи внизу насип кам'яними брилами. Через рік на могилі справляли криваву тризну: вбивали 50 молодих воїнів і 50 коней та ставили їх навколо кургану.

Великий вплив на розвиток скіфської культури мала грецька колонізація Причорномор'я. Деякі скіфи їздили вчитися до Греції, і хоч греки вважали скіфів неосвіченими варварами, вже у VI ст. до н. е. античний світ знав двох славних скіфів. Відомим лікарем і мудрецем був Токсаріс, який жив в Афінах. Одним із семи мудреців іноді називали скіфа Анархасіса.

Ось що розповідає про Анархасіса Діоген Лаертський: "Анархасіс, скіф, син Гнура і брат Кадуїда, скіфського царя, по матері ж еллін, і тому володіє двома мовами. Він склав вірші на 800 рядків про звичаї скіфські та еллінські у простому житті й на війні; а в красномовстві своєму він був такий, що започаткував приказку: "мовить, як скіф".

Сосикрат заявляє, що в Афіни він прибув у 48 олімпіаду, в архонство Евкрата. Гермипп говорить, що він з'явився до двору Солона і звелів рабові повідомити, що до господаря прийшов Анархасіс, щоб побачити його і стати другом і гостем. Солон у відповідь звелів передати, що друзів зазвичай знаходять у себе на батьківщині. Але Анархасіс одразу відповів, що Солон якраз у себе на батьківщині, то чому б йому не підшукати друга? Вражений винахідливістю, Солон впустив його і став йому кращим другом. З часом Анархасіс повернувся до Скіфії; але там, через велику любов до всього

грецького, його зазідали в намірі поступитися батьківськими звичаями, і він загинув на полюванні від стріли свого брата, вимовивши такі слова: "Розум оберіг мене в Елладі, задрість згубила мене на батьківщині". Деякі стверджують, що його вбили при здійсненні ним грецьких обрядів.

Перед нами постать видатного мислителя, для якого над усе – істина і знання. Анархасіс мусив докладати значних зусиль, аби утвердити власну точку зору, бо він був не елліном, а варваром. Коли один афінянин докоряв йому, що він скіф, Анархасіс відповів: "Мені ганьба моя вітчизна, а ти ганьба своєї вітчизни". На запитання, що в людині гарне і погане одразу, він відповів: "Язык". Це він сказав, що виноградна лоза родить три грона: гроно насолоди, гроно сп'яніння та гроно огиди. Скіф Анархасіс користувався авторитетом у видатних античних вчених. На його судження («у скіфів немає флейтисток, бо вони не мають виноградників») спирається Арістотель. До повчального спадку Анархасіса звертався Сенека; на значущість його вчинків посилався Цицерон. При потребі переконати сучасників у правоті обстоюваних ними поглядів авторитетом Анархасіса послуговувалися філософи-кініки.

У III ст. до н. е. у степах Північного Причорномор'я розпочався новий, *сарматський* період історії. Діодор Сицилійський писав: "Ці останні багато років по тому, зробившись сильнішими, спустошили значну частину Скіфії та, до ноги винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю". "Ці останні" були сарматами. Починаючи з кінця III ст. до н. е., вони дедалі частіше з'являються в повідомленнях грецьких, римських і східних авторів. Одне з найперших достовірних історичних свідчень про сарматів знаходимо в "Історії" Полібія. Перша згадка про них у Північному Причорномор'ї міститься у декреті на честь Протогена – заможного громадянина Ольвії, що жив наприкінці III – на початку II ст. до н. е. Інша згадка пов'язана з легендою про сарматську царицю Амагу. Вчені з'ясували, що основу цієї легенди становлять дійсні події кінця III – початку II ст. до н. е., коли скіфи взяли в облогу Херсонес. Амага, коли херсонесці звернулися до неї за допомогою, збрала військо і раптовим ударом завдала поразки скіфам; "убила царя та його родичів і друзів, країну віддала херсонесітам".

Сарматами цей народ називали римляни, а греки – савроматами. Самоназва ж цього народу невідома. За одними даними, давньоіранське "сааремат" означає "оперезаний мечем", за іншими, племена "сайріма", згадувані в "Авесті", – це предки сарматів. Про їхню спорідненість зі скіфами – також іраномовним народом – свідчить легенда щодо походження савроматів, переказана Геродотом: савромати ведуть свій рід від амазонок, що їх побрала скіфські юнаки, проте воївниці не зуміли опанувати досконало мову своїх чоловіків. "Тому савромати розмовляють скіфською мовою, але здавна зіпсованою", – робить висновок Геродот.

Археологічні джерела компенсували непевність писемних. У результаті досліджень з'ясовано: сарматські племена сформувалися в поволзько-приуральських степах і звідти розселилися аж до Дунаю та підгір'їв Кавказу. Протягом часу від III ст. до н. е. до IV ст. н. е. сармати проживали на величезних степових просторах Євразії: їхні пам'ятки відомі в Західному Казахстані, Приураллі, Поволжі, Подонні, Калмикії, на Північному Кавказі, у Прикубанні, в степах України, в Криму, Румунії, Угорщині. Жоден народ у давнину не займав такої великої території.

Пліній повідомляє, що сармати "складали одне плем'я, але поділене на декілька народів з різними назвами". Страбон називає ці окремі сарматські племена: язиги, сіраки, роксолани, аорси. Трохи пізніше у працях інших авторів з'являються повідомлення про ще одне сарматське угруповання – аланів. Сіраки мешкали у Прикубанні, язиги пройшли причорноморські степи та осіли в Паннонії, центр земель аорсів та аланів містився на Нижньому Дону. На території сучасної України спочатку розселилися роксолани, а згодом – аорси й алани. Таким чином, вже у II – I ст. до н. е. сармати займали степи між Дніпром і Доном.

Войовничі та агресивні сарматські племена просувалися у західному напрямку кількома хвилями, основою яких у різні часи були різні племінні об'єднання. Язиги були лідерами першої хвилі, що у II ст. до н. е. прокотилася між Дніпром і Дністром та дійшла аж до Дунаю. Саме у цей час, як зазначає Пліній, "ім'я скіфів всюди витісняється іменами сарматів та германців". Поява у тому ж II ст. до н. е. у степах Поволжя та Приуралля нового племінного об'єднання, на чолі якого стали роксолани, підготувала нову хвилю сарматської експансії. Закріпившись у степах Лівобережжя, роксолани здійснюють походи на Таврійський півострів. У I ст. н. е. у степи між Південним Бугом і Дністром прийшли зі сходу аорси. У 42-49 рр. н. е. вони допомагали боспорському цареві Котісу I в боротьбі за престол проти його брата Мітрідата VIII. Після цього аорси відійшли на захід, де утворили міцне об'єднання на чолі з царем Фарзоєм. Під контроль сарматів певною мірою потрапила Ольвія: вона карбує монети із зображенням Фарзоя та написом "басилевс" (цар). Наприкінці 70-х років його змінив Інісмей, котрий теж карбував свою монету в Ольвії. Нові володарі степів у 89 р. вдерлися до Мезії (область між Нижнім Дунаєм та Балканами) і завдали поразки військам імператора Доміціана. Сутички між сарматами й римлянами тривали аж до перемоги імператора Траяна над ватажком даків Децебалом на початку II ст. н. е. З утворенням провінції Дакія становище імперії на дунайському кордоні зміцнилося, і сарматські напади на деякий час припинилися.

У середині II ст. н. е. нова хвиля сарматів зі сходу – цього разу аланів – прокотилася причорноморськими степами. Вона зруйнувала пізньоскіфські укріплення на Нижньому Дніпрі й зупинилася на Дунаї. Тут майже 50 років

точилися так звані Маркоманські війни численних варварських племен із Римом. Другу з них було названо Сарматською, що засвідчує велику роль у цій війні саме сарматських племен. За свідченнями Тацита і Йосифа Флавія, алани здійснювали успішні напади на Мідію, Малу Азію, Крим, Закавказзя. Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але у III ст. н. е. спершу нищівного удару їм завдали готи, а у 372 р. алани були розбиті гуннами. У ході Великого переселення народів алани проникають на Британські острови, у Галлію та Іспанію, переправляючись морем у Північну Африку. Решта цього сарматського племінного союзу у VI – IX ст. відходить у передгір'я Кавказу і згодом вливається до Хозарського каганату.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдалося. Нам не відоме жодне сарматське поселення. Їхня відсутність свідчить, що сармати були кочовими скотарями, до того ж із досить рухливим типом кочування. Такому типові відповідає певний склад стада – насамперед, вівці та коні. Ці свійські тварини – єдині, що здатні переносити постійних рух, не втрачаючи при цьому ваги й життєвих сил. Кінь для сарматів був усім: давав їжу, питво, одяг, силу, заможність, рятував життя. Їхні коні, як і всіх степовиків, були невисокі на зріст, з великою грубою головою, короткою шеею, з міцними ногами. Прокуратор Каппадокії Арріан, який свого часу воював із сарматами й добре знав їх, так описує їхніх коней у своєму творі "Про полювання" (традиційно при цьому називаючи сарматів скіфами): "... скіфських та іллірійських коней... спочатку важко розігнати, так що можна поставитись до них з повною зневагою, якщо побачити, як їх порівнюють з конем фесалійським, сицилійським, пелопоннеським, проте вони витримують які завгодно труднощі; й тоді можна бачити, як той прудкий, рослий та баский кінь вибивається із сил, а ця малоросла та шолудива шкапа спочатку переганяє того, а потім лишає далеко позаду".

Одним із головних релігійних культів сарматів був культ коня. Йому приносили жертви і його самого приносили в жертву. Щоправда, частіше сармати, шкодуючи своїх чотириногих друзів, клали до могили господаря не коня, як скіфи, а його символ – вуздечку.

Головною силою сарматського війська була легка кіннота. Воїни були озброєні мечами, луками, арканами, списами. Сармати використовували луки двох типів – "скіфський" та "гунський". Останній тип вони запозичили у I ст. н. е. від середньоазійських племен. Удар сарматської важкоозброєної кінноти (катафрактаріїв), що атакувала ворога зімкнутим клином, за свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо. Гнучкий сарматський панцир, як і скіфський, склався із залізних або бронзових лускоподібних платівок, нашитих на шкіряну чи вовняну основу. На відміну від скіфів, сармати широко застосовували також кольчугу, запозичену від римлян. Шоломи їхні бронзові, теж

західного походження. За свідченням античних авторів, катафрактарії навіть заковували у броню своїх коней, однак археологічно це не підтверджується. З часом сарматська модель важкоозброєної кінноти внаслідок Великого переселення народів потрапила до Західної Європи і суттєво вплинула на формування середньовічного лицарського війська.

Сармати принесли у Північне Причорномор'я новий стиль у прикладному мистецтві – поліхромний. Їхні вироби прикрашалися вставками з рубінів, смарагдів, гранатів, сердоліку, халцедону або з кольорової емалі – червоної, блакитної, білої. Джерела цього стилю містяться в Середній та Центральній Азії, звідки походили сармати.

Дуже популярними в сарматському середовищі були фібули – застібки на зразок сучасних англійських шпильок. Це винахід кельтів, тому віднайдення у сарматських похованнях фібул засвідчують напрями контактів. Неодмінними в жіночих похованнях є дзеркала – бронзові або білонові (сплав міді і срібла), а також намиста зі скляних або кам'яних намистин. Вони дуже різноманітні – з непрозорого кольорового скла, прикрашені "очками", з прозорого скла, зі скла із золотою прокладкою, з бурштину, сердоліку, халцедону. У багатих похованнях до складу намиста входили і коштовні камінці: рубіни, гранати, оправлені золотом.

На думку Страбона, контакти з греками й римлянами завдали сарматам більше шкоди, ніж добра. "Наш спосіб життя зіпсував цих людей, поширивши серед них такі пороки, як пристрасть до розкошів і плотських утіх, негідні прагнення, задоволення яких робить їх дедалі ненажерливішими". Сармати були останнім індоєвропейським народом, що з'явився зі сходу. Після них євразійські степи майже на тисячоліття стануть володіннями тюркських народів.

Отже, перспективи, що відкрилися з упровадженням заліза та переміщенням цивілізаційних центрів (грецьких колоній) на нашу територію, сприяли підриву підвалин традиційного первісного суспільства, активізували розвиток соціальної та майнової диференціації, а разом з цим – процеси класо- та політогенезу. Але далі утворення складних вождівств у лісостепового населення та архаїчної нетривкої держави кочового типу у скіфів останній процес не пішов. Лісостепове населення, тільки-но набравши темпи поступу, за кілька століть виснажилось у протистоянні кочівникам. Спорудження грандіозних захисних мурів відволікало значні сили від господарських справ, не сприяло інтенсифікації виробництва. Це і визначило спад темпів розвитку цього суспільства.

Віддаленість Лісостепу від осередків цивілізації та наявність степового коридору, яким постійно рухалися кочові народи зі сходу, виступали гальмом розвитку цього регіону. Це, зрештою, вдалося подолати слов'янам, котрі відвоювали право виходу на світові ринки та зі створенням Київської Русі вийшли на рівень державності.

Розділ II

СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ

Культура Стародавнього Сходу

Термін "Стародавній Схід" запровадили ще античні автори, які називали так країни, розташовані на схід від греко-римського світу. Приблизність і умовність його очевидна, адже Стародавній Схід виходить за рамки Сходу (Стародавній Єгипет знаходився у Північно-Східній Африці), до того ж між давньосхідним та античним світами не існувало чітких, сталих кордонів, їхні території частково збігалися. Однак цей недосконалий термін прижився в історичній науці.

Хронологічні рамки Стародавнього Сходу охоплюють кількатисячний відтинок часу – від кінця IV тис. до н. е., коли виникли перші давньосхідні держави, до середини I тис. н. е., коли останні з них, як вважають орієнтологи, вступили у середньовічну фазу свого розвитку.

Стародавній Схід – невід'ємна ланка в ланцюгу світової історії. Народи Стародавнього Сходу не просто першими побудували соціально стратифіковані суспільства й держави, винайшли найдавніші форми письма, розвинули художню словесність, науково-практичні знання, мистецтво, релігійно-філософську думку, а й передали ці свої надбання нам, тому "стародавні цивілізації – не згаслі світи, а частина сучасної культури". Так, ми користуємося абетковим письмом, що його винайшли фінікійці, розробленою стародавніми індійцями системою "арабських" чисел і математичною символікою, досягненнями вавилонської астрономії, удосконаленим давньоєгипетським календарем, багатьма лексичними здобутками близькосхідних цивілізацій, винаходами стародавніх китайців – компасом, папером, порохом, системою конкурсних екзаменів тощо. Неможливо уявити сучасну цивілізацію без шумерської міфології, вірувань, літератури палестинського народу, тобто всього того, що увійшло до складу Книги Книг – Біблії.

Культура Стародавнього Єгипту

Стародавній Єгипет був велетенською оазою серед мертвих пустель Північно-Східної Африки. У давнину Єгиптом вважали лише долину ріки Ніл, що простягнулася з півдня на північ від першого нільського порога до Середземного моря на 1200 км. Він мав чіткі географічні кордони – скелясті гори й пустелі на сході й заході, нільські пороги на півдні. Географічна ізольованість країни значною мірою зумовила неквапливість її соціально-

економічного розвитку та виняткову самотність її культурного й релігійного життя.

Єгиптологи вважають, що на світанку єгипетської цивілізації, тобто п'ять тисяч років тому, клімат у Північно-Східній Африці був уже такий самий, як і нинішній. Пір року там не було, літо змінювалося зимою щодоби – вдень пекло немилосердно, ночі ж були прохолодні, часом із заморозками. Особливо нестерпні умови для всього живого наставали у березні-травні, коли упродовж 50 діб шаленів хамсін – червоний вітер пустелі, який засипав поля товстим шаром піску. Рухливі піщані дюни часом ховали під собою цілі поселення: Інколи буря закривала сонце такою щільною завесою жовтого пилу, що посеред дня наставала непроглядна п'ятьма – біблійна “тьма єгипетська”. Дощі випадали лише в Дельті, і то раз на кілька років. Вони не відігравали в єгипетському землеробстві ніякої ролі і нічого, окрім неприємностей, не приносили населенню. Єгиптяни завжди вважали їх стихійним лихом.

Клімат у Північно-Східній Африці не завжди був таким. 12–10 тисяч років тому клімат Єгипту був прохолоднішим, м'якішим, опадів випало набагато більше, тоді над Сахарою віяли вологі вітри, що несли з собою дощі. Сахара була степом з густим трав'яним покривом та багатим тваринним світом і дуже сприятливою для проживання. Однак у післяльодовиковий період рівень ґрунтових вод знижувався, численні притоки Нілу пересихали, степи перетворювалися на пустелі, рослинний і тваринний світ збіднювався. Наступ пісків змушував людей переселятися безпосередньо в Нільську долину. Таким чином, життя в Єгипті повністю залежало від Нілу.

Від першого порога до Мемфіса (поблизу сучасного Каїра) долина Нілу, ширина якої коливалась від кількох до 40 км, була затиснута крутими обривами Лівійського плато, на північ же від Мемфіса скелі розступалися. Ніл розпадався на безліч водних артерій утворюючи родючий зелений трикутник – Дельту. Так природа створила фактично два Єгипти – середземноморський, так званий Нижній, і африканський – Верхній, різниця між якими була досить значною.

Ніл утворюється злиттям у Судані двох повноводих річок: стрімкого Голубого Нілу, що витікає з високогірного ефіопського озера Тана, та спокійного Білого Нілу, який бере початок з озера Вікторія в Екваторіальній Африці. Водний режим Нілу – справжнє диво природи. Його особливістю є періодичні розливи, що залежали від регулярних тропічних злив у Екваторіальній Африці, і починалися щороку в один і той же день. Вода в Нілі починала прибувати в середині липня, а найвищим рівень води ставав наприкінці вересня, коли ріка затопляла величезні прибережні території на чотири місяці, залишаючи велику кількість замулу.

Щороку внаслідок розливів у долині відкладалося майже 100 млн тонн дуже багатого на органічні та мінеральні речовини алювію. У Дельті товщина цих намулів сягала 18-20 метрів. Цей ґрунт легко піддається обробці і є надзвичайно родючим. Таким чином, природні умови в долині Нілу сприяли розвитку землеробства, і давні мешканці цієї долини дуже рано перейшли до відтворювального господарства.

У давнину рослинний і тваринний світ Єгипту був значно багатшим, ніж тепер. Там росли акація, тамариск, смоківниця (фіга, інжир), фінікова пальма, лотос, папірус; долину вкривав густий трав'яний килим. У долині жили дикі віслюки, берберійські вівці, зубри, антилопи, газелі, жирафи, леви та леопарди, а нільські болота обжили дикі кабани та багато видів птахів. У Нілі водилися гіпопотами, крокодили, численні види риб.

Нільська долина була багата й на різноманітну промислову сировину. Природа наділила її невичерпними запасами будівельного каменю – рожевого граніту, піщанику, напівпрозорого алебастру, вапняку, базальту, кремінних порід, порфіру, натрону (природна слюда, яку використовували для бальзамування) тощо. На схід від долини та в сусідній Нубії, яка здавна стала єгипетською вотчиною, існували багаті поклади золота. На Синаї були значні родовища мідної руди.

Таким чином, єгипетська цивілізація виникла у гарних, проте аж ніяк не в ідеальних, природних умовах. Щоб освоїти Нільську долину, єгиптянам довелося працювати не покладаючи рук. З іншого боку, природа виявилася надто щедрою для трудівника, вона не змушувала його дбати про удосконалення знарядь праці. Давньоєгипетська цивілізація, як це не дивно, виникла на базі примітивної кам'яної індустрії. Саме географічний фактор спричинив їхній консерватизм і виняткову самотність цієї цивілізації.

Етногенез та ментальність населення. Питання про етногенез стародавніх єгиптян ще не вийшло за рамки гіпотез. Єгиптологи найчастіше припускають азійсько-семітське походження єгиптян, тобто вважають їх переселенцями з Месопотамії. Є прихильники концепції, згідно з якою стародавні єгиптяни як етнос утворилися шляхом змішання ряду тубільних племен Північно-Східної Африки (галла, сомалі тощо). Опоненти вказують на ту обставину, що стародавні єгиптяни ніколи не зображували себе темношкірими. Нині зустрічається твердження, що стародавні єгиптяни – це, наймовірніше, етнічний феномен. Проте, як зізнається французький єгиптолог Кристіан Жак, ми не знаємо нічого певного про найдавніше населення Єгипту.

Цілком певною є лише разюча зовнішня схожість між стародавніми та сучасними єгиптянами. Судячи із давніх зображень, єгиптяни були так само людьми середнього зросту, широкоплечими, стрункими. Чоловіки мали смаглявішу шкіру, бо їм доводилося багато працювати в полі.

Давні єгиптяни були схожі на нинішніх не лише зовнішністю, а й своєю вдачею, тобто менталітетом. Вони дуже любили природу, були працьовитими, вмілими, практичними, чесними, чуйними, врівноваженими у своїх поглядах на життя, дотепними й водночас могли вразити своєю легковажністю, мінливістю настрою, самовдоволеністю, бунтарським нахилом. У них поєднувалися запальність і довготерпіння, злопам'ятство й відхідливість, енергійність та апатія, експансивність і стриманість, хитрість і простодушність. Вони легко піддавалися смутку й занепадницькому настрою, проте більше любили веселитися, вести безтурботне життя. Сучасники відзначали їхню непоказну набожність, схильність до всього таємничого.

Важливою рисою характеру стародавніх єгиптян був їхній щиросердний патріотизм. Вони палко любили свою батьківщину, пишалися нею, вважали смерть на чужині страшним лихом. Разом з тим, вони не мали почуття ксенофобії, до полонених ставилися гуманно, дозволяли їм зберігати своє віросповідання.

Єгипетський письменник Юсуф Ідріс так охарактеризував своїх співвітчизників: "Ми – народ, який майже нездатний приймати рішення..., самі ніколи не створюємо ні радощів, ні смутку, а отож, не визначаємо найголовнішого – плину життя. Для нас наше життя вже кимось наперед визначене. Воно подається нам у готовому вигляді сім'єю, класом, обставинами, і ми сприймаємо його як приреченість, фатум. Ми ніколи не відкидаємо його, нам навіть на думку не приходять змінити його".

Цю самокритичність можна адресувати з певними застереженнями й стародавнім єгиптянам, у яких деспотична влада, засилля бюрократії та глибока соціальна диференційованість суспільства породили дивовижну громадську пасивність у всьому, крім організації колективних гулянок, та малоприємне чиношанування. "І не пробуй бути з єгиптянином нарівні, він завжди вважатиме тебе або нижчим за себе – й тоді поводитиметься з тобою нечемно, або вищим – й тоді ставитиметься до тебе з великою шанобою, яку слід сприймати як належне", – говорять про себе самі єгиптяни. Такий психологічний стереотип – прямий наслідок багатовікового чиношанування, того нездорового соціального клімату, в якому за давньоєгипетським текстом "не встигне людина з'явитися на світ, як відразу падає ниць перед начальником своїм".

Традиційне мислення стародавніх єгиптян вражає своїм консерватизмом, рабським слідуванням традиціям. Якщо єгиптянин був у чомусь переконаний, його неможливо було переконати у протилежному. "Елліни, – писав Геродот, – пишуть свої літери і рахують зліва направо, а єгиптяни – справа наліво, і все ж, чинячи так, вони запевняють, що пишуть направо, а елліни наліво". Річку Євфрат, яка текла не на північ, як Ніл, а на південь, єгиптяни називали "Перевернутою водою", оскільки були переконані, що

всі ріки мають брати приклад з Нілу. Такий консерватизм мислення був важливою запорукою стабільності єгипетського суспільства.

Хронологія та періодизація давньоєгипетської історії. Датування подій давньоєгипетської історії є справою непростого. Відлік років єгиптяни починали заново після кожного перепису населення (здійснювався кожні два роки) чи воцаріння нового фараона. До того ж до середини II тис. до н. е. вони вважали період з початку царювання фараона до наступного новорічного свята за повний рік. Проте нині хронологічні таблиці для давньоєгипетської історії, в основному, складені, і вчені працюють тепер над уточненням і деталізацією окремих дат.

Першу періодизацію історії Стародавнього Єгипту склав жрець Манефон, який написав приблизно 300 р. до н. е. "Історію Єгипту" грецькою мовою. Він поділив історію країни від появи першої династії фараонів до епохи Александра Македонського на три великі періоди, назвавши їх Давнім, Середнім та Новим царствами, причому помістив у кожен з цих періодів по 10 династій фараонів. Такий рівномірний розподіл династій по періодах, звичайно, умовний. Умовні також і самі династії, бо в одних випадках єгипетський жрець зараховував до однієї династії представників різних царських родин, в інших – представників однієї царської родини поміщав у різні династії. Все ж ця періодизація покладена в основу сучасної, яка з деякими уточненнями набула такого вигляду:

Додинастичний Єгипет (до 3100 р. до н. е.);

Раннє царство (3100 – 2800 рр. до н. е.) – I-II династії;

Давнє царство (2800 – 2250 рр. до н. е.) – III-IV династії;

I Перехідний період (2250 – 2050 рр. до н. е.) – VII-X династії;

Середнє царство (2050 – 1750 рр. до н. е.) – XI-XII династії;

II Перехідний період (1710-1560 рр. до н. е.) – XIII-XVII династії;

Нове царство (1580 – 1085 рр. до н. е.) – XVIII-XX династії;

Пізнє царство (XI – IV ст. до н. е.) – XXI-XXX династії.

Державний устрій та господарство. Перші ранньоземлеробські поселення в Нільській долині датуються VII тис. до н. е., а в IV тис. до н. е. вже було започатковане іригаційне землеробство. Рельєф Нільської долини спонукав єгиптян споруджувати басейнову систему іригації. Вони поділили долину поздовжніми та поперечними греблями і дамбами на більші та менші басейни, через що вона стала схожою на гігантську шахову дошку. Коли починала перебувати вода в Нілі, селяни проривали крізь високі нільські береги короткі канали, якими впускали воду в басейни, звідки її потім розподіляли на поля за допомогою невеликих земляних валів. Коли мул осідав, паводкову воду відводили назад, у річку. Вода заодно промивала ґрунт, оберігаючи його від засолювання. Нільський мул, що залишався на полях, зберігав вологу впродовж двох місяців, яких цілком вистачало для пророс-

тання й дозрівання зернових культур (нільський мул давав найшвидші схо-ди у світі). Проіснувала ця система іригації в Єгипті до середини XIX ст., поки її не зруйнувала Асуанська гребля. Нині вона почасти збереглася лише у Верхньому Єгипті.

По мірі того, як створювалася зрошувальна система, в первісних об-щинах, що переходили до землеробства, ставала можливою більш продук-тивна праця і нагромадження продуктів понад необхідної кількості. Цей надлишковий продукт почав присвоюватися певною групою людей. Пись-мові джерела, що дійшли до нас з різних періодів давньої історії Єгипту, не дають поки що можливості прослідкувати історію сільської общини. Разом з тим, вони все ж дозволяють припускати її існування протягом тисячоліть.

Велика кількість знахідок дійшла до нас від різних періодів, починаю-чи від палеоліту до того часу мідного віку, коли найдавніша держава в Єгипті вже склалася. Між кам'яним віком і розвинутим мідним існувала тривала перехідна епоха, коли мідні знаряддя суперничали з кам'яними або починали переважати. Коли взяли гору мідні знаряддя, в Єгипті вже відбувався процес становлення класового суспільства і рабовласницької держави.

Отже, розклад первісного суспільства призвів до утворення в Єгипті держави, час виникнення якої ще не вдалося встановити. У всякому разі в другій половині IV тис. до н. е. державність вже була в Єгипті у формі адміністративно-територіальних одиниць, що їх історики назвали грецьким терміном “номи”. На початку єгипетської державності у Верхньому й Ниж-ньому Єгипті існувало відповідно 16 та 10 номів, а до кінця Давнього царст-ва їх кількість зросла відповідно до 22 і 20. Кожен ном займав територію, окреслену місцевою іригаційною мережею, і був автономним господарсь-ким та адміністративним організмом. Номі Верхнього Єгипту розташува-лися від першого нільського порога до Дельти один за одним, ланцюгом, номи ж Нижнього Єгипту були розкидані поміж боліт Дельти. На чолі ному стб'яв номарх, колишній родовий старійшина, а тепер – головний адміністратор, що очолював номове ополчення, виступав у ролі верховного жерця номового культу, керував іригаційним будівництвом.

Номі постійно конфліктували між собою. Кровопротитні сутички між ними спалахували через господарські суперечності та на релігійному ґрунті при найменшому послабленні центральної влади. Життєва необхідність централізованого контролю за розподілом паводкових вод Нілу неминуче вела до політичного об'єднання країни. Після тривалих усобиць наприкінці IV тис. до н. е. єгипетські номи утворили два великі царства – Нижне (Північне) та Верхне (Південне).

Раннє царство було вже царством двоєдиним, хоча єдність була ще не-тривкою. Об'єднання було результатом загарбницької політики верх-ньоєгипетських царів. Боротьбою між ними та Нижнім Єгиптом характери-

зується історія Раннього царства. Давній переказ першим загаль-ноєгипетським царем вважав Менеса (Мена). З нього й починає I династію Манефон у своєму історичному творі. Одні вчені приписують об'єднання країни Менесу, інші вважають, що Єгипет був об'єднаний задовго до I ди-настії.

Близько 3100 р. до н. е. Менес розгромив військо Північного царства. На тому місці, де незабаром з'явилося місто Мемфіс, він побудував форте-цю Біла стіна, а в ній – храм богу Птаха. Єгиптяни називали цю фортецю Хет-ка-Пта – “Палац духа Птаха”, греки ж вимовляли цей топонім Сйгюптос – Єгипет. Що ж до самих стародавніх єгиптян, то вони свою країну називали Кемет, тобто “Чорна”, протиставляючи чорну землю Нільської долини червоній пустелі.

Своєю столицею Менес зробив верхньоєгипетський Абідос. Проте він не зумів стабілізувати політичну обстановку в державі. Номі Нижнього Єгипту ще довго не хотіли миритися з втратою політичної незалежності. Наступникам Менеса довелося підкоряти їх силою, і царі III династії вже перенесли свою столицю ближче до Дельти, в Мемфіс, який виріс на місці фортеці Біла стіна.

При перших династіях Єгипет жив у мідному віці, хоча з пережитками палеоліту. Як і в наступні часи, Верхній Єгипет – вузька долина ріки в південній частині країни – і Нижній Єгипет, переважну частину території якого складала Дельта (переповнена вологою і заболочена), були освоєні неоднаково. Вже при I династії Верхній Єгипет у писемності позначався ієрогліфом, що зображав рослину на вузькій смужці землі. Нижній Єгипет – країна болотних заростей – позначався кушем папірису. Проте і тут в період Раннього царства вже були багатолюдні поселення, процвітало виноград-ництво та вирощувався хліб (ячмінь, пшениця) і льон. Письмена – малюнки часів II династії – зображають примітивний плуг; про розвинуту ткацьку справу свідчать лляні тканини дуже високої якості.

Серед надгробних написів I династії є один, в якому похований прямо називається “раб”. Це свідчить про існування вже в ті часи рабовласництва. Джерелами постачання рабів, як завжди, були війни: внутрішні та зовнішні. Зв'язаний полонений був улюбленим сюжетом в тодішньому образотворчо-му мистецтві. Іноді полонені зображалися цілими вервечками, зв'язані кож-ний за руки і всі разом за шию.

З остаточним об'єднанням Єгипту, що завершилося до кінця II ди-настії, стало можливим нове піднесення господарства. У Нижньому Єгипті, окрім виноградництва, розвивалося птахівництво, рибальство, а також тва-ринництво; Верхній Єгипет був переважно хлібним краєм. Обидві частини країни в господарському відношенні доповнювали одна одну.

Розкопки свідчать про застосування, окрім кам'яних, і мідних знарядь. Широке використання останніх дало можливість розгорнути великомас-

штабне будівництво з вапнякового каменю. Мідь у Давньому царстві вживалася у природному її вигляді, без добавляння олова. Знаряддя з міді були м'якими; можна припустити, що їх робили дещо твердішими шляхом міцного кування, а дію пилок і свердл підсилювали за допомогою твердого піску.

Головним комунікаційним шляхом Єгипту був Ніл, по якому здійснювалася вся внутрішня торгівля. За часів VI династії було збудовано канал, що з'єднував Ніл з Червоним морем. По ріці плавали різні човни, барки, кораблі. Останні, призначені для перевезення вантажів, були до 50 м довжиною. Торгівля була обмінною: рибу міняли на посуд, зерно – на шкіри, дерев'яні вироби – на знаряддя праці.

Джерела, що дійшли до нас від Давнього царства, вперше дають можливість дещо вяснити суть тодішніх суспільних відносин. Сама природа подбала про те, щоб Стародавній Єгипет розвивався як надцентралізована держава. Єгиптяни мали одну-єдину водну артерію, користуватися якою доводилося спільно всім номам, розташованим ланцюгом уздовж вузької річкової долини. У таких умовах політичне об'єднання країни могло відбутися лише під керівництвом одного з номів, а політичну стабільність могла забезпечити лише сильна влада монарха.

Влада фараона в період Раннього царства дедалі більше посилювалася. Свого апогею політична централізація Єгипту досягла в епоху Давнього царства. У жодній іншій країні Стародавнього Сходу та й у самому Єгипті в наступні століття царська влада не була такою могутньою, як при будівниках пірамід. Основна заслуга в цьому належала єгипетській релігії, яка проголосила царя божеством. Вважалося, що навіть ім'я єгипетського царя сповнене містичної сили, тому його боялися вимовляти, а називали царя пер-о, тобто “великим домом”. Давньоєгипетське пер-о греки вимовляли як фараон – і цей термін прижився в історичній літературі.

Знать оточила фараона божественними почеснями. Йому мало було бути просто “богом”, його називали “великим богом”. Особливою милістю для приближеного був дозвіл цілувати ноги, а не землю перед ногами царя. Державна структура включала розгалужений бюрократичний апарат, який складався із сановників та жерців різного рангу. Від давніх часів існував тісний союз між владою та жерцями. Фараони щедро обдаровували храми і жрецькі колегії, які віддячували тим, що своїм впливом на людей підтримували і зміцнювали царську владу.

Найвищим урядовцем був перший міністр або візир, який керував цілим штабом урядовців і писарів різних рангів, йому підлягали провінційні уряди; він займався військовими справами, будівництвом каналів, був головним суддею. Один з фараонів давав своєму міністрові такі вказівки: “Це наука, якою ти маєш керуватися. З твоїм знайомим маєш поводитися так само, як з тим, кого не знаєш; з тим, хто є близький цареві, так само як і з

далеким. Не показуй несправедливого гніву людині, а гнівайся тільки тоді, коли є виправдана причина. Поширюй страх перед тобою, щоб тебе боялися. Бо тільки той є правителем, кого бояться. Значення має правитель, який є справедливим”. Опорою влади було численне військо, яке складалося із різних видів піхоти. Основною зброєю залишалися лук і стріли.

Фараони володіли величезними земельними багатствами і роздавали їх храмам та знаті. Землевласник міг вільно розпоряджатися своєю землею. Вже наприкінці III династії навіть прості люди могли продати свою землю, подарувати її чи заповісти. Аналогічно розпоряджались і худобою. Отже, в Єгипті за часів Давнього царства були царські, храмові володіння, велика кількість вельмож, що займали високі посади при дворі та в державному управлінні, а також існувала власність простих людей.

У часи VI династії вже відбувався інтенсивний процес розшарування населення. Багато рядових членів общини убожіли, про що свідчать джерела. Один номарх похвалювався, що виділяв із власного прибутку ячмінь і молоко голодному, якого знаходив у своїй області, ховав бідного у своєму полотні, вносив зернову позикку за неоплатного боржника.

З писемних джерел дізнаємося і про значне поширення рабовласництва, причому не лише серед верхівки суспільства, але і середніх верств населення. Давнє царство постійно воювало із сусідніми племенами, тож і полонених було немало. У рабів перетворювали й одноплемінників шляхом боргової кабали або іншими способами.

У господарствах вельмож, храмів та царя, окрім рабів, працювали і вільнонаймані працівники. Вони були землеробами і садівниками, пастухами і мисливцями, птахоловами і рибалками, мідних і золотих справ майстрами, гончарями і каменярями, теслями і столярами, ткачами і шевцями, пекарями і пивоварами. Їх безпосередні начальники самі працювали поряд з підлеглими. Це свідчить про те, що експлуатація була ще патріархальною за формою.

Отже, єгипетське суспільство Давнього царства характеризувалося наявністю різних класів та прошарків населення, утримання в покорі яких вимагало створення міцної влади. У руках фараона зосереджувалася необмежена влада. Все в державі, починаючи від заходів по зрошуванню, суд і покарання, призначення і жалювання, накладення повинностей і звільнення від них, військові походи, судноплавання, будівництво, гірнична справа, – все в кінцевому підсумку зводилося до царських наказів: цар призначав, він наказував, він посилав.

Фараони доби Давнього царства особливу увагу приділяли організації грабіжницьких воєнних експедицій. Вони ще не мали звички приєднувати завойовані території до своєї держави, а просто дощенту грабували їх. Тому єгиптянам доводилося одну і ту ж територію завойовувати по кілька разів. Основними об'єктами воєнної експансії єгиптян була багата на золото та

слонову кістку Нубія (сам топонім перекладається як “країна золота”), не менш багата на промислову деревину та метали Лівія, а також Синайський півострів з його покладами мідної руди. Фараони V династії вже порядкували в Нубії, Лівії та на Синаї, немов у себе вдома, та споряджали морські експедиції на Крит та в екзотичний Пунт (мабуть, Сомалі).

Внутрішні протиріччя, що виявилися у протистоянні номової та центральної знаті, призвели до розпаду держави після смерті останнього царя VI династії Піопі (Пепі) II в 2250 р. до н. е. Почався Перший перехідний період, що відповідав VII – X династіям царів.

Номархи перетворилися на суверенних царків. Вони мали власні війська, будували свої гробниці вже не поблизу царських пірамід, а у себе в номі, вели літочислення за роками власного володарювання, проголошували себе номовими богами, передавали свої посади та маєтки у спадок дітям, тобто поводили себе так, наче фараона взагалі не існувало. Фараон же наче перетворився на звичайного номарха. У державі запанувало повне безладдя. Майже чверть тисячоліття продовжувалася епоха роздробленості, протягом якої сформувалося Фіванське царство, що стало другим об'єднувальним центром Єгипту. Нову столицю Фіви єгиптяни називали Уасет, у Біблії це місто згадується під назвою Но, а Гомер в “Іліаді” називає його “стобрамними Фівами”.

Війна фіванських правителів із північними закінчилася перемогою Фів. Південно-фіванська XI династія поступово встановлює контроль над всією територією Єгипту. Вирішальну перемогу дістав фіванський цар Ментухотеп I, який “підкорив правителів обох країн, встановив порядок на півдні та на півночі, в іноземних країнах і в Єгипті”. Політична централізація Єгипту доби Середнього царства була значно слабшою, ніж в епоху Давнього царства. Фараони жили в обстановці дворцевих змов та інтриг, не могли розраховувати на відданість навіть найближчого свого оточення. Номова знать і надалі почувалася досить незалежною.

Фараони відновили завойовницькі походи в Нубію, Лівію та на Синаї, перетворили Східне Середземномор'я в єгипетську вотчину. Характер їхньої воєнної експансії був уже іншим: завойовані території стали вже приєднувати до своєї держави, щоб грабувати їх постійно.

За часів Середнього царства з'явилися вироби із бронзи (сплав міді з оловом), ускладнилися металеві інструменти, вдосконалювалися обмін і торгівля. Поступово зерновий еквівалент при здійсненні обміну замінюється міддю, обробленою або сирію. У другій половині Середнього царства досить широкого розвитку дістали товарно-грошові відносини, що повинні були координувати розвиток багатуокладної єгипетської системи господарювання. До кінця Середнього царства відносять початок застосування в якості мірила вартості золото. Воно ще не було тоді загальним еквівалентом, але вже використовувалася нова умовна одиниця “дебен”, що

вміщувала 91 грам золота. Золото почали добувати в пустелі між Нілом та Червоним морем, а також на південь від Єгипту, в Ефіопії. Швидко виявилася мала придатність золота для практичних потреб, тому широкого застосування воно набуло в ювелірній справі. Майстри-ювеліри вже до кінця XII династії досягають високих результатів. Вироби із золота стають справжніми мистецькими витворами.

З іменем Аменемхета I, засновника XII династії, пов'язують розквіт Середнього царства, що продовжувався до початку XVIII ст. до н. е. Царі цієї династії вели безперервну загарбницьку політику. Аменемхет I споряджав походи в Нубію, Лівію, прикордонні азійські області, вів боротьбу за підкорення правителів-номархів. Він запровадив традицію правління останніх кількох років разом з призначеним наступником. Це послабило безпеку переворотів у часи XII династії.

Аменемхет I залишив своєму синові повчання про те, як правити державою: “Слухай, що я тобі кажу, щоб ти був володарем на землі, щоб володів країнами і помножував добро. Показуй тверде серце усім підданим: народ поважає того, хто тримає його в страху. Не наближайся до них сам. Не дозволяй своєму серцю любити брата, не допускай до себе ніякого приятеля, не довіряйся нікому, бо нема в людей добра. Коли спиш, бережи сам своє серце, бо в дні нещастя людина не має нікого певного. Я обдаровував старців, піклувався сиротами, допускав до себе нижчих так само, як і значніших, але ті, що їли мій хліб, повстали проти мене, а ті, кому я подавав руку, співнили мене жахом...”

П'ятдесятирічне перебування на престолі Аменемхета III є вершиною розквіту Середнього царства. За його правління були здійснені іригаційні роботи у Фаюмській оазі. Улоговина в Лівійській пустелі довжиною 60 км була оточена мурами та з'єднана каналом з Нілом. У роки великої повені воду ріки збирали в басейн, а в роки, коли води бракувало, випускали цю воду з басейну.

Після Аменемхета III влада фараонів XII династії почала слабшати. Династія припинилася після царювання Аменемхета IV та його сестри Нефрусек. Єгипет розпався на дві незалежні держави, зі столицями у Фівах (XIII династія) та Ксоїсі (XIV династія). Настав II Перехідний період, що тривав з середини XVIII ст. до середини XVI ст. до н. е. Проте колишнього хаосу, як після розпаду Давнього царства, в Єгипті не було. Причиною цього було те, що долина Нілу тепер вже була країною, населеною носіями єдиної та самобутньої культури – єгиптянами.

На межі XVIII – XVII ст. до н. е. Єгипет завоювали західносемітські племена гіксосів. Їхні царі іменували себе фараонами, прийнявши всі їхні титули. Завойовники оголосили себе шанувальниками єгипетських богів, оголосивши при цьому Сета новим державним богом. Володарювання

гіксосів тривало не менше 108 років і не поширювалося на Верхній Єгипет, де продовжували царювати єгипетські династії.

Етнонім гіксоси сучасні єгиптологи перекладають як “володарі чужоземних країн”; ним називали в епоху Середнього царства вождів кочівників-бедуїнів. Етногенез гіксосів все ще залишається загадкою. Донедавна їх ототожнювали з індоєвропейськими племенами, нині вважають то семіто-хамітами, то монголо-степовою ордою.

У середині II тис. до н. е. Єгипет був наймогутнішою державою з усіх тих, що існували на той час. Більше 500 років продовжувався період Нового царства (XVI – XI ст. до н. е.), який почався з вигнання гіксосів. На цей період припадають XVIII – XX династії. Це був час піднесення Фів та фіванських царів, які очолили боротьбу з гіксосами. Військо Нового царства вже було оснащено бойовими колісницями (за прикладом гіксосів), вдосконаленими луками, мечами, з’явилася і броня.

Розправившись з гіксосами, фараони перейшли до нових завоювань. Грабіжницькі походи збагачували державу. Особливо багато таких походів здійснив Тутмос III (XVIII династія) в Сирію та Палестину. За його царювання Єгипет став наймогутнішою і найбільшою державою за всі часи свого існування. Щорічну данину Єгипту платили Ефіопія, Сирія, Палестина, Лівія. Із середземноморських островів, південних берегів Червоного моря прибували до Єгипту посольства з дарами. Вавилонські, хеттські, асирійські царі теж посилали фараону багаті дари, що сприймалися ним як данина.

Ефіопія платила данину слоновою кісткою та золотом, на поклади якого була багата. Велика кількість золота вивозилась і з інших країн. Так, Аменхотеп II (XVIII династія) з одного походу в Сирію та Палестину привіз понад 600 кг золота та 45,5 т міді. Хетти посилали дари фараону сріблом, коли він з військом підступав до їхніх кордонів. Цінні породи дерева поставляли як данину Сирія та Палестина.

У Новому царстві рабами володіли навіть люди зі скромним суспільним становищем. Це були пастухи і ремісники, торговці, дрібні жерці та посадові особи, рядові міщани. Роздача полонених була головним засобом заохочення воїнів.

За часів Нового царства в єгипетських джерелах вперше з’явилось слово “торговець”, що свідчить про значне піднесення товарно-грошового обміну. У шкільному рукописі часів XX династії описано, як торговці ідуть вниз і вгору за течією і доставляють товари з одного міста в інше. Карбованої монети не існувало, її заміняли вагові одиниці золота, срібла та міді. Якщо здійснювався звичайний натуральний обмін, то предмети обміну проходили попередню грошову оцінку.

Набагато ширше для виготовлення знарядь праці використовувалася бронза, хоча і вироби з міді та каменю знаходили своє застосування. Досить

часто джерела тих часів пишуть про залізо. Кілька залізних виробів Нового царства збереглися до наших днів. Але ще в кінці XVIII династії залізо вважалось дорогоцінним металом і вироби з нього часто мали золоту оправу.

В епоху Нового царства вперше було застосовано ряд винаходів та вдосконалень у галузі техніки: з’явилися ножні міхи для роздування горнила, вдосконалено плуг, почали випалювати цеглу, з міді виливались порожнисті зображення, застосовувалися різні засоби для зафарбовування скла. Для багатьох новоєгипетських виробництв характерне управління кількома знаряддями; великих масштабів досягло виготовлення скла. Вантажі постарому часто перевозилися на саних, але все більшого поширення дістають колісні візки.

Аменхотеп IV, що здійснив релігійну реформу і взяв собі ім’я Ехнатон, не приділяв належної уваги зовнішньополітичній діяльності, внаслідок чого Східне Середземномор’я відвоювали хетти. Після кількох військових походів в Азію фараон Рамсес II 1280 р. до н. е. уклав із хеттським царем Хаттусілі мирний договір, за яким Південна Сирія, Фінікія та Палестина знову ставали зоною єгипетського впливу, а Північна Сирія дісталася хеттам. Рамсес II зміцнив свою владу, розширив економічні і культурні зв’язки Єгипту з іншими країнами. Він будував багато нових міст та храмів; ніхто з фараонів не залишив після себе стільки архітектурних споруд та кам’яних гігантських статуй (близько 5 тисяч), як Рамсес II.

Наступники Рамсеса II, яких історики назвали Рамесідами, катастрофічно втрачали владу. Реальна влада в державі переходила до жерців, які на той час уже оформилися у касту (жрецькі посади стали спадковими).

На початку XI ст. до н. е. Єгипетська держава знову розпалася. Фараони XXI династії, яку започаткував верховний жрець Амона в Танісі Смендес, лише символічно вважалися загальноєгипетськими володарями. Єгипет увійшов в останній період своєї стародавньої історії – Пізнє царство.

У Середньому та Північному Єгипті сильно зміцнилося становище найманих воїнів-лівійців, які створили могутню військову касту, що успішно конкурувала із жерцями. Командир лівійських найманців Шешенк у середині X ст. до н. е. захопив владу в свої руки. Він був засновником XXII (лівійської) династії. При лівійських фараонах XXII – XXIV династій Нижній Єгипет розпався на безліч дрібних державних утворень з лівійськими царками на чолі. У Верхньому Єгипті при номінальній владі царя фактично правили жерці.

XXV династія була встановлена ефіопським царем Шабакою, який в кінці VIII ст. до н. е. підкорив Єгипет. Ефіопи в ті часи вже мало відрізнялися від єгиптян; їхні царі складали свої написи єгипетською мовою, що вважалася в Ефіопії державною. Вони шанували єгипетських богів, їхньою опорою в Єгипті були Фіви.

У VII – VI ст. до н. е. – період панування XXV – XXVI династій – Єгипет вступає в нову епоху розвитку продуктивних сил. Саме в цей час в Єгипті почався залізний вік. Руда доставлялася з азійських країн, але плавилася і оброблялася в Єгипті. Із заліза вже почали виготовляти знаряддя праці. В єгипетському війську при XXVI династії служили грецькі найманці, що мали залізну зброю. Під їхнім впливом зброю із заліза почала використовувати і єгипетська армія.

У часи Пізнього царства особливо посилювався вплив жерців, які стали ще багатшими за рахунок храмових володінь. Значно зросла і роль храмів в господарському житті держави. Найперше це проявилось в тому, що храми зайняли провідну роль у грошовому обігу. У цей час з'явилося і лихварство, яке відіграло не останню роль у процесі зuboжіння широких верств населення. До нас дійшло немало свідчень про угоди на самопродаж у раби. Той, хто це робив, позбавляв свободи і своїх дітей, прирікаючи їх у рабство “на віки вічні”.

Ефіопські царі доклали багато зусиль для організації відсічі (із 705 р. до н. е.) асирійським завойовникам, військо яких було добре організоване і посилене загонами місцевих єгипетських правителів. Асирійці захоплювали міста, руйнували й грабували їх, а населення забирали в полон. Визволителем Єгипту від асирійського ярма став фараон Псамметіх I – засновник XXVI (Саїської) династії. Виходець з м. Саїса в Нижньому Єгипті Псамметіх I (663 – 609 рр. до н. е.) уміло використав ослаблення Ассирії, що вела війну з Вавилоном, змусив інших єгипетських правителів підкоритися йому і спільними зусиллями Єгипет було визволено та знову об'єднано.

Фараони Саїської династії намагалися посилити міжнародний вплив своєї держави, проте успіхів у цьому не мали. Наступник Псамметіха I Нехо II (609-595 рр. до н. е.) збудував на Середземному морі сильний флот, напав на Фінікію, здобувши кілька міст, а також на короткий час відновив панування в Сирії. Після поразки єгипетського війська в 605 р. до н. е. під Каркемишем єгиптянам довелося остаточно відмовитись від мрій про панування на Близькому Сході. Відтоді, як пишеться в Біблії, “більше вже не виходив єгипетський цар зі свого краю, бо вавилонський цар забрав усе від Єгипетського потоку аж до річки Євфрату, усе, що належало єгипетському цареві”.

Останній фараон цієї династії Псамметіх III був при владі всього півроку, оскільки 525 р. до н. е. єгипетська армія була розгромлена персами. Єгипет надовго залишився під владою перських завойовників. Час від часу єгипетські правителі робили спроби звільнитися від іноземного поневолення.

З фараона Нектанеба I (по-єгипетськи Нехтнебеф), що правив у 379–361 рр. до н. е., почалася нова, тридцята за рахунком жерця Манефона, правляча династія Єгипту. Час царювання Нектанеба знаменує останнє

піднесення могутності Пізнього царства. У 404 р. до н. е. єгиптяни таки повалили перське ярмо. Персія вдруге поневолила Єгипет 342 р. до н. е., який знову став однією з найбагатших перських сатрапій, але лише на 10 років.

У 332 р. до н. е. війська Александра Македонського відвоювали у Персії Єгипет, який з цього часу підпав під вплив греко-римської цивілізації. Почався елліністичний період в історії Єгипту.

Релігія та міфологія. Релігія та органічно пов'язана з нею міфологія були основою основ світоглядної системи стародавніх єгиптян. Великий єгипетський пантеон зріс на ґрунті фантастичних уявлень про світ, де віра у живі сили природи давала надію на її милосердне ставлення до людей за умов дотримання певних табу та правил.)

Давньоєгипетська релігія та міфологія поєднали в собі різні вірування та уявлення, що склалися в різні часи й у різних регіонах країни, постійно розвиваючись та ускладнюючись.) У докласовому єгипетському суспільстві кожний ном персоніфікувався в образі певного божества і мав своїх богів, які утворювали трійцю з деміурга (творця)-батька, його дружини та їхнього сина. Якщо, наприклад, у Фівах її представляли бог Сонця Амон, богиня Неба Мут та бог Місяця Хонсу, то у великому релігійному центрі Мемфісі тріада складалася з бога міста Птаха, богині війни Сехмет та бога рослинності Нефертума. Носіями душі того чи іншого бога вважалися священні тварини, котрих утримували при храмах з величезним пієтетом. Цей пов'язаний з анімізмом і тотемізмом звичай підтримувався державою як один із виявів відданості Єгипту своїм божественним засадам, утіленим, зокрема, в особі фараона.

Недоторканість священних тварин – бика, ібіса, кішки, шакала, яструба, корови, крокодила та інших – захищалася на зразок державних підвалин, їх пошанування складало необхідну частину релігійно-моральної орієнтації єгиптян. Культ священних тварин вплинув на інтерпретацію та сприйняття божественного образу фараона, який часто зображався у вигляді сфінкса, бика, а за покровителів мав священних сокола, шуліку, змію, зокрема кобру, яка вважалася втіленням богині Уто – захисниці бога Ра. Наявність пережитків первісно-общинних відносин у суспільному житті сприяло тривалому збереженню цих вірувань. Пізніше божества прийняли людську подобу, але часто їм давали голови тварин. Існували й боги з людськими рисами – Птах, Мін, Осіріс.

Єгиптяни уявляли небо як велику корову, що передніми ногами спирається на захід, задніми – на схід, а на череві її містяться зорі. Сонце народжується щодня на сході, як теля. Деякі регіональні вірування порівнювали сонце із соколом, який щоденно пролітає через усе небо. Інші – початком світу вважали море, на якому з'явилося яйце, з якого зросла квітка, а з неї вийшло сонце. А вже із сонця народилися інші боги.

Ці та інші регіональні міфи зображають картини створення світу богами, що вийшли з первинного хаосу. Небо, земля, люди, тварини, рослини постають, насамперед, завдяки зусиллям деміурга, роль якого переважно віддається Сонцю, що народжується у вигляді теляти коровою-небом, чи дитини з квітки лотоса, чи виникає завдяки яйцю, знесеному птахом Великий Гоготун тощо. Згідно з геліопольським міфом, бог Сонця, названий Атумом, проковтнувши власне сім'я, породив першу пару богів Шу і Тефнут (бог повітря та богиня вологи), від яких пішли бог землі Геб і богиня неба Нут, котрі дали життя Ісіді та Нефтиді, Осирісу й Сету. Так виникла "дев'ятка" – енеада, що вшановувалась всією країною. Саме цих богів вважали першими царями Єгипту.

Цікавим є те, що в одному з міфів про деміургів, яким у даному випадку оголошувався бог Птах, життєдайною силою виступають думка і слово. Це дуже нагадує біблійне "Спочатку було слово". За уявленнями єгиптян, "стадо боже" – люди – народилися зі сліз Ра чи з тіла бога-деміурга, чи були зроблені богом родючості Хнумом на гончарному крузі. Віра в те, що люди створені за подобою деміурга, суттєво впливала на орієнтацію моральних шукачів, підвищувала вимоги до стандартів людської поведінки.

Після об'єднання Єгипту з-поміж різних богів на перше місце висунився бог Верхнього Єгипту – Гор (Хор), що означає "небо", "висота". Символом його був сокіл. Єгиптяни вважали Гора головним покровителем країни й приписували йому об'єднання Верхнього й Нижнього Єгипту. Фараони звалися "слугами Гора", а з часом ім'я бога стало титулом фараона. Своїми крилами Гор охороняв царя (на статуї фараона Хефрена на плечах зображений сокіл, що прикриває крилами його голову).

За V династії на першому місці став бог Сонця (Ра), якого здавна шанували в Дельті. Вперше його ім'я згадується за часів II династії. Зображували Ра, так само як і Гора, з головою сокола, що увінчувалася сонячним диском. Центром його культу було м. Геліополь (єгип. Іуну). Фетишем Ра був стовп-обеліск. За міфом, вдень Ра освітлюючи землю, пливе по небесному Нілу в човні Манджет, увечері пересідає в човен Месектет і спускається в підземне царство, де, борючись із силами темряви, пливе підземним Нілом, а вранці знову появляється на обрії.

Царі почали називатися "синами Ра", і кожен з них додавав ім'я бога до свого імені. Культ бога Ра став державною релігією. Всі інші боги посідали другорядні місця, й навіть релігійні міфи було перероблено так, що Ра став прародичем усіх божеств. Очоливши єгипетський пантеон, Ра поступово злився з богом Гором в єдиний культ Ра-Горахте.

Коли Єгипет був завойований гіксосами, культ Ра дещо зменшився, і в Новому царстві провідне місце зайняв Амон. Він був місцевим богом у Фівах; коли було встановлено фіванську династію (XVI – XIV ст. до н. е.), культ Амона поширився на весь Єгипет. Як і Ра, його вважали божеством

Сонця і з часом дістав ім'я Амон-Ра. Царі фіванської династії прилучили ім'я бога до свого і поступово Амон став найпопулярнішим з усіх богів.

Ці три божества, що по черзі вважалися головними, репрезентують три етапи розвитку єгипетської релігії. Гор мав риси народного божества, котре вийшло з народних легенд. Це свідчить про зародковий етап розвитку єгипетської культури. Ра вже був богом новопосталої стану урядовців, які надавали давнім переказам новий зміст. Міфи були звільнені від наївних поглядів, їм надано логічної форми та послідовності. Амон вже є витвором духовенства – жерців. Вони підносять божество на ще більшу висоту, зображують богів як істот, що стоять над людьми, живуть окремим життям. Жерці вже вважають божество духом, прапочатком усякого існування.

До остаточного завершення ці погляди довів фараон Аменхотеп IV – Ехнатон (XVIII династія), що правив у 1368 – 1351 рр. до н. е. Він звів їх у суцільну систему: тільки одне божество має бути володарем Єгипту, і це божество присутнє у всій природі, в кожному предметі та живій істоті. Запровадивши культ одного бога Атона, що означає "диск сонця", він усунув всі інші божества, в т. ч. і Амона. Зображувався новий бог у вигляді сонячного кола з променями, що закінчувалися людськими долонями, які тримали знак життя "анх", що мав хрестоподібний вигляд з овалом угорі. Це був символ життєдайної сили Атона, який дарував радість буття людям, тваринам, рослинам. Нова концепція сонячного бога, живильного сонячного диска була наповнена людським теплом і ніжністю.

На доказ повного розриву з культом Амона, цар змінив на шостому році свого правління власне ім'я, звелівши називати себе Ехнатоном (Аменхотеп означає "Амон задоволений", Ехнатон – "милий Атонуві"), а свою дружину Нефертіті перейменував у Нефер-Нефру-Атон, що означає "прекрасна красою Атона". Верховним жерцем став сам фараон, що вважав себе сином Атона і єдиним посередником між людьми і богом. Він заснував і нову столицю, назвавши її Ахетатон ("обрій Атона").

На честь променистого бога співали гімни, серед авторів яких був і Ехнатон: "Як добре, коли ти засяєш на краю неба, ти, живий Атоне, що жив перед віками! Коли зійдеш на східному краї неба, кожна країну виповнюєш своєю красою. Бо ти є гарний, великий і блискучий, ти стоїш високо над землею. Твоє проміння обіймає всі землі, усе, що ти створив. Ти є Ра, і ти полонив їх усіх, ти об'єднуєш їх своєю любов'ю. Хоч ти далеко, твоє проміння завжди над землею. Хоч ти високо угорі, твої стопи творять день! Ти у серці могому. Ніхто, крім сина твого Ехнатапа, тебе не знає. В опіці своїй та величі ти створив свого сина мудрим".

Фараон прагнув об'єднати під покровительством абстрактного, але доступного будь-якому розумінню бога, мало не все людство: бо хто ж не відчував на собі його лагідного дотику, не користувався дарами зігрітої ним землі. Образ Атона мав сприйматися як опікуючий всіх і кожного батько,

присутній і у красі навколишнього світу, і в полум'ї людського кохання, що дарує життя дітям. Такий гуманний бог потребував і відповідних ритуалів, сповнених світла, радості та любові. Колишні криваві жертви замінили квітами та плодами; замість тьмяної глибини храмів релігійні відправи почали здійснювати просто неба; обряди яскраво прикрашалися й супроводжувалися співом гімнів, присвячених Атонові.

Перша у світі спроба ввести монотеїстичну релігію закінчилася невдачею. Після смерті Ехнатона у віці 29 років його зять-наслідник Семнеха-Ра відновив вшанування Амона; при другому – Тутанхатоні (згодом перейменував себе в Тутанхамона) культ Атона перестав бути державним.

Поряд з головними богами, культ яких впроваджувала сама держава, існували й інші божества, що мали свої храми в різних регіонах Єгипту. У Мемфісі здавна вшановували бога Птаха (Пта) і його дружину богиню Сехмет. Згідно з “Мемфіським богословським трактатом”, Птах дав життя іншим богам і людям, був покровителем ремесел. Він стояв на чолі т. зв. мемфіської енеади (дев'ятки) богів. З розвитком релігійного синкретизму Птах був ототожнений з іншими єгипетськими богами, зокрема, з Амоном та Ра.

Особливе місце в релігійно-міфологічній культурі стародавніх єгиптян посідав цикл міфів та ритуалів, пов'язаних з богом підземного царства Осирісом (єгип. Усир). Царюючи в Єгипті, він відучив людей від дикого способу життя та людоїдства, навчив сіяти зернові, садити виноградники, випікати хліб, виготовляти пиво та вино, добувати мідну та золоту руду. Навчив також і лікарській справі, будівництву міст, встановив культ богів. Заздрісний його брат бог Сет підступно вбив Осиріса. Його дружина Ісіда знайшла його тіло й оживила. Однак Осиріс не захотів жити на землі і став богом підземного світу, де судив душі померлих. Зображали його серед дерев або з виноградною лозою, тіло завжди зафарбовували в зелений колір. Вважалося, що подібно до всього рослинного світу Осиріс щорічно вмирає і відроджується до нового життя; життєва сила в ньому завжди зберігається навіть у мертвому.

Центральне святилище Осиріса містилося в Абідосі, проте його культ вшановувався в усіх єгипетських номах та у васальних країнах Східного Середземномор'я. Починаючи з епохи Середнього царства, кожен померлий єгиптянин почав ототожнюватись з Осирісом. Тобто, подібно Осирісу, небіжчик оживе після смерті. Культ воскреслого Осиріса став у Єгипті основою заупокійного культу й відіграв у релігійному житті населення неабияку роль.

З культом Осиріса тісно пов'язаний бог Анубіс (єгип. Інпу), який в давньому царстві вважався богом померлих. Зображали Анубіса у вигляді чорного шакала чи дикої собаки або людини з головою шакала чи собаки. Вшановувався він спочатку в м. Каса (грец. Кінополь – “місто собаки”), але

його культ швидко розповсюдився по всьому Єгипту. Поступово функції Анубіса перейшли до Осиріса, а сам Анубіс входить до кола богів, пов'язаних з містеріями Осиріса. Найважливішою функцією Анубіса була підготовка тіла померлого до бальзамування і перетворення його на мумію; покладенням рук на мумію він перетворює покійника на “ах” (одну із трьох його душ).

Серед єгипетських богинь на першому місці стояла Ісіда (єгип. Ісет, що означає “трон”, “місце”), дружина Осиріса та мати Гора. Вона була богинею родючості, мореплавання, води та вітру. Спочатку Ісіда вшановувалась у північній частині Дельти і зображалася у вигляді корови або жінки з коров'ячими рогами на голові. Пізніше, коли Ісіда увійшла до геліопольської дев'ятки богів, було сформовано її класичний образ – люблячої матері та дружини. З того часу Ісіда стала символом жіночності, сімейної вірності та користувалася широкою популярністю в Єгипті і далеко за його межами, особливо з часів еллінізму. Її культ як богині-матері дістав самостійне значення, вплинув на християнську догматику і мистецтво. Образ Ісіди з маленьким Гором на руках став прообразом християнської Богоматері з немовлям. Статуетки Ісіди зберігалися як реліквії в церквах Сен-Жермена, Кельна в середні віки.

З глибокої давнини у Мемфісі розвинулося вшанування священного бика Апіса, який вважався богом родючості. Єгиптяни вірили, що ритуальний біг Апіса оплодотворює поля. Зображався він з сонячним диском поміж рогів. Його вважали душею (“ба”) бога Птаха і Ра. Живим втіленням Апіса був чорний бик з білою круглою плямою на лобі, з особливими волосками на хвості тощо. Коли такого бика знаходили, то приводили в Мемфіс у спеціальний храм Апейон і оголошували священним і недоторканим. Корова, яка народила Апіса, теж вшановувалася і утримувалася в спеціальній будівлі. Смерть бика Апіса вважалася великим нещастям, оголошувалася траур. Померлого Апіса бальзамували і ховали за особливим ритуалом в спеціальному склепі біля Мемфіса. Затим починався пошук нового Апіса, і коли його знаходили, траур змінювався великими радіощами.

Культові обряди в давні часи були простими, без особливих ритуалів. Вшанування богів обмежувалося підношенням певних дарів. Постійних жерців не було, богослужіння відправляли почергово члени громади. З часом кількість храмів збільшувалася і виникла потреба в спеціальних служителях. До того ж храми діставали все більші земельні та інші маєтності, що вимагало управління. Таким чином, поволі утворився окремий стан жерців. Кожен храм мав свою жрецьку колегію, які об'єднувалися під проводом верховного жерця, яким часто був сам фараон.

До релігійних ритуалів поступово увійшли співи, танці, а також святкові процесії, під час яких жерці переносили статую бога на ношах,

подібних до корабля. Божество було вбране в дорогоцінний одяг і прикрашене золотом, сріблом, самоцвітами.

Для народу влаштовувалися пишні святкування на честь Осіріса, під час яких розігрувалися сцени смерті та воскресіння бога. Одне таке дійство Геродот спостерігав поблизу Папремісу. Жерці розігрували міфічні епізоди: вбивство Осіріса, оплакування його Ісідою, воскресіння Осіріса. Геродот описував, як у боротьбі за статую бога “починається жорстока бійка з палицями, в якій вони розбивають одне одному голови, і багато хто, як я думаю, помирають від ран. Єгиптяни, правда, стверджують, що смертельних випадків при цьому не буває”.

У часи Пізнього царства серед народу розійшлася чутка, що в пустелі під Абідосом нібито відкрито “священну могилу” Осіріса. Насправді це була гробниця одного з фараонів першої династії. Це місце набуло величезної популярності: з усіх країв туди йшли люди і клали на могилу горщики з дарунками. Збереглися там і таблиці, на яких люди висловлювали свої прохання до Осіріса.

Молитви єгиптян були різними. Так, якийсь звичайний чоловік говорив таку молитву: “Амон-Ра, я люблю тебе і тримаю тебе у моїм серці. Я не допускаю журби до серця. Що Амон каже, то нехай буде!” А молитва Рамсеса IV до Осіріса була такою: “Дай мені здоров’я, життя й довге панування, міцність усім моїм членам, зір моїм очам, слух моїм вухам і щоденну радість моему серцеві. Ти повинен дати мені їсти, щоб я наситився, і пити, щоб я напився. Ти повинен мій рід зберегти на царському престолі на віки вічні. Дай мені високі й широкі виливи Нілу, щоб можна було обдарувати жертвами і тебе, і всіх богів та богинь півдня й півночі, щоб були здоровими священні бики і в твоїх країнах люди, їхня худоба й городи, що їх твоя рука створила. Бо ти є той, хто їх усіх створив, і ти не дозволиш, щоб дати їм іншу долю, бо це було б несправедливо!”

Жоден стародавній народ не дбав так старанно про померлих, як єгиптяни. Смерть для них була проблемою, на вирішення якої вони витрачали величезні матеріальні та душевні ресурси. Не менш відомим за піраміди символом давньоєгипетської культури стали мумії та муміфікування. Протягом тисячоліть практично кожен єгиптянин, окрім хіба зовсім вже знедолених, прагнув забезпечити собі муміфікування, достойну гробницю з відповідним начинням і наступний загробний культ з богослужінням і жертвоприношенням померлому. Щорічно в Стародавньому Єгипті помирали сотні тисяч людей і, навіть, якщо не всіх муміфікували, однак над десятками тисяч мумій безперервно працювали тисячі спеціалістів, ще тисячі і тисячі виготовляли саркофаги, гробниці та начиння, здійснювали заупокійний культ в некрополях. Складається враження, що давньоєгипетська культура обслуговувала смерть краще, ніж життя. Величезні багатства – дорогоцінні метали, слонова кістка, дерево, камінь тощо –

йшли у гробниці й некрополі, залишаючи живим не так вже й багато саме для життя, а не підготовки до смерті.

Забальзамоване тіло ховали за ритуалом, який відображав смерть і воскресіння Осіріса. До гробниці клали посуд із продуктами та різні предмети, що їх небіжчик використовував за життя. На грудях мумії помічали різні амулети, що мали охороняти покійника від потойбічних небезпек. Найчастіше це був священний жук-скарабей.

Серед численних речей, котрі супроводжували небіжчика, особливе місце займали ушебті. В Єгипті не впровадився досить поширений у давнину звичай ховати разом з володарем країни його вдову, наложниць, слуг та рабів, проте хтось же мав подбати про його потойбічне життя. Ця важлива функція покладалася на ушебті, що мали працювати для покійника. Статуетки та інші зображення слуг, рабів, мали написи з іменем хазяїна гробниці та заклинаннями з переліком усіх можливих робіт.

У Стародавньому Єгипті вперше з’явилася ідея про відплату по ділах людини, яка потім стала стрижневою у світових релігіях. Небіжчик, що діставався того світу, мусив найперше очиститися перед судом, в якому засідали Осіріс і 42 боги-судді. Перед кожним суддею він мав виправдатися з одного гріха. Ці 42 гріхи стосувалися таких злочинів та провин, як убивство, крадіжка, кривдження неповнолітніх, брехня, ошуканство, подружня зрада, богохульство та ін. Щоб покійник міг оборонитися перед судом богів, до домовини клали так звану “Книгу померлих”, в якій були готові відповіді на запитання суддів. Померлий мав говорити так: “Я не брехав. Не поводився зле з родиною. Не грішив у храмі. Не вбивав. Не зменшував пожертви богам. Не відбирав молока від вуст дитини. Не затримував воду під час поєнє. Я є чистий, чистий, чистий”. Для перевірки цих заперечень під наглядом Анубіса на одну шальку терезів клалося серце покійного, його “ка”, а на іншу – страусине перо – символ богині істини та порядку Маат. Грішників відразу при вході до підземного світу роздирали потвори або вони гинули, засуджені на голод, спрагу й вічну темряву. Праведна людина обов’язково потрапить на “райські поля” (іару).

Єгиптяни вважали, що людську сутність складають кілька елементів, що мають різні назви: “ба”, “ах” і “ка”. Володіння “ба” (душа) в Давньому царстві приписувалось тільки фараонам і богам та мислилось як втілення їхньої сили та могутності. Пізніше, згідно “Текстів пірамід” та “Книги мертвих”, “ба” вважалася втіленням життєвої сили всіх людей, що продовжувала існувати і після їх смерті. Перебуваючи в гробниці і залишаючись в повній єдності з померлим, “ба” може відділитися від тіла і вільно пересуватися; вона здійснює “вихід вдень” з гробниці, піднімається на небо. “Ба” виконує всі функції людини: їсть, п’є і т. д. Зображалася вона у вигляді птаха з головою і руками людини.

Згідно “Текстів пірамід”, де вперше згадується “ах” (“блаженний”, “просвітлений”), у нього перетворюється фараон після смерті. Починаючи з епохи Середнього царства, вважалось, що завдяки магічним діям Анубіса “ах” стає кожен померлий; він виражав собою загробне втілення людини, її небесну сутність. “Ах” і тіло людини мислились єдиними у своїй сутності, але “ах” належить небу, а тіло – землі. Боги і царі мали по сім “ах”.

“Ка”, так само як “ба” і “ах”, спочатку мали лише царі та боги, потім ця властивість розповсюдилась і на звичайних людей. “Ка” не лише життєва сила, але і двійник, “друге я”, що народжується разом з людиною, духовно і фізично нероздільно функціонує з нею як при житті, так і після смерті. “Ка” визначала долю людини. У гробницях ставили портрети статуї померлих, що вважались вмістилищами “ка”, на яких писали, що це “ка” ім'ярек. Перебуваючи в гробниці, “ка” могла покидати її і летіти в загробний світ. Зображали “ка” у вигляді людини, на голові якої поміщалися руки, зігнуті в ліктях.

Під час суду Осиріса “ка” стояла поруч з покійником. З “ка” – як з душею радилися, до неї зверталися з проханням бути заодно на загробному суді. У “Книзі мертвих” міститься стандартне звернення людини до своєї “ка”: “О, серце моє, серце моєї матері, серце моєї плоти! Не клади свою вагу проти мене як свідок, не заперечуй мені перед суддями, не клади своєї ваги проти мене перед власником терезів. Ти моя Ка, котра в мені, ти Хнум, що дає цілісність моїм членам. Не допусти, щоб ім'я моє погано пахло! Не брешти проти мене перед богом”.

Однією з найхарактерніших рис давньоєгипетської культури, як і інших культур стародавнього світу, є обожнювання правителя країни. Виникнення культу божественного царя знаменувало собою перехід від первісної культури до культури класового суспільства. Все життя суспільства організовувалось навколо фігури божественного царя; з ним співвідносили свої помисли та діяльність, у ньому бачили джерело благодіянь та нещастя.

Для свідомості, виплеканої родовою общиною, де життя кожного виступало умовою існування колективу, найсильнішим аргументом на користь божественності фараона було його абсолютне право володіти життями своїх підданих аж до їх знищення. Це й не дивно, бо джерела життя і смерті одвічно мислились поза межами людського впливу, пов'язуючись із незбагненними силами. Саме тому всі атрибути персон і земного перебування володаря Єгипту освячувалися, в тому числі через систему відповідних табу, зокрема заборону марного виголошування його імені (останнє з часом буде запроваджено щодо своїх богів всіма світовими релігіями). Священним вважалось і місце перебування фараона – як за його життя, так і після смерті: і царський палац, і царська усипальниця оточувалися ореолом святості, на сторожі якої стояли жерці.

За традиційною давньоєгипетською формулою фараон є сином верховного сонячного бога і одночасно дев'яти головних богів і навіть всіх богів. Фараон виконував певну посередницьку роль між божественним та людським світами; завдяки йому світ людей цілковито присвячений богам. Все, що було створено під пильним наглядом фараона, належить богам; є власністю і підтвердженням могутності богів. У так званому заповіті фараона Рамсеса II говориться: “Слава вам, боги і богині, повелителі неба, землі, вод... Я ваш син, створений вашими руками. Ви мене зробили володарем (хай буде він живим, неушкодженим і здоровим) всієї землі. Ви створили для мене досконалість на землі. Я виконую свій обов'язок з миром. Серце моє невпинно прагне, що зробити потрібного і корисного для ваших святилищ... Я зробив процвітаючими ваші святилища, що занепадали. Я встановив для вас божественні підношення крім тих, що були для вас. Я працював для вас у ваших золотих домах із золотом, сріблом, лазуритом, бірюзою. Я оберігав ваші скарби. Я поповнив їх численними речами. Я наповнив ваші комори ячменем і пшеницею. Я збудував для вас фортеці, святилища, міста. Ваші імена викарбувані там навечно...”

З цього тексту стає зрозумілим, що фараон виконував функції верховного жерця і світського правителя. Його обожнення було настільки, наскільки взагалі люди здатні обожнювати іншу людину. В інших країнах і культурах Стародавнього Сходу обожнювання царя не заходило так далеко; це явище дістало там інші форми.

Релігія та міфологія стародавніх єгиптян істотно вплинули на духовний світ інших стародавніх народів Передньої Азії, передовсім східносередземноморських. Зокрема, мешканці фінікійського міста Бібл вшановували культ Осиріса, а стародавні євреї влаштовували похорони на єгипетський лад; їхній племінний бог Ягве, як і єгипетський деміург Птах, створив світ за допомогою божественного слова. Осиріс проклав дорогу аналогічним божествам, котрі символізували невичерпність життя, зокрема такому колоритному богові, як Діоніс, що влився у міфологію Стародавньої Греції. Деякі вчені вважають, що й християнське вчення про воскресіння після смерті, про страшний суд, про Трійцю тощо також має єгипетське походження.

Писемність та література. Єгипетська писемність склалася вже в часи Раннього царства. В останні десятиліття перед епохою I династії єгиптяни користувалися всіма основними видами знаків і всіма основними прийомами їх сполучення, якими користувалися і в подальшому.

Письмо стародавніх єгиптян пройшло у своєму розвитку три послідовні стадії: піктограму (малюнкове письмо), ідеограму (передача абстрактних понять) та фонограму (передачу звуків). Піктограма не читалася, а тлумачилася; в ідеограмі зображуване поняття вже не обов'язково збігалось з образом-малюнком. Згодом єгиптяни почали передавати на

письмі окремі звуки та склади, тобто винайшли фонему. У XXIII – XV ст. до н. е., які вважаються класичною добою розвитку ієрогліфіки, єгиптяни 24 приголосні (голосних у письмі не позначали) передавали 36 ієрогліфами, а звукові склади (дві-три приголосні поруч) – близько 350 знаками.

Давньоєгипетське письмо – поєднання піктограм, ідеограм і фонограм. Єгиптяни впритул підійшли до створення алфавіту, проте на цьому й зупинилися. Щоб читати письмо стародавніх єгиптян, доводилося вивчити щонайменше 700 ієрогліфів, загалом же їх існувало кілька тисяч. Греки назвали знаки єгипетських написів на стінах храмів ієрогліфами від грецьких слів “hierog” (святий) та “glyho” (різу, висікаю). За зовнішнім виглядом ієрогліфи були малюнками живих істот, та різних предметів. Раннім своїм розвитком єгипетська писемність зобов’язана, перш за все, широкому її застосуванню у великих господарствах і в державному діловодстві. Особливості державного устрою Єгипту вимагали широкого листування та переписування, тому у писарів виробився особливий скоропис: до ієрогліфічного письма добавилося нове письмо, так зване ієратичне (від грец. “hieratikos” – жрецький, оскільки в пізні часи ним користувалися, як правило, жерці). Своім спрощеним написанням знаки цього письма часто лише віддалено нагадували ієрогліфи.

У період Середнього царства паралельно починають існувати два зовні несхожих письма – ієратичне (як діловий скоропис, мова звітів та документів) та ієрогліфічне – письмо урочистих написів та повідомлень. З ділового скоропису у VIII ст. до н. е. виробилося нове письмо, так зване демотичне, тобто народне, як назвав його Геродот. Його виникнення було обумовлене зростаючою потребою в різноманітних письмових угодах, що спричинилося все більшим розвитком товарно-грошових відносин.

За матеріал для писання правив папірус, який вмiли спеціально обробляти для цього ще за часів I династії. Серцевину стебла, як повідомляє Пліній, розщиплювали спеціальними голками на смужки, які довго вимочували, періодично відбиваючи молотком, а потім пресували. Опісля, висушивши на сонці, смужки склеювали по довжині, шліфували, знову відбивали молотком, покривали якнайтоншим шаром клею, щоб не розтікалося чорнило. Тексти, що мали особливе значення, писали на розкішному “святишому” сорті папірусу шириною до півметра, який особливо старанно обробляли. Окрім паперу, для писання існував обгортковий, а також щось подібне до картону, який робили з папірусної макулатури та обрізків стебел.

Відсутність в надрах єгипетської землі води врятувало від руйнівного впливу часу багато папірусних згортоків. Писали на папірусі за допомогою довгих тростинок-пензликів. Незважаючи на складність писемності, грамотними в Єгипті були не лише писарі. Вельможі і знатні жінки зображалися під час приймання відомостей від управителів; сини вельмож були писа-

рями в батьківських господарствах; найзнатніші сановники числились писарями і вважалися знавцями і переписувачами священного письма. Про відносно розповсюдження грамотності поза правлячими колами свідчать письмові вказівки будівельникам, нанесені на каменях.

Єгипетським письмом користувалися до IV – V ст. н. е. Останні ієрогліфи були написані 394 р., а останні знаки демотичного письма – в 476 р. Після цього єгипетське письмо забулося і на довгі століття залишилося таємницею. Спроби прочитати його почалися в XVII ст., а після військового походу 1798 р. в Єгипет Наполеона Бонапарта за його вказівкою було створено наукову установу з вивчення єгипетської культури. Серед зібраних тоді пам’яток був і так званий Розеттський камінь (базальтовий блок з написом трьома мовами). Це був урочистий декрет мемфіського жерця на честь Птолемея V (203–181 рр. до н. е.). Розшифрував цей напис французький вчений Ж.Ф. Шампольон, який встановив послідовність розвитку єгипетського письма (ієрогліфічне, ієратичне, демотичне) і склав першу граматику та словник єгипетської мови.

Літературні рукописи Давнього царства не дійшли до нас, хоча наступні покоління єгиптян зберегли про них пам’ять. В одній із гробниць Рамесеума була знайдена ціла бібліотека часів Середнього царства. Серед релігійних, наукових і традиційних дидактичних текстів знайдені і художні твори: “Повість про Синухета” і “Красномовний селянин”. Відомо також ще немало творів авторів періоду Середнього царства, що дозволяє зробити висновок про досить високий рівень розвитку художньої літератури того часу.

Популярним літературним жанром були повчання, що давали поради щодо поведінки у суспільстві, побудованому на соціально-політичних диспанціях, породжених рабством. Так, у повчанні Ахтоя своєму сину-школяру втілена чиновницька відроза до будь-якої суспільно-корисної праці. Виняток автор робить лише для професії писаря, закликаючи сина, якщо той все-таки захоче подбати про добро близьких, вибрати саме це заняття. В іншому повчанні скарбник Аменемхета III Схетепибр самовдоволено повчає сучасників і нащадків, як вигідно служити фараону і які жадливі наслідки непокори цареві.

Поєднуючи рекомендації високого морального порядку з життєвими настановами, повчальні твори користувалися великим попитом у єгиптян. Багато з повчань не втратили своєї актуальності й сьогодні: “Не будь зарозумілим через знання своє і не надто покладайся на себе через те, що ти знаючий. Радься з незнаючим, як і зі знаючим, адже немає кінця вмінню і немає вмільця, що цілком оволодів мистецтвом своїм”.

На думку дослідників, “Повість про Синухета” є справжнім романом, який відрізняється від інших тогочасних творів живим викладом і напруженістю сюжету. Герой повісті придворний Синухет втікає із військового

табору після звістки про смерть Аменемхета I, рятуючись від бунтівників. Він потрапляє до Сирії, де після багатьох випробувань і невдач дістає високе становище й багатство. Проте врешті-решт повертається в Єгипет, де його вітає новий фараон Сенусерт I. У повісті багато вдалих епізодів, але особливо драматично описано втечу через пустелю і єдиноборство героя з сирійським ватажком.

“Красномовний селянин” – суто книжний твір, написаний за правилами давньоєгипетської риторики, де у уста несправедливо ображеного селянина вкладені звинувачувальні промови на адресу кривдників. З цих промов вимальовується сюжет, за яким селянин йшов до столиці з метою виміняти хліба на добути ним шкіри тварин. По дорозі він був пограбований прислужниками знатного вельможі і довго не міг знайти управи на кривдників. Але вельможі сподобалася промова селянина і він відправив його для потіхи цареви. Цар, вислухавши селянина, нагороджує ображеного і карає грабіжників.

Дуже популярними в Єгипті були казки. В одній із них розповідається про моряка, що зазнав всляких пригод після того, як був розбитий у штормі його корабель. У казці відобразилися уявлення єгиптян про екзотику далеких заморських країн. Казка була прототипом поширених пізніше на Сході казок про моряка Синдбада.

У період занепаду Середнього царства все частіше висловлювалися сумніви в гармонійності навколишнього світу. При цьому автори химерно переплітали реальний та вигаданий світи. Одним з таких творів є “Бесіда розчарованого зі своєю душею”. У ньому антитезою ідеї безсмертя виступає скептичне переконання в тому, що все на землі тлінне, що людина самотня у ворожому до неї суспільстві, що смерть бажана, бо звільняє від болю та страждань. Гострий діалог зневіреного у релігійних приписах героя з його душею закінчується перемогою останньої. Герой більше не хоче смерті, яка начебто несе йому порятунок від страждань. Він готовий наперекір офіційним віруванням і далі насолоджуватися реальними життєвими благами, не довіряючи можливості відшкодування недоотриманого потім, в потойбічному світі. Цей твір пройнятий вільнодумством, духом сумнівів в істинності панівного релігійного вчення.

Улюбленою поетичною формою єгипетських авторів були гімни на честь богів та фараонів. У них поети оповідали про любов до природи, до сонця, до всесвіту та славословили на адресу коронованих осіб. Вельми вишуканими були вірші про кохання: “Так любо піти, до ставка й купатися, як ти дивишся на мене і я можу явити погляду твоему красу свою в туніці з найтоншого сукна, коли воно намокло й прилягає до тіла. Я заходжу у воду й знов до тебе виходжу з червоною чарівною рибкою на пальцях рук моїх”.

Простими й невибагливими були народні пісні. В одній із них дівчина так оспівує своє кохання:

Скаржиться дика гуска,
Зловилася на принаду, –
Твоя любов тримає мене,
Не можу звільнитися від неї.
Заберу мої сіті додому, –
Але що скажу моїй мамі:
Щодень поверталася я зі здобиччю...
Не поставлю вже сітей сьогодні, –
Полонила мене твоя любов.

Далеко не завжди єгиптяни щиро вірили в своє загробне існування, а тому закликали насолоджуватися земним життям. Про це, зокрема, свідчить знаменита “Пісня арфіста”, повна назва якої “Пісня з дому померлого царя Антефа, начертана перед співцем з арфою”. У ній говориться: “Боги, що колись жили, поховані в своїх пірамідах. Благородні і славні люди теж поховані в своїх пірамідах. Вони будували будинки – не збереглося навіть місце, де вони стояли. Наче ніколи їх і не було. Ніхто ще не приходив звідти, щоб розповісти, що там, щоб сказати, що їм потрібно, чим наші серця заспокоїти. А тому втіш своє серце. З веселим серцем не забувай величаво жити. Іди за своїм серцем, як довго живеш! Поклади мірру на свою голову, одягнися в тонке полотно! Прикрашай себе як тільки можеш і не дай впасти своєму серцю. Іди за своїм серцем і за своїми бажаннями, доки живеш. Не засмучуй свого серця, поки не прийде день жалощів. Голосіння нікого не рятують від могили. А тому святкуй прекрасний день і не втомлюй себе. Бачиш, ніхто не взяв із собою свого майна. Бачиш, ніхто із померлих не повернувся назад”.

Давньоєгипетська література помітно вплинула на художню словесність стародавніх народів, передусім – греків, євреїв, а через літературу коптів – й арабів. Так, існує чимало разючої схожості у “Повчаннях царя Аменемхета” й старозаповітних “Притчах Соломонових”. Єгипетською літературною традицією нав'язаний біблійний сюжет про перебування в Єгипті Йосифа; її впливу зазнала біблійна “Книга Екклезіаста”.

Науково-практичні знання. Науки з її теоретичними абстракціями в Стародавньому Єгипті ще не існувало, можна говорити лише про розвиток суто прикладних наукових знань, що перебували в симбіозі з релігійно-міфологічним світоглядом.

У своєму буденному житті єгиптяни на кожному кроці стикалися з потребою здійснювати математичні підрахунки, без яких неможливо було зводити храми та піраміди, рити канали чи насипати дамби, раз по раз межувати поля (щорічні розливи Нілу стирали межові знаки), обчислити врожай тощо. Тому з давніх-давен єгиптяни розвинули прикладну математику. Вони знали арифметичну і, можливо, геометричну прогресії, розв'язували рівняння з одним невідомим, обчислювали площу трикутника, круга, об'єм

зрізаної піраміди та півкулі, вимірювали поверхню геометричних фігур за допомогою того, що греки пізніше назвали числом π (у єгиптян воно дорівнювало 3,16). Художники у зображенні людини використовували математично розраховані пропорції тіла. Одиницями виміру для єгиптян слугували палець, долоня, ступня й лікоть у їх співвідношенні.

Великим досягненням єгипетської математики був розвиток десяткової системи числення, а також створення письмових визначників чисел. Числа в межах десятка вони позначали відповідною кількістю вертикальних рисок, десятки – значками у вигляді підкови, сотні – значками у вигляді скрученої мотузки, тисячі – зображеннями лотоса, десятки тисяч – зігнутого пальця, сотні тисяч – птаха, мільйони – зображеннями сидячої фігури божка.

Збереглися математичні тексти, що містили задачі. Деякі з них, по суті, є задачками в сучасному розумінні цього слова, і могли використовуватись для навчання. Єгипетські математики розв'язували складні задачі з утворенням дробів. Потреби архітектури разом з тригонометрією об'ємних тіл обумовили і розробку системи правил золотого перетину.

Необхідність обчислювати періоди розливу Нілу створила єгипетську астрономію. Рік вичислявся по зірці Сиріус, вранішня поява якої (19 липня) після тимчасової невидимості співпадала зі щорічним настанням повені.

Давньоєгипетський календар мав землеробський характер. Календарний рік поділявся на три пори (повінь, сівба, жнива), кожна пора – на 4 місяці, кожен місяць – на 30 днів. Щоб узгодити місячний рік із сонячним, щороку додавали до календаря 5 святкових днів, присвячених богам. Високосних років не було, тож календарний рік випереджав природний, що складався із 365 днів, кожні 4 роки на один день. Єгипетський календар 46 р. до н. е. увів у Римі Юлій Цезар, яким досі послуговується православна церква (т. зв. юліанський календар). Добу єгиптяни ділили на 24 години, що потім стало надбанням усього людства. Вдень вони орієнтувалися в часі за сонячним годинником, який чіпляли на шию, а вночі – по зорях. В епоху Нового царства був винайдений водяний годинник.

Навички роботи з математичними величинами кола й кулі дозволили єгипетським астрономам створити досить точні карти зоряного неба. Вони знали планети Меркурій, Венеру, Марс, Юпітер і Сатурн, фіксували місячні та сонячні затемнення. У часи Нового царства висловлювалися здогадки про те, що відповідні зірки знаходяться на небі і вдень; вони невидимі лише тому, що тоді на небі світить сонце. У настінних написах висловлювались і здогадки про геліоцентричну будову Всесвіту, а в “Текстах пірамід” існує твердження про “подвійну сутність” Сиріуса. Сиріус-Б, зірка-карлик, що обертається навколо Сиріуса-А, стала відомою науці аж у 1862 році завдяки використанню найбільшого на той час телескопа.

Характерно, що давньоєгипетська астрономія, на відміну від вавилонської, не була тісно пов'язана з астрологією. В єгипетських текстах нічого не говориться про вплив небесних явищ на долю людини.

Високого рівня розвитку досягла єгипетська медицина. Релігійні вірування вимагали бальзамування тіла, тож єгиптяни досконало знали будову людського тіла. Ці знання разом із термінами для позначення серця, серцевого м'яза, хребта, органів травлення тощо заклали основи класичної анатомії. В Єгипті вона розвивалася під впливом ідеї про визначальну роль серця й кровообігу в життєдіяльності організму.

Нагромадження й аналіз даних про різні види захворювань започаткували практику їх детального опису та розробки рекомендацій щодо лікування, а також спеціалізованої підготовки лікарів. Вони мали володіти різноманітними знаннями, зокрема обов'язковим знанням хімії, без чого унеможлиблювалось здійснення муміфікації способами дійового фармакологічного лікування, методами складних хірургічних операцій, де особливо вражає вдале оперування суглобів. Розписи храму в Ком-Омбо зберегли зображення хірургічних інструментів давньоєгипетського лікаря, які практично не мають функціональної відмінності від сучасних. Існувала спеціалізація лікарів: розрізнялися лікарі “утробні”, очні, зубні тощо. Збереглися докази єгипетської зуболікарської справи: зуб, прикріплений до іншого золотою дротинкою, шелепа, просвердлена при операції.

Збереглося кілька медичних рукописів, що містять лікарські приписи. Найцінніший із них – т. зв. папірус Еберса, що має заголовок “Тамна книга лікаря про знання артерій і серця”. У ній описуються кровеносні судини, по яких проходять “соки”, вміщено майже 900 рецептів лікування різних хвороб. Лікарські засоби тоді були переважно тваринні чи рослинні, але користувалися і чародійними замовляннями.

Єгиптянам належить і честь створення першої лікарської етики, що вимагала від фахівця високого професіоналізму й чесності: після огляду хворого, встановлення діагнозу, визначення методу лікування лікар мав гарантувати одужання чи відкрито визнати свою неспроможність це зробити.

Єгипетські лікарі мали високий престиж у всьому стародавньому світі. У домі римського патриція було нормою тримати британого єгипетського ескулапа. Єгипетська медицина вплинула на розвиток античної медицини. Єгипетська рецептура використовувалася в середньовічній арабській та європейській медицині. Навіть сучасні медики застосовують давньоєгипетську методику лікування деяких захворювань (псоріазу, екземи, раку шкіри тощо).

Практичний характер мала географія: для вирішення питання, як далеко сягає Лівія, була організована морська експедиція. Вона обійшла довкола Африки й повернулася через Гібралтарську протоку.

Гуманітарні науки в Єгипті розвивалися менше. При ХІХ династії був створений список царів знаменитого Туринського папірусу (назва за місцем зберігання). Він містить докладний список династій і царювань з точним літописанням. Але, на жаль, дійшов він до нас дуже пошкодженим. Найвищим досягненням стародавнього єгипетського історичного традиції стала праця жерця Манефона, яка має важливе значення для сучасної єгиптології. Єгиптяни, як повідомляв Геродот, серед усіх народів, з якими він спілкувався, найкраще зберігали історичну пам'ять і добре розбиралися в історії власної країни.

Греко-римські перекази свідчать про відвідання давньогрецькими мудрецами Єгипту, який вважався країною мудрості. Як стверджувалося, давньогрецький філософ-матеріаліст Фалес перейняв у єгиптян їхнє вчення про те, що вода є основою всіх речей.

Від епохи Середнього царства зберігся результат спроби узагальнення різноманітних напрямів наукового розвитку. Це перший у світі словник, що нагадує за принципами побудови сучасну енциклопедію. Цей папірус має назву: "Підручник, який робить розумним і навчає невігласів усьому існуючому". У ньому дається перелік того, що слід знати кожній "розумній людині": "Небо з його системою зірок, землею – те в ній, що вивергається горами, зрошується водами, все, на що світить сонце, і все, що має проростати на землі".

Автор "енциклопедії" – "перепишувач божественних книг" Аменемопе. Її перші розділи присвячені природі, людині, її оселі, продуктам харчування, тваринам тощо. "Енциклопедія" мала багато розділів, але папірус не зберігся повністю. Вельми повчальними є розділи, присвячені людині та її діяльності. Перелічені різноманітні посади і професії – від великих сановників до ремісників. Багато місця відведено переліку іноземців з Лівії, Малої Азії, Сирії, Палестини. У цьому папірусі є великий список єгипетських міст, багато географічних назв, термінів, що стосуються будівництва та землеробства. У розділі про харчові продукти йдеться про різні гатунки борошна, хліба, м'яса, солодощів та напоїв. Вчені встановили, що зміст "енциклопедії" дуже різноманітний. Такі своєрідні практичні довідники полегшували підбір потрібних термінів і слів. Їх укладачі – найосвіченіші люди свого часу.

Архітектура. Своєрідна філософія, що розглядала смерть як початок вічного існування, як перехід від тимчасового до постійного, від буденного до сакрального, визначала основний стрижень культури Стародавнього Єгипту. Глибоке уявлення про це дає некрополь у Гізі, де міститься всесвітньо відомий ансамбль пірамід фараонів ІV династії Хеопса, Хефрена та Мікерина. Піраміди є не лише пам'ятками архітектури: це складний духовний комплекс, де знайшли відображення всі сторони людської сутності, що зростала у надрах єгипетської культури.

З архітектурних споруд Раннього царства відомі лише гробниці царів та знаті, які багато в чому випереджали надгробні споруди наступного Давнього царства. Найдавніший тип гробниці – трапецевидна мастаба (ця назва походить від слова "лавка", оскільки своєю формою гробниці нагадувала традиційну арабську лавку з утрамбованої землі). Мастаба, прототипом якої, мабуть, був могильний пагорб, мала в горішньому поверсі приміщення для статуї небіжчика та комори для зберігання похоронного реманенту, а в підземній частині камеру для саркофага з мумією.

За часів ІІІ династії сталося стрімке піднесення кам'яного будівництва, що почалося із ступінчастої піраміди царя Джосера, висота якої сягала 60 метрів, і будівництва оточуючих її поминальних споруд. Фараон бажав, аби йому належало вічне життя сонця, а не життя землі, що вмирає та народжується. Тому ця піраміда мала форму сходів, якими фараон начебто піднімався на небо. Фараон сховався на гору (піраміду) і на її вершині ступав у небесний світ. "Я ногами ступав по твоїх променях, сходячи їх схилом до своєї Матері, живої Уреус на чолі Ра... Небо укріпило для тебе промені сонця, аби ти міг зійти на небо, як око Ра".

Від фараона Снефру (ІV династія) залишилися дві піраміди, в 100 і 99 метрів висотою (біля нинішнього села Дахшур). У цих кам'яних громадах закарбувалося зростання могутності фараонів внаслідок повного об'єднання країни. Особливо це проявилось за сина Снефру царя Хеопса (єгип. Хуфу), піраміда якого є найбільшою серед інших (146,5 м висотою). Поруч неї, його син Хефрен (єгип. Хафра) збудував свою піраміду, що була лише на три метри нижчою. До пірамід від того місця, куди доходили води Нілу під час розливу, вели кам'яні ходи, що закінчувалися храмами біля підніжжя пірамід. До пірамід прилягало величезне кладовище царських наблизених, справжнє місто мертвих, де кам'яні громади гробниць тіснилися вздовж вулиць, що рівномірно пересікалися під прямим кутом. Ці гробниці складали єдине художнє ціле з пірамідами.

Перед пірамідою Хефрена височіє грандіозна фігура Сфінкса, висота якої 20 метрів, а довжина – 57 метрів. Нині вченими встановлено, що Сфінкс – це образ бога Ра-Горахте (бог сонця, що сходить). Час та історія спорудження цієї скульптури невідомі; папіруси, що збереглися ще з часів будівництва пірамід, про нього нічого не повідомляють. Славнозвісний Геродот і Страбон теж ні словом не обмовились про цей пам'ятник. Лише римський вчений Пліній Старший в своїй праці "Природна історія" повідомляє, що в його часи Сфінкса в черговий раз звільнили від піску, нанесенного з пустелі. Деякі вчені вважають, що Великий Сфінкс з'явився ще 12 тисяч років тому, задовго до будівництва пірамід.

Третя із пірамід Гізи (нинішнє поселення біля Каїра), споруджена фараоном Мікеріном (єгип. Менкаура), знаменувала вже спад пірамідного будівництва; вона мала висоту лише 66 метрів. Це було викликано тим, що

країна вже не могла такий довгий час витримувати величезний відтік робочої сили від господарства. Тому піраміди V династії (біля сусідніх поселень Абусир і Саккара) – лише бліда тінь пірамід Гізи.

Сам вигляд пірамід, за словами французького вченого XVIII ст. д'Вольнея, “наповнює серце й розум водночас подивом, страхом, покорою, захопленням, благоговінням”. Піраміди органічно зливаються з довкіллям: пустельне плоскогір'я вже самим своїм виглядом мало протистояти світу живих. У давнину єгиптяни їх облицьовували плитами з дрібнозернистого вапняку чи рожевого граніту, проте на початку XIV ст. внаслідок сильного землетрусу облицьовання обвалилося, і практичні мешканці використали його для власних потреб.

За царювання V династії єгиптяни почали споруджувати відкриті сонячні храми, архітектурною домінантою яких слугував кам'яний обеліск з пірамідальною верхівкою, часом оправленою в електрику (сплав золота й срібла). У таких обелісках вчені вбачають уособлення осяйної сили бога Сонця. Єгипетські обеліски, прості й виразні, вплинули на меморіальну архітектуру інших народів.

За часів Середнього царства будівничі знаходили нові архітектурні форми. Так, поховальні споруди царя XI династії Ментухотепа, збудовані біля Фів (сучасний Дейр-ель-Бахрі), є химерним поєднанням заупокійного храму, піраміди і кам'яної гробниці. Винахідливо було використане природне скельне утворення. У породі були вибиті ніші, а навколо своєрідної природної колони зведені два яруси портиків з гранованими стовпами; на верхівці споруди був надточений купол для надання комплексу схожості з пірамідою.

Інші фараони цієї епохи будували собі піраміди не з кам'яних блоків, а з цегли-сирцю та щебеню, намагаючись врятувати поховальну камеру від злодіїв за допомогою складного внутрішнього планування піраміди (її товщу пронизував лабіринт коридорів, таємних входів та виходів у стелі й підлозі, провалів-пасток тощо). Храмова архітектура Середнього царства теж зазнала змін. Входи до храмів єгиптяни почали оформляти у вигляді пілонів – масивних трапецевидних веж, прикрашених кам'яними обелісками.

Серед поховальних пам'ятників XII династії окремо стоїть Лабіринт Аменемхета III у Фаюмській оазі. Вражають сміливість задуму архітекторів, майстерність виконавців проекту та величезні розміри споруди – 72 тис. кв. м. Цей унікальний архітектурний ансамбль не зберігся до наших днів. Геродот стверджував, що Лабіринт перевершує піраміди.

В епоху Нового царства ще продовжували ховати царів під пірамідами, хоча цегляні надгробні пірамідки фараонів XVII династії були мізерно малі. Але Тутмос I остаточно відмовився від пірамід. В ущелині біля Фів, відомій нині під арабським іменем Баб-ель-Мулуک (“Брама царів”),

він наказав вирубати собі гробницю, щоб ніхто не бачив її і не чув про неї. Фараони XVIII династії в якості останнього притулку вибрали для себе в Фівах лівий берег Нілу. Після довгого ряду поховальних храмів з'являється звивиста Долина царів, в якій поховані володарі Нового царства.

Великих розмірів досягло будівництво храмів, які називали “будинками богів”. Найбільш відомим нам є храмове будівництво Нового царства, що свідчить про значне зростання ролі храмової знаті. Невелике єгипетське містечко Луксор, розташоване у Верхньому Єгипті, на східному березі Нілу, стало всесвітньовідомим завдяки тому, що в самому центрі міста знаходяться руїни древніх Фів. Фараони XVIII династії почали будувати тут найбільший храмовий ансамбль Єгипту – Карнакський та Луксорський храми.

Храм в Карнаці присвячений богу Амону; називався він Іпет-Сут і тривалий час був офіційним святилищем країни. Цей храм є грандіозним архітектурним комплексом, що будувався протягом століть при кількох поколіннях фараонів. Карнакський храм має форму витягнутого прямокутника. Його оточує масивна стіна, до воріт якої ведуть дві дороги, одна з боку Нілу, інша – з Луксора. З боків цих доріг знаходяться “алеї сфінксів” – два ряди сфінксів з головами баранів (баран – символ бога Амона). Увійти на територію храму і його внутрішні приміщення можна через десять воріт-пілонів, споруджених у вигляді масивних порталів з двома монументальними вежами з боків.

Центральний пілон головного храму має висоту 44 метри, ширину – 113 метрів, а товщина його стін складає 15 метрів. За ним розташований широкий внутрішній двір, оточений колонадою. Головним святилищем Амона була так звана Велика гіпостильна зала, площа якої складає 5 тис. кв. м. На цій величезній площі здіймалися колосальні колони, що стояли в 16 рядів. Всього тут було встановлено 134 колони. За єгипетською міфологією колони символізували пальми, що росли на острові творіння, з якого починався світ. В основу колон покладено рослинний мотив – стебло, стовбур, квітку; капітелі прикрашалися зображеннями пуп'янків або квіток лотоса.

Колони і стіни зали вкривали кольорові рельєфи, загальна площа яких складала 24,3 тис. кв. м. Деталі рельєфів та колон прикрашали тонкі листочки золота. Рельєфні зображення розповідають про діяння фараонів, їхні зустрічі з богами та військові перемоги. Ієрогліфічні написи повідомляють про історичні події епохи Нового царства: військові походи і битви, обставини сходження на престол фараонів, їхні списки тощо. У Великій гіпостильній залі були встановлені гігантські монолітні статуї царів, серед яких – статуї Рамсея II та його дружини Нефертарі.

У трьох кілометрах на південь від храму Амона в Карнаці розташований Луксорський храм. Це другий за значенням і розмірами храм Стародавнього Єгипту; що теж був присвячений богу Амону. Ієрогліфічні тексти до-

несли до нас імена зодчих Луксорського храму. Головну роль в його будівництві, що продовжувалося кілька століть, відіграв Аменхотеп, син Хапу, на прізвисько Хеві – придворний архітектор фараона Аменхотепа III.

Храм в Луксорі – складний архітектурний ансамбль, в якому знайшли своє відображення наші завойовники, боротьба за владу, насадження нових релігій та інші події історії Єгипту. У загальний ансамбль храму включений і храм Александра Македонського, що був обожествлений єгиптянами й оголошений сином бога Амона. Є тут і християнська каплиця перших століть нової ери. Після завоювання Єгипту арабами мусульманська релігія теж залишила свої сліди в Луксорському храмі. Нині на даху давньоєгипетського храму стоїть мечеть Абу-ель-Хагаг. Коли вона будувалася, Луксорський храм був засипаний піском; виступаюча його верхня частина була використана як фундамент для мечеті. Сьогодні храм звільнено від піску і мечеть виглядає як надбудова на ньому.

Луксорський храм має форму прямокутника; довжина головної будівлі складає 190 метрів. Гігантські колони – головна особливість храму. У дев'яти залах знаходиться 41 колона, у вестибюлі їх 64, а всього їх у храмі – 151. На стінах храму збереглися численні рельєфи, що розповідають про життя фараона Аменхотепа III. При фараоні Рамсесі II храм був значно розширений: споруджено новий пілон, перед яким стояло шість статуй Рамсеса. Перед храмом було встановлено два гранітні обеліски, один з яких вивезений Наполеоном до Франції і нині прикрашає площу Згоди в Парижі.

У скелях західного берега Нілу фараони споруджували свої заупокійні храми, найбільш відомими серед яких є храм цариці Хатшепсут в Дейр-ель-Бахрі та храм Рамсеса II в Абу-Симбелі.

Цариця Хатшепсут була дружиною фараона Тутмоса II, після смерті якого вона захопила трон і стала фараоном. Збудував заупокійний храм архітектор Сенмут, який заготовив в ньому таємну гробницю і для себе, та залишив свій портрет. За своїми розмірами і декоративними прикрасами цей храм перевершує інші подібні споруди Стародавнього Єгипту. Наземні приміщення поєднуються в ньому зі святилищем, вирубаним у скелях.

Храм складається із трьох уступчастих терас, що підносяться одна над одною і з'єднані похилими сходами-пандусами. У давнину на цих терасах були влаштовані ставки із заростями папірусу і посаджені дерева. Дорогу до храму прикрашали сфінкси з портретними головами цариці Хатшепсут у вигляді бога Осіріса. Сходи, що вели на верхню терасу, були прикрашені скульптурами гігантських кобр, на спині кожної з яких сидить сокіл. Це – геральдичні фігури, що символізували Верхній (кобра) та Нижній (сокіл) Єгипти, а вся композиція уособлювала єдність країни.

Печерний храм фараона Рамсеса II в Абу-Симбелі є однією з найбільш відомих пам'яток давньоєгипетської культури і найбільш дослідженою вченими. При будівництві Асуанської гідроелектростанції та водосховища

храм було вирішено перенести в інше місце. Дослідники були вражені знаннями, якими володіли древні будівничі. Експерти ЮНЕСКО зробили висновок, що лінії фасадів Великого і Малого храмів тягнулися паралельно тріщинам у скельному ґрунті і тим самим тверді гірські породи слугували природною опорою гігантських статуй. При спорудженні печерного храму давньоєгипетські архітектори врахували природні властивості ґрунту: шари піщанику в ньому скріплювалися окислами заліза, внаслідок чого ґрунтові пласти майже не руйнувалися.

Ансамбль Абу-Симбела утворюють дві споруди: Великий храм, присвячений фараону Рамсесу II і трьом богам – Амону, Ра-Горахте і Птаху, та Малий храм, споруджений на честь богині Хатор, представленої в образі дружини Рамсеса II Нефертарі-Меренмут.

При вході у Великий храм розміщено чотири гігантські фігури фараона, кожна з яких висотою 20 метрів, вагою 1200 тонн. Їх видно здалеку всім, хто пливе по Нілу. Маленькі кам'яні фігурки біля них – члени сім'ї фараона. У першому приміщенні храму стоять вісім статуй Рамсеса в образі бога Осіріса. Стіни і стелі храмових приміщень прикрашають розписи і рельєфи, що розповідають про життя і подвиги фараона.

У святилищі храму знаходяться чотири скульптури богів: Амона (головного і наймогутнішого з богів), Ра-Горахте (бога сонця, що сходить), Птаха (бога загробного світу) і самого Рамсеса II, прирівняного до бога. Цей храм орієнтований на схід так, щоб два дні на рік перші промені сонця потрапляли на статуї Рамсеса, Амона і Ра-Горахте. Бога Птаха, як володаря підземного світу, сонце не освітлювало.

Малий храм, присвячений богині Хатор, складається із вирубані в скелях колонної зали і святилища з трьома нішами. Фасад храму прикрашають шість фігур, виконаних на повен зріст. Між статуями фараона Рамсеса II тут поміщені статуї його дружини Нефертарі-Меренмут. На одній з колон Малого храму вирізано напис: "Рамсес, сильний правдою, улюблениць Амона, створив це божественне житло для своєї коханої дружини Нефертарі". У святилищі Малого храму, в центральній ніші, стояла статуя священної корови, в образі якої шанувувалась богиня Хатор. Перед нею був зображений Рамсес II, що наче знаходився під захистом богині.

Кожна цегла, статуя, колона,
Мережечка, різьба і малювання
Незримими устами промовляє:
"Мене створив єгипетський народ
І тим навек своє імення вславів".

Леся Українка

Образотворче мистецтво. З віковими віруваннями єгиптян були пов'язані не лише архітектурні пам'ятки, але й образотворче мистецтво, що також слугувало релігійним цілям. Збереження тіла померлого у вигляді

мумії було недостатньо, тому для більшої надійності робили його статую. Статую поміщали у гробницю, де вона повинна була стати оселею “ка”, тобто зберігала життя душі покійника в образі і через образ. Одне з єгипетських слів, що означає скульптора, буквально перекладається як “той, хто зберігає життя”. Живопис і скульптура, знайдені в єгипетських похованнях, повинні були супроводжувати душу в інший світ. Майстерність митців була спрямована не на створення твору мистецтва як такого, а на здійснення заупокійного культу. Наприклад, скульптурне зображення жінки, яка варить пиво, повинне було ожити в загробному світі і продовжувати трудитися для свого господаря.

Іншим призначенням давньоєгипетського мистецтва було обслуговування культу фараона та богів. Монументальні статуї фараонів, як у портретному вирішенні, так і у подібності богів, не розраховані на їх суто естетичне сприйняття. Бога чи обожненого фараона людина, як раб по своїй сутності, не мала права розглядати. Перед богами благоговіють, схиляються, побожно падають ниць. Гігантські розміри статуй підкреслювали, що перед людьми божество; те саме свідчать і величність, неприступність, непроникність обличчя зображень.

В єгипетському мистецтві були вироблені єдині норми, що наділяли кожен окремий твір рисами непорушної ясності і строгої вивіреності форм. Художники з ранніх років вивчали ці норми і закони єгипетського художнього стилю. Кожен з них був зобов'язаний володіти також мистецтвом гарного письма, вміти чітко й акуратно вирізати в камені не тільки зображення, але й ієрогліфічні символи. Єгипетські художники і скульптори не мали права вирізатися своєю творчістю; тому протягом більш ніж трьох тисячоліть мистецтво Єгипту змінювалося дуже мало. Те, що вважалося достойним і гарним у вік пірамід, так само оцінювалося і тисячоліття потому.

Домінуючою художньою ідеєю в єгипетському мистецтві було визнання надзвичайної значущості смерті, що визначило всю його палітру і передусім таку рису, як статичність. Неперевершеним втіленням вічного спокою були і залишаються досі славнозвісні єгипетські сфінкси. Постава цих істот, відсторонений погляд спрямованих у далечінь очей символізують перевагу над плинністю земного життя. Погляд всіх інших статичних статуй теж залишався невлотним для живих, оскільки належав людині, що віддала всі свої сподівання вічності. Лише одній людині в єгипетській історії вдалося похитнути міцні основи давнього художнього канону. Це був фараон Аменхотеп IV, що прибрав собі ім'я Ехнатон.

До найдавніших витворів єгипетського мистецтва відносяться скульптурні портрети цариці Нефертіті, дружини Аменхотепа IV (Ехнатона). Їх було знайдено 1912 року в майстерні скульптора серед руїн Ахетатона біля містечка Ель-Амарна. Давнім скульптором вдало підмічені риси витонченого обличчя та його вираз – суміш гордовитості, привітності і почуття влас-

ної гідності. Лебедина шия, мигдалеподібні очі, повні містичної мрійливості та невимовної чарівності – все це повністю виправдовує її ім'я, що означає “красуня прийдешня”. Багато віків Нефертіті побутувала в казках, легендах, повчаннях і поемах під псевдонімом “найкрасивіша і найщасливіша цариця Єгипту”.

Здійснюючи релігійну реформу, Ехнатон оголосив Нефертіті своєю співправителькою; у настінних ієрогліфічних написах її ім'я згадується 564 рази, а її чоловік та повелитель – лише 320 разів. Цар і цариця зображалися як нерозлучна пара; вони разом зустрічали знатних гостей, разом молилися як нерозлучна пара; вони разом подавали подарунки своїм підданим. На одній із фресок досить сміливо зображено, як Ехнатон ніжно обнімає та цілує Нефертіті. Таке зображення є першим в історії мистецтва.

Ієрогліфічні написи того часу вихваляють не тільки миловидність цариці, але і її божественну здатність викликати до себе повагу. Нефертіті називають “прекрасною виглядом”, “володаркою приємностей”, що “умиротворює небо і землю солодким голосом і добротою”. Слова Ехнатона на адресу його дружини увічнені ієрогліфами на скелях навколо нового міста Ахетатон. Він називає її “втіхою його серця” і бажає їй – великій цариці та дружині – “жити вічно-віковично”.

У зображеннях самого Ехнатона немає нічого від урочистості і суворості гідності, властивих портретам попередніх фараонів. Часто його зображали фізично кволим із хворобливо викривленими рисами. Припускають, що він був епілептиком з виразними фізичними відхиленнями.

У часи Ехнатона в образотворчому мистецтві з'являється прагнення відмовитися від будь-яких стереотипів, – зображується близьке та особливе, актуальне у своїй миттєвості. Деякі вчені припускають, що це був вплив критських митців, що несли з собою легке й динамічне відчуття рослинних і тваринних мотивів. Після його смерті новий стиль не відразу був підданий анафемі. Про це свідчать знахідки в гробниці Тутанхамона, що був наступником Ехнатона. На спинці трону царське подружжя зображене в обстановці домашньої идилії. Цариця ласкаво торкається плеча чоловіка, який сидить у вільній позі, а сонячне божество благословенно простягає до них долоні.

Зразки єгипетської скульптури часто зустрічаються в заупокійних храмах та гробницях. Причому точність передачі деталей побуту і обстановки скульптором, визначена утилітарним призначенням його робіт: вони символізують супутників господаря, який відправився в подорож до потойбічного світу. Зображали скульптори як горді обличчя вельмож, так і простих людей. Особливу популярність дістала статуетка писаря, що сидить, підібгавши під себе ноги, тримаючи папірус і тростинку. Одного разу археологи знайшли невелику статую так званого сільського старшини з палицею у руці. Єгиптяни, що допомагали на розкопках знайшли в ній велику

подібність до місцевого сільського урядовця і назвали його іменем “Шехель-Беледа”.

Зображення на площині (різьблення) в Єгипті мали специфічний характер. При перших династіях плоскі зображення і письмена складали нерозривну єдність; їх потрібно було не стільки дивитись, скільки читати. Це пов'язано з тим, що одним із джерел живопису була піктографія, перехідна форма до ієрогліфічного письма. Створення цих зображень поступово було закріплене певними правилами. Художник зображав предмет не таким, яким він міг його бачити в тому чи іншому випадковому положенні, під тим чи іншим кутом зору, а намагався зобразити предмет так, щоб всі характерні ознаки бачились одночасно. Предмети зображались, начебто на них одночасно дивилися прямо і збоку. Цим пояснюється дивна на наш погляд побудова людського зображення: тіло – в анфас, а голова і ноги – у профіль. У зображеннях тварин, для яких звичайно більш суттєвим є вид збоку, манера менш відмінна від нашої.

Настінні зображення в гробницях не були простими прикрасами – вони слугували релігійним цілям. Спостерігаючи заупокійні обряди, багаті трапези, розваги, виробництво і підношення дарів, померлий дійсно мав переживати зображене. Окрім плоских зображень, стіни гробниць прикрашались і рельєфними скульптурними композиціями, але цей звичай поступово відмирав. Натомість в часи Середнього царства самостійного значення дістає живопис (раніше художник тільки розмальовував вирізьблені на стіні зображення). Це змусило художників уважно подивитися на світ з метою вловити суттєві ознаки буття. “Начальник-майстер” живописців періоду правління XII династії тепер так бачить оточуючий світ: “Знав я ходу чоловічого зображення і ходу жіночого, положення птаха і тварини, поставу переможця-єдиноборця, як дивиться око на око, як наповнюються страхом обличчя полонених ворогів, підняття руки у того, хто вбиває бегемота, біг того, хто втікає”. Ці слова підтверджувалися ділом. Досі вражають точність передання художниками рухів, рис обличчя, особливостей фігури. Значна кількість розписів із палаців та будинків переважно з Ель-Амарни, збереглася від Нового царства. Це зображення рослин, тварин, полонених, картин культу тощо.

Завоювання ряду східних держав, знайомство з їхньою культурою збагачують світогляд єгиптян, а отримання данини дорогоцінними товарами і торгівля приносить ще більшу розкіш у побут єгипетської знаті. В усіх предметах побуту єгиптяни прагнуть до вишуканих пропорцій, плавних ліній, хай то будуть меблі чи туалетна ложечка для косметики у вигляді дівчини, що пливе з квіткою лотоса в руках.

Театр, музика. У Стародавньому Єгипті зародилося театральне мистецтво, тісно пов'язане з релігійними віруваннями. Здавна в країні організовувалися похоронні та коронаційні містерії, а також театралізовані народні

свята за участю мандрівних артистів. Персонажами вистав були боги, а сюжетом – пов'язані з їхнім культом міфологічні події. Вистави супроводжувалися музикою та пантомімою. Давньоєгипетський театр упродовж всього свого існування ніколи не поривав з релігійно-міфологічною традицією. Геродот, порівнюючи грецькі містерії Діоніса з єгипетськими народними виставами на честь богів, бачив у них різочу схожість і навіть вважав батьківщиною грецьких свят і обрядів саме Єгипет.

Важливу роль у приватному та громадському житті єгиптян відігравала музика. Музиці та співу навчали в школах, а на стінах храмів та гробниць часто зображали музичні інструменти – струнні, духові, ударні. Музикою та співом супроводжувалися релігійні містерії, популярними мелодіями насолоджувалися учасники народних гулянь.

Нотами єгиптяни не користувалися. Їх замінювала хейрономія, тобто певна жестикуляція, яка визначала ритм і мелодію. Здебільшого хейрономом для своїх акомпаніаторів виступав сам співак. Відтворити звуки й тональність давньоєгипетських мелодій не вдалося, проте фахівці вважають, що копти, церковний спів яких не схожий ні на грецький, ні на вірменський, зберегли староегипетські наспіви.

Культура Стародавнього Єгипту, як і інших країн Стародавнього Сходу, значною мірою вплинула на розвиток культури в країнах Середземномор'я, а також мала велике значення для розвитку людства. Коли Геродот знайомився з єгипетськими досягненнями, єгипетські жерці казали йому: “Ви, греки, проти нас є дітьми”. Те саме можна сказати про всі інші народи й культури. Єгипет був найдавнішим осередком розвинутої цивілізації, єгипетська культура була джерелом для інших народів. На початковому етапі свого розвитку під єгипетським впливом була і грецька культура, тож і Європа завдячує Єгипту в своєму культурному розвитку.

Культура Месопотамії

Шумеро-вавилонська та ассирійська держави

Огляд політичних подій і розвиток господарства. Населення Стародавньої Месопотамії створило одну з найдавніших культур, яка істотно вплинула на культурний розвиток народів усієї стародавньої Передньої Азії, передусім хеттів, євреїв, хурритів і, навіть, єгиптян. Її підвалинами стали надбання шумерів, що були запозичені вавилонцями та ассирійцями.

Давні рабовласницькі держави (Шумер, Вавилон) утворюються в долинах рік Тігр та Євфрат приблизно в той же час, що і в Єгипті. Тут виникає другий найважливіший осередок цивілізації стародавнього світу. Цю рівнинну область давньогрецькі географи назвали “Месопотамією”, що означає “Межиріччя”. Месопотамська рівнина оточена з півночі та сходу горами Вірменського та Іранського нагір'їв, на заході вона межує із

Сирійським степом і пустелями Аравії. З півдня рівнина обмежена Перською затокою, куди впадають Тігр і Євфрат. Нині обидві ці ріки за 110 км від впадання в море зливаються в єдиний потік – Шатт-ель-Араб, але в давнину море вклинювалося значно глибше на північний захід, і обидві ріки впадали в нього окремо. Саме тут, в південній частині рівнини, знаходиться центр виникнення стародавньої цивілізації.

Територія Месопотамії, яку Біблія називає “рівниною Санаар”, поділяється на дві географічні зони – Північну й Південну Месопотамію. Південна Месопотамія, яку вчені ще називають Вавилонією, лежить у зоні пустельного клімату, де температура повітря в тіні часом перевищує +50°С. Тігр і Євфрат не тільки несли в пустелю життєдайну вологу, а й щороку відкладали в долині близько трьох мільйонів тонн намулу, утворюючи родючі алювіальні ґрунти. Розливи обох рік залежали від танення снігів у горах Вірменії, тому були нестабільні. Іноді весняні повені були катастрофічними. Нині, коли населення Іраку навчилася приборкувати Тігр і Євфрат, рівень води цих річок часом піднімається на 10-12 метрів. Тож немає нічого дивного в тому, що саме в Месопотамії виникла легенда про “всесвітній потоп”. Щоб рятувати країну від катастрофічних повеней та забезпечувати поля потрібною кількістю вологи, населення Месопотамії будувало складну іригаційну систему.

У Південній Месопотамії не було ні промислової деревини, ні будівельного каменю, ні металевих руд. Населенню Вавилонії доводилося обходитись у господарських роботах майже виключно глиною та очеретом.

Природно-кліматичні умови на півночі Месопотамії істотно відрізнялися від південної частини. Типовий ландшафт Ассирії – це кам’янистий степ з родючими, краще зволженими, аніж у Вавилонії, землями. Втім, орних земель в Ассирії було небагато, бо гори майже впритул підходили до берегів річок. Вологи вистачало для того, щоб не будувати складну систему дамб та каналів і обходитись колодязною системою поливу. Ассирія була багата на будівельний камінь та залізні руди.

Найдавнішим населенням країни, що заклала основи цивілізації в Месопотамії, були шумери, відомі з IV тис. до н. е. Зовні шумери були невисокими, кремезними, з масивним горбатим носом, короткою шиєю, довгим волоссям, безвусі, але бородаті. За формою черепа вони поділялися на два типи: вірменоїдів і середземноморців. Навколо походження шумерів між вченими здавна точаться суперечки. Філологи впевнені, що шумери є пришельцями, а археологи вважають їх тубільним населенням Малої Азії.

По сусідству з шумерами поселилися східносемітські племена аккадців, які відрізнялися мовою й зовнішнім виглядом. Це були люди, схожі на нинішніх арабів: високі, атлетичної статури, з довгим волоссям, чорними кучерявими бородами й продовгуватим обличчям. У першій половині II тис. до н. е. шумери злилися з ними в один народ, тобто семітизувалися.

До характерних рис ментальності шумерів й вавилонців історики відносять їх закоренілий індивідуалізм та м’якість вдачі. Їх не захоплювала груба фізична сила; вони більше цінували розважність, незлобивість, миролюбність. Людину в Месопотамії вважали гріховною від природи, здатною своєю негідною поведінкою розгнівити богів. Будь-яке лихо, що звалювалося на людей, було божою карою за їхні гріхи. Шумери й вавилонці багато плакалися на свою гірку долю, проте нічого не робили, щоб її поліпшити.

Дослідники звернули увагу, що в жодній писемній пам’ятці праця не прославлялася як добродієність, а неробство не засуджувалося. На відміну від єгиптян, для яких смерть означала перехід у вічне життя, населення Месопотамії сприймало її як велике зло, після чого наставало повне небуття. Моральним кредо для шумерів і вавилонців було користування всіма радощами земного життя.

З перших століть III тис. до н. е. історія шумерського суспільства відновлена не лише за матеріальними пам’ятками, але й за письмовими джерелами. Віднайдені списки царських династій, що правили в державах Межиріччя. Більш віддалені часи відомі лише приблизно, оскільки головним джерелом для їх відтворення є легенди. Вже з даних Бероса (вавилонський жрець III ст. до н. е., який склав зведену працю з історії Межиріччя грецькою мовою) дізнаємося, що вавилонські жерці поділяли історію своєї країни на два періоди – “до потопу” і “після потопу”. Берос у своєму списку династій “до потопу” нараховує 10 царів, які правили 432 тисячі років. Такими ж фантастичними є і кількість років правління царів перших династій “після потопу”.

Історія Стародавньої Месопотамії поділяється на такі періоди:

Шумерський період – початок III тис. до н. е. – XXIV ст. до н. е.;

Аккадське царство – XXIV – XXIII ст. до н. е.;

Шумеро-Аккадське царство – XXII – XXI ст. до н. е.;

Старовавилонське царство – XIX – XVII ст. до н. е.;

Середньовавилонське царство або Касситська Вавилонія – XVI – XII ст. до н. е.;

Політичний занепад Вавилону – XII – VII ст. до н. е.;

Нововавилонське царство – VII – VI ст. до н. е.;

Ассирійське царство – XX – VII ст. до н. е.

На початку III тис. до н. е. на території Межиріччя знаходилося кілька десятків невеликих міст-держав, що виникали шляхом синойкізму, тобто злиттям кількох сільських общин. Типом поселення, характером господарського життя та адміністративного управління вони майже не відрізнялися від сільських поселень.

Кожне місто здебільшого займало територію у 2–4 кв. км, а його населення не перевищувало 40–50 тис осіб. Такими містами були Еріду, Ур, Ларса, Лагаш, Урук, Умма, Шуруппак, Ніппур, Кіш, Сіппар, Марі, Ешнун-

на. Міста Шумеру, збудовані на пагорбах і оточені стінами, були основними носіями шумерської цивілізації. Вони склалися з кварталів, в кожному з яких був храм місцевого бога. Бог головного кварталу вважався володарем всього міста. Правитель міста був тільки намісником бога і свої накази видавав від імені бога. Правителя називали енсі (“пан, що кладе наріжний камінь”) або лугалем (“велика людина”, “господар”). Титул лугала був найпочеснішим. Іноді правитель мав обидва титули.

З часом влада лугалів та енсі посилилась, почала переходити від батька до сина. Опорою їхньої влади були військові дружини та громіздкий чиновницький апарат. Міста-держави часто воювали між собою. Причинами військових сутичок були територіальні домагання. Шумерські племена здавна осушували болотистий ґрунт і використовували воду рік, створюючи основу іригаційного землеробства. По мірі подальшого освоєння рівнинних земель кордони дрібних держав почали розширюватися; розгортається і боротьба за землю, за головні ділянки зрошувальних споруд. Прагнення міст-держав захопити контроль над іригаційною системою призвело до боротьби за гегемонію в Шумері.

Упродовж першої половини III тис. до н. е. політична перевага у Південній Месопотамії кілька разів переходила від одного міста до іншого. У середині III тис. до н. е. таким містом був Лагаш, який завоював ряд інших шумерських та аккадських міст. Одну із своїх перемог над військом міста Умми правитель Лагаша Еанатум увічнив у написі, який вирізьблено на великій кам'яній плиті, покритій зображеннями. На ній представлений Нінгурсу, головний бог Лагаша, що накинув сіті на вороже військо, переможний наступ війська Лагаша, його урочисте повернення з походу тощо. Плита Еанатума відома під назвою “Стели шулік” – за одним із своїх зображень, де показано поле бою, на якому шуліки шматували трупи убитих ворогів.

У XXIV ст. до н. е. посилюється північний сусід шумерських міст – Аккад, де царем став Саргон Древній (2316 – 2261 рр. до н. е.). Він створив постійне військо, ядром якого зробив загони легкоозброєних воїнів, мобільніших й ефективніших на полі бою, аніж важкоозброєні шумерські ополчення. За допомогою реформованого війська Саргон завоював всю Південну Месопотамію. Підкоривши Шумер, Саргон завоював ряд багатих східносередземноморських міст і спробував проникнути в Малу Азію. Він зосередив у своїх руках необмежену владу, тому ряд вчених саме від його царювання починають історію східної деспотії в Месопотамії.

Сини і внуки Саргона, яких історики назвали Саргонідами, продовжували його політику, однак після смерті останнього з них аккадський трон був узурпований вождем примітивного гірського племені кутіїв. З часом шумерські міста-держави зміцніли і розпочали визвольну війну проти кутіїв, які панували в країні 125 років. Після вигнання завойовників утвори-

лася держава зі столицею в Урі, яку називають царством Шумеру й Аккаду. У ній володарювала так звана III династія Ура, заснована у XXII ст. до н. е. царем Урнамму.

Проіснувала ця держава трохи більше ста років, що на думку деяких істориків, є досить довго, зважаючи на її устрій. Це була високоцентралізована, тоталітарна держава. Царі користувалися всією повнотою влади; економіку країни було повністю одержавлено. Вся земля, у т. ч. храмова, стала неподільною власністю держави. Заборонялося купувати й продавати землю, а також здійснювати будь-які торгові операції. Контролювала функціонування такої централізованої системи ціла армія чиновників.

У XXI ст. до н. е., за останнього царя III династії Ура – Іббі-Суена, із сирійського степу в Месопотамію прийшли скотарські племена семітів-амореїв. Царство Шумеру й Аккаду впало під їхніми ударами. На території Межиріччя знову виникла велика кількість дрібних та середніх царств, що боролися одне з одним майже два століття. Майже у всіх державах утвердилися аморейські династії, але з часом прибульці були асимільовані місцевим населенням.

Одна з аморейських династій приблизно 1895 р. до н. е. утвердилася в невеличкому місті Вавилон. З цих пір подальша історія Шумеру і Аккада тісно пов'язана з Вавилоном. Шостий цар першої Вавилонської династії Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н. е.), завоювавши землі Шумеру та Аккада, створив могутню державу – так зване Старовавилонське царство. Вавилон – грецьке найменування семітського міста Бабіліма, що означає “Брама Господня”. Місто розташовувалося в північній частині Межиріччя, там, де зближуються Євфрат і Тігр, на південний захід від сучасного Багдада.

Уперше Вавилон згадується в легенді про Саргона Древнього та в документах III династії Ура. Політичне і культурне значення Вавилону зросло безперервно протягом віків, починаючи з II тис. до н. е. На авансцену близькосхідної історії Вавилон піднявся у XVI ст. до н. е. завдяки сприятливій міжнародній обстановці та діяльності царя Хаммурапі, якого у Старому Заповіті названо Амрафелом. У I тис. до н. е. він настільки затьмарив всі інші міста регіону, що греки за назвою цього міста почали іменувати Межиріччя Вавилонією.

Створена Хаммурапі держава проіснувала недовго. Вже за його наступників виявилися тенденції до занепаду, коли у XVII ст. до н. е. області Верхньої Месопотамії звільнилися з-під впливу Вавилону. Остаточним ударом по Старовавилонському царству стало вторгнення приблизно 1600 р. до н. е. хеттів, що створили велике царство в Малій Азії. Зруйнуванням Вавилону скористалися касити, які 1518 р. до н. е. встановили більш ніж п'ятисотлітнє панування в Межиріччі. 732 р. до н. е. Вавилон увійшов до складу Ассирійської держави. Проте Вавилонію часів царя Хаммурапі зараховують до тих регіонів, які можна назвати колискою цивілізації.

Вже на початку II тис. до н. е. Месопотамія увійшла в період бронзового віку. Систематичне використання металу сприяло зростанню продуктивності праці в землеробстві, що зберігало першорядне значення в економіці регіону. Використовувалася мотика, пристосована для боронування, серпи, плуг ускладненої конструкції. Він був оснащений спеціальною воронкою, куди засипалося зерно, та трубою, через яку насіння попадало в борозну. При оранці застосовувалася тяглова сила биків. Серед домашніх тварин поряд з ослами, мулами з'являється кінь.

Висока врожайність землеробства визначалася не лише виключною родючістю ґрунту, але і розвинутою іригаційною системою. Штучне зрошення багато в чому визначало рівень життя населення, тому Хаммурапі пишався тим, що завдяки розвитку іригації “напоїв та нагодував” людей. Зберігся напис, в якому цар оповідає про свою діяльність: “Викопає я канал Нар-Хаммурапі, благословенство людей, що спроваджує великі води для країн шумерів та аккадів. Обидва його береги я замінив на родючу землю, розсипав купи пшениці, забезпечив водою на вічні часи шумерів та аккадів. Розсіяне населення я до купи зібрав, уладив їм пасовиська й корита до водопою, забезпечив їх добробутом і багатством, дав їм жити у спокійних оселях”.

За часів Хаммурапі активно розвивається садове господарство з різноманітними сортами фруктових дерев. Законодавство захищало права власників садів: за зрубане в чужому саду дерево винуватець мав сплатити значний штраф.

Об'єднання під владою Вавилону земель Месопотамії сприяло розширенню торгівлі. Функції грошей виконувало срібло. Активно розвивалося і ремесло. У кодексі Хаммурапі згадуються представники більш ніж десяти спеціальностей, серед яких будівельники, суднобудівники, цеглярі, ковалі, ткачі та ін.

Після падіння каситських правителів Вавилонія зміцніла при Навуходоносорі I (1126 – 1105 рр. до н. е.), який отримав ряд перемог над Ассирією. Внаслідок цього Вавилонське царство, яке отримало в науці назву Нововавилонського або Халдейського, стає наймогутнішою державою Передньої Азії. Під владою Халдейської династії Вавилон знову досягає економічного і культурного розквіту.

604 року до н. е. Навуходоносор II (605 – 562 рр. до н. е.) переміг у вирішальній битві з ассирійцями, підкорив Сирію та Іудею; кілька років подавляв бунти євреїв в Іудейському царстві. У 586 р. до н. е. він захопив Єрусалим і зруйнував храм Соломона. Полонивши значну частину населення (50 тис.) Іудеї, переселив його у Вавилон. Про цей епізод із життя євреїв говориться у Біблії.

Навуходоносор остаточно перебрав від єгиптян контроль над Східним Середземномор'ям, захопивши фінікійські міста Сідон, Тір та князівство

Едом у Південній Палестині. Мирний договір з Єгиптом було скріплено династичним шлюбом Навуходоносора II з єгипетською принцесою. Він здійснив у своїй столиці грандіозні будівельні роботи, перетворив її на одне з найбільших і найкрасивіших міст Передньої Азії.

Великі міста Вавилонії (Вавилон, Сіппар, Ніппур, Урук) почали вирізнятися своїм торгово-ремісницьким характером. Управління в них здійснювалося радою старійшин, яка обиралася в основному з числа жерців. На чолі ради знаходився верховний жрець. Рада старійшин наділялася судовими та адміністративними функціями.

За дванадцять століть, які відділяли Нововавилонське царство від Стародавнього Вавилону, господарство країни значно розвинулося. Була збудована складна гідротехнічна система, що забезпечувала цілорічний полив землі. Успіхи в іригаційному землеробстві сприяли також розвитку тваринництва і птахівництва. Розвивалося і ремесло, хоча воно ще не відокремилось остаточно від сільського господарства. Вавилонці виробляли кольорові облицзовальні кахлі, розвинули металургію, виготовляли добротні тканини, які славилися в усьому стародавньому світі. Процвітала торгівля, яка вже переставала бути державною монополією. Дістала розвитку і лихварська справа, в країні з'явилися перші банки, що належали торговим домам Мурашу та Егібі. Загалом, господарство Халдейського Вавилону ще залишалось натуральним, хоча й було більш торгово-ремісницьким, аніж господарство Стародавнього царства.

У 538 р. до н. е. на Вавилонію почало наступати перське військо на чолі з Кіром II. Біблія розповідає, що коли правитель Вавилону Валтасар бенкетував у палаці, на стіні з'явилися букви, начертані вогненною рукою. Ці букви пророкували швидке падіння Вавилону.

Кір II формально зберіг Вавилонську державу, проголосивши себе царем Вавилону. За Дарія I вавилонці двічі повставали, проте марно. У відповідь Дарій I обклав їх величезною даниною – понад 30 тонн срібла щорічно. Його син – Ксеркс, роздавши вавилонські землі персам, взагалі ліквідував Вавилонське царство.

У другій половині IV ст. до н. е. Вавилон зробив своєю резиденцією Александр Македонський. Після його смерті місто почало занепадати, і у 126 р. до н. е. його остаточно зруйнували парфяни.

У північних, гористих областях Месопотамії державність з'явилася на ціле тисячоліття пізніше, ніж у Вавилонії. Ядром найдавнішого населення Північної Месопотамії у другій половині III тис. до н. е. були субарейські племена, етнічно споріднені з хурритами держави Мітанні, урартами Закавказзя, хеттами Східної Анатолії. На початку II тис. до н. е. вони розчинилися серед великої кількості семітських племен.

За своєю ментальністю ассирійці дещо відрізнялися від шумерів і вавилонців. Вони любили похвалитися своїми кривавими подвигами на війні,

захоплювалися полюванням. Ця особливість їхньої етнопсихології значною мірою була наслідком того, що вони стали цивілізованим народом пізніше, аніж шумери чи вавилонці, довго зберігали пережитки первісного ладу. Навіть сучасні ассирійці зберігають уявлення традиційної родо-племінної організації та общини, а сім'я досі залишається патріархальною.

Ассирійці не перевантажували себе науками та освіченістю. Їхні царі, за винятком Ашшурбанапала, були неграмотні. Ассирійці вельми любили випити й закутити на банкетах, які часто влаштовували.

Ассирія знаходилася на перетині караванних шляхів, чим і пояснюється те значення, яке вона дістала в історії стародавнього світу. По цих шляхах перевозилася мідь, срібло, свинець, ліс, що йшли із Північної Сирії, Малої Азії та Вірменії у Вавилонію; з Єгипту, Закавказзя та Індії перевозили золото; з Ірану, а через нього і із Середньої Азії та Індії, також перевозився цілий ряд товарів. З іншого боку, продукція сільського господарства і ремесел Вавилонії й Еламу, що йшли в обмін на сирійські, малоазійські та інші товари, направлялася тими ж шляхами. Ассирія відігравала роль проміжної ланки в обміні між окремими державами з самого початку виникнення скільки-небудь широкого обміну між різними районами Передньої Азії.

Найдавніші шари городища на місці поселення Ашшур (шумерської колонії), ядра майбутньої ассирійської держави, відносяться вже до середини III тис. до н. е. Ашшур засновує цілий ряд підсобних факторій і колоній, що створювало сприятливі умови для освоєння караванних шляхів та розвитку дрібних міст-держав на території майбутньої Ассирії.

Верховним органом влади в Ашшурі була рада старійшин, яка щорічно змінювалася. Один із членів ради – лімму – стояв на чолі казни міста; друга посадова особа – укуллум – очолювала судову та адміністративну діяльність міської громади. Остання посада поєднувалася зі спадковою посадою правителя, що носив титул ішишакку.

Після падіння держави III династії Ура (XXI ст. до н. е.) торгові міста намагаються створити могутню військову силу для захоплення й утримання в своїх руках караванних шляхів. Правителі Ашшура почали насаджувати свою владу в інших регіонах Межиріччя. Шамшиадад I оголосив себе царем, а не просто ішишакку. Йому вдалося поширити свою верховну владу на всю Північну Месопотамію. Він прагнув створити деспотичну монархію на зразок існуючої у Вавилонії. Саме з того часу в Ашшурі розповсюдився вавилонський різновид клинопису.

Вдале стратегічне розташування та економічна могутність дали можливість Ашшуру встановити свою гегемонію. Але війни з державою Ешнунні та Вавилонією послабили військову міць Ассирії, а в XVI ст. до н. е. вона визнала верховну владу Мітанні.

У XIV ст. до н. е., коли правителем Ашшура був Ашшурбалліт I, хетти розгромили Мітаннію. Ашшурбалліт I вперше проголосив себе “царем країни Ассирії” і захопив частину мітаннійської території. Його наступники продовжують розширювати кордони держави і прагнуть дійти до Євфрату. У другій половині XIII ст. до н. е. при царі Тукультінінурті I Ассирія досягла найвищої могутності, а походи Тіглатпаласара I (1116–1090 рр. до н. е.) значно розширили її межі. На підкорені народи накладалася данина, їхня територія об'єднувалася з ассирійською, а населення зачислялося до ассирійців.

Наступ арамейських племен у XII ст. до н. е. розчленував територію Ассирії і послабив її, але вже на початку IX ст. до н. е. вона відновила широку завоюницьку політику. Цьому сприяло удосконалення організації і технічного оснащення армії та збільшення її чисельності до 120 тис. воїнів. Поряд з бойовими колісницями почали застосовувати загони кінних вершників. Давні народи вражала ретельно продумана система шиккування бойових рядів ассирійського війська та залізна дисципліна в ньому. Спеціальні загони наводили тимчасові мости для переправи через ріки, накладаючи поверх бурдюків, наповнених повітрям, дерев'яний настил. Вдосконалювалося мистецтво облоги ворожих фортець. Фортечні стіни та вежі проламувалися таранами, що підкочувалися до них під прикриттям особливих щитів. Вперше у світовій практиці ассирійці почали застосовувати стінобитні кидальні знаряддя, які греки пізніше назвали баллістами і катапультами. Ці знаряддя кидали кам'яні ядра або посудини з гарячою смолою за допомогою важелів, що приводилися в рух туго скрученими ременями, що швидко розкручувалися.

За своєю жорстокістю і кровожерністю ассирійські царі, полководці та звичайні воїни перевершили все, що нам відомо про інші давньосхідні армії, що аж ніяк не проявляли на війні особливої гуманності. Звертає на себе увагу те, що найбільші тортури та знущання над переможеними ворогами вважалися в Ассирії нормальним явищем. Дуже натуралістично, зі всіма деталями вони описувались літописцями та зображалися художниками. У написах можна прочитати про накази царів відрубувати живим бранцям руки, вирізувати язики. Здирання шкіри з живих людей, виколівання очей, протягання канатів через просвердлені губи та підборіддя, інші жахливі речі вважалися нормальним способом розправи та залякування підкорених народів. Тіла вбитих складали в піраміди, а відрубаними головами прикрашали міські мури.

Не менш наглядно розповідається про це в так званих “Анналах Сінаххеріба”, написаних від імені царя. Цей текст, датований 691 р. до н. е., нанесений на шестигранну призму. Про своїх переможених ворогів цар говорить так: “Людей, котрі согрешили, я убив і трупи їхні повісив на колах довкола міста”, “міста їхні я захопив, забрав у полон, зруйнував, спалив”,

“димом пожеж, наче грозовою хмарою, я затулив широкий лик небес”. Найбільшої виразності текст досягає там, де описується масове вбивство людей: “Наче жертвним баранам, перерізав я їм горло, цінні життя їхні я перерізав наче нитку. Я змусив їхню кров текти по широкій землі, наче води повені в сезон дощів. Гарячі коні упряжі колісниць моєї в кров їхню занурювалися, неначе в ріку. Колеса моєї бойової колісниць розбризкували кров і нечистоти. Трупамі воїнів їхніх, наче травою, наповнював я землю. Я відрізав їм борода і тим безчестив, я відрубав їм руки, неначе зрілі плоди огірків, я забрав перстні, прекрасні вироби із золота і срібла, що були на їхніх руках”. Проте це все мало допомагало, і повстання підкорених народів проти асирійського панування не припинялися. Армія не завжди встигала придушувати все нові вогнища опору, тому при всій організаційній та технічній досконалості успіхи асирійців мали тимчасовий характер.

Протягом IX ст. до н. е. Ассирія не лише повернула собі території, втрачені в попередні часи, але й вийшла за її межі. Ашшурнацірапал II підкорив всю Месопотамію, завоював ряд сирійсько-фінікійських міст. Іншим напрямом воєнної експансії Ашшурнацірапала II стало Закавказзя, де він спробував підкорити державу Урарту. Таких масштабних завоювань не вдавалося здійснити жодному з попередників на асирійському троні. Завойовані території він спустошував, місцеве населення майже поголовно знищував.

Воєнні успіхи Ашшурнацірапала II закріпив його син Салманасар III, який після кількох невдач у 841 р. до н. е. розгромив Дамаск, проник у Фінікію і встановив у Сирії асирійську гегемонію. Тір, Сідон, Іудея та Ізраїль стали асирійськими данниками. На півдні Салманасар III у двох воєнних кампаніях (851 – 850 рр. до н. е.) завоював Вавилонію, на півночі вів кровопролитні війни з Урартським царством. Асирійська армія кілька разів вдиралася на територію Урарту, навіть захопила її столицю, однак по-неволити горців не змогла. Більше того, урарти самі потім напали на Ассирію і не поступилися їй своїм впливом у Закавказзі.

Ті країни, що були найбільш віддалені від центру Ассирії і тому були об'єктами випадкових походів, як правило, приносили асирійському царю одноразову данину. Розмір цієї данини, звичайно, був значним, щоб надовго відкупитися від Ассирії. За переказом, збереженому в Біблії, відомо, що цар Ізраїлю в другій половині VIII ст. до н. е. заплатив Ассирії данину в 30 тонн срібла, обклавши для цього всіх повноправних обчисників країни податком в ½ кг срібла. Завойовані країни, що приєднувалися до Ассирії, знаходилися в набагато гіршому становищі. Асирійське військо частину дорослого населення вбивало, іншу – забирало в рабство; дітей, за тодішніми звичаями рабовласницьких воєн, вбивали на місці. Населення, що залишалося, було приречене на вимирання після повного зруйнування господарства.

З приходом до влади Тіглатпаласара III (745 – 727 рр. до н. е.) в Ассирійській державі почалися великі зміни. Якісно змінилося ставлення до населення завойованих територій. В організованому порядку воно майже повністю виводилося і переселялося на розорені раніше землі на іншій окраїні держави. Полоненим тепер вже дозволялося брати з собою якусь частину домашнього майна, тих членів сім'ї, які могли перенести важкий перехід. На місце переселених приганялися мешканці з іншої завойованої Ассирійської території. Проте виділялася і невелика частина місцевого населення, якій завойовники певною мірою довіряли. Можливо, продуктивність праці цих полонених-рабів дещо підвищувалася, оскільки їм надавалася деяка самостійність.

Тіглатпаласар III провів також реформу армії. Постійне військо або “царський полк” складало основу армії. Воно утворювалося за рахунок рекрутського набору і знаходилося на повному царському матеріальному постачанні. Така система сприяла тому, що до війська залучалася і біднота, чим було збільшено чисельність армії. Військо поділялося на колісничних, які вербувалися із знаті, кінноту, котра вперше у Передній Азії отримала широке розповсюдження, важку і легку піхоту, осадні війська та обоз.

Тіглатпаласар III установив чітке співвідношення між родами військ – піхотою, кіннотою та загонами бойових колісниць. Згодом бойовий стрій асирійської армії удосконалив також Саргон II. Ядром армії була кіннота, яка у взаємодії з бойовими колісницями завдавала блискавичних ударів по ворогу. В армії існували інженерні з'єднання, що будували фортеці, прокладали дороги, переправи, а також – відмінна служба розвідки і зв'язку.

Зброя і технічне оснащення асирійської армії були найкращими на той час. Наступальна зброя асирійської армії була залізною, а оборонна – бронзовою. Важка піхота носила панцирі із пластинок та гостроконечні шоломи і була озброєна щитами, списами і короткими мечами. Легкі піхотинці поділялися на стрільців із лука, пращників і тих, хто кидає дротики; вони не носили панцирів, а іноді й шоломів, їх обороняли спеціальні щитоносці. Вершники або мали при собі щитоносців, або вдягали панцирі.

З реформованою армією Тіглатпаласар III здійснив ряд загарбницьких походів. Він завоював Урарту, Арпад, Сирію, Фінікію, Ізраїль, Дамаск; став царем Вавилонії під іменем Пулу в 729 р. до н. е. На відміну від інших завойованих країн, Вавилонія була об'єднана з Ассирією шляхом унії, а не приєднана до неї. Таким чином, Вавилонії вдалося зберегти власні політичні порядки, адміністративну структуру тощо.

На самому початку свого царювання Саргон II (722 – 705 рр. до н. е.) зруйнував столицю ізраїльського царства Самарію. У Північну Месопотамію, Ассирію та Мідію було переселено 27 000 ізраїльтян, а на їхнє місце поступово були поселені вавилоняни, сирійці, араби, а також інші народи,

які в подальшому стали відомі під назвою самаритян. Територія Ізраїльського царства була включена до складу Ассирії.

На початку VII ст. до н. е. утворилася могутня антиассирійська коаліція, в яку входили Вавилон, Елам, Мідія та Арамея. У 689 р. до н. е. ассирійський цар Сінаххеріб після довгої облоги захопив Вавилон. За його наказом було вивезено статую бога Мардука, а місто зруйноване. Частина населення страчено, частину переселено в різні області Ассирійської держави.

Сінаххеріб переніс ассирійську столицю із Ашшура до Ніневії, яка стала містом, в якому “купців було більше, ніж зірок на небі”, політичним і господарським центром. Столицею держави і царською резиденцією Ніневія була всього 90 років. Але протягом всіх наступних 25 століть назва цього міста залишалася символом величності і падіння, сибаритства і високої цивілізації, жадливих злодіянь і справедливої відплати.

З Біблії можна довідатися про вбивство Сінаххеріба його синами: “І сталося, коли він молився в домі Нісроха, свого бога, то Адраммелех та Шарецер убили його мечем, а самі втекли до краю Арарат. А замість нього зацарював його син Есар-Хаддон”.

Асархаддон, вступивши на престол, відразу почав відбудовувати Вавилон, куди були повернуті його мешканці. Ассирійський архітектор Арадаххаку заново збудував т. зв. Вавилонську вежу. Асархаддон воював з кіммерійцями, здійснив невдалий похід в Центральну Аравію, у 671 р. до н. е. захопив Мемфіс і утвердився у Нижньому Єгипті. Ассирійська держава досягла апогею своєї могутності. Вона простягалася від гір Загросу до Середземного моря і долини Нілу. Але міцно об'єднати цю велику територію ассирійцям не вдалося. Руйнування і спустошення, переселення цілих народів з одного кінця держави в інший не давали позитивних результатів. Постійних і регулярних економічних зв'язків між окремими частинами країни не було. Підкорені народи утримувалися в складі величезної імперії, головним чином, у результаті насилля.

Ашшурбанапал (669 – 633 рр. до н. е.), якого греки називали Сарданпалом, а Біблія – Аснаппаром, був найбільш освіченим з усіх ассирійських царів. Він з дитинства навчався не лише мистецтва стріляти з лука, правити колісницею, але й вивчав важку клинописну систему і був знайомий з досягненнями асиро-вавилонської науки і літератури. Проте це не заважало йому виявляти при нагоді таку ж жорстокість, яку проявляли інші царі. На одному з рельєфів зображено сцену його бенкетування з улюбленою жінкою в саду, і насолоджувався він при цьому не лише звуками арф і тимпанів, але й кривавим видовищем: на дереві висіла відрубана голова одного з його ворогів.

Ашшурбанапал зробив спробу завоювати Верхній Єгипет, оволодів древньою його столицею Фівами і пограбував її. Ряд невеликих держав Ма-

лої Азії попросили заступництва і допомоги Ассирії з огляду на нашествя кіммерійців. Ашшурбанапал завоював царство еламітів і відбудований його попередником Асархаддоном Вавилон, але не зруйнував його.

Постійні військові успіхи Ассирії сприяли тому, що панівний клас став недооцінювати зовнішню небезпеку, в той час як незгоди між його окремими угрупованнями почали різко загострюватися. У загибелі Ассирії був зацікавлений весь Схід, називаючи її “лігвищем левів”, бажаючи падіння Ніневії – “міста крові”.

Противники Ассирії за час тривалої боротьби дістали великий бойовий досвід. Ассирійську тактику і військову техніку засвоїли вавилоняни, урарти, мідяни, еламіти. Велике значення мало і те, що в Передній Азії з'явилися кінно-стрілецькі загони кіммерійців та скіфів, що володіли особливою тактикою. До них приєднувалися місцеві жителі з окраїн ассирійських володінь.

Починаючи з середини VII ст. до н. е. проти Ассирійської держави знову утворюються різні коаліції. 612 р. до н. е. цар Мідії Кіаксар і вавилонський цар Набопаласар після довгої облоги захопили Ніневію і зрівняли з землею її палаци і мури. У 605 р. до н. е. у битві під Каркемишем вавилонський царевич Навуходоносор при підтримці мідян розгромив об'єднане єгипетсько-ассирійське військо. Після цього опір ассирійців припинився; закінчилося й існування Ассирійської держави. З цього часу вона вже ніколи не відігравала колишньої політичної ролі.

Трагічну загибель Ніневії описано в Біблії: “... Горе місту цьому кривоверхньому, воно все неправда, воно повне насилля, грабіж не виходить з нього! Чути свист батога, гуркіт колеса і чвал коней, і колеснича гуркотнява, і гін верхівця, і полум'я меча, і блиск ратища, і багато побитих, і мертвих велике число, і трупу немає кінця, і спотикатимуться об їхній труп... Твої пастирі, царю ассирійський, поснули, лежать вельможі твої, твій народ розпорошився по горах, -- і немає кому позбирати його. Нема ліку для лиха твого, рана твоя невилгойна. Всі, що звістку про тебе почують, заплещуть у долоні на тебе, -- бо над ким твоє зло не ходило постійно?”

Ассирія перестала існувати, проте ассирійський народ зберігся. Уцілілі жителі Ніневії повернулися з часом і заснували на протилежному березі Тігру нове місто, яке назвали Мосулом. Решта ассирійців знайшла притулок серед інших народів, зберігши при цьому свою мову, звичаї й традиції. Нині у світі нараховується близько двох мільйонів ассирійців – переважно у Північному Іраку, Сирії, Ірані, Туреччині, США, Вірменії, Грузії, Азербайджані. Близько трьох тисяч етнічних ассирійців проживає нині в Україні.

Релігійно-міфологічні уявлення. У Месопотамії, як і всюди на Стародавньому Сході, релігія та міфологія були панівною формою осмислення людиною зовнішнього світу та свого місця в ньому. У найдавніші часи шумери поклонялися силам, яким приписувалася здатність забезпечувати лю-

дям певні умови існування й виживання. Передусім це були божества родючості, що вшановувалися безпосередньо в житлах. Поступово сформувалися культи богів-покровителів міст-держав, створювалися міфи, в яких розповідалося про створення світу, стосунки між богами, їхні битви та перемоги. З піднесенням того чи іншого міста культ його головного божества поширювався на інші міста-держави.

У шумерів найбільш шанованими були місячний культ Нанна (вавилонський Сін), солярний культ Уту (вавилонський Шамаш), бог води й мудрості Енкі (вавилонський Еа), бог-творець Енліль, який упорядкував Всесвіт, навчив людей землеробству й тваринництву. Великою популярністю в Шумері користувався культ богині кохання Інанні, який під різними іменами (вавилонська Іштар, фінікійська Астарта) поширився в усій Передній Азії. Свята на честь цієї богині супроводжувалися сакральною проституцією, самоспаленням релігійних фанатиків тощо. Всі боги, як це уявлялося шумерами, народилися від шлюбу небесного бога Ану та богині землі Кі, які самі вийшли з первісного водного хаосу.

Вавилонці, запозичивши шумерський пантеон, вшановували також бога бурі та грому Адада. Центральним божеством стає головний бог Вавилону – Мардук. Він дістає риси та епітети інших шумерських божеств. Найбільш послідовно вивчення Мардука здійснюється в аккадській космогонічній поемі “Енума еліш” (“Коли вгорі...”). Метою поеми було обґрунтування й утвердження права Мардука на панування над давніми богами і Всесвітом, для чого Мардук отримує шумерську генеалогію і стає героєм-переможцем злих космічних сил.

Уособленням природи, що помирає та оживає, був бог Думузі (біблійний Таммуз), який перебуває під землею кожні півроку. Його культ дістав великого поширення в сирійсько-палестинському регіоні. Згідно Біблії, біля північної брами Єрусалимського храму Ягве жінки оплакували Таммуза. Святкування на честь Таммуза проходили напередодні літнього сонцестояння. Він помер у тому місяці, що в давнину носив його ім'я, і був похований з відповідними почестями. Воскресіння Таммуза було великою радістю.

Однією з найбільш шанованих божеств була богиня Іштар, що відповідала шумерській Інанні. Іштар – богиня родючості й кохання, богиня війни і роздорів. Вона вшановувалася як місцеве божество в багатьох містах Межиріччя.

Найважливішими богами у Вавилоні вважалися покровителі небесних світил. Часто вони персоніфікувалися в образи Місяця, Сонця, планет. Найбільше вшановувалися Шамаш та Сін, божества Сонця і Місяця. Планета Венера з її загадковою поведінкою уособлювала богиню Іштар. Криваво-червоний Марс, як у більшості вірувань різних народів, був відданий Нергалу, богу війни, хвороб та смерті. Нінурта, бог вдалої переможної війни, ото-

тожнювався із Сатурном; бог мудрості, письма й лічби Набу отримав Меркурій. З Юпітером, найбільшою із планет, був ототожнений бог Мардук.

Саме кількість персоніфікованих небесних світил визначала склад ради богів в аккадській космології. Всі сім “астрономічних” божеств входили в число основних радників при Ан, Енкі та Енлілія. На честь цих богів храмові комплекси у Вавилонії будували в три поверхи (небо, земля, океан) або в сім – за кількістю світил. При цьому сакральне значення явно усвідомлювалося в позначенні та оздобленні кожного поверху, а в кінцевому підсумку таке розуміння проявилось у виділенні семиденного тижня як одиниці культурної організації часу, де кожен день присвячувався одному з верховних божеств.

Офіційна обрядовість, міфологія і все вчення асирійської релігії майже повністю були запозичені з Вавилону, з однією відмінністю, що замість Мардука над всіма богами був поставлений місцевий бог Ашшур. Характерно, що асирійці віддавали перевагу богу-громовержцю Ададу над богом підземних вод Еа (мабуть, це пояснювалось тим, що для їхнього землеробства більше важили опади, а не підземні води). Культ води посідав у релігійно-міфологічному світогляді населення Месопотамії особливе місце. Воду там вважали основою всього сущого, з водного хаосу утворився Всесвіт. Воді приписували здатність очищати від гріхів (ця віра послужила основою для християнської ідеї хрещення водою).

З Месопотамії до нас дійшла найдавніша версія міфу про гріхопадіння, включена пізніше до Біблії. Згідно цього міфу, перші мешканці райського саду порушили сувору заборону богів зривати плоди з дерева одягу, і боги, не бажаючи, щоб люди скуштували ще й плодів з дерева життя і стали безсмертними, прогнали їх з раю. Міфи і культи, що були пов'язані із землеробством, дійшли до наших днів у вигляді пережитків в побуті горців, що живуть на території колишньої Ассирії.

Релігійно-міфологічний світогляд населення Месопотамії помітно вплинув на формування інших релігій, у т. ч. і християнської.

Фігура божественного царя для Месопотамії взагалі не була характерною. Царями месопотамських міст, що належали шумеро-аккадській культурі, були не обожнені люди, а самі боги. Їхнім зображенням не просто поклонялися, молилися і приносили жертви. Боввани місцевих головних богів розміщувалися на троні, для них влаштовувалися трапези, від їхнього імені писалися закони і постанови, оголошувалися війни, проводилися переговори і підписувалися угоди. Людська праця та її плоди присвячувалися богам: “Своєму цареві Нінгурсу (бог міста Лагаша) люди радо дарували свою працю”.

Головний бог міста-держави мав слугу (“енсі”), який правив державою як маєтком божества; йому безпосередньо була відома божественна воля. Всі заслуги і провини правителя приписувалися богам, від імені якого він

правив. Так, в одній з пісень, де оплакується біда мешканців міста Лагаша, яке спалив і пограбував правитель міста Умма, говорить наступне: “Вдавшись до руйнації та грабувань у Лагаші, уммські воїни вчинили гріх проти бога Нінгурсу (бога Лагаша). Нема гріха у цьому Урукаґіні, царя Гірсу (Лагаша). Але гріх уммського володаря Лугальзагісі нехай впаде на голову його богині Нісабі”.

Якщо в Єгипті обожнювалася реальна людина, то в Месопотамії ніхто не міг претендувати на більше, ніж стати слугою божества. Пізніше, коли міста-держави Межиріччя об'єдналися в одну державу, в ній з'явилася фігура царя, втілена в людині. Але цей цар ніколи не претендував на ту повноту і концентрованість божественності, яку визнавали за єгипетським фараоном.

Навіть могутній цар Хаммурапі лише впритул наблизився до божественного статусу, але не дістав його. У своїх знаменитих законах Хаммурапі іменує себе “пастирем, руйнівником чотирьох сторін світу”, “розсудливим царем”, “захисником країни”, “драконом серед царів”, “шаленим буйволом, що буцає ворогів”, “найпершим серед царів” і т. д. Максимум, що приписує собі Хаммурапі, це титул “улюбленого брата Нісабі” (богині міста Умма) та “друга Ерра” (бога міста Кута). Звичайно ж, він “улюбленець богів”, але не бог.

Подібним чином титулує себе й асирійський цар Сінаххеріб: “Я – Сінаххеріб, великий цар, могутній цар, цар населеного світу, цар Ассирії, цар чотирьох сторін світу, премудрий пастир, слухняний великим богам, хранитель істини, досконалий герой, могутній самець, перший серед всіх правителів...” Отже, і войовничі асирійські царі вважали себе не богами, а їхніми обранцями і наближеними до них істотами.

Архітектура, образотворче мистецтво, музика. У 458 р. до н. е. у Вавилонії побував давньогрецький історик Геродот, який залишив детальний опис столиці царства. Інший опис залишив лейб-медик Артаксеркса II – Ктесій. Найбільше їх вразила міська стіна. За словами Геродота, вона була настільки широкою, що на ній могли вільно розминутися дві колісниці, запряжені четвірками коней.

Археологи розкопали стіну із цегли-сирцю шириною в 7 метрів. На відстані приблизно 12 метрів від неї підносилася друга стіна з випаленої цегли, шириною майже 8 метрів, а за нею – третя стіна, що оточувала рів з водою. Ця стіна теж була із випаленої цегли і мала ширину 3,3 метра. Через кожні 50 метрів вздовж стіни стояли сторожові вежі. Як повідомив Ктесій, на внутрішній стіні їх було 360, а на зовнішній нараховувалось 250 веж. Вчені підрахували: для виробництва необхідної кількості випаленої цегли для стіни повинні були працювати 250 заводів з річною продуктивністю 10 млн. штук цегли.

Навуходоносор II писав: “Я оточив Вавилон зі сходу міцною стіною, я викопав рів і зміцнив його схили за допомогою асфальту і випаленої цегли. Біля рову я спорудив високу та міцну стіну. Я зробив широкі ворота з кедрового дерева і оббив їх мідними пластинами. Для того, щоб вороги, які замислили щось недобре, не могли пробратися в межі Вавилону з флангів, я оточив його могутніми, як морські вали, водами. Щоби попередити прорив з цього боку, я спорудив на березі вал і облицював його випаленою цеглою. Я ретельно зміцнив bastiони і перетворив місто Вавилон у фортецю”. Стіни Вавилону з внутрішнього боку були облицьовані глазурованою плиткою, покритою орнаментом, зображеннями левів, газелей, драконів і воїнів зі зброєю в руках.

Навуходоносор II був царем-будівничим; він почав застосовувати для будівництва укріплень по-справжньому випалену цеглу. Його попередники використовували для будівництва випалену на сонці цеглу-сирець, яка під дією вітру та непогоди досить швидко вивітрювалася та руйнувалася. Тому від тих будівель не залишилося майже ніяких слідів, окрім велетенських пагорбів.

Від будівель часів Навуходоносора II теж залишилося мало слідів, але з іншої причини: протягом багатьох століть місцеве населення цеглу з цих руїн використовувало для своїх потреб. Сучасне місто Хиллех і багато навколишніх поселень повністю збудовані із цегли Навуходоносора II (це цілком достовірно, оскільки на ній стоїть його клеймо). Навіть сучасна гребля, що відділяє води Євфрату від каналу Хиндїє, в основному, збудована з цегли, по якій ходили колись вавилоняни.

При Навуходоносорі II, якого пророк Даниїл називав “царем царів” і “золотою головою”, місто почало відбудовуватися. Були реставровані древні храми, відбудовано південну частину міста з палацами, прикрашено ворота Іштар кольоровими рельєфами тварин із глазурованої цегли.

Місто, що розкинулося на величезній території, Навуходоносор постійно розширював і забудовував все новими й новими палацами, храмами, укріпленнями. Євфрат розділяв його на дві частини, які з'єднував кам'яний міст. Геродот захоплено писав про новий Вавилон, творіння царя Навуходоносора: “Не лише за розмірами, але й за красою не має він рівних собі серед відомих нам міст”.

У південній частині міста археологи виявили рештки легендарних висячих садів Семіраміди. Вони були розташовані на насипних терасах, що спиралися на склепіння, які, в свою чергу, підтримувалися могутніми високими колонами, розташованими всередині кожного поверху. Висота поверхів досягала 28 метрів. Розкішні сади з рідкісними деревами, запашними квітами і прохолодою в спекотній Вавилонії воістину були чудом світу.

Архітектори Нововавилонського царства створили розкішний ансамбль міста Вавилону з довгими прямими замощеними вулицями, що

з'єднували між собою монументальні вежеподібні ворота міста, і з центром у вигляді 90-метрового зіккурата "Етеменанкі". Величними і пишними були багатопверхові храмові будівлі. Самі споруди не збереглися, але всі свідчення сучасників підкреслюють величезні розміри храмів Межиріччя, грандіозність ступінчастих веж-зіккуратів.

Оригінальний архітектурний стиль – зіккурат – був неодмінною спорудою храмових комплексів Месопотамії. Це була масивна східчаста три-, п'яти- чи семиярусна будівля, у формі поставлених один на одного паралелепіпедів чи зрізаних пірамід, що звужувалися догори. Із трьох боків до вершини зіккурату вели східці чи пандуси.

У поемі "Енума еліш" сповіщається про побудову у Вавилоні храму на честь бога Мардука зіккурату Есагілі, головного святилища бога, що вирізнявся особливими розмірами. Саме цей зіккурат увійшов в історію під назвою Вавилонської вежі. Його справжня назва – Етеменанкі, що означає "будинок підвалин небес і землі". Про Вавилонську вежу в Біблії говориться: "І сказали одне одному: наробимо цегли і обпалимо вогнем. І стала цегла у них замість каменів, а земляна смола замість вапна. І сказали вони: збудуємо собі місто і вежу висотою до небес; і зробимо собі ім'я, перш ніж розсіємося по всій землі".

Археологи розкопали лише гігантський фундамент. Очевидно, ця вежа збудована замість першої, що була зруйнована ще до епохи Хаммурапі. Збереглися такі слова Набопаласара: "До цього часу Мардук повелів мені Вавилонську вежу, що до мене ослаблена була і доведена до падіння, збудувати, фундамент її встановивши на грудях підземного світу, а вершина її щоб йшла в піднебесся". А його син Навуходоносор додав: "Я приклав руку до того, щоб добудувати вершину Етеменанкі так, щоб посперечатися вона могла з небом".

Вавилоняни при цьому використали ту ж ідею та образ, що і єгиптяни при будівництві пірамід. У шумеро-вавилонській міфології боги тісно пов'язані з образом гори. А іноді сам бог є горою: "Енліль – велика гора, батько богів". Зіккурат, що означає "високий", "загострений", був оселею бога на горі, зв'язком між небом і землею. Цю ідею перейняли і в Єрусалимі. У пророцтвах Ісайї, Михея, Єзекіїла та Захарії говориться про храм-гору, котрий піднесеться над рештою світу. В "Апокаліпсисі" Новий Єрусалим – гора кубічної чи пірамідальної форми, що має 1500 миль заввишки.

Вавилонська вежа здійснювалася гігантськими терасами; Геродот писав, що її складала вісім веж, поставлені одна на одну; чим вище, тим розмір вежі був меншим. На самому верху, високо над землею, був розташований храм (насправді веж було не вісім, а сім). З усіх боків вежа була оточена стіною, до якої прилягали різні будівлі, пов'язані з культом. На її

будівництво пішло 85 млн. цеглин, і будували Вавилонську вежу цілі покоління правителів.

Фундамент (у вигляді квадрату) вежі був шириною більше 91 метра і стільки ж метрів вона мала у висоту. Тридцять три метри мав перший поверх, 18 – другий, і по 6 метрів мали останні чотири поверхи. Верхній (с'ємий) поверх висотою в 15 метрів був зайнятий під храм бога Мардука. Покритий золотом, облицьований блакитною глазурованою цеглою, він був видний здалеку. У Верхньому храмі не було нічого, якщо не рахувати ложа і позолоченого столу. У це святилище народ не мав доступу – тут появлявся сам Мардук, а звичайний смертний не мав права його бачити. Лише одна вибрана жінка проводила тут ночі, готова розділити з Мардуком ложе. "Вони також стверджують, – пише Геродот, – наче сам бог відвідує цей храм і відпочиває на цьому ложі, але мені це здається дуже сумнівним". У Нижньому храмі знаходилася статуя Мардука, перед якою здійснювалися жертвоприношення. За словами Геродота, відлита із золота, вона важила 800 талентів, тобто 23700 тонн.

Ті, хто штурмом оволодівали Вавилоном (Саргон, Сінаххеріб, Ашшурбанапал), руйнували Вавилонську вежу. Набопаласар і Навуходоносор відбудовували її заново. Перський цар Кір II, що заволодів Вавилоном в 539 р. до н. е., був першим завойовником, що залишив місто незруйнованим. Його вразили масштаби Етеменанкі, і він не лише заборонив що-небудь руйнувати, але й наказав спорудити на своїй могилі пам'ятник у вигляді мініатюрного зіккурата, маленької Вавилонської вежі. Але вежа все-таки була зруйнована. Ксеркс, перський цар, залишив від неї тільки руїни, які побачив на своєму шляху до Індії Александр Македонський.

Археологи розкопали ще одну пам'ятку, про яку говорили давні написи. Це була "священна вулиця", яка споруджувалася не для перевезень; це була дорога процесій – по ній ступав великий володар Мардук, якому поклонялися і служили у Вавилоні всі.

Навуходоносор II, який будовав протягом всіх сорока трьох років свого правління, залишив докладне повідомлення про цю дорогу. Це була дорога процесій в честь бога Мардука, але одночасно вона була і складовою частиною міських укріплень; вона вела від воріт Іштар до Етеменанкі. Ця вулиця нагадувала ущелину: зліва і справа на всьому її протязі підносилися семиметрові фортечні стіни.

Внутрішній бік стін був облицьований блискучою глазурованою синьою плиткою. З них дивилися 120 левів з жовто-червоними гривами, з вискаленими ікластими пащами. Вони стояли в погрозливих позах майже через кожні два метри. Ширина вулиці мала 23 метри; вона була вимощена величезними квадратними вапняковими плитами, що лежали на цегляному настилі, покритому шаром асфальту. Кожен бік плити мав більше метра в довжину, край плит прикрашала інкрустація. Всі стики і зазори між плитами

були залиті асфальтом, а на внутрішньому боці кожного каменя висічено напис: “Я – Навуходоносор, цар Вавилону, син Набопаласара, царя Вавилону. Вавилонську вулицю замостив я для процесії великого володаря Мардука кам’яними плитами. О, Мардук! О, володарю! Даруй нам вічне життя!”

Ворота Іштар були цілком гідні дороги; вони донині разом з 12-метровими стінами є найбільш визначними пам’ятками, що збереглися від Давнього Вавилону. Власне, вони склалися із двох гігантських воріт з могутніми вежами, що теж були прикрашені зображеннями священних тварин; 575 рельєфів нараховувалося на цих воротах; вони мали викликати у подорожного страх і трепет перед могутністю міста, що лежить за цими воротами.

Ворота прикрашали на синьому глазурованому фоні зображення биків, левів, священної тварини богів Раммана і Сирруша – дракона, якому покровительствував бог Мардук; це фантастичний звір з головою змії, з висунутим з пащі роздвоєним язиком, з рогом на плоскому черепі. Тіло його покрито лускою, а на задніх лапах – кігті, як у птаха. Це був знаменитий Вавилонський дракон. І знову раціональне зерно біблійної розповіді звільнялося від пізніших легенд. Данііл, який сидів тут, у Вавилоні, у рові із сімома левами, пізнав могутність Ягве і довів, що дракон безсилий проти бога, якому судилося стати богом наступних тисячоліть.

Столиця Ассирії Ніневія була ассирійським Римом, наймогутнішим містом, столицею світової держави, містом гігантських палаців, площ і вулиць. Її палаци, що віддзеркалювалися в Тігрі, були помітні здалеку. Ніневія була оточена бастионом і великим муром, про який говорили: “Той, що своїм жажливим сяйвом відкидає ворогів”; він підносився на фундаменті з чотирьох плит, що стояли на його кутах. У ширину мур мав 10 метрів, а у висоту – 24 метри; в ньому було 15 воріт. Навколо муру був рів шириною 42 метри; біля Садових воріт через нього перекинуто кам’яний міст – справжнє диво архітектури того часу.

“Палацом, рівного якому не було на світі”, визнавався гігантський палац Саргона II в м. Дур-Шаррукіні (нині Хорсабад). Він був оточений величезними стінами і статуями биків з людськими головами. П’ять ніг крилатого бика дозволяли бачити його непорушним анфас, а в профіль таким, що йде, залежно від розташування глядача. Ці кам’яні статуї біля палацу відігравали магічну охоронну функцію.

Внутрішні приміщення цього та інших палаців прикрашалися розфарбованими рельєфами, кольоровими кахлями, мозаїкою. Рельєфи були надзвичайно виразні та натуралістичні. Для ранніх рельєфів притаманна відсутність динамічності, але вже з VIII ст. до н. е. ассирійські художники наблизилися до реалістичного відображення дійсності. У Куюнджику знайдено рельєф із зображенням смертельно пораненої левиці. В її тіло встромлені стріли, у неї перебитий хребет, паралізовані задні лапи, але останнім

зусиллям вона піднесла верхню частину тіла і, витягнувши морду, застигла в передсмертному пориві.

Тематика ассирійського мистецтва обмежена воєнними, культовими сценами та сценами полювання. Ідейний зміст його зводився до вихвалання могутності ассирійського царя та війська, а також до зганьблення ворогів Ассирії.

У скульптурі шумерського періоду переважає зображення фігури, що молиться. Ремісники виготовляли статуетки із гіпсу, алебастру, теракоти, численну кількість разів копіюючи одну і ту ж традиційну анонімну модель: схрещені на грудях руки, відчужений вираз обличчя, великі очі, обведені бітумом, підкреслюють вираз зосередженої побожності, щире спілкування з божеством. Кам’яна скульптура в Месопотамії була рідкістю. Причиною цього є не лише відсутність каменю в регіоні, але й те, що у народів Межиріччя не було такої релігії, як у єгиптян, що вимагала зберігати тіло померлого і створювати людські подоби заради збереження душі.

З давніх часів у державах Межиріччя споруджувалися монументи, що прославляли отримані царями військові перемоги. Барельєфи слугували наглядним документом про завоювання, підкорення народів, захоплення багатой здобичі. Поступово зображення почали містити цілі розповіді про воєнні дії. Рельєфи з палацу Ашшурбанапала в Ніневії зображають сцени жорстоких бойових дій, переселення народів, переправи війська через ріки, штурму ворожих фортець.

Розвивалося в Месопотамії також мистецтво музики. Шумери винайшли ряд струнних, духових і ударних музичних інструментів (дудку, флейту, арфу, бубон тощо) й грали на них під час релігійних містерій та народних гулянь. У Шумері існували особливі “будинки музики”, де за плату можна було послухати улюблені мелодії.

У 70-х роках XX ст. було дешифровано клинописну табличку з Угариту, на якій записано мелодію та слова ассирійського романсу, присвяченого богині цього міста. Цей нотний запис майже на півтори тисячі років старший за грецький папірус із нотами до п’єси Евріпіда “Орестея” – найдавніший документ європейської музики.

Законодавство. Розвиток соціально-економічних відносин в Шумерській державі вимагав певного їх врегулювання, що викликало створення законодавства. Найдавніші в історії людства правові акти прийняв правитель міста Ур Шульгі (2288–2231 рр. до н. е.). 43 статті законів видав цар держави Ісін Ліпітіштара (1934–1924 рр. до н. е.). Вони були висічені на кам’яній стелі, але до нас дійшли тільки фрагменти клинописних глиняних табличок. Ці закони свідчили про зростання ролі приватного володіння й ускладнення відносин між державою і приватними особами. Багато уваги приділялося і сімейному праву. Характерно, що принцип таліону (“око за око”, “зуб за зуб”) реалізувався лише в параграфі 22, який визначав пока-

рання за лжесвідчення: той, хто дав неправдиві показання, ніс те саме покарання, яке могла б понести обмовлена людина.

До нас дійшли також 9 параграфів закону, що діяв на території царства Ларси, які свідчать про досить високий для тих часів рівень розвитку правової думки. Закон сприяв розповсюдженню лихварства. Важливо відмітити таку прогресивну деталь: при вирішенні суперечок враховувалося, навмисно чи ненавмисно був нанесений збиток потерпілому.

На дещо нижчому рівні розвитку, ніж у Ларсі, знаходилося суспільство в державі Ешнунна. Про ступінь зрілості юридичної думки в цьому царстві свідчать близько 60 статей законів Ешнунна, що дійшли до нас. Ці правові акти вже були написані не шумерською, а аккадською мовою. Закони Ешнунна розглядають різні аспекти суспільних відносин. Звертає на себе увагу параграф закону, згідно якого продавець зобов'язується мати свідків або документ, що підтверджують походження товару. У разі відсутності таких, товар вважався краденим. Ряд статей захищав права т. зв. мушкенумів – очевидно, неповноправних вільних людей. У законах Ешнунна не діяло правило таліона. За нанесення тілесних ушкоджень на винуватця накладався лише грошовий штраф.

Найвидатнішою пам'яткою правової думки Стародавнього Сходу є закони царя Хаммурапі, що свідчать про високий рівень розвитку юридичної науки. Завдяки цим законам висвітлені багато аспектів суспільного і політичного ладу, економіки та інших сторін життєдіяльності Вавилонської держави першої половини XVIII ст. до н. е. Крім того, закони Хаммурапі значною мірою обумовили законодавство інших давньосхідних держав пізніших часів.

Цю знамениту пам'ятку знайшла у 1902 р. французька археологічна експедиція в Сузах (Персія). Неоцінним послугу науці, не підозрюючи про це, зробив правитель Еламу Шутрук-Наххунте, який, мабуть, у 1160 р. до н. е. під час загарбницького походу на Вавилонію вивіз цей пам'ятник в якості трофея в Сузи, де закони Хаммурапі збереглися протягом багатьох століть. Нині це один з найбільш унікальних експонатів Лувра.

Стела з законами Хаммурапі являє собою двометровий стовп із чорного базальту. В його верхній частині лицьової сторони вирізано зображення царя Хаммурапі, який стоїть перед богом Сонця Шамашем, що сидить на троні. Шамаш, покровитель правосуддя, вручає цареві суддівський жезл та перстень. Решта стовпа з обох боків покрита клинописним текстом, який поділяється на три частини: досить довгий вступ, власне судебник і змістовний висновок.

У вступі урочистим стилем повідомляється: “Коли найславніший Анум, цар Ануннаків та Енліль, володар небес і землі, що встановлює долю країни, вручили Мардуку, первородному сину Ейті, главенство над своїми людьми, возвеличили його серед ігітів, назвали Вавилон його славним

іменем, піднесли його над чотирма сторонами світу і встановили в ньому вічне царство, чиї підвалини міцні, подібно небесам землі, тоді-то мене, Хаммурапі, правителя турботливого і богобоязкого, щоби справедливість у країні була встановлена, щоби знищити беззаконних та злих, щоби сильний не притісняв слабкого, щоби, подібно Шамашу, над чорноголовими я сходив і країну осявав, Анум та Енліль, щоби плоть людей була убаготворена, назвали по імені”.

Далі перераховуються титули Хаммурапі і називаються благодіяння, зроблені ним для всієї країни і для окремих міст. Основна частина містить власне текст законів. У заключній частині Хаммурапі намагається вплинути на своїх наступників на троні: благословляє тих царів, які будуть дотримуватися і шанувати положення кодексу, і проклинає тих правителів, які ризикнуть відмінити дане законодавство.

Кодекс налічує 282 статті, що охоплюють майже всі сторони життя суспільства. Вони стосувалися карних і цивільних справ, як, наприклад, умови продажу і купівлі, наслідування майна, пограбування, вбивство, право помсти тощо. Безумовно, кодекс – це право нової, рабовласницької епохи, але в ньому ще присутні відголоски первісної епохи. До останніх відносяться параграфи з визначенням кари за тілесні ушкодження, т. зв. принцип таліона. “Коли хто вломиться до чужого дому, то на тому ж місці його вб'ють і там поховають. Коли хто вб'є око високоуродженому, вб'ють йому око. Коли хто іншому зломить частину тіла, зломлять йому ту саму частину. Коли хто вб'є зуби рівному собі, вб'ють йому його зуби. Коли хто вб'є зуби одному з убогих, заплатить третю частину міри срібла”.

Архаїчний принцип таліона розповсюджувався і на деякі інші сфери суспільних відносин. “Коли будівничий побудував дім і не зміцнив будови, так що він завалиться і стане причиною смерті власника, – такого будівничого вб'ють”. Якщо при цьому гинув син господаря, то позбавляли життя сина будівничого.

Вивчення законів Хаммурапі донині ще не завершено. Дослідники повинні зробити ще багато висновків про особливості взаємовідносин у Вавилонській державі, розгадати зміст окремих статей. Значення законів Хаммурапі полягає в юридичному оформленні життєдіяльності рабовласницької держави, в захисті приватної власності і класового характеру давньовавилонського суспільства.

Писемність, освіта, науково-практичні знання. Однією з причин розвитку культури, попри постійні війни та руйнування, було досить широке розповсюдження грамотності в суспільстві. Це тим більше є незвичним для тих часів, якщо взяти до уваги характер системи письма. У Вавилонській державі успадкували шумерський клинопис, що виник у 2750–2300 рр. до н. е. До II тис. до н. е. структура клинопису стала досить заплутаною та своєрідною. Складності багато в чому були викликані прагненням зберегти

старі норми шумерського письма при передачі особливостей аккадської мови.

Незважаючи на певні труднощі в оволодінні клинописом, саме він був в ті часи загально визнаною мовою дипломатичного спілкування. Збереглася велика кількість документів, релігійних текстів, повідомлень, написаних клинописом в різних регіонах Стародавнього Сходу. Вавилонський клинопис вивчали навіть у писарських школах далекого Єгипту. Матеріалом для написання текстів найчастіше слугували глиняні таблички; з найбільш важливими записами таблички випалювали. Крім глиняних табличок, у Межиріччі знали й інші матеріали для письма: навощені дерев'яні дощечки, алебастрові таблички.

Освічений писар в Ассирії повинен був знати кілька мов: рідний та вавилонський діалекти і шумерську мову, тому що знання цієї мови давали можливість повністю оволодіти клинописною грамотою. В офіційних канцеляриях, крім ассирійського діалекту аккадської мови, користувалися ще й арамейською мовою, що була найбільш розповсюдженою в різних регіонах Ассирійської держави. У канцелярському штаті знаходилися спеціальні писарі, котрі писали на шкірі, папірусі, глиняних табличках.

Складний характер клинопису визначав важливість системи освіти у Вавилоні. У спадок від шумерської цивілізації державам Месопотамії залишилася досить гнучка система навчання, що передбачала отримання знань у кілька етапів.

Основою традиційної шумерської системи освіти було навчання у світській едубі ("дім табличок"), де готували писарів. Існували едуби приватні, державні та храмові. На першому рівні учні оволодівали основами грамоти і лічби, причому існувала спеціалізація підготовки. На цьому знайомство зі школою для багатьох закінчувалося, що й приводило до того, що писар нижчого рангу не знав літературного тексту. Більше того, той, хто пройшов підготовку на обліковця, небагато міг зрозуміти в записах служителя культу, і навпаки, молодий жрець не міг самостійно розібратися в таблицях зі звітом про управління маєтком.

Проте ті, хто закінчував повний курс едуби, мали справді енциклопедичні, як для свого часу, знання і навички. Випускник отримував звання шумерського писаря (на відміну від писаря хурритського, що знав не більше 100–200 знаків) і повинен був вільно перекладати тексти, писати, володіти тайнописом, знати математику, землемірну справу та багато чого іншого.

При школах, храмах існували бібліотеки; були і приватні зібрання клинописних текстів. Найвідомішою була бібліотека ассирійського царя Ашшурбанапала, в якій зберігалось 25 тисяч табличок. Їх знахідка 1853 року стала свого роду ключем до всієї ассиро-вавилонської культури. Бібліотека мала систематизацію; частину табличок цар отримував з приват-

них зібрань, більша ж частина є копіями, які цар наказував виготовляти по всіх провінціях своєї країни.

Посилаючи свого чиновника Шадану у Вавилон, Ашшурбанапал наказував: "Дорогоцінні таблички, копій котрих немає в Ассирії, знайдіть і доставте мені. Я написав головному жерцю і губернатору Борсиппи, що ти, Шадану, будеш зберігати ці таблички на своєму складі, і просив, щоб ніхто не відмовлявся надавати їх тобі. Якщо ви дізнаєтесь, що та чи інша табличка або ритуальний текст підходять для палацу, знайдіть і пришліть сюди".

Крім того, в Ашшурбанапала працювали вчені та ціла група майстрів-писців. Так йому вдалося створити бібліотеку, в якій були представлені вся наука, всі знання того часу. Але, оскільки в ту епоху наука була тісно пов'язана з магією, вірою у всілякі чудеса та чари, то частина бібліотеки заповнена різними заговорними та ритуальними текстами.

Були в бібліотеці і медичні тексти, і відомості з галузі філософії, астрономії, математики, філології. Зібрані були також царські укази, історичні замітки, палацові записи, що мали політичний характер, і навіть літературні пам'ятки – епіко-міфічні розповіді, пісні та гімни. А найбільш цінною пам'яткою в цій бібліотеці було "Сказання про Гільгамеша" – один з найвеличніших епосів світової літератури.

Потреби системи освіти багато в чому визначили розвиток філологічних наук у Вавилонії. Крім того, увага до мовних проблем диктувалася необхідністю перекладати тексти мертвою шумерською мовою, що використовувалася у Межиріччі в якості культової. Внаслідок цього з'явився інтерес до граматики. Складаються різні словники і посібники з вивчення шумерської мови у вигляді таблиць з прикладами словозмін і відомостями про застосування деяких фразем.

До кінця III тис. до н. е. була створена своєрідна математика Давньої Вавилонії. В основу правил обчислення лягла практика великих сільськогосподарських маєтків; при цьому використовувалася позиційна шестидесятизначна система розрахунку. Одна і та ж цифра залежно від місця діставала різне значення, що спрощувало здійснення розрахунків та економило знаковий матеріал. Шестидесятизначна система вавилонського обчислення визначила поділ годин на 60 хвилин і 3600 секунд, вона відбилася в звичному поділі кола на 360 градусів.

Вже шумери досягли великих успіхів у математиці, заклавши тим самим фундамент для розвитку вавилонської математики. Вони, зокрема, знали чотири арифметичні дії, вміли підносити до степеня, добувати квадратні й кубічні корені, обчислювати площу ряду геометричних фігур, винайшли примітивну систему дробів, знали арифметичну прогресію і навіть склали спеціальні таблиці для швидкого множення та ділення.

Вавилонці, спираючись на ці досягнення, за тисячоліття до Піфагора знали про властивості прямокутних трикутників, могли розв'язувати досить

складні задачі стереометрії (наприклад, обчислювали об'єми різних тіл, в тому числі, усіченої піраміди). Число "π" вавилоняни рівняли трьом, хоча існували й більш точні цифрові визначення відношення кола до діаметра. На думку сучасних вчених, вавилонці, порівняно з іншими передньо-оазійськими народами, досягли найбільших успіхів у математиці.

Поряд з математикою в якості точної науки шанувалася у Месопотамії й астрономія. Велика увага до достовірних спостережень за зоряним небом частково пояснюється потребами землеробства, але досить важливий і інший, не менш прикладний в тогочасному суспільстві фактор: провісницький, астрологічний характер життя зірок. Халдейські мудреці в результаті детальних спостережень в основних рисах створили картину доступного для вивчення неозброєним оком зоряного неба. Цей базис пізніше ліг в основу астрономічних досягнень європейських цивілізацій Середземномор'я, в т. ч. і грецької.

Успіхи шумерів, а особливо вавилонців, у цій галузі природничо-наукових знань були надзвичайно великими, зважаючи на тодішній рівень розвитку суспільства. Зокрема, шумери вже знали всі планети Сонячної системи. Їхні описи Урана й Нептуна підтвердилися результатами обстеження цих планет американською космічною станцією, запущеною 1986 року.

Вавилонські жерці заклали основи сучасної небесної механіки. Вони з різною точністю обчислили орбіти Меркурія, Венери, Марса, Сатурна, екліптику Сонця та Місяця. Зокрема, проміжок часу між двома послідовними проходженнями Місяця через найближчу до Землі точку його орбіти вони знали з точністю до кількох секунд, а між двома послідовними однойменними фазами Місяця – до часток секунди. Вавилонці склали детальну карту зоряного неба, на яку нанесли всі видимі неозброєним оком світила. У середині II тис. до н. е. вони добре знали 12 сузір'їв Зодіака і дали їм сучасні назви (Скорпіон, Лев, Рак, Близнята, Козеріг, Стрілець, Водолій, Телець, Овен, Терези, Риби та Діва). Велось спостереження також за кометами та метеоритами, було помічено черговість сходу окремих зірок. Всі астрономічні явища в ті часи пояснити ще не могли, і загальна уява про будову Всесвіту залишалася міфологічною.

Астрономічні знання в Месопотамії перебували в симбіозі з астрологією. Шумеро-вавилонці вірили в магію небесних світил, вважали появу комети чи падіння метеорита за боже знамення, ворожили по зорях, складали гороскопи. У Нововавилонському царстві ворожіння по зорях стало наукою. Своїми астрологічними прогнозами вавилонські жерці впливали на політику, підводили релігійну базу під дворіцеві перевороти.

Завдяки регулярним астрономічним спостереженням у Месопотамії ще в сиву давнину виник необхідний для іригаційного землеробства місячний календар (ним досі користуються мусульмани та населення Ізраїлю). Кален-

дарний рік складався з 12 місяців, половина з яких мали 29 діб, інша – по 30 діб. Початок кожного місяця обов'язково збігався з появою молодика. Новий рік починався наприкінці березня – на початку квітня, в день весняного рівнодення. Для узгодження місячного року з сонячним вавилонці час від часу включали до нього високосний місяць. Вони запровадили семиденний тиждень (близько 700 р. до н. е.).

Військовим і торговим потребам служили географічні знання. Мандрівники й купці, посли й військові користувалися картами-схемами окремих місцевостей та спеціальними путівниками, в які було внесено назви найважливіших населених пунктів і вказано відстань між ними в годинах ходьби.

Географами Вавилонії була складена карта світу, де земля зображувалася островом, що плавав в океані. Однак реальні географічні знання вавилонян були значно ширшими. Купці користувалися морським шляхом до Індії (пізніше він був забутий), вони знали про існування країни Куш (Ефіопія), чули про Тартес (Іспанія).

Теоретичне осмислення законів природи гальмувалося суто прагматичним підходом до наукових знань. Хоча, швидше за все, саме прагматизм і приводив іноді до вражаючих відкриттів стародавню людину. Вчені висловлюють думку, що шумери, можливо, вже знали явище електролізу, яке вони використовували в ювелірній справі для припаювання золотих кульок до срібних пластин. В Іракському музеї зберігають глиняні посудини, що, ймовірно, служили дві тисячі років тому гальванічними елементами (з'єднавши такі елементи в батарею, можна було одержати струм, достатній для гальванопластики). Вавилонці розкладали сонячне світло на сім кольорів спектру, осягнули секрет виготовлення емалей та барвників.

Історичні знання в Месопотамії ще перебували на початковому етапі свого розвитку і зводилися до простого переліку найважливіших міжнародних подій і договорів та складання царських списків. Лише в III ст. до н. е. вавилонський жрець бога Мардука Берос написав грецькою мовою "Вавилонську та Халдейську історію" – перший системний виклад історії Вавилонії від "допотопної епохи" до Александра Македонського.

Історичні хроніки трактувалися у Межиріччі як своєрідні додатки до зоряних карт. Мету написання історичних праць бачили у підтвердженні правильності "пророцтв" зірок, шляхом порівняння карт і хронік вивчали вплив розташування світил на події земного життя. Грек Діодор писав: "Халдейці з давніх часів вивчали зірки і з-поміж інших вони найдокладніше дослідили рух окремих зірок. Тому вони вміють вгадувати майбутнє".

Медицина в Месопотамії ще не стала наукою. Було зроблено перші кроки щодо запровадження в медичну практику окремих раціональних методів лікування, які поєднувалися з цілим арсеналом магічних дій та заклинань. Разом з тим, вавилонські медики особливу увагу приділяли

діагностиці. Діагноз вони ставили на основі вивчення симптомів хвороби. Окрім вигнання з тіла хворого злих духів, його лікували мазями, компресами, масажми, мікстурами, виготовленими із солі, олії, молока, вовни, пива тощо. Геродот повідомляв, що хворих, яким послуги медиків були не по кишені, виносили на вулицю, сподіваючись, що хто-небудь поділиться власним досвідом, як він зумів подолати таку саму хворобу, адже пройти повз хвору людину й не запитати, на що вона скаржиться, у вавилонців було не заведено.

Ассирійська культура значною мірою була синкретичною. Ассирійці користувалися вавилонською метричною системою, елементами вавилонського права, багатьма іншими науковими досягненнями шумерів та вавилонців, єгипетськими та хетто-хурритськими художніми традиціями тощо. Проте вони мали і власні здобутки в інженерії, які широко застосовувалися у військовій справі; розробили систему водопостачання міст.

Високого рівня розвитку дістала література Месопотамії. Кращим літературним творам шумерів, вавилонців та ассирійців судилося безсмертя. Література Месопотамії виникла ще за шумерської доби. Нині відомо близько півтори сотні пам'яток художньої словесності шумерів, що їх умовно відносять до таких жанрів: міфи, епічні твори, молитви, гімни, весільні пісні, поховальні плачі, пісні про кохання, дидактичні (повчальні) твори, байки, казки, прислів'я, приказки, анекдоти. Сюжети шумерських літературних творів мають більше прагматичний, пізнавальний характер, аніж художню вартісність. Так, із «Гімну богині міцних напоїв Нінкасі» можна довідатися про технологію виробництва вина. Лірична поезія все-таки більш художня і передає людські емоції та почуття.

Свого розквіту література Месопотамії досягла вже у вавилонську добу. Вавилонці багато запозичили з літературних надбань шумерів і на цьому підґрунті створили власну літературу, що вражає художньою довершеністю. Вавилонська література також пройнята релігійним звучанням, хоча й не позбавлена світських мотивів; їй притаманна особлива філософська глибина.

Одним з найкращих зразків вавилонської літератури є “Сказання про Гільгамеша”. Гільгамеш – аккадське ім'я, що означає “предок героя”. Припускають, що він був історичною особою – п'ятим правителем першої династії Урука в Шумері (кінець XVII – початок XVI ст. до н.е). Після смерті був обожнений, і в “царському списку” третьої династії Ура Гільгамеш вже виступає як міфічний герой. Найдавніший текст епосу датується початком II тис. до н. е., проте він зберігся і вивчався у пізніших версіях.

До наших днів дійшли три варіанти цього давнього літературного шедедру. Найповніша версія під назвою “Про того, хто все бачив” приписується урукському заклинателю Сінлікеунніні і збереглася в записках VII – VI ст. до н. е. Поема викладена в 12 піснях-таблицях і починається з того,

що мешканці Урука постійно скаржилися богам на свого правителя – Гільгамеша, який відбирає кращих жінок в той час, як їхні чоловіки споруджують міський мур. Богиня Аруру створює дику людину Енкіду, що має протистояти Гільгамешу і перемогти його. Енкіду живе в степу і нічого не знає про своє призначення, а Гільгамеш уві сні бачить видіння про невідомого друга. Коли вони зустрічаються в поєдинку, то ні один не зміг перемогти, і це робить їх друзями. Вдвох вони здійснюють немало подвигів, за один з яких розгнівані боги умертвили Енкіду. Вражений смертю друга, Гільгамеш втікає в пустелю, де розуміє, що і сам він смертний. Побиваючись, Гільгамеш відмовляється примиритися зі смертю і вирішує віднайти таємницю життя. Усіх зустрічних він розпитує про шлях до предка, що має вічне життя. Йому відповідають, що його мета є безнадійною:

Гільгамеше, куди ти прямуєш?

Життя, котре шукаєш, ти ніколи не знайдеш.

Бо коли боги створили людину, вони прирекли її на смерть, а життя залишили у власних руках.

Тож їж, пий, звеселяйся і облиш ці думки.

У пошуках безсмертя він все-таки досягає острова, де живе Утнапішті – єдина людина, якій боги дарували безсмертя. Від нього Гільгамеш дізнається історію всесвітнього потопу, після якого йому дароване вічне життя. Утнапішті повідомив, що вдруге боги цього вже не зроблять; на прощання він подарував Гільгамешу таємницю квітки вічної молодості. З великими труднощами той дістає квітку, але не зміг нею скористатися: доки він купався, квітку викрала змія і відразу ж помолодшала, скинувши шкіру. Гільгамеш повертається в Урук і знаходить втіху, милуючись виглядом муру, спорудженого навколо міста.

В епізоді про потоп говориться, що перед тим, як знищити людство, боги звелили Утнапішті збудувати корабель та зібрати в нього все “насіння життя”. Після цього почався потоп:

Ледь зайнялося ранкове сяйво,

З основи небес встала чорна хмара...

Від грому вклякає небо,

Що було світлим – на тьму обернулося,

Вся земля розкололась, як чаша.

Першого дня бушує південний вітер,

Швидко налетів, позатоплював гори,

Наче військо пішов на землю...

Шість днів, сім ночей гуляє вітер,

Буря потопом вкриває землю.

Із приходом сьомої днини

Буря з потопом війну урвали,

Ті, що билися, наче військо.

Упокорилось море, затих ураган, потоп зупинився.

Корабель Утнапшті затримався на великій горі Нісіб. Утнапшті випустив голуба, ластівку та ворона. Голуб і ластівка повернулися, а ворон знайшов сушу і назад не повернувся. Тоді Утнапшті випустив усіх звірів, вийшов із корабля сам з родиною та приніс богам жертву (оповідь про потоп існувала у Шумері і як самостійна поема). Лейтмотивом епосу про Гільгамеша є недосяжність для людини долі богів, марність людських зусиль у спробі отримати безсмертя. Закінчення поеми підкреслює думку, що єдине доступне людині безсмертя – це пам'ять про її славні діла.

Етичні пошуки мешканців Межиріччя знайшли своє відображення в тексті Біблії. Вперше питання про призначення людини, міркування про сутність та роль зла і добра були записані клинописом на глиняних табличках, а пізніше, в більш досконалішій формі, викладені в біблійних “Книзі Іова” та “Еклезіасті”.

Схоже звучання має “Казка про ніпшурського бідняка”. Проте акцент поставлений не на стражданнях ображеного бідняка, а на тому, з якою хитрістю потерпілий зумів тричі обманути та побити свого кривдника. Зберігся до наших днів і міф “Про дуже мудрого Атрахасіса”. Бог створив людей, але вони почали так йому надокучати, що той вирішив набридливих людей звести голодом, холодом, хворобами. Але всі спроби закінчилися невдачею і тоді мірою покарання був вибраний потоп. Попереджений богом Еа, мудрий Атрахасіс будує корабель і врятується.

Схожість цього міфу, як і багатьох інших вавилонських сказань, з викладеними у Біблії сюжетами є очевидною. Це змушує уважно поставитися до тверджень, що в основу Старого Заповіту покладені твори аккадською мовою.

Справжнім літературним шедевром є релігійно-філософський твір “Діалог пана і раба про сенс життя”. У ньому висловлено глибоку філософську думку про мінливість людської долі та марність життя, чим нагадує відому сентенцію біблійної “Книги Еклезіаста”: “Марнота марнот, усе марнота”.

У VII – VI ст. до н. е. арамейською мовою була складена збірка афоризмів “Повчання Ахікара”. Сюжетною канвою цього дидактичного твору є розповідь про довірливого Ахікара, який ледь не став жертвою підступності свого племінника. Коли юнака викрили, то дядько вирішив покарати його своїм моралізаторством. Серед життєвих мудростей Ахікара були й такі: “Розмовляй спокійно, не підвищуй голосу, адже коли б можна було побудувати дім криком, то й осел щодня зводив би по два будинки. Не будь занадто солодким, щоб тебе не проковтнули, не будь занадто гірким, щоб тебе не виплюнули”. Повчання Ахікара завоювали в середні віки виняткову популярність, їх неодноразово переписували й переробляли, перекладали багатьма мовами.

Найбільш розвинутим жанром літератури в Ассирії було літописання, в якому оповідалося про військові походи царів. Літописці при цьому не зупинялися перед явними перебільшеннями, зображуючи неймовірну хоробрість своїх повелителів і протиставляючи їхній великодушності підступність та боягузливість ворогів. Розповідь, як пише І. Крип'якевич, тримається однієї схеми: спочатку літописець вихваляє царя й подає його родовід, потім розповідає про його подвиги, а на закінчення проклинає всіх тих, хто не повірить його словам.

Художньо досконалими є елегійні твори ассирійців: “Покаянні псалми”, “Жалобні пісні для заспокоєння серця” тощо. У них зворушливо передані почуття самотньої, розчарованої життям людини.

Література Месопотамії істотно вплинула на художню словесність інших стародавніх народів. Найбільше запозичень з неї здійснила єврейська література, яка, у свою чергу, лягла в основу Старого Заповіту.

Культурні надбання народів Стародавньої Месопотамії були запозичені, збережені й розвинуті іншими давніми народами і стали вагомим внеском у світову культуру.

Хеттська культура.

Легендарний народ Малої Азії (Анатолії) – хетти – до середини XIX ст. був відомий тільки за даними Біблії, в якій він згадується 46 разів. Лише завдяки успішному дешифруванню клинописних та ієрогліфічних пам'яток підтвердилося їхнє реальне існування.

Коли були розшифровані історичні хроніки Єгипту, виявилось, що царі XVIII династії мали відносини з країною, що називалася Хета. Хетти зі своїми союзниками билися з військом Рамсеса II в битві при Кадеші на річці Оронт. Ця битва з великими подробицями була описана єгипетським поетом Пентауром.

Той самий фараон пізніше підписав з хеттами договір, текст якого був висічений на стіні великого храму в Карнаці. Було ясно, що народ Хети в єгипетських текстах і хетти в Старому Заповіті це одне і те ж. Тим більше, що пізніше археологи знайшли документ, що виявився хеттським варіантом згаданого договору між Рамсесом II і царем хеттів. Того ж 1906 року було віднайдено близько 20 тисяч клинописних табличок з царського архіву. Більшість із них була написана невідомою мовою, що не піддавалася прочитанню, але деякі – добре відомою аккадською мовою Вавилонії. Через десять років хеттське клинописне письмо було дешифроване.

Країна, що була ядром Хеттської держави, знаходилась у східній частині центрального плато Малої Азії. В основному вона була розташована по середній течії річки Галіс (нині Кизил-Ірмак в Туреччині). Пізніше, приблизно із VI – V ст. до н. е., ця країна почала називатися Каппадокією.

Територія Хеттської держави являла собою плато, оточене горами, що відділяли її від Чорного та Середземного морів. Внаслідок цього, незважаючи на близькість морів, клімат тут континентальний, атмосферних опадів випадає небагато. Заняття землеробством потребували штучного зрошення, проте маловодність рік та вузькі долини не дозволяли цього. У давнину гірські схили Анатолії були вкриті густими лісами, причому особливо славилися кедр і кілікійська сосна.

У надрах півострова були великі запаси сировини, передусім різноманітних мінералів, мідних, залізних і свинцевих руд. Бракувало там олова, необхідного для масового виробництва бронзи. Його хетти вимінювали в асирійців.

Найдавнішим населенням були скотарські племена хаттів, що наприкінці III тис. до н. е. ще знаходилися на етапі розкладу первісного суспільства. Хатти серйозно відставали за рівнем свого суспільно-економічного розвитку від рабовласницьких суспільств, що склалися в Межиріччя та Єгипті.

На початку II тис. до н. е. східна частина Малої Азії наповнилася племенами, що розмовляли хетто-лувійськими діалектами індоєвропейської групи мов. На підставі писемних документів можна встановити, що їхня мова називалася несійською, але досі невідомо, звідки вона прийшла. Припускають, що індоєвропейці з'явилися в семітському оточенні з північного сходу через перевали Кавказу, або з північного заходу (з Балкан) через протоки Босфор і Дарданелли. Існує також гіпотеза, що індоєвропейці – тубільне населення Малої Азії.

Хеттський етнос утворився шляхом злиття індоєвропейців з корінними хаттськими племенами. Завойована індоєвропейцями країна по-старому називалася країною Хатті, а сусідні народи продовжували називати їх хеттами.

На початку II тис. до н. е. до Малої Азії мігрували хетто-лувійські племена, які створили там з десятків своїх дрібних царств. Центрами суспільного життя і управління в цих державах були добре укріплені поселення, які вже можна було називати містами. Найбільш важливими з цих міст були Неса, Куссар, Цальпа.

Ці міста очолювалися вождями, котрі вже помітно виділилися з маси рядових общинників, тому вчені їх називають царями. Правитель Куссара Анітта зруйнував місто Хаттуса, підкорив Несу і зробив її своєю столицею.

Ще більш удачливим завойовником був один із наступників Аніти – Табарна, ім'я якого стало загальним в якості титулу глави Хеттської держави. Хеттські тексти починають історію саме з його правління.

Спираючись на силу племінного союзу, Табарна підкорив різні території східної частини Малої Азії. Його син Хаттусілі продовжив завоювання в Сирії, а внук Мурсілі зумів захопити Вавилон.

Найбільш вдалі воєнні кампанії хеттів здійснювалися царем Суппілуліумою, що правив на початку XIV ст. до н. е. Після перемоги над Мітаннією він завоював Сирію та багато фінікійських міст; почав воювати з Єгиптом.

У хеттів повністю була відсутня пристрасть до тортур та жорстокості, яка так явно відчутна в переможних написах асирійських царів. Ставлення до противника залежало від того, здавався він добровільно чи боронився до кінця. Місто, захоплене після збройного опору, було законною здобиччю хеттської армії і звичайно грабувалось та спалювалось дотла. Спустошене місто оголошувалось навіки проклятим і присвячувалось богу Грози. Мешканців переселяли разом з їхньою худобою в Хаттусу і розподіляли як рабів між хеттськими воїнами і знаттю.

Якщо місто здавалось досить швидко, то хеттський цар задовольнявся клятвою вірності, яку давав правитель цього міста. Останній отримував своє царство назад, але вже як васал. Складався договір, в якому він зобов'язувався виконувати зазначені умови.

Після знаменитої битви біля Кадеші (1275 р. до н. е.) між військами хеттського царя Муваталлі і фараона Рамсеса II Хеттська держава почала слабшати. Постійні війни і внутрішні протиріччя послалили процес занепаду. Різні малоазійські племена, утворивши могутній союз, розгромили Хеттську державу близько 1190 р. до н. е. На її місці утворилася велика кількість дрібних незначних князівств.

У IX-VII ст. до н. е. за природні багатства Малої Азії воювали між собою Ассирія та Урарту. Переможцями в цій війні стали асирійці. Історичний розвиток індоєвропейських народів Малої Азії припинено завоюванням у VI ст. до н. е. півострова Перською державою.

Хеттські царі іменувалися “великий цар, табарна”. У пізні часи “табарна” замінилося титулом, що означав “моє сонце”. При житті цар не обожнювався, однак існував культ духів попередніх царів, і тому смерть царя виражалась евфемічним зворотом “він став богом”. Цар був одночасно верховним головнокомандувачем, верховним суддею і головним жерцем.

Особливістю Хеттської монархії було незалежне становище цариці. Її титул – “таваннанна”, утворений від імені її прародички, дружини царя Табарни, наслідувався лише після смерті її попередниці. Тому, доки цариця-мати жила, дружина діючого монарха могла називатися тільки дружиною царя. Цариця мала власну печатку та незалежні від царської казни доходи.

Цариця Пудухена, дружина Хаттусілі III, відіграла значну роль в державних справах і постійно згадувалась з чоловіком в усіх державних документах. Вона навіть вела самостійне листування з царицею Єгипту.

На відміну від влади царів Межиріччя або Єгипту, влада хеттських царів не була деспотичною. У Хеттській державі існувала державна установа – тулія (рада), до складу якої входили сини царя, його родичі, свояки,

вища племінна знать, а також вища придворна знать і начальник охоронців. Тулія мала право накладати вето на рішення царя стратити кого-небудь із своїх братів чи сестер. Цар, який зробив це самовільно, відповідав головою і його самого могли стратити на основі рішення тулії.

У державному устрої держави існував і такий давній інститут як панк ("натовп"), тобто збори воїнів. До його складу входили не всі воїни, а лише привілейована їх частина – охоронці царя і начальники тисяч, поряд із знаттю, яка ще входила і в тулію. Під час війни панк був вищим органом влади.

Хеттська держава була воєнізованою державою. Хетти мали значне постійне військо, в якому були як колісничі, так і важкоозброєна піхота. Воїни могли не турбуватися про свій добробут, їхні земельні наділи в сільських общинах були забезпечені достатньою кількістю рабів.

Хетти застосовували важкі колісничі, що були головною ударною силою у військах того часу. Перевагою хеттських колісниць було те, що їхній екіпаж складався не з двох, а з трьох осіб (воїна, його зброєносця та візника). Воїн охоронявся від стріл та дротиків своїм зброєносцем. Піхота хеттської армії чисельністю переважала колісничні війська, але у відкритому бою, якого хетти завжди шукали, відігравала другорядну роль. Хеттські царі були майстрами стратегії і тактики. Захопивши ворожу армію у відкритому полі, вони з максимальним успіхом використовували непереможні хеттські колісничі.

Державний архів, віднайдений в селі Богазкей біля Анкари, дає повні відомості про значний розвиток продуктивних сил в країні хеттів до XVI ст. до н. е. До того часу вже переважали бронзові знаряддя праці. Попри несприятливі природні умови, зароджується іригаційне землеробство; розвивалося скотарство, процвітала торгівля, зародилося ремесло. Головними зерновими культурами були ячмінь та аммер (один із видів пшениці). Культивувався виноград, що був місцевою рослиною Анатолії; вирощувалися оливкові дерева.

З найдавніших часів розроблялися багаті мінералами великі гірські масиви Анатолії. Хетти були першим народом, що в II тис. до н. е. почав виплавляти залізо і торгувати виробами з нього. В одному з листів царя Хаттусілі III говориться: "Щодо доброго заліза, про яке ти мені писав, доброго заліза в моєму домі немає. Зараз погана пора для виробництва заліза, про яке я писав. Вони роблять добре залізо, але поки що не закінчили роботу. Коли вони закінчать, я пошлю його тобі. Тепер я посилаю тобі залізне лезо для кинджала". Срібло в хеттському царстві, як і на всьому Близькому Сході, було засобом обміну у вигляді брусків. Відмірялося воно вагою.

Хеттська знать надзвичайно збагатилася під час успішних загарбницьких походів, метою яких було захоплення людей та худоби. Полоняння за людьми залишалось основним стимулом війни до кінця існування держави. Мурсілі II з гордістю писав: "Коли я всю країну Арцава переконав, що я

сонце (титул хеттського царя), здобич людьми в дім царя привів. Це було всього 66 тисяч людей здобичі. Те, що владики (знать), військо, колісничні із Хаттуса привели в якості здобичі людьми великої та дрібної худоби – неможливо порахувати".

Культура поліетнічного хеттського суспільства була синтезом місцевих (протохеттських) і принесених мігрантами-індоевропейцями елементів. Вона зазнавала впливу культурних традицій єгиптян, вавилонців, а також хурритів, що населяли області Північної Месопотамії та Північної Сирії. Хетти користувалися вавилонським клинописом, який вони перейняли із Сирії чи Месопотамії. Власної писемності вони не мали.

Землеробське населення, що проживало поруч з хеттами, під впливом єгипетського створило власне ієрогліфічне письмо. Воно було перейняте хеттами, але використовувалось лише як монументальне і декоративне письмо. Клинопис же застосовувався для написання документів і літературних текстів. Його введення було обумовлене потребою дослівного переписування офіційних висловлювань царя, з якими той час від часу звертався до зборів знаті. Хеттські царі також мали схильність докладно реєструвати всі події за час свого правління та їхні причини. Так, цар Мурсілі, розповідаючи про свій похід на Каркемиш, починає з ретельного викладу мотивів цього походу. Ассирійці напали на це місто, і цареві належить вибрати: піти спочатку проти них чи проти хасаїв. Йому було б легше і швидше упоратися з хасаями, проте за такої тактики ассирійці зробили б висновок, що цар подарував їм Каркемиш. Тому він вирішує піти проти них.

Ця розповідь нагадує своєрідну історичну працю. Ми можемо зазирнути у думки царя, простежити їх плін, роздуми з приводу подій, що розгорталися перед його очима та їхній перебіг, який він, хоча б частково, скеровував та визначав. Це, мабуть, перша історична праця стародавніх цивілізацій, що передувала працям давньогрецьких істориків.

Існувала й ритуальна поезія, яка разуче нагадує деякі старозаповітні тексти, однак, найпоширенішим жанром хеттської літератури були епос і міфи.

Хетти перейняли багату літературу Вавилонії, починаючи з міфів і закінчуючи текстами міфічного змісту, пророкуваннями та заклинаннями. У богазкейському архіві знайдено фрагменти епосу про якогось Гисгимаса. Вивчення цих фрагментів показало, що епос є переказом мотивів і сюжетів великої пам'ятки народної творчості Шумера і Аккада – епосу про Гільгамеша, хоча ім'я героя й змінено на хеттський лад.

Збереглося кілька міфів, що відносяться до хеттських божеств. Написані вони, як правило, простою і досить вбогою прозою. У міфі про вбивство змія описано ритуальну сутичку між божественним героєм та його противником, що уособлює сили зла. Обидві версії цього міфу досить примітивні, їх швидше можна віднести до фольклору. Типовим фольклором

є мотиви глупоти і жадібності Змія, переможенного простими хитрощами, так само, як і тема участі людини, що діє за дорученням богів.

Міф про зниклого бога описує заціпеніння, яке охопило все живе на землі після зникнення бога родючості, далі пошуки бога і, нарешті, звільнення землі після того, як бог був знайдений і повернутий додому.

Для релігії хеттів характерне надзвичайне розмаїття вірувань, а також численний пантеон богів. Це було наслідком сприйняття елементів вавилонської релігії та строкатого етнічного складу Хеттської держави і залежних від неї країн.

У міфах про бога Бурі і дракона Іллуянку відображено різноманітність нашарувань релігійних світоглядів хеттів. В образі Іллуянки химерно переплелися релігійні уявлення найдавнішого населення Малої Азії, племен, що розмовляли індоєвропейськими мовами, а також хурритів і вавилонян.

Найбільше шанувували хетти бога грози і війни Хатті та його хурритського колегу Тешуба (останнього зображували з сокирою та символічною блискавкою в руках). Столичним культом була дружина Хатті – богиня сонця Арінна (поряд з нею існувало й чоловіче божество сонця). Арінна вважалася покровителькою Хеттської держави й царської влади. Особливою популярністю у хеттів користувався і бог родючості Телепін, дуже схожий на єгипетського Осіріса та шумеро-вавилонського Думузі. Ці боги набули загальнодержавного значення. Поряд з ними існували й місцеві культури.

Хетти приписували своїм богам і богиням людські риси характеру та поведінку. Бог для них був тим самим, що господар для своїх рабів. Його потрібно було годувати, обслуговувати, умиряти і лестити йому. Храм був домом бога, а жерці – його домашніми слугами. Щоденним обов'язком жерців були турботи про “тілесні потреби” бога, що виконувалися в строго встановленому порядку. Бога потрібно було вмити, одягти, забезпечити їжею, питвом, розважати танцями і музикою.

“Вони вмивають бога у внутрішньому приміщенні, вони умащують його й одягають у прекрасний одяг”. “О, бог Грози, міста Ціппаланді, живе втілення глави богів! Їж і насичуйся, пий і втамовуй спрагу!”.

Будь-яка людина в будь-який час для умилостивлення бога могла приносити жертви. Вважалося, що особливо щедрі жертви більше допоможуть уласкавити його. Майже все, що вироблялося в країні, могло слугувати підношенням богам. З тварин найчастіше приносили в жертву биків, овець, кіз. При цьому жертвній тварині перерізали горло, щоб пролилася кров.

Час від часу зустрічалися приклади людських жертвоприношень. Але такі ритуали не входили в державний культ, вони належали до народних вірувань.

Хетти вірили, що гріхи батьків накликають кару на дітей, і гріх, про який йде мова, міг бути здійснений у попередніх поколіннях. У подібних

випадках бог був зобов'язаний спочатку повідомити покараного про те, що це за гріх, а потім вже вимагати покути. Це повідомлення могло бути отримане в прямій формі з уст людини, що впала в екстаз, або із сновидіння. Доки люди не висповідуються від гріху і не спокутують його, кара продовжуватиметься.

Більш надійним способом дізнатися про божу волю було гадання: екстиспиція (вивчення нутрощів жертвної тварини), ауспиція (гадання по польоту птахів). Мистецтво гадання хетти перейняли від вавилонських провидців. Вважалося, що боги посилали людям звістку про майбутні події у вигляді знаків і прикмет (ними могли бути практично будь-які незвичайні явища). Особливо це стосувалося вигляду нутрощів жертвної тварини. Певна конфігурація печінки та інших потрохів, деякі особливості польоту птахів вважалися сприятливими, інші – несприятливими.

У хеттській культурі надзвичайно була розповсюджена магія. Описи магичних дій складають значну частину хеттської літератури, що збереглася. Магією користувалися для вигнання хвороб і для відновлення порушених функцій організму. За допомогою магії боролися з різними бідами та нещастями. До магії зверталися і в тих випадках, коли побоювалися, що “бога не було на місці, і він міг не почути молитви”.

Строго централізований устрій Хеттської держави проявився в панівному становищі Хаттушаша (сучасний Богазкей). Як столиця держави, центр військової і політичної влади, Хаттушаш у своїх палацах і оборонних мурах демонстрував могутність і славу хеттських царів. На сторожі міської брами у формі арки стояли вже не тільки бики та леви, як у вавилонських чи ассирійських палацах, але й озброєний бог.

Хеттській архітектурі притаманні простота форм, монументальність, єдність із скельним рельєфом місцевості. Неподалік від нинішньої Богазкей розкопано храм Язиликай, на рельєфах якого виявлено зображення всіх хеттських богів та царської сім'ї.

Мистецтво виготовлення монументальних рельєфів, що покривали стіни великих міст і храмів, отримало широкий розвиток. Характерним для хеттського мистецтва є особливості зображення людей (широкі бороди, відсутність вусів, конічні головні убори, короткі “спіднички”) та погрозливого жест зброєю у піднятій руці. На відміну від месопотамських пам'яток, хеттський рельєф прославляв, але не розповідав. Утвердження та демонстрація могутності володарів здійснювалася не в описі воєнних дій, а зображенням божества і культових церемоній, в яких цар був обов'язковим учасником.

Фінікійська культура

Давня Фінікія займала територію вздовж східного берега Середземного моря, оточену зі сходу Ліванськими горами, що місцями підступали май-

же впритул до берега. Берегова лінія Фінікії рясніла зручними для мореплавства бухтами та природними гаванями. Своєрідність природних умов Фінікії знайшла своє відображення в назвах деяких поселень. Так, наприклад, назва міста Біблос (по-фінікійськи звучить Гебал) означає “гора”, міста Тір (по-фінікійськи – Цур) – “скеля”.

Можливість займатися землеробством була обмеженою, тому тут переважало садівництво: культивувались оливки, фініки, виноград. Займались давні фінікійці і рибальством. Не випадково назва одного із фінікійських міст – Сідон, – означає “місто риболовлі”. Великим багатством для країни були ліси гірського Лівану, що мали у великій кількості кедрі та інші цінні породи дерев. Територія Фінікії, загалом, лежала в межах сучасного Лівану.

Деякі дослідники вважають, що перші мешканці Фінікії розмовляли несемітською мовою. Але вже в III тис. до н. е., згідно з єгипетських джерел, тут проживали семітські племена, що відносилися до тієї самої групи західносемітських племен, які населяли в той час палестинські землі. Всі ці племена називалися ханаанеями. Прибульці швидко не тільки змішалися з корінним населенням, але й асимілювали його. Фінікійці спершу називали себе за назвою рідних міст – сідонцями, біблцями, арвадцями тощо, а потім взяли назву ханаанейці. Цю самоназву одні дослідники вважають похідною від слова пурпур. Інші – від старогрецького слова “хана”, що означає “фанатик”, “одержимий”. Назва “фінікієць” зустрічається вже в єгипетських ієрогліфічних написах середини III тис. до н. е. у формі “фенех”. Пізніше стародавні греки вживали слово “фойнікес”, що означає “червонуваті”, “смагляві”. Звідси і пішла назва країни.

Ключовою фігурою людності цього регіону був торговець-семіт, що його відомий етнограф Дж. Дж. Фрезер охарактеризував так: “Гнучкий, далекоглядний і спритний, він нізащо не знехтує нагодою повернути все на свою користь, уміє досягти свого не силою, а хитрістю й не дуже розбірливий у засобах, завжди готовий перехитрувати й ошукати свого суперника”. Стародавні греки не особливо симпатизували фінікійцям. Плу-тарх, наприклад, вважав їх “похмурими, сповненими гіркоти людсьми, покірливими володарям, тиранічними щодо тих, хто від них залежав, жалюгідними в страху, лютими, коли їх зачіпають, стійкими у своїх рішеннях і настільки обмеженими, що вони несхвально ставляться до будь-якого гумору й доброти”. Деякі інші автори, навпаки, підкреслювали природній розум фінікійців.

Семітські племена тривалий час жили первісним ладом. Але до кінця III тис. до н. е. тут починають утворюватися невеликі рабовласницькі держави, кожна з яких мала в якості адміністративного, політичного та економічного центру яке-небудь портове місто. Одним з них було місто-держава Угарит, розташоване навпроти північно-східного мису морських шляхів з Єгейського моря і Малої Азії в Єгипет та Передню Азію. Тут було

розташоване укріплене приморське місто, де виявлено велику кількість табличок середини II тис. до н. е. з клинописними текстами. Ці письмові пам’ятки містять міфи, що розкривають найдавнішу культуру Фінікії.

На острові, південніше Угариту знаходилося місто Арвад, острівне розташування якого сприяло збереженню ним незалежності у військових сутічках тих часів. Майже в центрі фінікійського узбережжя розташувалося місто Біблос, що з давніх часів підтримувало зв’язки з Єгиптом. Через Біблос ще у III тис. до н. е. ввозилися фінікійські товари до Єгипту. Єгипетська культура мала глибокі корені в цьому фінікійському місті-державі. Єгипетські царі XVIII династії зробили його головним опорним пунктом на узбережжі.

У середині II тис. до н. е. Біблос підкорив сусідні невеликі міста і поселення. Сідон і Тір, найбільш південні міста Фінікії, постійно ворогували між собою. Невеликі фінікійські міста-держави прагнули до збереження своєї політичної незалежності, і тому жодне місто не мало достатньо сил, щоб об’єднати всю Фінікію в єдину державу. У середині II тис. до н. е. міста Фінікії увійшли до складу могутньої Єгипетської держави, а з її ослабленням в період Нового царства – знову стали незалежними. Протягом багатьох століть боротьба точилася за перевагу того чи іншого фінікійського міста. Так, у середині II тис. до н. е. на півночі домінував Угарит, а в центрі – Біблос. У першій половині XIV ст. до н. е. Угарит втратив своє значення і увійшов до складу Хеттської держави. У ті часи сусідніми державами був переможений і Біблос. Провідна роль перейшла до Сідона, який близько 1200 р. до н. е. був зруйнований “ народами моря”.

Гегемонія перейшла до Тіра, який у X ст. до н. е. за царя Хірама I досяг найбільшого розквіту. Хірам розширив острівну частину Тіра за допомогою штучного насипу. Користуючись своїм географічним розташуванням, Тір розширив і зміцнив торгові зв’язки з іншими державами. При Хірамі почалася колонізація африканського берега Середземного моря, а його наступниками там було засноване місто Карфаген (за переказами, у 814 р. до н. е.).

Морська торгівля, що мала значні масштаби в часи єгипетського панування, ще більше розширилася після занепаду Єгипту, і вся торгівля перейшла до фінікійців. Міста Фінікії, по суті, були осередками транзитної торгівлі. Фінікійці були першим народом, що високо розвинув мореплавання; вони монополізували всю середземноморську торгівлю.

Країни Середземномор’я були багаті на корисні копалини. Ще в давнину мідну руду отримували з островів Кіпр і Сардинія та з Піренейського півострова; залізну руду – з Малої Азії, з острова Ельба та з Іспанії; срібло добувалося в Малій Азії, Греції, Іспанії. Розвиток виробництва бронзи вимагав добування олова, і його завозили з Іспанії або з Британських островів. Прекрасний багатоколірний мармур був у Греції та Італії. У багатьох

регіонах Середземномор'я були великі поклади високоякісної глини, необхідної для гончарства.

Велике значення для Передньої Азії мали зв'язки з країнами Східного і Західного Середземномор'я; зростали потреби в міді, олові, залізі. На початку I тис. до н. е. ці зв'язки здійснювалися переважно фінікійськими мореплавцями. Окрім цього, вони займалися і работоргівлею. Хоча значна частина рабів призначалася для продажу, проте і в самих фінікійських містах вони використовувалися на судах, у майстернях тощо. Фінікійці першими почали використовувати рабів в якості веслувальників.

На корабельнях Фінікії, окрім торгових суден, споруджувалися і військові кораблі. Слово "галера" увійшло до всіх існуючих європейських мов. Протягом багатьох віків фінікійці зберігали славу видатних кораблебудівників.

Придатна для землеробства територія Фінікії була невеликою, але ґрунт був родючим, на якому вирощували багато садів та виноградників. Три-чотири тисячі років тому розвитку садівництва сприяло і те, що клімат в Середземномор'ї був більш вологим, аніж тепер. Ліси, на які був багатий цей регіон, пізніше були вирубані. У X ст. до н. е. правитель Тіра Хірам I, що був союзником царя Ізраїлю Соломона, постачав йому дерево для будівництва храму Ягве. Велику роль у торгівлі відігравало також високоякісне вино та оливкова олія.

Художньою досконалістю відрізнялися вироби фінікійського ремесла. Серед здобичі фараона Тутмоса III були золоті та срібні вазы, прикрашені головами різноманітних тварин. У I тис. до н. е. прославився фінікійський скляний посуд, що виготовлявся за допомогою складової техніки. Фінікійці першими почали виробляти чисте, прозоре скло, а також – пурпурову фарбу з особливого виду молосків. Ця фарба мала багато відтінків – від яскраво-червоного до темно-фіолетового. Нею фінікійські майстри фарбували свій текстиль, тонкі єгипетські полотна, а пізніше – й китайський шовк. Тканина, фарбована фінікійським пурпуром, не линяла й не вигорала; вона користувалася великим попитом у східних володарів. Фінікійці прославилися також своєю технікою бронзового ливарництва та різьбою по слонової кістці.

Фактичне панування в I тис. до н. е. фінікійців на Середземному морі сприяло утворенню на його узбережжях численних фінікійських колоній. Головною їхньою метою була організація обміну, але в деяких випадках вони перетворилися в самостійні рабовласницькі держави. Найдавніші фінікійські колонії з'явилися у XII ст. до н. е. на Кіпрі та Північній Африці. У X ст. до н. е. колоніальна експансія фінікійців сягнула Піренейського півострова, трохи згодом – Британських островів та західно африканського узбережжя.

Найголовнішою частиною фінікійської колонізації була Північна Африка, де на території сучасного Туніса було засновано декілька міст, і серед них – Карфаген (по-фінікійськи "Карт Хадашт" – "Нове місто"). Завдяки вигідному географічному розташуванню Карфаген швидко став великим центром посередницької торгівлі, а в VIII – VII ст. до н. е. сам заснував ряд колоній на середземноморському узбережжі Північної Африки. Окрім цього, Карфаген підкорив кілька сусідніх фінікійських міст-колоній, завоював багаточисельні лівійські племена і створив власну державу зі значною територією.

У середині VII ст. до н. е. карфагеняни утвердилися на Балеарських островах і проникли в Гардинію; у IV ст. до н. е. підкорили значну частину Сицилії і розпочали активне проникнення в Іспанію. Головним суперником карфагенян при цьому виступали греки, які здійснювали власну колонізаційну політику. Військові сутички з греками зміцнили військово-морську могутність Карфагена, володіння якого включали Північну Африку, Західну Сицилію, Південну Іспанію та Сардинію.

На останньому етапі свого існування, від середини V ст. до н. е. до середини II ст. до н. е., Карфаген намагався відвоювати у греків Сицилію, а в 60-х роках III ст. до н. е. вступив у смертельний двобій з Римом. Після трирічної облоги Карфагена римлянами, місто було зруйноване і спалене вщент, а місце, де воно знаходилося, прокляте.

Збагачуючись за рахунок своїх колоній, фінікійські та карфагенські мореплавці почали виходити далеко за межі Середземного моря. Вони першими з народів Середземномор'я досягли берегів нинішньої Англії і тут купували цінне на той час олово. Шляхом обміну вони отримували на узбережжі Атлантичного океану бурштин, що доставлявся туди сухопутним шляхом з Прибалтики.

Карфагенські мореплавці, виходячи в океан через Гібралтарську протоку, яку вони називали "стовпами Мелькарта" (верховного бога Тіра), неодноразово плавали вздовж західного берега Африки. Опис однієї з подібних морських експедицій відомий у грецькому перекладі.

Користуючись допомогою єгиптян, іноді Ізраїля та Іудеї, фінікійські міста здійснювали морські подорожі не тільки на північний і південний захід, але й на менш доступний тоді південь. У цьому випадку фінікійські кораблі через Червоне море дійшли, очевидно, навіть до Індійського океану. Один з таких походів описано в Біблії, де розповідається про експедицію в багату на золото країну Офір, організовану Хірамом, царем Тіра, і Соломоном, царем Ізраїля.

Найбільш грандіозним заходом вважається морська експедиція фінікійців, яку вони здійснили за дорученням єгипетського фараона Нехо наприкінці VII ст. до н. е. Протягом трьох років вони обійшли Африку і по-

вернулися через “стовпи Мелькарта”, здійснивши цей похід більш ніж за дві тисячі років до Васко да Гама.

З другої половини VIII ст. до н. е. асирійське військо частіше почало добиратися до берегів Середземного моря, і, хоча економічне значення фінікійських міст зберігається, врешті-решт всі міста були змушені підкоритися Ассирії.

Наприкінці VII ст. до н. е. знову посилюлися Єгипет та Вавилонія, і фінікійські міста-держави потрапили в залежність від них. У другій половині VI ст. до н. е. Фінікія увійшла до складу Перської держави. При цьому фінікійські міста зберігали самоуправління і значення багатих центрів торгівлі. Фінікійський флот складав опору перської могутності на морі.

В елліністичну епоху Фінікія увійшла до складу Сирійської держави Селевкідів, а в 63 р. до н. е. стала римською провінцією. З часом фінікійці розчинилися серед населення Сирії.

Фінікійська культура зазнала значного впливу єгипетської, асиро-вавилонської, хеттської, грецької культур.

Найдавнішими пам'ятками фінікійської літератури є міфологічні тексти з Угарита, написи фінікійських царів. Власне літературні та історичні твори до нас не дійшли, хоча деякі пізніші автори посилаються на праці фінікія Санхотіатона.

У період еллінізму і римського панування у Фінікії була розвинута література грецькою мовою: з космогонії, теогонії, історичні твори Менандра, Дія (II – I ст. до н. е.), Феодота (I ст. до н. е.), Філона Біблського (I – II ст. до н. е.) та ін. Ці автори посилаються на “Тірські хроніки” та інші фінікійські твори.

Із фінікійської літератури, що розвивалась у Північній Африці, відомі твори флотоводців Ганнона і Гамількона про їхнє плавання в Атлантичному океані і праці Магона, присвячені раціональному веденню сільського господарства.

Найбільшим досягненням фінікійців було винайдення алфавітного письма. Фінікійські писарі довели відкриття єгиптян до логічного завершення. Як відомо, єгиптяни створили 24 приголосні знаки, але зберегли і сотні складів-знаків та знаків, що позначали цілі поняття. Наступний крок на шляху створення алфавітного письма був зроблений писарями гіксоських завойовників. Можливо, це вони на основі єгипетського ієрогліфічного письма створили перше алфавітне письмо із 26 знаків для приголосних – так зване “синайське письмо”, назване за місцем походження написів. Припускають, що це письмо походить від єгипетської ієрогліфіки. Алфавіт гіксоських писарів не встиг остаточно оформитись через нетривале існування гіксоської держави, але вплинув на створення алфавітного письма Південної Фінікії. На півночі ж, в Угариті, на тій самій основі створилося

письмо із 29 букв, пристосоване для написання клинописом на глиняних табличках.

Деякі вчені вважають, що фінікійське письмо могло розвиватися не на основі єгипетського, а на основі крито-мікенської або фінікійської складової писемності, пам'ятки якої дійшли до нас із міста Біблоса. Однак, у будь-якому випадку очевидним є одне: вперше саме фінікійці почали вживати чисто алфавітну систему письма. Недоліком фінікійського алфавіту було те, що він передавав лише приголосні звуки. Читалися фінікійські тексти не легко, проте користуватися семітською абеткою було значно простіше, ніж єгипетським, месопотамським чи хеттським письмом; її поява стала справжнім переворотом в історії писемності.

З часом північно-фінікійський алфавіт був витіснений південним, який складався з 22 букв і розповсюдився по всій країні. Від нього бере початок і грецький алфавіт, що видно із найдавніших форм грецьких букв, а також з того, що їхні деякі назви – семітського походження. Так, слово “алфавіт” містить у собі назви перших двох грецьких букв альфа і бета (у візантійській вимові – віта), які відповідають назвам перших двох фінікійських букв “алеф” і “бет”, що в західносемітських мовах означає “бик” та “дім”. В основі цих алфавітних знаків знаходилися більш давні знаки-малюнки. Більшість назв грецького алфавіту відповідає назвам фінікійських букв. Грецький та арамейський алфавіти є предками більшості сучасних алфавітних систем.

Значну роль у розвитку фінікійської культури відіграла наука. Розвиток мореплавства сприяв географічним та астрономічним дослідженням. Філософ із Сідона Мох вважався одним із основоположників атомістичного вчення. Карфагенянин Гасдрубал, що взяв собі в Греції ім'я Клітомаха, сина Діогнета, наприкінці II ст. до н. е. став керівником Академії в Афінах. Геродот вважав, що перший математик, фізик, астроном і філософ Фалес із Мілета був фінікійцем.

Вивченню релігійних вірувань фінікійців заважає не лише недостатня кількість джерел, але й те, що імена фінікійських богів були табуйовані, їх не можна було вимовляти. Відомо, що богом неба був Ел, що в перекладі означає “бог”, його дружина – Елат («богиня»).

Фінікійські міста мали власних богів-покровителів. Верховним богом Тира був Мелькарт («цар міста»), який вшановувався і за його межами як покровитель мореплавства. Бог бурі, грому, блискавки, дощу та родчості Ваал був покровителем Угарита, в якому вшановувалася і його дружина – Астарт, богиня кохання і родчості. Мешканці міста Берит своїм покровителем вважали Ешмуна, помираючого та воскресаючого бога рослинності, бога-цілителя, що міг воскрешати мертвих. В інших містах цього бога називали Адонісом (“Володар”). З ним пов'язаний міф про бога, що народився із пшеничного зерна, помер та після смерті попав у підземне царство, з якого

Його звільнила богиня родючості Астарта. У грецькій міфології культ Адоніса був пов'язаний з богинею Афродітою.

Фінікійські храми являли собою відкриту площадку, в центрі якої знаходився вівтар. Поряд із звичайними жертвоприношеннями (тварини, продукти землеробства) в культурах Фінікії досить довго зберігалися людські жертви. Античні автори не раз повідомляли про існуючий у фінікійців не людський ритуал принесення у жертву немовлят.

Всі фінікійські міста мали цвинтарі принесених у жертву немовлят. Такі кладовища чи, вірніше, ритуальні святилища називали тофетами. Знайдений у місті Моція тофет, завдяки своїй збереженості, вперше показав наймовірні масштаби жорстокого ритуалу. Були виявлені сотні амфор з обгорілими кістками немовлят у віці від кількох днів до кількох тижнів. Над захованими в землі гостродонними амфорами вивішувалися невеликі стели із зображеннями то Астарті, то чоловічої фігури у високій тіарі, то барана з місячним серпом над ним.

У кожній іншій країні культ богів не досягав такої лютості жорстокості, як у фінікійських містах. Недаремно ім'я фінікійського бога Молоха стало символом пожирателя людських життів. Проте існує думка, що це ім'я є перекрученим фінікійським словом "молх" – назва принесеної богу жертви.

Культура Стародавньої Палестини

Палестина – країна, що знаходиться між Єгиптом та Сирією, має різні природні умови. Родючі землі, гори, пустелі, вузька долина ріки Йордан, що впадає у мертве море – це все Палестина.

Стародавня Палестина охоплювала територію сучасного Ізраїлю, палестинських арабів та Йорданії. До кінця IV тис. до н. е. клімат Палестини був більш вологим, частина Західної низини була заболочена; Зайордання мало прекрасні пасовища; в долинах Йордану та його приток росли густі ліси. Територія країни була придатною для землеробства, яке і виникло тут у найдавніші часи – ще в період мезоліту або раннього неоліту. У післяльодовикову епоху клімат стає сушим, поступово щезають ліси і болота, біднішають степи. Густі ліси збереглися тільки в долині Йордану, що стала бар'єром між західною і східною частинами країни. На півночі Палестини височіли гори із засніженими вершинами, на півдні – починалася Сирійсько-Аравійська напівпустеля. Південне узбережжя Мертвого моря обрамляє пасмо пагорбів, серед яких внаслідок вивітрювання утворилися соляні стовпи, схожі своїми обрисами на людську постать. Існує думка, що саме вони послужили основою для біблійної легенди про перетворення Богом жінки Лота в соляний стовп. Із сировинних ресурсів Палестина мала глину та будівельний камінь. Природа, таким чином, виявилася скупюю на промислову сировину, натомість стимулювала торгівлю діяльність (через Палестину пролягали давні караванні шляхи).

Східне Середземномор'я (біблійна "країна Ханаан") було залюднене ще в палеоліті, а у VIII тис. до н. е. вже існували поселення семітських племен землеробів та скотарів. У XVIII – XVI ст. до н. е. Палестина стала центром розселення кочівників-гіксосів, що мігрували до Єгипту. Стародавні євреї осіли в Палестині в другій половині II тис. до н. е.

Етногенез євреїв досі остаточно не з'ясований. Донедавна переважала гіпотеза, за якою їхніми предками були племена хапіру, в назві яких вбачали архаїчну форму етноніму "євреї". Нині хапіру частіше вважають не етносом, а етнічно неоднорідною соціальною верствою, ізгоями-втікачами, рух яких нагадував втечу селян у козаки. Хапіру наймалися на службу до чужих володарів.

У другій половині XIII ст. до н. е. у південні області Східного Середземномор'я прийшли семіти, за кількома племенами яких закріпилося назва ха-ібри, що означала "ті, що прийшли з-за річки". Нині семітологи все більше схиляються до думки, що саме ха-ібри, а не хапіру були предками стародавніх євреїв, і від них виводять етнонім "євреї".

Етнічний склад стародавніх євреїв не був однорідним. Вони практикували змішані шлюби, що відображено у Старому Заповіті: "А ізраїлеві сини сиділи серед ханаєнина, хіттеянина, і амореянина, і перізеянина, і хіввеянина, і евусеянина. І вони брали їхніх дочок собі за жінок, а своїх дочок давали їхнім синам, та служили їхнім богам".

У XII ст. до н. е. на морській околиці Палестини, південніше Фінікії осіли двоє племен морських народів – філістимляни та чакара. Ці індоєвропейські племена заснували там союз п'яти міст (Гази, Аскалона, Аккарона, Гати та Ашдода). Етнонім «філістимлянин» стародавні євреї вимовляли як «пелиштим», що й дав назву країні – Палестина.

Сучасники неоднозначно характеризували стародавніх євреїв, які, на їхню думку, мали сварливу вдачу і погано ладили зі своїми сусідами. Невпинна боротьба за своє етнічне самозбереження в оточенні сильніших сусідів виробила в них сильне, щоб не сказати хворобливе почуття своєї етнічної винятковості. Це почуття перетворилося у стародавніх євреїв на релігійну категорію і посприяло збереженню у них рудиментів родоплемінного укладу. Євреї вважали себе особливим народом, божими обранцями й рішуче протиставляли себе всім іншим народам. Цей психологічний стереотип сприймався сусідніми народами як вияв безприкладного етнічного чванства, зарозумілості, і породжував у них юдофобію, причому іноді настільки сильну, що давньоєврейський історик Йосиф Флавій був змушений написати спеціальну працю, в якій він розвінчував антисемітські вигадки єгипетського жерця-історика Манефона, александрійського лінгвіста Апіона та інших тогочасних вчених.

Євреї були фанатично віддані своїм племінним звичаям і традиціям, особливо релігійним. Гекатей Абдерський запевняв, що їх неможливо було

позбавити їхніх релігійних переконань, за які вони “завжди ладні були йти на будь-які муки і навіть на люту смерть”. Стародавнє єврейство дуже ідеалізувало давнину, мріяло про повернення т. зв. золотого віку. Саме цією характерною рисою ментальності євреїв семітологи пояснюють феномен довголіття легендарних старозаповітних патріархів, кожен з яких нібито прожив кілька сотень років: оскільки ті давні часи були такими добрими й хорошими, то й люди жили довго.

Згідно із старозаповітною традицією, предки стародавніх євреїв до свого приходу в країну Ханаан нібито потрапили в Єгипет. Зрештою вони були змушені втікати з єгипетської неволі, бо фараони переобтяжували їх господарськими роботами. Організував цю втечу Мойсей, ім'я якого означає “вождь”. Через нього на горі Сінай Бог уклав з утікачами заповіт (угоду), порбіцавши їм притулок і свій захист, якщо вони надалі поклоняться йому.

Історики не впевнені, що до своєї міграції в Палестину євреї побували в Єгипті, оскільки єгипетські джерела жодним словом не згадують про перебування євреїв у цій країні та про їхню втечу звідти; археологи також не знайшли слідів перебування євреїв. Сама старозаповітна традиція висвітлює єгипетський полон євреїв дуже суперечливо. Тому історики вважають: якщо Єгипет і став тимчасовим притулком для євреїв, то лише для кількох племен. Історики ж церкви вважають цю старозаповітну оповідь цілком достовірною, хоча датують вихід по-різному: то кінцем XIII ст. до н. е. (роками царювання фараона Мернептаха, у пам'ятному написі якого є єдина давньоєгипетська згадка про Ізраїль), то ще серединою XV ст. до н. е. (за фараона Аменхотепа II).

До поселення в Палестині та утворення своєї держави старозаповітний союз дванадцяти ізраїльських племен складався з низки ворогуючих племінних груп, різних за своєю історичною долею. Плем'я Іуди, наприклад, було осілим родом ханаанейців, котре злилося з ізраїльським народом та стало схожим на нього набагато пізніше. Сам прихід цих кочівників-семітів у Палестину відбувся кількома хвилями. Перші племена (старозаповітні коліна), очоловані виборними вождями-суддями, потрапили в Зайорданнн майже без перешкод. Їм легко вдалося оволодіти Єрихоном, мури якого впали внаслідок землетрусу задовго до приходу туди стародавніх євреїв, а не від моторошних звуків їхніх труб. Проте інші коліна вже мусили брати Зайорданнн з боями. Першими прийшли в Палестину ізраїльські племена, тому вони поселилися в північних, землеробських областях, іудеям же дістався неземлеробський Південь.

Місцеві ханаанейці вчинили євреям стійкий опір, відображений у біблійному епосі про Самсона, Дебору та інших єврейських героїв. Характерно, що хоча євреї й громили ханаанейські міста, самих ханаанейців вони не винищували, а злилися з ними, бо вважали окремі ханаанейські племена

(моавітян, едомітян, аммонітян) своїми родичами. Мова ізраїльтян мала спільні корені з ханаанейською, що сприяло злиттю в одну народність завойовників і підкореного населення. З часом вплив більш культурного корінного населення Палестини на господарське життя кочівників, що завоювали їх, призвів до економічного розквіту країни.

Вперше єврейський союз під назвою Ізраїль згадується в одному з єгипетських написів (близько 1230 р. до н. е.), де названий при перерахуванні країн, що постраждали від нападу “народів моря”. На відміну від інших назв країн, Ізраїль визначається в цьому написі як народ, плем'я, а не як країна. Тому можна припустити, що давні ізраїльтяни ще залишалися кочівниками і не осідали в якомусь конкретному регіоні.

Утворення Ізраїльської держави прискорили зовнішні фактори. На межі XIII і XII ст. до н. е. вздовж узбережжя Середземного моря осіли філістимляни, що входили до “народів моря”. До того часу філістимляни вже знали залізну зброю, і тому були сильним ворогом для ізраїльських племен, які мали лише бронзову зброю. Філістимляни оволоділи укріпленими містами, з яких найбільш значним була Газа.

У другій половині XI ст. до н. е. військо філістимлян напало на сусідню область племені іудеїв. Були завойовані ряд фортець та міст, в тому числі і головне святилище Ізраїля – місто Силом. Запекла боротьба між євреями та філістимлянами за Палестину відображена у біблійній легенді про Давида та Голіафа.

Єврейські коліна нерідко конфліктували між собою, укладали одне проти одного політичні союзи, очоловані вождями-суддями. Однак спільні торгові інтереси та вороже оточення вимагали від них політичного об'єднання, яке й здійснилося в XI ст. до н. е. Першим царем всього Ізраїлю став Саул з племені веніамінітів, якого обрали на народних зборах близько 1020 р. до н. е. Цар Саул підкорив всі ізраїльські племена, в тому числі й іудеїв, що дало йому можливість неодноразово перемагати філістимлян. Невдовзі в одній із битв Саул загинув. Його відрізану голову вороги носили “по всій землі філістимлян”, а обезглавлене тіло вивісили на стіні міста Бей-Шеана. Відомо, що до загибелі Саула призвела зрада одного із його воєначальників із племені іудеїв Давида (біблійного переможця Голіафа).

Після смерті Саула почалися бунти, чим скористався Давид. Він мав підтримку незадоволеної частини знаті різних ізраїльських племен, особливо іудеїв та іудейського жрецтва. Давид стає наступним царем Ізраїлю. Давнє місто Єрусалим, завойоване Давидом 995 р. до н. е. і розташоване в межах території племені іудеїв, стає столицею. Давид приєднав до столиці гору Сіон і відтоді Єрусалим та Сіон (т. зв. місто Давида) стали духовним центром для основної маси єврейства.

Поступово Давид підкорив решту ханаанейських міст, а також поширив свою владу на зайорданські царства Едом, Моав, Аммон. Він створив

царську гвардію (з філістимлян і критян), чиновницький апарат, поділив і оподаткував населення (євреї відчували забобонний страх перед обліком людей та худоби, здатним нібито накликати біду). Щоб згуртувати свій народ, встановити в державі мир і злагоду, Давид поєднав із племінним єврейським культом Ягве місцеві ханаанейські культу, повернув до столиці викрадений в ізраїльських племен філістимлянами ковчег заповіту – дерев'яну скриню, в якій, за переконанням євреїв, поселився їхній бог. Значення релігії в політичному житті єврейських колін завдяки цій акції Давида ще більше зросло, відбувалося зрощення релігійної системи з державними структурами. За царювання Давида євреї монополізували посередницьку місію в торгівлі між Вавилоном та фінікійськими містами, Єгиптом і Малою Азією. Давід зберіг народне ополчення, однак розпочав формування професійного війська.

Після смерті Давида єврейський трон успадкував його молодший син Соломон, який у боротьбі за владу не зупинився перед убивством рідного брата. За царювання Соломона (965–926 рр. до н. е.) Ізраїльсько-Іудейське царство досягло вершини у своєму розвитку. Соломон спорудив навколо Єрусалима, Хацора, Мегіддо, Гезера та інших палестинських міст могутні мури, побудував у столиці величний царський палац і храм богу Ягве, куди помістив ковчег заповіту. З Біблії дізнаємося про колосальні пожертвування ізраїльтян на будівництво храму, що нині обраховуються у 5 млрд. доларів. Зовні храм вражав своєю величністю і масивністю, а всередині – багатством і розкішшю, нечуваними навіть у стародавньому світі. Всередині стіни, стеля, підлога були обшиті кедровим та кипарисовим деревом, що прикрашалося листовим золотом. Кожен цвях, яким воно прибивалося, теж був із золота. Золоті листи, в свою чергу, прикрашалися дорогоцінними каменями.

За царювання Соломона зріс міжнародний авторитет давньоєврейської держави. Соломон уклав вигідний союз з Єгиптом, одружившись з єгипетською принцесою й діставши за нею палестинське місто Гезер, відібране від філістимлян його тестем – фараоном Шешенком. Ізраїльсько-Іудейське царство, таким чином, дістало вихід до Середземного моря. Соломон завоював також сусіднє царство Едом.

Біблія зображує Соломона найбагатшим і наймудрішим зі смертних: «І став цар Соломон найбільшим від усіх земних царів щодо багатства та щодо мудрості. І вся земля хотіла бачити Соломона, щоб послухати його мудрості, що Бог дав у його серце». Проте історичний Соломон був далекий від такого ідеалу, адже мав властолюбну і легковажну вдачу. Він купався в розкошах, витрачав на власні потреби державні кошти, завів величезний гарем (700 жінок і 300 наложниць). Царське оточення складалося виключно із Соломонових родичів. Щоб прогодувати увесь цей натовп царських наближених, Соломон розділив державу на 12 провінцій, кожна з яких зобов'язана

була один місяць в рік утримувати царський двір і весь державний апарат. Своїх одноплемінників іудеїв він звільнив від цього податку.

У державі назрівало невдоволення правлінням Соломона. Традиційна напруженість у стосунках між ізраїльтянами та іудеями досягла критичної межі; ізраїльтяни, яких було у 2-3 рази (500-700 тис.) більше, ніж іудеїв, повстали. Соломон придушив цей виступ, а вождь повстанців Єровоам втік до Єгипту, сподіваючись з його допомогою відділити Ізраїль від Іудеї.

Після смерті Соломона на народних зборах царем був обраний його син Ровоам. У 926 р. до н. е. Єровоам при підтримці єгипетського фараона Шешенка почав війну проти царя Ровоама. Був захоплений Єрусалим і пограбований його головний храм. Після цього Ізраїль та Іудея, що протягом 80 років були єдиною державою, близько 925 р. до н. е. стали окремими державами. Політичним центром Іудейського царства залишився Єрусалим, столицею ж Ізраїльського царства спершу став Сіхем, а близько 875 р. до н. е. (за царювання Омрі) – Самарія. В обох єврейських державах збереглися закладені Давидом і Соломоном форми політичного управління, однак в Іудеї політична обстановка була порівняно стабільною, а в Ізраїлі характеризувалась певною хаотичністю. Так, якщо в Іудейському царстві безперервно царювала династія Давидидів, то за 230 років існування Ізраїльського царства там змінилося 9 династій, причому добра половина ізраїльських царів загинула насильницькою смертю.

Населена ізраїльтянами північна територія Палестини була зоною неіригаційного землеробства, а у гористій, напівпустельній Іудеї переважало скотарство. Стародавні євреї були також вправними ковалями, ювелірами, гончарами, ткачами. Особливо активно вони включилися у міжнародну торгівлю, на якій добре розумілися. Продавали євреї олію, парфуми, промислово деревину тощо, купували у сусідів (єгиптян, арабів, фінікійців, мешканців Месопотамії) золото, срібло, коштовні камені, слоновою кістку та інші предмети розкоші, що завжди були в ціні. Їхня торгівля була майже на всі сто відсотків посередницькою, а тому особливо прибутковою.

Господарські успіхи та фортифікаційне будівництво сприяли урбанізації Палестини. Єврейські міста здебільшого були невеликими (2-4 тис. мешканців). У столицях – Єрусалимі та Самарії – налічувалось по 10 тис. городян. Характерно, що в забудові іудейських міст майнові контрасти їхніх мешканців були менш помітними, аніж ізраїльських, що свідчило про соціально-економічне відставання Іудеї від Ізраїлю.

В Іудеї при владі залишалася династія нащадків Давида, що правили приблизно три з половиною століття – від Ровоама до Седекії (931-587 рр. до н. е.), а на півночі, в Ізраїлі, династії змінювалися. У 875 р. до н. е. воєначальник Омрі заснував найвпливовішу з усіх відомих династій, котра проіснувала близько 50 років. Саме при цій династії Ізраїль досяг свого

розквіту, і в асирійських анналах IX ст. до н. е. держава Ізраїль іменується “домом Омрі”.

У IX – VII ст. до н. е. в Ізраїлі та Іудеї відбувався активний процес розкладу общини, в результаті чого ці держави сформувалися як рабовласницькі. Земля в Ізраїлі належала цареві, храмам та общинам. Общинна земля не підлягала відчуженню за межі роду, всередині якого вона регулярно перерозподілялась шляхом жеребкування, що неминуче призводило до поземельного розшарування общинників. Поступово склалася велика земельна власність общинної верхівки.

У старовврейському суспільстві існувало кілька категорій рабів: вічні – з числа інородців-іновірців та тимчасові – з числа євреїв-одновірців, що потрапили у боргову кабалу. Існувала також категорія вільних, позбавлених земельної власності та громадянських прав чужинців (неєвреїв). Чужинці працювали в царсько-храмовому господарстві, жили з найму чи орендували землю.

З розвитком торгівлі і лихварства в Ізраїлі зростала кількість людей, відлучених від засобів виробництва. Навіть у більш відсталій Іудеї в VII ст. до н. е. біднота часто була жертвою лихварів. З поступовим розвитком боргового рабства, зростанням грошового обігу відбуваються серйозні соціальні зміни. Об’єктивно розкрити характер цих змін вчені не мають змоги, оскільки відомо про них виключно із жрецької літератури, що дістала пізнішу відповідну обробку. Ці джерела містять відомості про рух, що очолювався так званими пророками. Рух цей був пов’язаний з боротьбою всередині жрецьких угруповань, але відобразив і більш суттєві протиріччя в тодішньому суспільстві.

Жерці були тісно пов’язані із знаттю: відомо, що жерці Ягве склали корпорацію, збільшуючи свою чисельність за рахунок вихідців із певних знатних родів, були значною опорою царської влади. Культ інших божеств теж був привілеєм окремих знатних родів – переважно із числа місцевої знаті, що протиставлялась служилій знаті Єрусалима. З давніх часів в релігійному житті народів Стародавньої Палестини, Фінікії, Сирії особливу роль відігравали служителі культу, які, подібно до шаманів, доводили себе до екстазу, передракаючи майбутнє або здійснюючи заклинання. Коли в класовому суспільстві появилася офіційне жрецтво, такі пророки не щезли, суперничаючи із жерцями в своєму впливові на народ.

Вже в першій половині I тис. до н. е. в Палестині під назвою “пророки” (набі) виступили релігійно-політичні проповідники, котрі в своїх проповідях часто вдавалися до чаклунських дій. Іноді пророки, що мали зв’язки з тими чи іншими культурами, утворювали різні союзи. Особливий вплив мали пророки, зв’язані з культом Ягве. Вони відкрито виступали проти розмаїття культів, на які спиралася місцева родова знать. Дії пророків були проявом ідеологічної боротьби різних жрецьких угруповань панівного кла-

су. В їхніх виступах виразно проявлялися суспільно-політичні мотиви, оскільки пророки боролися з культурами, які підтримували ті чи інші ворожі знатні роди.

У VIII ст. до н. е. пророки в своїх усних та письмових проповідях осуджуючи культу божеств, що суперничали з Ягве, одночасно виступали проти занепаду благочестя, в зв’язку з чим вони засуджували хижацьке насилля та лихварство знаті. Всі біди та нещастя народу, переконували вони, від того, що люди відступають від божественних приписів. Пророки передракали країні загибель від завойовників, загроза яких видавалася ними за гнів бога Ягве, невдоволеного недостатнім вшануванням його культу. Будь-яке невдоволення з боку народу пророкам вдавалося погасити релігійними проповідями, зберігаючи при цьому владу панівного класу, втішаючи людей звісткою про майбутній прихід царя – “месії”, “помазаника Ягве”.

Найдавніше записане пророцтво належить Амосові, що жив у VIII ст. до н. е. в Ізраїлі, за царя Єровоама II. Тоді царству загрожувала Ассирія та ще більших розмірів досягло закабалення вільних селян. Чередник і збирач податків Амос почав засуджувати й попереджувати про наближення катастрофи, бо “вони праведника продають за гроші й бідного за пару сандалів”. “Я не був пророком, і не був я сином пророка”, – каже Амос, заперечуючи свою приналежність до професійної спілки, проте наполягаючи водночас, що бог промовляє його вустами. Амос закликав повернутися до племінного братерства, що було зруйноване царем Соломоном.

Старовврейські пророки мріяли про справедливе суспільство, в якому запанують мир і злагода, євреї нізачо не нашкодять єврею, а “вовк та віця, – говорив Ісайя, – будуть пастися разом, і лев буде їсти соломку, немов та худоба... вони не чинитимуть зла...” Самі люди, на думку пророків, таке суспільство не можуть створити, його їм подарує бог. Зробить він це лише в тому випадку, якщо євреї зречуться язичництва й перейдуть до монотеїзму. При цьому вони закликали й інші народи до загального миру та злагоди, “перекувати мечі свої на лемеші, а списи свої – на серпи”, але будувати світ без воєн і насильства слід лише після того, як євреї “полетять на плечах філістимлян до моря, пограбують гуртом синів сходу, на Едома й Моава вони накладуть свою руку і діти Аммона їх слухати будуть”.

Політична катастрофа 586 р. до н. е. (знищення Навуходоносором II Єрусалима та “вавилонський полон” євреїв) та ряд інших причин призвели у VI – V ст. до н. е. до згасання громадсько-політичного руху пророків. Вчені вважають, що саме рухові пророків євреї завдячують своїм етнічним самозбереженням. Якщо серед усіх дрібних держав Стародавньої Азії лише царствам Іудеї та Самарії випала краща доля, то причину цього слід шукати саме в пророках.

Перед загрозою асирійського вторгнення чисельність воїнів ополчення Ізраїлю скорочувалася, оскільки все більше людей за борги ставали ра-

бами чи поденниками. У 722 р. до н. е. після падіння Самарії Ізраїль перестав існувати; десятки тисяч людей асирійці забрали в полон, а на їхнє місце поселили полонених з інших країн, які почали називатися самаритянами. Повернувшись з полону, іудеї ніколи не визнавали їх за своїх. І в часи Ісуса між іудеями та самаритянами залишались неприязні стосунки. Тому жінка і питала в Ісуса: “Як Ти, будучи Іудеєм, просиш пити у мене, самаритянки?” Ще й донині самаритяни живуть на Близькому Сході у м. Наблусі. Їхня чисельність – кількості людей. Щороку вони святкують свою Пасху і вважають, що лише П’ятикнижжя є істинно натхненним Богом, а решта книг Старого Заповіту – звичайні історичні документи.

Іудея встояла перед асирійцями завдяки прийняттю закону про обмеження боргової кабали. “Коли буде проданий тобі брат твій єврей або єврейка, то буде служити тобі шість літ, а сьомого року відпустиш його вільним від себе, не відпустиш його порожньо, – конче наділи його з худоби своєї дрібної, і з току свого, і з кадки чавила свого, – чим поблагословив тебе Господь, Бог твій, те даси йому”. Друга постанова іудейського законодавства проголошувала: “Коли збідніє, у тебе брат твій і проданий буде тобі, то не накладай на нього роботи раба, – він повинен бути у тебе як найманець, як поселенець”.

Приблизно 688 р. до н. е. асирійський цар Сінаххеріб вдруге напав на Іудею. Досі точно невідомо, що саме призвело до поразки асирійців. При розкопках Лакіша виявлена величезна братська могила, в яку були звалені більш ніж 1,5 тис. врупів. Вчені припускають, що в асирійському війську поширилась якась епідемія.

Закони про обмеження боргової кабали лише на деякий час стримали прояви невдоволення народу, тому 622 р. до н. е. прийнято нове законодавство, так зване “Другозаконня” (останню книгу “П’ятикнижжя”), яке начебто походило з глибокої давнини – від легендарного пророка і вождя ізраїльтян періоду їх кочового життя – Мойсея. При реставрації Єрусалимського храму була інсценована знахідка древнього тексту цих законів.

Спираючись на “Другозаконня”, цар Йосія при підтримці єрусалимського жрецтва Ягве та пророків позакривав в Іудеї всі периферійні храми і утвердив єдиний культ в країні – культ бога Ягве з центром у Єрусалимі. За допомогою такої рішучої централізації культу Йосія сподівався зміцнити свою владу й відновити володарювання Давидидів у всій Палестині. Проте досягти соціального миру й злагоди Йосія не зміг. Давньоєврейський історик Йосиф Флавій з гіркотою повідомляв, що євреї намагалися “перевершити один одного в нечестивих учинках перед богом і в несправедливостях проти ближніх. Сильні гнобили простий люд, а народна маса намагалася вигубити сильних; ті рвалися до влади, а ці вдавалися до насилля й грабували заможних”.

Після занепаду Ассирії наприкінці VII ст. до н. е. Вавилонія починає завойовувати асирійські володіння в Передній Азії, суперничаючи при цьому з Єгиптом. У 609 р. до н. е. у битві з єгипетським військом загинув Йосія, і єгиптяни ненадовго закріпилися в Палестині. Проте 605 р. до н. е. єгиптян вщент розгромила під Каркемишем вавилонська армія. Іудея стала колонією Нововавилонського царства. Коли цар Іоакім повстав проти Вавилонії, то вавилонський цар Навуходоносор II захопив Єрусалим і пограбував його. Іоакіма він стратив, а царем Іудеї призначив Седекію. Близько 10 тис. іудеїв Навуходоносор переселив до Вавилонії, частина ж євреїв подалася до Єгипту.

Вавилонський полон євреїв, що тривав майже півстоліття, започаткував, таким чином, єврейську діаспору. Біблія так описує цей перший акт єврейської трагедії: “І повиводив він (Навуходоносор II) увесь Єрусалим і всіх князів, і всіх лицарів військових, – десять тисяч пішло до неволі, – і всіх теслів та ковалів. Не позоставив нікого, окрім нужденного народу краю ... і всіх військових, сім тисяч, і теслів та ковалів тисячу, усіх лицарів, що займалися війною, – вивів їх вавилонський цар у неволю до Вавилону”.

Іудейська знать розпочала підготовку до нової війни, сподіваючись на допомогу Єгипту. 586 р. до н. е. після розгрому іудейських військ, вавилонський цар Навуходоносор II оточив Єрусалим, населення якого було змушене здатися. Мури Єрусалима за наказом Навуходоносора II було зрито, а храм Ягве – символ єврейської державності – зруйновано. Синів царя Седекії зарізали у нього на очах, а “самого Седекію було осліплено, закуто в кайдани та відведено у Вавилон”. Частина населення (близько 40 тис.) теж була виведена до Вавилону, інша – втекла до Єгипту; була знищена єрусалимська святиня бога Ягве. Так припинило своє існування Іудейське царство.

Після завоювання 539 р. до н. е. Вавилону Кіром II, ізраїльтяни повернулися на батьківщину. Перси дозволили їм відбудувати Єрусалим і відновити свою релігійну общину. Розпад імперії Александра Македонського дав можливість Ізраїлю бути фактично незалежною країною (приблизно 165–63 рр. до н. е.). У 63 р. до н. е. військо римського полководця Помпея увійшло в Єрусалим і Римська держава розширилася за рахунок нової провінції – Іудеї.

За часів царя Ірода I Великого (37–4 рр. до н. е.) Єрусалимський храм, що був відбудований після повернення з вавилонського полону, досяг нового розквіту. Йосиф Флавій залишив такий опис храму: “Храм блищав так яскраво, відбиваючи сонячні промені, що ніхто не міг дивитися на нього. А на віддалі він виглядав, наче сліпуча біла гірська вершина. Тераси храму складалися з величезних гранітних брил до 20 метрів шириною. Ці кам’яні брили були ретельно підігнані одна до одної з тим, щоб їх не зсунув навіть землетрус. Місцями вони підносились суцільною стіною до 150 метрів зав-

вишки. Стіна закінчувалася подвійною колонадою, яка оточувала храмовий двір для неєвреїв. Від нього піднімалися сходи до дев'яти золотих і срібних брам. Вони вели у двори для жінок та чоловіків-іудеїв. Над ними розташовувався двір для священників, а ще вище підносився 50-метровий фасад власне храму. Всі споруди були прикрашені білим мармуром і золотом, і, навіть шпичаки на даху храму, зроблені спеціально, щоб голуби не сідали на нього, були золотими”.

Під час іудейської війни Єрусалимський храм був знову зруйнований 70 р. н. е. Сьогодні про нього нагадує лише частина західної стіни, що оточувала гору, на вершині якої стояв храм. Вона складається з великих кам'яних монолітів, має довжину 156 метрів і дістала назву “стіни плачу”. У 323 р. н. е. Іудея увійшла до складу Східної Римської імперії – Візантії, а із 636 р. в історії Палестини почався ісламський період, що триває понині.

Культура Ізраїлю мала багато спільного із ханаанейською. Це очевидно з характеру його мистецтва, що знаходилося під сильним впливом Єгипту; твори іудейських та ізраїльських майстрів в цьому відношенні мають лише незначні відмінності від творів фінікійського мистецтва.

На ізраїльську літературу значною мірою вплинула єгипетська, вавилонська, фінікійська. Час появи в ізраїльтян писемності невідомий; IX ст. до н. е. датуються найдавніші єврейські написи, зроблені алфавітом, що нічим не відрізнявся від фінікійського. Ізраїльську та іудейську літературу ми знаємо лише в тому переробленому вигляді, в якому ряд її авторів увійшов до складу Біблії. Відомо, що її культові піснеспіви (псалми) схожі на аналогічні вавилонські твори, що деякі повчання мають подібні і значно давніші аналоги в єгипетській літературі. Міфи про створення богом світу із хаосу за шість днів, про блаженство перших людей та їхнє гріхопадіння; про всесвітній потоп і врятування Ноя в ковчезі також мають аналоги у вавилонській та шумерській літературі. Очевидно, це частково більш ранні семітські міфи, а частково – запозичення у вавилонян. У літературах більш розвинутих країн Стародавнього Сходу “пророцькі” поетичні промови мають свої прототипи.

Стосовно образної мови ізраїльської поезії, то вона стилістично споріднена з поезією інших країн Сходу, чого не скажеш щодо художньої прози, яка має ряд дуже характерних відмінностей, що дозволяє говорити про її оригінальність. Особливо це проявляється в легендарних та історичних оповідях, що вирізняються живою динамікою опису. Серед них – героїчні оповіді про Дебору, яка очолила боротьбу ізраїльських племен з ханаанейцями, про могутнього Самсона, який запросто нищив осялячою щелепою тисячі ворогів, однак виявився безсилим перед підступністю своєї коханки – Даліли.

Дуже давнє походження має єврейська любовна лірика, справжнім шедевром якої вважають “Пісню пісень”. Ця літературна пам'ятка, що також

включена до Старого Заповіту і окремі сюжети якої відлунують первісною еротикою, вражає ширістю почуттів, безпосередністю, художньою досконалістю:

Встань, моя мила, прекрасна, вийди,
бо минула зима,
зливи скінчилися і відійшли,
квітами земля процвіла,
час пташиних пісень настав,
голос горлиці чутно в нашім краю,
наливаються смокви на смоківниці,
виноградна лоза духмяніє, –
встань, моя мила, прекрасна, вийди!
Моя горлице в гірській ущелині,
під сховом уступів, –
Дай побачити лице твоє,
дай почути твій голос,
Бо голос твій милий,
лице твоє прекрасне !

Кохання між юнаком та дівчиною подається в “Пісні пісень” як найбільша цінність:

І не можуть великі води погасити кохання,
річкам його не затопити, –
Хто ціною статку свого захоче кохання купити,
той зневажений буде.

Звичайно, стародавні легенди та міфи, чисельні пам'ятки історичної та художньої літератури пізніше були перероблені в інтересах єрусалимських рабовласників, з багатьма вставками та доповненнями, що спотворили первісний вигляд цих творів. Літературні твори дійшли до наших часів у складі Біблії, тобто в тенденційній релігійній обробці.

У перший період свого розселення на території Палестини ізраїльтяни порівняно з ханаанеями були на нижчому культурному рівні. Тому загальний характер ханаанейської культури ними був сприйнятий, тим більше, що за своїм походженням та мові вони були близькі до ханаанеїв. Багато культів у них були спільними; поклоніння деревам, кам'яним стовпам тощо, теж було характерним для обох народів. Але була одна особливість релігійних вірувань ізраїльтян: поряд з іншими божествами існував спільний бог всього ізраїльського племінного союзу – Ягве (“Суший”), походження якого дискутується в науці.

Спочатку Ягве – один з багатьох богів, про що свідчить Старий Заповіт. У книзі “Вихід” говориться: “Хто подібний до Тебе серед богів, Ягве, хто подібний до Тебе, чудовий серед найсвятіших!” У людському уявленні Ягве постає як бог бурі, грому, блискавки; він їздить на хмарах та на конях.

Євреї довго залишалися язичниками й формували свої релігійні уявлення в руслі загальносемітського релігійно-міфологічного світогляду. Так, вони сповідували культу Ела, якого вважали верховним божеством, Ашторет (Астарту) – богині кохання й родчості, землеробського бога Баала, вмираючого й воскресаючого бога Таммуза.

Важливе місце в їхній культовій практиці посідав ритуал священного шлюбу, що супроводжувався дикими оргіями. Своїм богам вони приносили жертви, в тому числі і людські. У некрополі стародавнього Гезера (сучасний Тель-Джезер) археологи виявили сліди ритуальних дитячих поховань (дітей живими втискували в глики з вузькою шийкою). Серед ізраїльтян існував давній звичай обрізання, який, мабуть, був пов'язаний з розповсюдженням у більшості первісних племен обрядом посвячення хлопчиків у члени родової общини. Цей звичай існував і серед інших народів Сходу, але в подальшому обрізання стало зовнішньою ознакою належності до іудейської релігійної громади.

Отже, ізраїльтяни не були прихильниками єдинобожжя аж до оформлення догматів іудаїзму. Релігійні вірування Ізраїлю та Іудеї не складали певної системи і мали небагато відмінностей від вірувань інших народів Передньої Азії. Умови ж історичного розвитку Ізраїлю та Іудеї сприяли зростанню значення та впливу культу бога Ягве на противагу іншим культурам. Під впливом пророка Ісайї у “Другозаконні” було заборонено поклоніння ідолам та інші ханаанейські культури; ліквідовано сакральну проституцію. Вшанування Ягве зосередилось у Єрусалимі, а місцеві святилища зруйновано. Деякі вчені вважають, що монотеїзм переміг завдяки злиттю двох культів – Ягве та Ела. Ягве перебрав собі риси Ела, внаслідок чого виник узагальнюючий образ Ягве-Елохіма (“Ягве-Бог”). Особливо владно іудаїстське єдинобожжя заявило про себе після вавилонського полону. Серед частини іудеїв, що були переселені до Вавилонії, сформувався релігійно-політичний рух, який пов'язувався з традицією пророків. У середині VI ст. до н. е. видатним діячем цього руху був Єзекіїль (Іехезкіель) – представник єрусалимської знаті.

У своєму вченні Єзекіїль виділяв основні риси майбутньої Іудейської держави. Вона уявлялася ним як міцне єдине царство, керувати яким мали єрусалимські жерці на чолі з “месією” – нащадком династії Давида. Центром держави має бути Єрусалим з головним храмом Ягве; повноправними людьми повинні бути лише шанувальники культу Ягве. Існування всіх інших культів виключалося, в іншому разі мало бути жорстоке покарання.

Ці ідеї отримали подальший розвиток і були пристосовані до умов, що склалися на той час в Передній Азії. Держава Ягве мала стати самоуправною теократичною храмово-міською общиною за зразком общин, які вже існували у Вавилонії, – привілейованою організацією рабовласників. Така

система організації була опорою влади тієї держави, до складу якої вони входили.

У 539 р. до н. е. перський цар Кір оволодів Вавилонським царством. Він дав дозвіл на відбудову Єрусалима. Кілька тисяч нащадків переселених вавилонянами іудеїв протягом VI – V ст. до н. е. окремими групами повернулися до Єрусалима. Багато хто з них прихопив з собою рабів. Нова храмова община була звільнена від податків і повинностей, а на будівництво міста і нового храму надавали кошти навіть із доходів сирійсько-палестинської провінції. Членам общини дозволялося жити за створеними ними ж законами, а храму – збирати з цієї общини певні податки. Місцеве населення на території, що підпорядковувалась общині, було повністю залежним від неї. На користь общині воно обкладалося податками, повинностями та іншими поборами.

Обґрунтування такого становища підкореного населення полягало в тому, що вони не належали до числа “правовірних” і тому не могли бути повноправними громадянами. Тому ізоляція членів общини “праведних” прибічників Ягве від навколишнього люду повинна була бути закріплена правовими законами, релігійними заборонами та обмеженнями. Створення такої привілейованої храмово-міської общини викликало гостре невдоволення у всього населення Палестини, що складалося із корінних іудеїв та ізраїльтян і нащадків тих племен і народів, що були переселені сюди асирійськими та вавилонськими царями.

Єрусалимська община поступово здійснювала ізоляцію в правовому і релігійному відношенні членів своєї общини від зовнішнього світу. Здійснював цю ізоляцію прибулий в ті часи від перського двору жрець Езра. Він встановив строге правило, що забороняло членам даної общини шлюби поза нею. Езра добився навіть розірвання шлюбів, вже укладених з іноземцями.

До появи Езри був остаточно встановлений текст приписуваного божественному навчованню закону (Тори), що вважався написаним міфічним Мойсеєм, куди і ввійшли міфи та легенди, визнані жрецтвом Ягве “правовірними”, а також правові та обрядові приписи й укази, оголошені обов'язковими для членів общини. Будь-який відступ від духу і букви Тори і тим більше вшанування інших богів, окрім Ягве, і навіть просте визнання існування таких богів були оголошені несумісними з перебуванням в общині. Це каралося не тільки вигнанням з общини, але й влаштовувалися суди. Бог Ягве тепер дістав характер небесної подобі царя Перської держави, до складу якої входила єрусалимська община. Ягве почав висуватися в якості всезагального бога як єдина паралель єдиному цареві Азії, який претендував на те, щоб стати царем світу.

Період перського панування (539 р. – кінець IV ст. до н. е.) став часом оформлення догматичної релігії іудаїзму. З метою проповіді цієї релігії була

перероблена давня іудейсько-ізраїльська література, а також оформлений канон Біблії або Старий Заповіт (у євреїв – Танах). До цього часу відносяться промови пізніх пророків, що пов'язані з відбудовою Єрусалиму, а також історичні книги, що приписуються організаторам єрусалимської общини Езрі та Неемії (Нехемії). Події в цих книгах викладаються з точки зору єрусалимського жрецтва; в них наводяться справжні документи перської адміністрації.

Пізніше здійснено відбір різноманітних, успадкованих від періоду царств, і нових літературних та історичних творів, а також певних промов пророків, що відповідали завданням та характеру нового вчення або могли бути до нього пристосовані після відповідної обробки (“Писання” та “Пророки”). Вони були оголошені священними, такими, що не підлягають сумнівам та обговоренню. Будь-яка інша літературна творчість засуджувалася.

Синагога (“зібрання”, “сходка”), що відіграє в житті євреїв таку важливу роль, очевидно, виникла під час вавилонського полону. Не маючи можливості ходити до храму на богослужіння, євреї збиралися в будинках для прославляння бога, настановлення в законах та спільної молитви. Починаючи з III ст. до н. е., свідчить Біблія, в кожному іудейському місті була своя синагога. Синагоги було свого роду сховищем старозаповітних текстів; у них починали свої проповіді євангелісти та перші християни.

Таким чином, діяльність вищої касты керівників полонених іудеїв, а також верховної влади єрусалимської общини привела вперше в Передній Азії до створення і впровадження релігійних догматів, обґрунтованих на писаному релігійному законі. Ці догмати проголошували різко негативне ставлення до всіх інших релігійних вірувань. Велика увага в них приділяється дотриманню букви закону обтяжливих обрядів та заборон. Ця релігія отримала назву іудаїзму. Вважалося, що прибічники іудаїзму незалежно від того, де вони проживали в даний час, склали єдину релігійну громаду і підкорялися лише її догматам. Політичною формою цієї громади була єрусалимська община, що складалася із визначних родів та керувалася радою із числа верхівки міської знаті і жрецтва; ця рада вважалася також хранителем релігійного закону.

Ідеологи іудаїзму прищеплювали своїм прихильникам віру в майбутнього спасителя – месію. З появою вчення про месію народилася ідея про прихід царства божого на землі, про кінець світу, воскресіння мертвих і посмертну відплату по ділах людини. Подальше оформлення догматів іудаїзму призвело до виникнення ряду течій: стійких у релігійній ортодоксії саддукеїв, демагогів, книжників, прихильників показної набожності – фарисеїв, adeptів подвижництва й аскетизму, ворогів обрядовості – есеїв. Вчення іудаїзму не лише максимально відповідало інтересам панівного класу, але й

уміло використовувало в цих інтересах настрої населення. Воно сприяло також в різних історичних умовах відокремленості євреїв від інших народів.

Однак, попри ревну охорону іудейських догматів, все-таки відбулося взаємопроникнення іудаїзму та християнства. Канонічні книги Біблії (“Закон”, “Писання”, “Пророки”) під назвою Старого Заповіту цілком увійшли до християнського Святого писма. Біблія є зібранням деяких творів давньоєврейської літератури, правових, обрядово-релігійних та історичних писань, спеціально відібраних та перероблених жрецтвом, “книжниками” з метою утвердження і пропаганди вчення іудаїзму.

У XVIII – XIX ст. вчені встановили, що так звана Тора (за традицією вона поділяється на п'ять книг і тому називається також “П'ятикнижжям”) і, прилегли до неї “Писання” історичного змісту складаються із чотирьох джерел, що не співпадають з традиційним поділом Біблії на книги. Ці джерела були використані укладачами неоднаковою мірою в різних частинах “П'ятикнижжя” та “Писань”. До таких джерел відносяться “Ягвист” та “Елохист”, що називаються так умовно, за вживанням автором тієї чи іншої назви або позначення для ізраїльського божества (Ягве або Елохим), збірники легенд та історичних переказів періоду роз'єднаних царств; “Другозаконня” – обробка законодавства, що було сформоване при Йосії, та “Жрецький кодекс” – результат релігійно-політичної літературної діяльності, в основному часів вавилонського полону. Крім того, до тексту увійшли окремі фольклорні та інші уривки (воєнні пісні, перекази епосу), найдавнішою з яких є “Пісня Дебори” в “Книзі суддів” (кінець XII – початок XI ст. до н. е.).

Біблія містить також ретельно відібрані віршовані збірники промов, виголошені пророками (VIII – III ст. до н. е.), новелістичні твори, афоризми, збірник різночасових культових піснеспівів (“Псалми Давида”), релігійно-філософські та інші твори різних часів (найпізніші – III ст. до н. е.). Видатними філософськими творами, що увійшли до Біблії, є “Книга Іова” та “Книга Екклезіаста”. “Книга Іова” розповідає про “страшний досвід суперечки людини з Богом, досвід самотності серед людей і розладу з самим собою”, а “Книга Екклесіаста” проповідує думку про неможливість пізнати світ, який визначається як марний і безцільний коловорот; “Марнота марнот: усе марнота... Що було, те саме і буде, і нема нічого нового під сонцем”. Нікчемною марнотою “Книга Екклесіаста” називає навіть потяг до знань, адже “з великої мудрості постає й велика скорбота, і той, хто множить знання, примножує печаль... разом з дурнем і про мудрого не згадають повік”.

Дослідникам Біблії ще багато потрібно зробити, щоб розібратися в чисельних нашаруваннях текстів, дати їм наукове тлумачення. Їхнє завдання ускладнюють доповнення, внесені численними редакторами, тлумачами, компіляторами та переписувачами.

Вершиною дослідження Біблії є вивчення її історичного підгрунтя. У середині XIX ст. настала епоха великих археологічних відкриттів, що підтвердила істинність ряду історичних фактів, згадуваних у Біблії. При розкопках віднайдено величезну кількість писемних документів, буквально цілі величезні бібліотеки та архіви. У 1901 р. в Сузах знайдено кодекс законів вавилонського царя Хаммурапі (II тис. до н. е.); цей кодекс, як виявилося, був джерелом деяких законодавчих установок “П’ятикнижжя”. У Палестині археологічні розкопки виявили багато міст, назви яких раніше знали лише із Біблії. В їхніх руїнах знайдені докази загарбницької політики Ісуса Навина, рештки будівель часів Саула, Давида і Соломона, а також сліди спустошливих вторгнень арамейців, асирійців та халдеїв (вавилонян).

Ізраїльський народ, як і будь-який інший, не міг жити в повній культурній та побутовій ізоляції, особливо зважаючи на те, що він був молодим народом порівняно з сусідніми стародавніми, зрілими цивілізаціями. Було встановлено тісний зв’язок між звичаями, законодавством та релігією. Наприклад, десять заповідей та закони Мойсея склалися під впливом месопотамського законодавства; історія створення світу, переказ про потоп та ін. запозичені із вавилонської міфології; навіть вся есхатологія пророків (картини страшного суду, загробного життя, раю та пекла, ангелів та сатани), – все це взято із чужих джерел. Отже, всі християнські релігійні концепції на кілька століть старші за Біблію, з якої ми їх почерпнули.

Зміст Біблії так само багатий, як багате саме життя. Навіть важко повірити, що цей калейдоскоп переказів, повних пластичного колориту, а також людських образів із плоті та крові, міг виникнути в такому віддаленому минулому і проіснувати до наших днів.

Культура Стародавнього Ірану

У IX ст. до н. е. Іранське нагір’я заселили індоєвропейські племена мідійців та персів, які були творцями самобутньої культури Перської імперії або держави Ахеменідів. Це державне утворення виникло порівняно пізно й проіснувало лише два століття, проте вироблені в ньому соціально-економічні й політичні інститути та культурні традиції залишили глибокий слід у світовій історії.

Природно-кліматичні умови визначили оазисний характер життя в країні, його відносну замкнутість у межах племені чи географічного регіону, слабкий зв’язок із довколишнім світом. Разом з тим, країну перетинали давні торгові шляхи, які з’єднували прикаспійський регіон з узбережжям Перської затоки та вели в долину Тігру, Індію, Закавказзя і Середню Азію.

Стародавні іранці, за повідомленнями античних авторів, були дещо сентиментальними, хоча при цьому жорстоко поводитися із хворими та каліками. Геродот запевняв, що в їхній свідомості міцно укоренився зоро-

астрійський культ правди: обманювати в них вважалося найбільшою ганьбою. Персам не були властиві зарозумілість, етнічне чванство, вони легко запозичували чужі звичаї й традиції особливо полюбляли чужоземні розваги. Понад усе вони цінували відвагу у бою та багатодітність у сім’ї.

Близько 800 р. до н. е. перси відокремилися від мідійців і поступово перемістилися на південний схід. Вони захопили територію Еламу (від Суз до Перської затоки), яку перси почали називати Хужою, завдяки чому виникла сучасна назва провінції Хузістан. Перси на той час об’єднувалися у племінний союз, очолюваний вождями з роду Ахеменідів. Представник цього роду Кір I у середині VII ст. до н. е. став володарем області Парсумаш і відіслав свого сина заложником до асирійської столиці Ніневії.

Асирійська експансія послужила стимулом для об’єднання дрібних лідійських князівств у сильну державу. 672 р. до н. е. мідійці повстали проти асирійського панування і добилися незалежності. Проте 653 р. до н. е. Мідією завладіли скіфи, що були союзниками асирійців. Через 28 років лідійський цар Кіаксар визволив країну, об’єднав усі племена в єдину державу, столицею якої стало місто Екбатана (сучасний Хамадан). Кіаксар допоміг вавилонцям розгромити Ассирію, захопивши при цьому частину її території та східний регіон Малої Азії. Територія Лідійської держави розширилась за рахунок Персії, Парфії, Гірканії, Вірменії, Скіфського царства, Урарту.

585 р. до н. е. Кіаксар помер і трон перейшов до його сина Астіага – останнього мідійського царя. Проти Мідії несподівано повстали перси і завоювали її. Вчені вважають, що у VII – першій половині VI ст. до н. е. Мідія була осередком іранської культури, а пізніше мідійська культура стала основою культурного розвитку персів.

Засновником Перської імперії був цар Кір II (558 – 530 рр. до н. е.), який створив сильну армію, що вербувалась, в основному, із вільних общинників. Давньоперською мовою військо називалося “кара”. “Кара” означало також “народ”. У цьому проявлялася особливість суспільного ладу Персеїди, яка зберігала ще, подібно іншим областям Давнього Ірану, пережитки общинних порядків.

Держава Кіра II поглинула колишніх васалів Мідії, східноіранські, середньоазіатські території, Вавилонію, після чого владу персів добровільно визнали Фінікія, Сирія та Палестина.

Оволодівши Вавилоном, перський цар почав підготовку до наступу на Єгипет, – останній із великих країн, що входили до складу Асирійської держави. З цією метою він повернув на батьківщину іудеїв та фінікійців, які знаходилися у Вавилонському полоні з часів походу Навуходоносора II. Він дозволив іудеям відбудувати Єрусалим, якому надав автономію. Цим Іудея перетворювалась на зручний плацдарм для наступу на Єгипет. Поверненням

полонених фінікійців Кір розраховував на допомогу флотом фінікійських міст-держав.

Забезпечуючи східні кордони від нападів кочівників, Кір в одній із битв загинув. Це сталося 530 р. до н. е. Влада перейшла до його сина Камбіса (по-перськи – Камбуджія). Камбіс продовжив політику свого батька. У 525 р. до н. е. перська армія при підтримці фінікійського флоту, кораблів грецького острова Самос, арабських кочівників рушила в похід на Єгипет. Зрада єгипетської знаті і жрецтва забезпечила персам швидку перемогу. Камбіс проголосив себе єгипетським фараоном, започаткувавши XXVII династію.

Похід Камбіса на Карфаген через Лівійську пустелю закінчився повною катастрофою. Перське військо загинуло в дорозі під час піщаної бурі. Невдало закінчився і похід на Ефіопське царство. Армія Камбіса відступила, зазнавши великих втрат, як від спеки і спраги, так і внаслідок опору ефіопів. У результаті цієї поразки з'явилися чутки про загибель перського царя. Окрім бунтів та повстань, наслідком цих чуток було і те, що на молодшого брата Камбіса Бардію почали дивитися, як на царя. Тому Камбіс наказав його таємно вбити.

522 р. до н. е. в Ірані з'явився самозванець, що називав себе Бардією. Це був якийсь маг Гаумата. Геродот повідомляє, що «маг розіслав до всіх народів свого царства розпорядження про свободу від військової служби і від податків на три роки» і, що, коли він загинув, «всі в Азії жалкували за ним, окрім самих персів». Загадкова смерть Камбіса зміцнила владу Гаумати. Війну проти самозванця очолив 27-річний воєначальник Дарій, представник молодшої гілки царського роду Ахеменідів. Гаумата був убитий того ж 522 р. до н. е.

На Бехистунській скелі на висоті 120 метрів Дарій I увічнив події початку свого царювання. Ця скеля є останнім відрогом гірського ланцюга, що оточує на сході долину Керманшаха, на північ від давнього Елема. Тут, на великій висоті, клинописним складовим письмом був вирізьблений великий напис в 400 рядків давньоперською мовою та його переклади еламською та аккадською мовами. Над написом вирізьблений рельєф, що зображає Дарія, торжествуючого над зв'язаним Гауматою і вісьмома вождями бунтівних областей. Напис, зокрема, гласить: «Я, цар Дарій, завдяки милості до мене Ахура-Мазди став володарем над 23 країнами, включаючи Вавилон, Сардис (Лівія), Аравію, Єгипет... Я припинив опір Гаумати та інших восьми країн, здійснивши 19 битв...»

Вже в перші роки правління Дарія I була підкорена частина Північно-Західної Індії; тоді ж перси завоювали острови Єгейського архіпелага. У так званому Накширустемському написі поданий список країн і народів, що входили до складу Перської імперії. У ньому говориться і про підкорення фракійців – народу, що жив в Європі, на захід від проток, що з'єднують

Чорне та Єгейське моря. Затим полководець Дарія I Мегабаз завоював грецькі міста на північному узбережжі Єгейського моря.

Укріпившись на європейському березі Єгейського моря, Дарій I здійснив у 514–513 рр. до н. е. похід через Геллеспонт (Дарданелли) і Фракію в Північне Причорномор'я. Переправившись через Дунай, велике перське військо заглибилось у скіфські степи. Скіфи постійно нападали на військо Дарія, але ухилялися від вирішальної битви. Відступаючи вглиб, вони спалювали на шляху персів степ та засипали колодязі. Виснаживши свої сили, перси були змушені повернутися назад, залишивши частину війська у Фракії.

500 р. до н. е. у Мілеті – найбільшому із грецьких міст у Малій Азії – спалахнуло повстання. Його підтримали інші іонійські міста. Але через шість років перси розбили греків у морській битві біля острова Лада. Того ж року штурмом був узятий Мілет. Більша частина його мешканців була вбита або продана в рабство. Ця подія викликала надзвичайно сильні враження у греків. Коли в афінському театрі була поставлена трагедія Фрініха «Взяття Мілета», глядачі ридали.

Кордони держави Ахеменідів, до якої входили десятки країн та народів, пролягали за Дарія I від ріки Інд на сході до Єгейського моря на заході, від Вірменії на півночі до Ефіопії на півдні. Перська держава являла собою нетривкий конгломерат народностей і племен, що суттєво відрізнялися за рівнем свого розвитку, формами господарського життя, мови та культурі. В західній частині імперії панували рабовласницькі відносини, а в східній – багато племен ще жили в умовах первісного ладу.

Виключне становище в державі Ахеменідів займало населення власне Персії. Державний апарат, привілейовані частини війська комплектувалися, перш за все, із персів, тому не тільки перська знать, але і перські общинники підтримували царську владу. Закладені Дарієм принципи ахеменідської монархії, титулатура «царя царів» надійно прижилися в подальшій історії Ірану.

Дарій I здійснив у своїй імперії адміністративну реформу, що була спрямована на максимальне зміцнення центральної влади. На чолі адміністративного апарату стояла рада із семи найбільш знатних вельмож і, окрім того, верховний чиновник, що називався тисяченачальником. Проміжною ланкою між центральною адміністрацією області був великий чиновник, що мав характерний титул – «око царя», а також його помічники – «очі та вуха царя».

Дарій I впорядкував фінансову систему. Була введена єдина карбована монета, причому право карбування золоті монети належало виключно цареві. Сатрапи могли карбувати срібну монету, а автономні міста й області випускали мідні гроші. Золота монета перських царів вагою у 8 грамів із зображенням царя у вигляді лучника називалася дариком. Вона мала обіг не

тільки в самій імперії, але й у сусідніх країнах, зокрема Балканській Греції, де високо цінувалася.

Впорядкування фінансів дало можливість Дарію запровадити єдину податкову систему, що ґрунтувалася на оцінці (кадастрі) землі. Вся держава була розділена на 20 областей – сатрапій, кожна з яких повинна була платити в якості податку певну кількість талантів срібла. Вавилонія платила 1000, а Єгипет – 700 талантів. Одна Персида була звільнена від податків. Сукупний податок, який щорічно поступав зі всіх сатрапій, дорівнював 14560 талантам (більше 400 т) срібла. Ця величезна кількість дорогоцінного металу значною мірою нагромаджувалась як скарб. Геродот повідомляє, що “метал розплавлявся, і ним наповнювали посудини, глиняна оболонка знімалася. Щоразу, коли потрібні гроші, цар велить відрубати металу, скільки потрібно”.

Наскільки значною була фінансова могутність держави, можна судити за величезними запасами дорогоцінних металів в царських скарбницях. У війні з Александром Македонським цар Дарій III витратив величезні суми і під час своєї втечі на схід захопив з казни багато золота. Однак Александр знайшов у Сузах майже 50 тис. срібних талантів, а в Персеполі – 120 тис. талантів. Щоб вивезти з Персеполя скарби перських царів, Александру Македонському знадобилося 3000 верблюдів і незліченна кількість мулів.

Сатрап – правитель області – був необмеженим поводителем її цивільного населення. Його головним завданням було негайне забезпечення виконання наказів царя та справне поступлення до царської казни податків. Дарій I встановив складніший і більш чітко діючий податковий механізм, ніж той, що існував в Ассирії.

Існуючі в Перській імперії податки були справжньою бідою практично для всіх верств населення. Тяжкість податків усугублялася способом їх збирання. Держава систематично віддавала збір податків на відкуп. При цій системі відкупщик, що виплачував наперед встановлену суму податків, отримував за це право збирати з населення значно більшу суму.

При збереженні майже необмеженої влади сатрапів, Дарій I, разом з тим, підпорядкував всі військові гарнізони особливим воєначальникам, що були абсолютними непідконтрольними сатрапам. Таким чином забезпечувався необхідний для центральної влади взаємний контроль, про який грецький історик Ксенофонт повідомляє таке: “Якщо воєначальник недостатньо захищає країну, начальник (мирних) мешканців і завідуючий обробкою землі доносить, що трудитися неможливо внаслідок відсутності охорони. Якщо ж воєначальник забезпечує мир, а у начальника земля мало заселена, не обробляється, то на останнього доносить воєначальник”. Такий контроль над діяльністю сатрапів повинен був протидіяти їхнім сепаратистським устремлінням.

Щоби в мирний час тримати населення в покорі, перси утримували досить великі військові сили в сатрапіях. Але під час великих повстань або при вторгненні зовнішнього ворога воєначальники повинні були перекидати військо до тих регіонів. Для цього були необхідні дороги. Геродот, що подорожував цими дорогами, докладно описав так звану “царську дорогу”, яка з’єднувала Ефес на західному узбережжі Малої Азії із Сузами – головною резиденцією царя в далекому Еламі.

На протязі двох з половиною тисяч кілометрів, приблизно через кожні 25 кілометрів були розташовані станції із службовими приміщеннями. Сатрапи областей, через які проходила дорога, зобов’язані були слідкувати за безпекою пересування подорожуючих, торговців і т. п., жорстоко караючи злочинців, що загрожували їх життю та майну.

Простору Перську державу пересікали й інші дороги. На певній віддалі один від одного знаходилися пости вершників, що обслуговували царську пошту за принципом естафети. Геродот писав, що “серед смертних істот нема такої, яка б досягала місця призначення швидше перського вісника”.

Поряд із розширенням сітки сухопутних доріг велика увага приділялась і водним шляхам. У зв’язку із завоюванням Північно-Західної Індії сміливому мореплавцю Скилаку із Каріанди в Малій Азії було доручено дослідити гирло Інду і встановити можливість морського зв’язку з країнами Заходу.

Кораблі Скилака, що відійшли від берегів Інду, за 30 місяців подорожі Індійським океаном, прибули до північно-західного узбережжя Червоного моря, звідки фінікійські моряки відправлялися свого часу за велінням фараона Нехо в подорож навколо Африки. Вдала експедиція Скилака спонукала Дарія довести до кінця початі Нехо роботи по будівництву каналу, що з’єднував Ніл з Червоним морем. Після закінчення цього грандіозного проєкту вздовж берега каналу були споруджені великі кам’яні плити з написами.

В організації своєї держави перси скористалися великою мірою установами та формами адміністрації Вавилону та Ассирії. Цей вдосконалений тип адміністративної системи надовго залишився на Сході для новоперської держави Сасанідів та арабського халіфату.

Дарій I намагався привернути на свій бік місцеве жрецтво. Догоджаючи жерцям Мардука, він зробив Вавилон однією із столиць своєї держави, поряд із Персеполем, Сузами і Екбатаном. Дарій реставрував ряд єгипетських храмів і повернув їм доходи, що забрав Камбіс. Не меншу турботу він проявив і щодо грецьких храмів в Малій Азії. Коли намісник західної частини Малої Азії Гадат не зважив на привілеї, даровані царем храмам, Дарій пригрозив йому своєю немилістю: “За те, що ти приховуєш

мою прихильність щодо богів, ти, якщо не змінишся на краще, відчуєш мій справедливий гнів”.

Сільське господарство, що було основою існування тогочасного суспільства, в державі Ахеменідів відіграло першорядну роль. Майже всюди в основі землеробства було штучне зрошення. Широко було розповсюджене ремісництво, причому окремі області славилися тим чи іншим видом ремесла. Міста і храмово-міські общини із зосередженим в них ремеслом були, головним чином у Вавилоні, Сирії, Палестині, Фінікії та в Малій Азії (грецькі поліси). Всі ці міста одночасно були і центрами торгівлі та значною мірою політичними центрами. В Ірані існували тільки міста-резиденції та укріплені сільські поселення. Ремесло тут щойно починало виділятися із сільського господарства.

Перському цареві, членам його адміністрації належали великі господарства, розташовані в різних областях держави. До складу цих господарств входили як земельні володіння, так і ремісницькі майстерні. У них працювали люди, які позначалися іранськими термінами “манія” або “грда”.

Грда були рабами. Переважно це були військовополонені, яких поселяли в селах. Так, в Ірані існували цілі поселення військовополонених греків з того чи іншого поліса. У царських господарствах грда діставали натуральне утримання у вигляді овець та вина, яке вони частково вживали самі, а частково обмінювали на провіант, одяг та різне начиння. Маса іранського населення, як і раніше, складалася із вільних воїнів-общинників.

Великий вплив на становище всередині Перської монархії справляли невдачі Ахеменідів у війні з грецькими полісами на Балканському півострові. Після перемоги греків у битві при Марафоні спалахнули повстання в Єгипті та Вавилоні. Вони були придушені вже наступником Дарія I Ксерксом I. Ксеркс вирішив раз і назавжди знищити значення Вавилону, наказавши вивезти статую Мардука з міста. Це спричинило припинення основної культової діяльності в цьому храмі, навколо якого гурпувалися невдоволені перською політикою елементи.

Релігійно-політичний характер мали інші заходи перських царів, що були спрямовані проти культів місцевих божеств, яким протиставлявся культ загальноіранського божества Ахура-Мазди. У цьому проявилася боротьба влади за збереження єдності держави проти сепаратизму родової та жрецької аристократії.

До середини V ст. до н. е. Ахеменіди змушені були визнати свою поразку у війні з греками. За Каллієвим миром (449 р. до н. е.) перси фактично втратили узбережжя Егейського моря. Внутрішнє становище в імперії ускладнилось. Особливо серйозними були хвилювання та незгоди після смерті Артаксеркса I в 424 р. до н. е., а за часів правління Дарія II процес розкладу Перської держави посилювався.

В останні роки правління Артаксеркса II відпали майже всі західні сатрапії. Царювання Артаксеркса III Оха, котрий правив у 358–338 рр. до н. е., було сповнене впертою боротьбою з повсталими племенами і непокірними сатрапами.

Історія царювання Дарія III (336–330 рр. до н. е.) є, по суті, історією загибелі держави Ахеменідів під ударами Александра Македонського. До моменту греко-македонських походів перська армія вже була нездатною чинити тривалий та серйозний опір. Зовнішнє завоювання Перської держави Александром Великим лише виявило та довершило її внутрішній розпад.

Після смерті Александра Македонського територія власне Персії увійшла до царства Селевкідів, а у III ст. до н. е. династія Сасанідів відродила Перську державу, яка успішно протистояла римській експансії. У VII ст. держава Сасанідів була завойована арабами.

Духовна культура. Іран та Середня Азія – це територія, на якій існували країни стародавньої високорозвинутої цивілізації. Їх мешканці одними з перших стали на шлях історичного прогресу, створивши ще на початку III тис. до н. е. свою писемність і державні об'єднання.

У часи, коли цей регіон входив до складу Мідійського царства, була створена мідійська клинописна складова писемність, що згодом була успадкована державою Ахеменідів. Започаткована у мідійській напівалфавітній системі застосовувалась при письмі давньоперською мовою.

Офіційними були також мова найближчої до Персії країни з давньою культурою – еламська та мова найголовнішої із передньоазійських областей – вавилонської, а в Єгипті – поряд з цими трьома ще й єгипетська. Крім того, провідне значення дістала одна із семітських мов – арамейська. По-арамейськи писали вже не клинописом, а особливим (фінікійським за походженням) алфавітним письмом. Воно стало відправною точкою розвитку цілого ряду алфавітів, частково існуючих в Азії дотепер.

Перське мистецтво, що стало частиною великої месопотамської традиції, успадковує її основні риси. Кір, Дарій, Ксеркс та інші правителі ахеменідської династії суперничають з Навуходоносором у прикрашанні своїх головних міст: палацові ворота охороняють тварини, подібні до месопотамських; з асирійського мистецтва перські скульптори запозичують барельєф, що прославляє військові подвиги царів.

У своїх резиденціях перські царі споруджували будівлі, що мали демонструвати представникам підкорених народів могутність та величність володарів світової держави. Найбільш ранньою пам'яткою ахеменідської архітектури є палацовий комплекс у Пасаргадах – священній столиці Ахеменідів, у якій коронувалися перські царі. Його побудували серед парків і садів на високій терасі зі світлого піщаника Кір II, Камбіс I та Дарій I. У місті майже повністю збереглася гробниця Кіра. Це невелика споруда з каменю, схожа на жилий дім із двосхилим дахом, що стоїть на фундаменті із

шести східців. За свідченнями античних авторів, у цій гробниці на золотому ложі покоїлось набальзамоване тіло Кіра.

Гробниця Кіра суттєво відрізняється від інших відомих ахеменідських царських гробниць, які не є архітектурними спорудами в прямому значенні цього слова, а висіченими в скелі нішами, прикрашеними архітектурними деталями і скульптурними рельєфами.

У Бехистунському написі цар Дарій I повідомив про відбудову зруйнованих Гауматою святилищ. У Пасаргадах і в сучасному Накш-і-Рустемі, недалеко від Персеполя, де знаходяться царські гробниці, збереглися дивні будівлі у вигляді високих веж без вікон і без усяких прикрас. Припускають, що це храми.

Серцем імперії був Персеполь, будівництво якого почав Дарій I у 518 р. до н. е.. Місто було задумане як символ світової держави, точка зіткнення землі та неба; в його монументальних спорудах прославлялася могутність правлячої династії. Будівлі Персеполя споруджені на гігантській штучній платформі розміром 500×350 метрів, висотою 20 метрів. В середині платформи були прокладені водогін та система каналізації.

Величезні монументальні сходи із 106 східцями восьмиметрової ширини, кожна з яких вирубана із суцільного каменю, вели до споруди, відомої під назвою “Ворота всіх народів”, що були символом величності і безмежності влади. Ця споруда, що складалася з чотирьох колон, була прикрашена фігурами двоголових биків і міфічних істот, над головами яких написи давньоперською, еламською та аккадською мовами повідомляли про царів-будівничих – Дарія I та Ксеркса I. Через ці “Ворота” колись йшли до перських царів з дарами посланці підкорених ними народів.

Палац Ксеркса I був парадним і містив так звану “ападану” (зала для аудієнцій) – величезну квадратну залу, кожна із сторін якої дорівнювала 85 метрам. Дерев’яне перекриття зали спиралося на 72 тонкі кам’яні колони, на яких були вирізьблені рельєфи зі сценами придворного життя. До цієї зали вели сходи, прикрашені рельєфними зображеннями. На віки збереглася вирізьблена на стінах та обох боках сходів процесія: довгі вервечки знатних чужоземців, озброєних воїнів з конями та колісницями, представників підкорених народів з даниною. До 10 тисяч людей одночасно – придворних, воїнів, посланців – збиралося в Персеполі під час прийомів. І над всіма цими людьми – крилате сонце, що тримають два крилатих леви з людськими головами.

У Персеполі була збудована і головна скарбниця імперії, що складалася з багатьох приміщень і займала площу 11 тис. кв. м.

Завоювавши 330 р. до н. е. Персеполь, Александр Македонський спалив дотла столицю переможеного перського царства. Цим він помстився за зруйнований військом Ксеркса I у 480 р. до н. е. афінський Акрополь.

Кам’яні фігури і рештки стін були поховані під попелом, і тому збереглися до наших днів.

Зовсім іншого типу спорудою є палац Дарія I в іншій царській резиденції – давній еламській столиці – Сузах. Своїм плануванням він нагадує вавилонські будівлі: три великі внутрішні двори, оточені парадними та житловими приміщеннями. До палацу прилягала ападана: 73 колони висотою 20 метрів підтримували стелю; ці колони, – гордість ахеменідського мистецтва – були стрункіші за своїх грецьких прототипів, а їх кількість створювала оптичний ефект щезання бокових стін. Стіни були прикрашені монументальними рельєфами з глазурованої цегли: поруч з добрими духами у вигляді крилатих левів і биків – шеренга крокуючих солдат, це “безсмертні”, охоронці царя.

Ці архітектурні споруди різних типів свідчать про те, що стиль часів Ахеменідів склався з багатьох елементів. Вони споруджувалися, як повідомляють давньоперські написи, майстрами різних народів та племен. Тому поряд з місцевими іранськими елементами в них відбилися месопотамські, грецькі та єгипетські впливи.

Поряд з архітектурою, найбільш яскравим проявом перського мистецтва була монументальна скульптура у вигляді рельєфів. Скульптура прикрашала палаци в Пасаргадах, у Персеполі та Сузах, гробниці в Накш-і-Рустемі або існувала як самостійний пам’ятник, про що свідчать рельєфи та написи на Бехистунській скелі. Останнім часом на археологічних розкопках Персеполя знайдено два великих гранітних рельєфи, що зображують сцени сходження Дарія I на престол.

Ритм рядів фігур воїнів або данників, що поєднувався з ритмом самої архітектурної споруди, підкреслював величність та церемоніальність цього мистецтва. У скульптурі особливо проявляється, наскільки перське мистецтво зобов’язане Дворіччю. Не тільки трактування людської фігури і технічні прийоми, але й окремі образи, як наприклад, крилаті бики при вході, пояснюються виключно сильним впливом митців Вавилону та Ассирії.

Ахеменідське мистецтво не знало круглої монументальної скульптури. Однак, грецькі письменники повідомляли, що в резиденціях перських царів були статуї роботи грецьких майстрів. Будівлі прикрашалися не тільки кам’яними рельєфами, але і кольоровими плитками, а також розписом, золотими орнаментальними деталями, різьбою по дереву та інкрустацією із слонової кістки.

У давній Перській державі не могла існувати єдина державна релігійна система. Ідеологічний вплив на підкорені народи з метою зміцнення існуючого суспільного і державного порядку здійснювався в різних сатрапіях царства в різних формах, згідно з успадкованими кожною країною віруваннями і традиціями. Перші перські царі – прихильники старого

іранського культу Ахура-Мазди – визнавали і підтримували у Вавилонії, Єгипті, Палестині і Малій Азії місцеві культу.

У період правління Ксеркса становище суттєво змінюється. Цей цар боявся визвольного руху в підкорених країнах, і тому у деяких випадках заміняв місцеві культу культом Ахура-Мазди. Проте це не означало введення монотеїзму і повного щезання інших божеств іранського пантеону. Артаксеркс II вводить у всьому царстві також культу богині родючості Анахіти і бога сонця Мітри.

Культ Ахура-Мазди з поклолінням вогню та дуалістичним вченням про боротьбу доброго та злого начал – культ, пов'язаний з ученням магів – став в Ірані та Середній Азії тією основою, на якій виросла релігія зороастризму. Зороастризм розвинувся з прадавніх релігійно-міфологічних уявлень індоевропейців, від яких у II тис. до н. е. відокремилися іранці.

Подібно до інших релігій, зороастризм намагається зрозуміти суть творіння, пояснити його причини, дослідити походження людського роду, вгадати його майбутнє, встановити ставлення людини до вищих істот, добрих та злих. Названа ця релігія по імені її засновника – пророка Заратуштри (по-грец. Зороастр). Доказів історичності Заратуштри не існує, проте вчені схиляються до того, що така людина дійсно жила приблизно у X-VI ст. до н. е. Цей пророк не міг бути лише витвором народної уяви, надто вже поземному звучить його ім'я (воно означає “погонич верблюдів”, “власник золотих верблюдів” чи “власник старих верблюдів”).

Довкола Заратуштри ширилися легенди. Його чудотворно зачали, при його народженні раділа вся природа, правитель намагався його вбити, він пішов у пустелю для роздумів, затим опинився перед богом (Ахура-маздою), який дав йому одкровення, потім його спокушав дух зла.

Вчення Заратуштри викладено в Авесті – зібранні священних книг, що відображали релігійні вірування та міфологічні уявлення давньоіранських племен. З 21 книги Авести повністю збереглася лише одна (дев'ятнадцята) – “Вендідат” (“Кодекс проти девів”), тексти ще трьох книг уціліли частково.

Характер зороастрійського вчення визначали три основні ідеї: у світі відбувається непримиренна боротьба між світлом і темрявою, правдою і неправдою, добром і злом; уже почався третій, заключний етап цієї боротьби, який завершиться перемогою світла, правди і добра; кожна людина повинна брати участь у цій космічній боротьбі, щоб наблизити прихід царства Добра.

Згідно Авести, глава всіх добрих божеств Ахура-Мазда доручив Заратуштри обновити релігію. Кардинальна релігійна реформа відкинула племінних богів (девів) і проголосила віру лише в одного Ахура-Мазду та його кінцеву перемогу. Ахура-Мазда як бог добра уособлює світло, життя і правду; він є творцем світу.

Поряд з ним із самого початку існував і глава всіх злих духів – Анхра-Манью, який уособлює морок і смерть. Обидва великі божества є рівноправними творцями світу. Перший створив все добре, розумне, корисне, другий – все погане і шкідливе. Це відноситься і до області етики – правда, добро, справедливість протистоять брехні, злу, підлості.

Обидва боги є братами-близнюками, синами бога часу й долі Зервана, культ якого виник у добу Ахеменідів. Ці два божества постійно борються один з одним, спираючись на своїх помічників: Анхра-Манью – на девів, що сіють на землі розбрат і злобу, які знищують у людей любов до правди і справедливості; Ахура-Мазда – на геніїв (ахурів), що уособлюють добро, правду і безсмертя (тріаду зороастрійської етики). Згідно вченню Авести, добрий бог не може відповідати за зло світу, оскільки воно породжене іншою, незалежною від нього силою.

Людина ж, за вченням Заратуштри, має повну свободу і може вибирати між добром і злом. “Відкрийте слух свій для того, що називається єдиним верховним добром, подумайте неупереджено про два шляхи, один з котрих людина повинна сама собі вибрати, проте пам'ятайте постійно про те, що для добра піддасть нас великому випробуванню (судний день). І ось для початку: є два духи, що були спочатку близнюками, з них один добрий, а другий – злий у думках, словах і діях. І мудра людина між цими двома робить розумний, а не дурний вибір”. Етичні істини вимагають “зробити ворога другом, скерувати грішника на шлях істини та просвітити невігласа”: Лише та людина є доброю, котра не заподіє іншій того, чого сама для себе добром не вважає.

Зороастризм висунув новаторську ідею про залежність посмертної долі людини не стільки від етики її життя, скільки від її віри в кінцеву перемогу Ахура-Мазди та боже одкровення у вченні Заратуштри. Істинною людиною може бути тільки та, яка сповідує правдиву віру, сприяє перемозі добра над злом, обробляє землю, свято дотримується звичаїв, шанує священний вогонь. Заратуштра відкинув песимізм, притаманний подібним релігійним течіям, і проповідував неминучу перемогу добра. У цьому його вчення наближене до Біблії.

Зороастризм визнає безсмертя душі і в нагороду за праведність обіцяє загробне блаженство. Згідно з його віровченням, на землі з'являться три спасителі-Саошіанти (родичі Заратуштри або, за іншою версією, сам Заратуштра у новій іпостасі). Анхра-Манью та все його нечестиве воїнство загинуть під їхнім могутнім натиском, мертві воскреснуть і зіллються зі своїми душами, після чого настане вічне царство добра і правди. Але спочатку всі впродовж трьох днів питимуть розплавлений свинець, який праведникам не завдасть ніякої шкоди, а для грішників стане останнім поканням. І ті, й інші зап'ють це питво білою хаомою, яку власноруч приготує спаситель.

Після цього настане остаточно фізичне безсмертя для всіх. Зороастризм сформувався в період Ахеменідів і тоді ж став в Ірані державною релігією.

З утвердженням ісламу у VII ст. зороастрійці почали переслідуватися, тому багато з них переселилися до Індії, де вони почали називатися парсами. Послідовників зороастризму, що залишалися в Ірані, мусульмани називають гебрами (“невірними”).

Загалом, новаторське зороастрійське віровчення не відцуралося давніших релігійно-міфологічних уявлень іранців. В Авесті, наприклад, присутній індоіранський бог Хаома, що персоніфікувався водночас як божество, як жрець і як наркотичний жертвний напій, який давав “силу всьому тілу”, забезпечував “зцілення й перемогу над ворогом”. Зберігся в зороастрійській міфології й культ Ваю – вітру, повітря. Ваю переправляв душі праведників через чарівний міст Чінват, душам же грішників чинив перешкоди.

У релігійно-міфологічних уявленнях мідійців та персів дуже важливу роль відігравав також культ богині священних вод і народжуваності Адвісури-Анахіти. Авестійська книга “Яшта” змальовувала цю богиню стрункою, пишногогрудою жінкою, яка подорожує на чотирикінній колісниці, дарує велич і багатство, нищить демонів та іншу нечисть.

Найпопулярнішим в Ірані (після Ахура-Мазди) був культ Мітри. В давні часи Мітра був солярним культом, день народження якого відзначали 25 грудня – день зимового сонцестояння. Ім'я “Мітра” означає “вірність”, тож цей культ мав водночас і етичне забарвлення. Мітру вважали богом домовленості, охоронцем законності й порядку. У IV ст. до н. е. цар Артаксеркс узаконив цей культ, який в епоху Парфянського царства та Римської імперії поширився далеко за межі Ірану.

Отже, релігійно-міфологічний світогляд іранців у стародавню добу мав політеїстичний характер, однак поява зороастризму стала кроком назустріч монотеїзму.

Розділ III

АНТИЧНА КУЛЬТУРА

Культура Стародавньої Греції

Антична культура формувалася на території Балканського півострова: в регіоні Середземного та Егейського морів, на північному узбережжі Африки в тісній взаємодії між прибулими та місцевими народами, а також під впливом більш давніх культур Сходу. Античною почали називати культуру Стародавньої Греції та Риму в епоху Відродження. Цей термін походить від латинського “antiquus”, що означає – давній.

Першим етапом античної історії та культури є зародження і розвиток полісної системи Стародавньої Греції (VIII – I ст. до н. е.). Досягнення давньогрецької цивілізації були в основі наступного етапу розвитку народів Середземномор'я – у період римського панування (I – V ст. н. е.). Самі греки називали свою країну Елладаю, а себе – еллінами, назви ж “Греція”, “греки” – латинського походження.

Історію Стародавньої Еллади традиційно поділяють на такі періоди:

1. Крито-мікенський, або егейський період (III тис. – XI ст. до н. е.);
2. Гомерівський період або протоархаїка (XI – IX ст. до н. е.);
3. Архаїчний період (VIII – VI ст. до н. е.);
4. Класичний період (V – IV ст. до н. е.);
5. Елліністичний період (III – I ст. до н. е.).

Географічні та природні умови. Життя стародавніх греків було пов'язане з морем. Велика кількість островів Егейського архіпелагу поєднували східне, зрізане багатьма бухтами і зручними гаванями узбережжя Балканського півострова зі східними та південними берегами Середземного моря. Тому греки вже в II тис. до н. е. познайомилися зі східними країнами. Вони легко, не втрачаючи із виду острови, переправлялися морем на територію Малої Азії. Це сприяло ранньому розвитку у них мореплавання, обміну, торгівлі та колонізації. Це не могло не накласти певний відбиток на психологію греків, яким була притаманна сміливість, рішучість, що часто мезувала з авантюризмом, оптимізм та віра у власні фізичні та духовні сили.

Хоча Егейський регіон і охоплює райони, розташовані на двох материках і численних островах, географічно й історично він деякою мірою є одним цілим. У стародавні часи ця область поділялася на чотири частини: Південні Балкани (материкова Греція), острови, Крит і вузьку прибережну частину Малої Азії. Материкова Греція поділяється у свою чергу, на Північну, Середню і Південну (Пелопоннес). Від інших Балкан вона відділена Балканським хребтом, який заходить і на її територію.

Частину Північної Греції займає область Фессалія, рівнина якої є однією з небагатьох, придатних для землеробства. У цій частині виникли найдавніші грецькі міфи. До Північної Греції відноситься також область Епір. У давні часи ці дві області відіграли велику роль у формуванні грецької культури, оскільки там, просуваючись з півночі на південь, вперше поселилися грецькі племена. Не дивно, що давньогрецькі боги отримали назву “олімпійських” – від назви найвищої в цих горах вершини, Олімпа (близько 3000 м над рівнем моря).

Через гірський Фермопільський прохід, що йде вздовж узбережжя Егейського моря, можна потрапити до Середньої Греції. У цій частині знаходяться такі області: Локріда, Фокіда, Доріда, Етолія, Акарнанія, Беотія, Аттика. Фокіда славилася горами Парнас і святим місцем – Дельфами, що були центром релігійного життя Давньої Еллади. Дельфи із знаменитим оракулом у храмі Аполлона знаходились біля підніжжя гірського масиву Парнас, що за міфологією був місцем перебування бога мистецтв Аполлона та муз.

На широких рівнинах Беотії відбулося багато битв; найважливіші з них – битви під Платеями (479 р. до н. е.) і під Херонесю (388 р. до н. е.). Хоча Беотія мала вільний вихід відразу до трьох морів, розвиток її пов'язаний із землеробством та скотарством. На північ від Парнаса знаходилась найменша область Греції – Доріда, звідки дорійці пішли завойовувати Пелопоннес. Найбільшу роль в історії грецької культури відіграла Аттика з центром в Афінах. Зі сходу до Середньої Греції долучається острів Евбея.

Корінфський (Істмійський) перешийок з'єднав Середню Грецію із Південною (півострів Пелопоннес). Області Південної Греції – Лаконіка, Мессенія, Еліда – були досить багаті на врожай зернових. На території Лаконіки знаходилася знаменита Спарта. Найважливішим містом в Еліді була Олімпія, де кожні чотири роки відбувалися спортивні ігри. На північ від Еліди розташована Ахея, що отримала назву від ахейців, які поселилися там після того, як були розгромлені дорійцями. Аркадія була замкнутим краєм, ізольованим від культурних центрів, де водилося багато диких звірів, особливо ведмедів. У ранні часи першість на Пелопоннесі відігравала Арголіда: її чисельні морські порти робили можливим культурний та господарський обмін зі Сходом. В Арголіді знаходились і давні осередки державності й культури – Мікени і Тірінф, що занепали під ударами дорійців.

Архіпелаги Егейського моря наче утворюють дорогу від Європи до Азії. Море не розділяло людей, тому греки називали його “понтос” – міст. У північній частині моря знаходяться острови Тасос, Імброс, Лемнос. Справжній міст між двома континентами утворюють Кіклади і Споради з островами Делос, Наксос, Парос, Мелос. У південній частині Егейського моря протягнувся третій міст – ланцюг островів від мису Малєя на Пело-

поннесі до півострова Кнід на азійському березі включно з Кіферу, Критом і Карпатосом.

Великі гірські масиви Карпати, Альпи, Піреней є північними кордонами і щитом античної цивілізації. Довший час про них греки знали мало. Для Геродота Карпіс та Альпіс не гори, а віддалені ріки, хоча і в часи Геродота і задовго до нього через Альпи і Карпати проходили цілі народи. Гори, що покривають Балканський півострів, сприяли ізольованості місць проживання невеликих грецьких громад, розкиданих по всій його території. Це, у свою чергу, визначило найхарактернішу рису грецьких полісів – автаркію, тобто самодостатність, економічну і політичну незалежність. Кожна громада прагнула повної самостійності. В очах греків підпорядкування громади великому союзу дорівнювало втраті політичної й особистої свободи. Місцевий патріотизм та неухага до спільних справ приймали в Греції найрізкіші форми. У греко-перській війні Спарта й інші пелопонесці стояли на тому, щоб захищати тільки свій півострів; вони хотіли обмежитись зведенням оборонних споруд на перешийку.

Клімат Стародавньої Греції мало відрізняється від нинішнього. За виїзком гір, клімат узбережжя Егейського моря характеризується як субтропічний. На півночі материкової Греції він переходить у помірний. Річки в Греції мілкі, їхні долини невеличкі. Ландшафт у Стародавній Греції відрізнявся: голі нині гори були покриті густими лісами й кущами. Родючої землі у Греції небагато, тому греки здавна зосередили свої зусилля в сільському господарстві на вирощуванні т. зв. середземноморської тріади (ячмінь, виноград, оливки). Значного розвитку набуло скотарство.

Ранньому розвитку грецьких ремесел сприяла наявність корисних копалин. На островах Евбея та Кіпр добували мідь; в Аттиці і на островах Тасос і Сіфнос – срібло; поклади залізної руди знаходились в Лаконії та Беотії. Золото добували за межами власне Греції – в Македонії та Фракії. У багатьох місцях добували мармур; у десяти кілометрах від Афін знаходилися каменоломні Пентеликону, з мarmуру якого споруджено храми афінського Акрополя. Особливо славився повнозернистий мармур з островів Наксос і Парос. Грецький мармур піддається найтоншій обробці, що великою мірою сприяло розвитку мистецтва Еллади. Не менш важливим для грецького мистецтва були і поклади глини, з якої робили цеглу, але, перш за все, кераміку – у цьому греки добилися високих художніх досягнень. Вельми цінувався і камінь, завдяки якому виникли з часом пам'ятки грецької архітектури. Камінь завжди знаходився на місці будівництва, тож його не потрібно було завозити здалеку.

Ментальність стародавніх греків. За традицією міфологічного способу мислення, греки покладали відповідальність за події свого життя на богів. Гомерівські герої навіть власні помилки пояснюють умислами богів. Серед грецьких божеств були богині долі Мойри, в чиїх руках знаходились

нитки людських життів. Елліни вважали, що життя кожного є визначеним наперед, і ніхто не може запобігти тому, що має статися. Навіть безсмертні боги не можуть змінити того, що визначено їм самим або людям. Перед Мойрами безсилий і всемогутній Зевс. Проте це не означає, що греки були пасивними фаталістами. Вони намагалися тлумачити різні життєві прикмети і знаки божественної волі, наприклад, за посередництвом Дельфійського оракула. Але, оскільки подібні тлумачення, як правило, неоднозначні, то у них з'являлася можливість вибору власного способу дій.

Віра у фатальну визначеність подій у житті людини та суспільства парадоксальним чином поєднувалася у греків з прагненням кинути гордий і сміливий виклик долі та боротися за перемогу незалежно від того, чи судилася вона богами. Тому грекам був притаманний особливий дух змагання, боротьби (агону). Антична демократія створила всі передумови для розвитку духу змагальності, спонукання до напруження всіх сил індивіда на користь колективу. Змалку дітям прищеплювали бажання досягти найвищих результатів у спортивних змаганнях. Змагальність була присутня у співках та в музиці: змагалися рапсоди, змагалися поети, змагалися хори, що виконували їхні твори; змагалися актори, що грали у трагедіях. Звичка до суперечок, притаманна елітам, народила полемізм їхньої філософії. Цей дух змагальності породжував загальне прагнення до ідеалу досконалості, що проявлявся не лише в красі здорового, фізично розвиненого тіла, але й у красі духовній, у моральних чеснотах.

Здавна ідеалом грека була арете – сукупність чеснот ідеального громадянина. Її зміст змінювався разом із розвитком людини та суспільства, щоразу відзеркалюючи сутність певного історичного періоду. Так, в архаїчні часи число включених у неї чеснот було досить великим: поряд із вимогами мужності, розуму та краси визнавалася необхідність спритності, сили, витривалості, розсудливості, ввічливості. Їх наявність визначалася загальним схваленням, що цілком природньо передбачало й уміння подобатися. Тлумачення греками цієї якості було пов'язане з їхнім розумінням людини як єдності добра і зла, а її діянь – як постійного вибору між ними. Тому в умінні подобатися елліни бачили, передусім, здатність повертатися до інших такою своєю стороною, яка викликає лише позитивний духовний заряд. Це було прагнення духовного збігу, потяг до суто людського спілкування.

Впродовж всієї давньогрецької історії навколо арете не припинялися суперечки. Одні вважали її спадковою особливістю аристократів, інші – результатом наполегливого самовдосконалення. Врешті-решт її звели до чотирьох компонентів, де мужність, мудрість та справедливість урівноважувалися розсудливістю. Потреба у самоаналізі, природна за існування загальнозначущого еталону, знаходила відбиток у моралістичній філософії, для якої питання про сенс людського життя було одним з голов-

них. Так створювалася та напружена духовна атмосфера, що є ґрунтом для поступу культури. Закладений в основу арете ідеал досконалої людини, що гармонійно поєднує духовне й тілесне, створював відчуття неспокою та невдоволення, що спонукає до наполегливої роботи над собою.

Система виховання дітей, спрямована на розвиток громадянськості, обов'язково передбачала навчання культових церемоній, які вшановували предків. Відчуття постійного зв'язку з ними зміцнювало моральні засади елліна, роблячи його учасником усїєї героїчної історії батьківщини. Стародавні греки не просто любили й цінували свободу, вона для них була неодмінною умовою осмисленого існування.

Бути корисним для держави – ось головний пафос грецького громадянського виховання. Це передбачало, окрім мудрості, мужності, чесності ще й працьовитість. Сама природа вимагала від греків великої працьовитості. Обмежена кількість землі, придатної для обробітку, примушувала їх жити в умовах суворої економії, освоювати нові території шляхом колонізації, дбати про комунікації, що забезпечують обмін та торгівлю, поліпшувати землеробські площі. Працездатність здавна вважалася типовою рисою грека, а практичні вміння – найкращою його характеристикою. Не випадково такого значення набула ремісницька майстерність, що розглядалася як справа честі. Праця вважалася природньою справою не лише для раба, а й для людини вільної, незалежно від її суспільного статусу. З розвитком рабовласництва ситуація змінюється: постає прагнення позбутися фізичної праці. Разом із тим, у греків з'явилася можливість більше часу віддавати громадським справам. Однак моральна робота була вже здійснена, визначивши певний пласт грецької ментальності.

Ремісництво реалізувало творчі потенції греків. Художньо виконані речі оточували їх у повсякденному житті, формуючи високий естетичний смак та почуття краси. Жоден виріб не вважався завершеним, доки йому не надавалася зовнішня форма, розрахована на чуттєво-естетичне сприйняття. Чуттєва насолода речами, їхньою зримою й відчутною гармонією, співрозмірністю, пропорційністю – всього цього потребували елліни й отримували від мистецтва.

Проте життя античного суспільства ставило перед людьми проблеми, які можна було вирішувати лише на основі раціональних, логічно послідовних роздумів. Авторитет розуму, його пріоритет над почуттями й емоціями став необхідною умовою досягнення успіху у громадсько-політичному житті. Раціоналізм, логіка й точний розрахунок проникли і в мистецтво – в канони архітектури, віршування, зображення людини. Розум у свідомості греків перетворився у верховного володаря й арбітра, що встановлює світопорядок. Як стверджував Сократ, від розуму залежать не тільки знання, але й моральність особистості. “Кого боги хочуть покарати, того вони позбавляють розуму”, – проголошує грецька приказка. Ніхто не

користувався такою шанобою у грецькому світі, як знамениті мудреці. Особливістю грецької ментальності була віра в силу людського розуму, в його великі можливості.

Разом з тим, протиріччя між чуттєвістю і розумом терзало душу давніх греків. Окрім мистецтва, чуттєвість проявлялася у поклонінні богу виноробства Діонісу (Вакху). Цей культ греки запозичили у фракійців, які навчившись робити пиво, почали вважати сп'яніння божественним станом, даром Вакха, за що потрібно возносити йому хвалу. У греків, що оволоділи мистецтвом виготовляти вино, поклоніння Діонісу ще більш зросло. Воно супроводжувалося вакханаліями, розгулом і чуттєвими насолодами.

Греки були вправними мореплавцями, хоча не насмілювалися відходити далеко від рідних берегів. При всій своїй мобільності, цікавості й допитливості, греки ніколи, хіба що були змушені надзвичайними обставинами, не виходили через Гібралтарську протоку в Атлантичний океан. Вони вважали, що далі Геркулесових стовпів (Гібралтар) починається щось надзвичайно хаотичне і жакливе. Переступати цю межу згубно й безглуздо. Проте в морській торгівлі вони склали достойну конкуренцію фінікійцям. Постійні мандрі розширювали культурні горизонти еллінів, включаючи їх в інші культурні системи і дозволяючи таким чином уповні відчувати ядро своєї. Асимілятивні процеси, які закономірно виникали при цьому, так чи інакше сприяли кращому усвідомленню власних культурних начал. Адже здатність будь-якої культури не втрачати власної своєрідності при злитті з іншою є ознакою її духовної повнокровності, а отже, великих потенційних можливостей. Це цілком стосується культури стародавніх греків. Надовго відірвані від рідної домівки, вони змігали утримувати в собі культурні ознаки елліна, свідомо зберігаючи їх як найбільше своє надбання. Це було результатом досконалої системи суспільного виховання.

Крито-мікенська культура

Сучасна історична наука вважає, що перші осередки державності на Балканському півострові виникають вже в середині III тис. до н. е. Етнічна приналежність місцевого давньогрецького населення пелазгів поки що невідома. У ході завоювання пелазги частково були знищені ахейцями, частково асимілювалися із завойовниками.

На о. Крит відбувалися ті ж процеси становлення ранньої державності, що і на материковій Греції до ахейського завоювання. Протягом кількох століть Крит був центром інтенсивних змін у соціально-політичному та економічному житті, що й призвело до раннього формування і подальшого розвитку цієї острівної цивілізації.

У другій половині III – на початку II тис. до н. е. мешканцями Крита були освоєні практично всі придатні для обробітку землі, активно розвивалось скотарство. Певного прогресу набуло ремесло, з'являється обмін. У

результаті, вже наприкінці III тис. до н. е. на острові появляються перші ранньодержавні утворення – палацові центри. Оскільки про оточуючий палади племінний світ відомостей майже немає, то культуру II тис. до н. е. вчені називають “палацовою цивілізацією” або “культурою палаців”. На Криті археологи розкопали рештки чотирьох палаців – у Кноссі, Фесті, Малії, Като-Закро. У материковій Греції палади віднайдені в Мікенах, Тірінфі, Пілосі, Фівах, Афінах, Орхомені. Кожен з них був політичним, економічним, релігійним центром, навколо якого групувалися десятки невеликих сільських поселень.

Період XXII – XVIII ст. до н. е. в історії Крита отримав назву “перших” або “старих палаців”. Про цей час практично нічого не відомо, до того ж він закінчується страшною катастрофою, мабуть, грандіозним землетрусом. Однак, це не затримало подальший розвиток цивілізації на Криті. З XVIII ст. до н. е. тут починається період “других” або “нових палаців”, про який відомо набагато більше. До наших днів дійшли залишки грандіозних палацових споруд тих часів, вивчені сільські поселення та некрополі.

Найкраще був досліджений величезний палацовий комплекс у Кноссі. Згідно міфів, він був резиденцією царя Міноса, який вважався власником великого флоту і володарем морів. Ця грандіозна споруда займала площу близько півтора гектара. Це цілі комплекси будов, які згруповані навколо великого внутрішнього двора (50 x 50 м). Розташовані вони химерно на різних рівнях, поверхи палацу спиралися на колони і з'єднувалися між собою монументальними сходами і коридорами. Велика частина цокольного поверху була відведена під комори, де у величезних посудинах зберігалися запаси зерна, оливкової олії, вина, виробів палацового ремесла, а також заморські товари. У палаці знаходилися приміщення для правителя та його сім'ї, тронна зала, де відбувалися державні ділові та культурні церемонії, святилища, кімнати для слуг, майстерні ремісників. Облаштування кносського палацу було розраховане на людей, що звикли до комфорту і задоволення будь-яких життєвих та естетичних потреб: водопостачання, каналізація, освітлення, вентиляція, майданчики для видовищ, приміщення для купання в теракотових ваннах, настінні розписи.

Приблизно 1400 р. до н. е. велика пожежа знищила палац, і він вже ніколи не відбудовувався. Лише через 3300 років руїни палацу були відкриті А. Евансом під час його розкопок у Кноссі (1900-1935 рр.). Причини загибелі Кносса залишаються невідомі. У легендарній традиції греків про загибель Кносса збереглися яскраві оповіді, що приписують знищення кносської могутності діянням Тесея, сина афінського царя.

Загальне піднесення виробництва на Криті пов'язане із широким застосуванням бронзи. Критські майстри оволоділи технікою виготовлення фаянсу, застосування якого широко розповсюджувалося. Про майстерність критських будівельників можна судити за руїнами палаців. Такий високий

рівень розвитку ремесел дає можливість припустити велику особисту зацікавленість виробника щодо якості своєї продукції. Таке ставлення до праці є можливим лише при умові особистої свободи ремісника, хоча на Криті існувало і рабовласництво.

Розташування острова на перетині багатьох морських шляхів дозволило критянам досить рано взяти участь у міжнародному обміні. Чужоземні джерела свідчать про великий географічний діапазон зовнішньоекономічної діяльності критян. Їх зростаюче ремісничє виробництво вимагало все більшої кількості привізної сировини. В Єгипті критяни міняли кераміку і ювелірні вироби на слонову кістку. Мідь на Кіпрі вони отримували в обмін на металеві вироби та кераміку. Критські кораблі заходили в середземноморські порти Бібл та Угарит, звідки їхні вироби розходились вглиб країни. У XVIII ст. до н. е. чиновники в країні Марі на Середньому Євфраті відмічали у списках царського майна особливо цінні мечі критян. Однак, найтіснішими були контакти з Єгиптом, у чому переконують часті знахідки на Криті єгипетських виробів і запозичення деяких художніх ідей.

Вже наприкінці III тис. до н. е. критяни були відомі єгиптянам під іменем “кефтіу”. В єгипетських написах XIX ст. до н. е. розповідається про участь кефтіу у будівництві царських гробниць. На єгипетських фресках тих часів зображені кораблі кефтіу, що привозять до Єгипту товари, а на фресках критських палаців можна побачити єгиптян. Під іменем “кафтор” критяни відомі також і стародавнім євреям. У Біблії повідомляється, що з країни Кафтор на узбережжя країни Ханаан прийшли філістимляни.

Якими були суспільні та політичні відносини на Криті, точно не відомо. Вчені припускають, що з XX до XVII ст. до н. е. там існували дві династії: одна в північній частині острова зі столицею у Кноссі, а друга – у південній з центром у Фесті.

Розквіт критської культури і державності припадає на XVI – першу половину XV ст. до н. е., коли всі палаци на острові були об’єднані під владою кносських правителів. У цей час Крит стає великою морською державою. Як оповідають грецькі легенди, саме правитель Кносса по імені Мінос почав процес об’єднання, збудував великий флот, знищив піратство і встановив своє панування в акваторії Егейського моря. Тому Критську цивілізацію називають ще “міноїською”.

Палаци, що постійно перебудовувалися і ставали все розкішнішими протягом двох з половиною століть, прикрашені колонадами і фресками. Монументальна архітектура палаців і фрескові розписи – головні риси, що вирізняють Крит від сучасних йому кікладської та елладської цивілізацій, що мали примітивний характер. Колонади з кипарисового дерева, фрески і гіпсові рельєфи, що покривали стіни палаців, складали розкішне тло придворного життя, яке вражало вишуканістю і пишністю. Фрески на стінах кносського палацу – одні з найкращих художніх творів стародавнього світу.

Окрім високої художньої цінності, вони є також важливим історичним джерелом.

У фрескових розписах художники повною мірою володіли технікою живопису. У тронній залі палацу на стінах зображені грифони – міфологічні істоти з тулубом лева, крилами і головою орла. Вони оточені квітучими ліліями і зовсім не страшні. На фресках багато зображень бика, що свідчить про його культ на острові. Перед нами постають чоловіки, елегантні та стрункі, що прогулюються парком з фонтанами та клумбами, з шафраном та ліліями; не менш елегантні чарівні дами у вишуканих туалетах. У них тонкі талії, блакитні або гранатові сукні з пишними кринолінами, відкриті корсажі, хитромудрі зачіски, перевиті перлами... Від періоду найвищого розквіту Крита дійшов до нас фрагмент розпису, що зображає танцівницю: елегантність та чарівливість фігури змусили археологів назвати її “парижанкою”. Жінки відігравали в житті Крита дуже важливу роль, про що свідчать не лише фрески, але й те, що в пантеоні критян на першому плані знаходилися жіночі божества, в яких деякі вчені вбачають прототипи грецьких богинь.

Критська культура ушлявилася вазовою керамікою. Витончені форми і багатство фантазії поєднуються в керамічних виробках стилю Камарес – священної печери на горі Іда, де знайдено перший зразок цього типу. Геометричний і спіралеподібний орнамент, фантастичні та природні мотиви, стилізовані фігури людей, рослин, тварин, написані білим, жовтим, червоним, оранжевим, довільно розкидані по чорній або червоно-коричневій поверхні посудин. З розписом поєднуються пластичні прикраси: рельєфні мушлі та квіти, бризки свіжої глини відтіняють багатство фарб, притаманне критській кераміці. Форми кераміки найрізноманітніші: це і невеликі чашки, і кубки, і вази для фруктів, горщики, глечики з найтоншими (як ячна шкаралупа) стінками; вибір і розташування орнаменту диктуються формою посуду.

Слідом за стилем Камарес отримує розповсюдження розпис білою фарбою по темно-коричневому фоні, в якому використано виключно рослинні мотиви: гілки витких рослин, витончені лілії, маргаритки, дельфіни на хвилях прикрашають стінки різноманітних керамічних виробів.

У пластиці чоловічі фігурки зображені оголеними з пов’язкою на стегнах; на жінках – корсаж, що залишає груди оголеними, та довга дзвоноподібна спідниця. У славнозвісній керамічній статуетці богині зі зміями любов критян до поліхромії поєднується з використанням техніки фаянсу. Поряд з предметами розкоші часто зустрічаються зооморфні теракотові фігурки домашніх тварин; розповсюджені зображення бика – тварини, чия важливе місце у критській культурі відображене в легенді про Мінотавра. Характерною рисою критського мистецтва є відсутність зображення сцен полювання, війни чи битви.

Критяни мали власну писемність, що із піктографічного (малюнкового) письма розвинулась в ієрогліфічне. Ще в епоху "перших палаців" з'явилося лінійне письмо А, назване так на відміну від більш пізнього лінійного письма Б. Лінійне письмо А вчені не розшифрували, що не дозволяє визначити історичні особливості розвитку Крита.

Як і багато народів світу, населення Еллади найперше почало робити малюнкові записи, відомі вже у другій половині III тис. до н. е. Кожен знак цього піктографічного письма означав ціле поняття. Критяни під впливом єгипетського письма у першій половині II тис. до н. е. спростили форми знаків, а частина їх почала означати лише склади. Таке складове (лінійне) письмо, що склалося в XVII ст. до н. е., і назвали письмом А. Ним написано десятки текстів на глиняних табличках з палаців Крита.

У XIV ст. до н. е. була вироблена зручніша форма писемності – складове письмо Б. Воно включало більше половини письма А, кілька десятків нових знаків, а також деякі знаки давнього малюнкового письма. Поширення писемності на Криті було пов'язане з веденням великого палацового господарства. Написи, в основному, виявлені на вузьких і довгих глиняних табличках, що нагадують своїми контурами пальмові листки. Дуже багато таких табличок віднайдено у Кносському палаці.

Лінійне письмо Б складається із 88 знаків, що позначають голосні та приголосні склади. Крім цього, є ще й знаки для понять. Мова розшифрованих написів виявилася грецькою, з невеликими відмінностями від мови давнього грецького епосу. З цього можна зробити висновок, що мова греків є більш давньою, ніж вважалося раніше, оскільки кносські таблички складені були в середині II тис. до н. е., тобто за 600 років до того, як сформувався грецький епос. Прочитання лінійного письма Б доводить, що вже в ті часи Кносом володіли ахейці, які розмовляли грецькою. Вони й пристосували лінійне письмо Б до грецької мови.

На Криті не сформувався жрецький стан, не було і храмів як окремих споруд. Для релігійних церемоній використовувались святилища, які знаходилися в палацових комплексах. Прості люди влаштовували гірські святилища найчастіше в печерах. Несли туди свої недорогі підношення: глиняні фігурки людей, тварин, різні побутові предмети.

Розвиток мінойського Крита наприкінці XV ст. до н. е. був перерваний новими природними катаклізмами: грандіозне виверження вулкана на сусідньому острові Фера (сучасний Санторин) нанесло йому смертельний удар. Всі палаці і сільські поселення на острові були зруйновані, засипані попелом і покинуті населенням. З цих пір Крит втрачає своє становище провідного політичного, економічного й культурного центру басейну Егейського моря. Скориставшись цими подіями, з території материкової Греції, не зустрівши ніякого опору, на острів вдерлися греки-ахейці. Досягнення критської культури були перейняті й розвинуті ахейцями.

На межі III і II тис. до н. е. у південну частину Балканського півострова прийшли грецькі племена, що самоназвалися пізніше еллінами. Три основні групи – іонійці, ахейці та еолійці – зайняли материкову Грецію. Іонійці жили в Аттіці і на північному сході Пелопоннеса, ахейці окупували майже весь Пелопоннес, а еолійці – Фессалію і майже всю Середню Грецію. Ахейські племена, що зайняли найбільш родючі землі і знаходилися найближче до догрецьких центрів культури (найперше до Криту), розвивалися набагато швидше інших грецьких племен. Вони першими створили державу і розселилися по всій території Егеїди.

Досить примітивні державні утворення виникають на межі XVII – XVI ст. до н. е. в Мікенах, Тірінфі, Пілосі, Афінах, Охромені, Фівах. Найбільш відомим центром ахейської цивілізації були Мікени. Тому її називають мікенською. Так само, як і на Криті, в Мікенах та інших осередках ахейської культури зосередженням економічного, політичного та культурного життя були монументальні палацові комплекси, що нагадують своїм плануванням та облаштуванням палацові споруди Криту.

Палац в ахейській Греції також був центром адміністративної влади, організації економіки, нагромадження і розподілу матеріальних ресурсів, торгівлі та обміну, ремісничого виробництва, ідеологічного життя і оборони. Остання характерна риса (палац – центр оборони) властива тільки ахейським державним утворенням. На відміну від неукріплених критських палаців, аналогічні будівлі ахейських правителів являли собою ідеально захищені цитаделі, споруджені на неприступних гірських вершинах і оточені могутніми оборонними стінами. Кожен палац ахейської Греції був центром невеликого державного утворення, правителі яких ворогували між собою.

Незважаючи на ворожнечу, були все-таки випадки тимчасового об'єднання ахейських держав з метою здійснення зовнішніх завоювань. Прикладом цього може бути похід об'єднаних сил ахейців для завоювання Трої у першій половині XIII ст. до н. е. – Троянська війна (близько 1240–1230 рр. до н. е.), блискуче описана в епічних творах Гомера "Іліада" та "Одіссея".

Ахейці здавна відвідували Трою і знали, що після великого землетрусу 1275 р. до н. е. обороноздатність міста ослабла. Оволодіння Троєю означало завоювання великої території, підвладної їй. І хоча художня творчість поета блискуче розробила сюжет викрадення Єлени, визначальним фактором троянського походу були суто матеріальні міркування. Історик Фулідід вказував, що не всі ахейські правителі погоджувалися брати участь у поході на Трою, але страх перед могутнім Агамемноном, царем Мікен, змусив їх виступити під його командуванням.

Археологічні дослідження свідчать, що незадовго до 1200 р. до н. е. Троя була дійсно захоплена ворогами і вщент зруйнована. Троянський похід, наймовірніше, був лише одним із епізодів початку широкого ко-

лонізаційного руху греків. Спочатку ахейці заселяли острови Егейського моря (Кіклади, Хіос, Самос, Родос), затим – узбережжя Малої Азії. Ахейці скористалися тимчасовим ослабленням Хеттського царства, що існувало в Малій Азії. У XV ст. до н. е. на західному узбережжі Малої Азії з'явилося багато ахейських поселень, центральним з яких був Мілет.

Іншим напрямом мікенської колонізації був західний, про що розповідається в "Одіссей" Гомера та в деяких грецьких легендах. Мікенці колоїзували узбережжя Сицилії, Еолійські острови, Південну Італію, свідченням чого є велика кількість на цій території залишків мікенської кераміки. Розквіт Мікен – це і період розквіту бронзового віку. З бронзи вироблялися найрізноманітніші речі: знаряддя праці, зброя, прикраси, посуд тощо. Рідкісне самородне залізо греки використовували, як і золото, для виготовлення предметів розкоші.

Головними видами господарства були скотарство і землеробство, хоча достатній розвиток отримало також ремесло. При спорудженні потаємних систем водопостачання у фортецях Мікен, Тірінфу та Афін ахейські майстри продемонстрували знання гідравліки і точність розрахунків. Схожість цих трьох комплексів свідчить про вироблення греками складних інженерних норм, що передавалися знавцями в усній формі з покоління в покоління. Для будівництва доріг, палаців, гробниць мікенські майстри використовували кілька видів свердл, долот, пилок і молотків. Дерево обробляли ножами і сокирами. Гончарі виробляли високоякісний посуд різних розмірів різноманітного призначення. Це свідчить, що ремесло вже відділилося від землеробства і стало самостійною галуззю виробництва.

Зовнішня (морська) торгівля була розвинута краще, ніж внутрішня. Загибель кноського царського дому дозволила ахейцям взяти у свої руки торгівлю з Єгиптом, Критом і найближчими до нього царствами Сирії – Біблом, Угаритом, Аламахом та ін. Тісні зв'язки були встановлені із північно-балканськими племенами. Мешканці Дунайського басейну здавна були сполучною ланкою між населенням Середньої і Західної Європи та південно-балканськими землями. Ахейські правителі щедро прикрашали себе виробами із прибалтійського бурштину; навіть в Англії віднайдені вироби ахейських майстрів.

Ахейський епос зберіг багато розповідей про перетворення в рабів полонених воїнів, моряків та жінок. Розповідженість цього сюжету свідчить про те, що тодішнє суспільство добре розуміло економічну вигоду рабства. Однак у важкодоступних гірських районах розвиток рабовласницького способу виробництва гальмувався міцністю залишків первіснообщинного ладу. Племінна і географічна розробленість вельми сприяла збереженню локальної автономії грецьких племен і царств, перешкоджаючи об'єднанню.

Мікенська культура зазнала великого впливу розвинутої культури Крита. Проте ахейці зберегли багато рис культури, принесеної ними з

півночі. На відміну від критян, вони продовжували носити вуса і бороду, жили в будинках, т. зв. мегаронах із постійним вогнищем. Жіночній, вишуканій мінойській культурі протистояли суворість і мужність мікенської цивілізації. Порівняно із життєрадісним та близьким до природи критським мистецтвом, мистецтво ахейців прославляє війну та полювання.

Символами могутності місцевих царів були великі укріплення на пагорбах (акрополі), обнесені оборонними мурами. Товщина цих стін в середньому мала, 5-8 метрів, а в Тірінфі – до 17 метрів. Мури були укріплені вежами, а всередині були прокладені галереї і потаємні ходи. Величні "Левові ворота" в Мікенах, складені із величезних кам'яних монолітних плит, є сплав простоти і могутності. Два геральдичні леви, що наче сторожували в'їзд до міста, є першим зразком монументальної скульптури в материковій Греції.

Видатним пам'ятником архітектури є мікенська купольна усипальниця, т. зв. "гробниця Агамемнона". Споруджена близько 1250 р. до н. е., ця усипальниця донині зберегла всі риси своєї конструкції. Масивні двері, висотою більш ніж 5 метрів, перекриті зверху двома монолітними кам'яними блоками, кожен з яких важить 120 т. Величний купол висотою 13,2 метрів викладений із 33 рядів плит.

Досягнення інших видів мистецтва доповнювали майстерність ахейських будівельників. В інтер'єрах великих будинків застосовувалися колони та напівколони, різьблення по каменю та мармуру, розписи стін найскладнішими композиціями. Відкриття чудових фресок у будинках Акротіри на о. Фера свідчить про те, що вже у XVI ст. до н. е. творчість деяких острівних художників перевищила вміння критських художників тих часів. На них ми бачимо дітей, стрункого юнака з рибинами, дівчину, що несе вазочку, розкішно одягнених жінок. Цікавими є фреска із зображенням пейзажу річки і картина, що зображає кораблі різних типів, що рухаються вздовж морського берега, на якому намальовані міста, фортеці, поля і пасовиська. Особлива увага приділяється зображенню деталей: можна розрізнити квіти шафрану, мирту, мавп, левів, дельфінів та антилоп, елементи природи. Це свідчить про вміння художників гармонійно поєднувати відчуття живої природи з вимогами декоративного стилю. І на материк, в палацах Тірінфу, Фів і Пілоса відомі розписи високої якості. 1970 р. в руїнах одного з будинків на акрополі Мікен віднайдена фреска кінця XIII ст. до н. е., що являє собою унікальний витвір світового живопису. Мистецтво творця цієї т. зв. "Дами з Мікен" дозволяє говорити про високий рівень художньої творчості в ахейській Греції.

Швидко розвивалося мистецтво вазового розпису. Ахейські майстри перейняли геометричний орнамент критян, доповнений мотивом спіралі. У подальшому вазописці звернулися до натуралістичних мотивів, відтворюючи рослини, тварини, морську фауну. У деяких регіонах склалися

яскраві локальні художні традиції, що чітко характеризували вазопис кожного центру.

На невеликих островах Егейського моря в ході розкопок поселень були виявлені кам'яні фігурки чоловіків та жінок. Скульптори III – II тис. до н. е. не просто відтворювали частини людського тіла, а й намагалися відтворити ритм їхніх рухів. Наприклад, музикант настільки зливається з інструментом, що разом вони складають композицію, яка передає дух музики. Ця манера зображення перейнята сучасними художниками.

До 1953 р. мікенська цивілізація розмовляла з нами лише мовою величних пам'яток архітектури та живопису. Розшифрування англійцями М. Вентрісом та Дж. Чедвиком мікенської писемності дало можливість почувати також мову глиняних табличок, що містили інвентарні описи мікенських палаців.

Як вже згадувалося, розшифрування лінійного письма Б дало можливість встановити, що написи зроблені на давньому ахейському діалекті грецької мови. Ахейське письмо було доступне лише окремим людям; його знали служителі в царських палацах і якийсь прошарок багатих горожан. Поки що нам невідомі ахейські літературні тексти або монументальні царські написи. Література ранніх греків, як і інших народів, бере свій початок у традиціях давньої фольклорної творчості, що включає в себе казки, байки, міфи і пісні.

Зі зміною суспільних умов почався швидкий розвиток народної поезії, епосу, що прославляв діяння предків і героїв кожного племені. У середині II тис. до н. е. епічна традиція греків ускладнилася. У суспільстві з'явилися професійні поети, розповідачі – аеди. В їхній творчості вже у XVII – XII ст. до н. е. помітне місце зайняли сказання про сучасні їм історичні події. Цей напрям свідчив про інтерес еллінів до своєї історії, які зуміли пізніше в усній формі зберегти свою багату легендарну традицію протягом майже тисячі років до того, як вона була записана в IX – VIII ст. до н. е.

Розповідачі, поети і прозаїки створили багато переказів про ворожнечу царів Еллади, про військову могутність найбільших правителів, одними з яких були кнооські царі. Багато розповідей було присвячено тривалим війнам коаліцій кількох ахейських царств проти могутнього фіванського царства, що закінчилися його загибеллю. Поява в суспільстві обдарованих аедів сприяла розквіту усної літературної творчості. Про силу його впливу на тодішнє суспільство свідчить часте відтворення епічних сюжетів у мистецтві XVI – XII ст. до н. е.

Велику роль у динаміці суспільної думки еллінів відіграла релігія ранньої Греції. Різноманітні сили природи уособлювались у вигляді певних божеств, з якими було пов'язано багато сакральних переказів, міфів. Еллінська міфологія відрізняється багатством, причому вона зберігала і в пізніші епохи багато переказів часів родового ладу.

Подальший розвиток ахейської цивілізації було перервано великою міграцією народів в останні два століття II тис. до н. е. Початок міграціям поклали ілірійці, що покинули свої поселення. Нова територія їхнього проживання дістала назву Ілірія. Вони привели в рух епіротів, котрі зайняли область, що пізніше почала іменуватися Епіром, і витіснили звідти, у свою чергу, північно-західні грецькі племена. Останні ринули в рівнини Фессалії. Згідно грецьких легенд, історичність яких перевірити важко, фессалійці витіснили беотів, а ті пішли далі на південь – у нинішню Беотію. Але найбільшу роль в історії випало відіграти дорійцям – найбільш войовничому із північно-західних грецьких племен.

У своїх легендах дорійці називали себе нащадками Геракла. За словами Геродота, це невеличке плем'я з гір Парнасу у XIII – XII ст. до н. е. відправилось завойовувати Пелопоннес. У ході цього переселення до кінця XII ст. до н. е. майже всі палаци-фортеці ахейців були знищені. Встановивши свою владу над Пелопоннесом, дорійці посунули затим на острови Кіферу та Крит, зайняли Південні Кіклади: Мелос і Теру, у подальшому – Родос і Кос, а потім переправились і в Малу Азію, захопивши мис Кнід та півострів Галікарнас. З тієї пори Крит втратив своє виключне становище і вже не відігравав значної ролі в історії Греції.

Причиною військових перемог дорійців дослідники вважають володіння завойовниками залізною зброєю. Початок епохи заліза у Греції співпадає з часом переселення дорійців на Пелопоннес. Це, мабуть, і є все позитивне, що принесли дорійці. У результаті їхнього завоювання суспільство Балканської Греції було відкинуте у своєму розвитку на багато віків і деградувало до відродження родових відносин.

Гомерівський період

XI – IX ст. до н. е. в історії Стародавньої Греції називаються "темними віками" або "гомерівським періодом". Ці визначення були дані ще у XIX ст., коли основними історичними джерелами для реконструкції подій цього періоду були епічні твори Гомера "Іліада" та "Одіссея".

Після дорійського завоювання Греція була відкинута у своєму розвитку на кілька віків назад. Замість досить високорозвинутих державних структур ахейського часу із сильною царською владою і розгалуженим бюрократичним апаратом, суспільство Греції XI – IX ст. до н. е. деградує до родових відносин, з примітивною владою родо-племінної знаті. Замкнуті, самодостатні і слаборозвинуті господарства численних племенних вождів приходять на зміну розвинутій централізованій економіці палаців ахейських володарів. Одне з головних досягнень крито-мікенського періоду в галузі культури – лінійне письмо у гомерівську епоху повністю забувається. Донині археологам не вдалося відшукати на території Греції жодного напису, який можна було б віднести до проміжку між XI та IX ст. до н. е.

Для ранньогомерівського суспільства характерний патріархальний рід з його пережитками у вигляді права взаємного наслідування землі лише членами роду, наявність особливого начальника роду (архонта) і казначея. Головним економічним осередком гомерівського суспільства була ойкос (патріархальна моногамна сім'я). На вершині суспільної драбини стояла група родової знаті, яку Гомер іменує "кращими" (аристою), "добрими", "благородними". Свої претензії на привілейоване становище в суспільстві аристократи пояснювали своїм божественним походженням. Тому Гомер часто називає їх "божественними", "богоподібними".

Верхівкою серед знатних членів общини були басилей-правителі. Цей термін мав широке застосування. В одних випадках басилей мав владу племінного вождя, в інших він міг бути радником вождя або членом його військової дружини. Влада вождя не була спадковою, басилей обирався з багатих людей і був першим серед рівних. Йому належало виключне право на тлумачення законів, він був верховним жерцем і воєначальником; він повинен був першим кидатися до бою, показуючи приклад хоробрості і відваги рядовим воїнам.

Наприкінці гомерівського періоду басилей, влада яких стала вже спадковою, спільно з радою старійшин успішно проводили свої рішення через народні збори, до яких входили всі вільні члени общини. Однак, у народних зборах вже відсутня рівноправність всіх їх учасників. В описах подібних зборів, що зустрічаються в епосі, з промовами, як правило, виступають царі і герої "благородного походження". Рішення приймалося царем та радою старійшин; голосування на зборах не було. Для вирішення спільних завдань роди іноді об'єднували свої сили, утворюючи більші спільноти – фратрії. Ще більшим об'єднанням було плем'я – філа, очолювана, як пише Гомер, філобасилевсом.

Основу економічного життя гомерівської епохи, як і раніше, складало землеробство і скотарство. Гомер у своїх поемах не раз підкреслював важливу роль скотарства. Худоба за відсутності грошей була мірилом вартості. Так, рабіня оцінювалася в чотири воли, золотий обладунок – в сто телят, а мідний – у дев'ять волів. Землеробство відносилось до найбільш достойних занять, царі також не цуралися фізичної праці на полі. Основними зерновими культурами були пшениця та ячмінь. Епос часто говорить про триразову оранку поля, що свідчить про високу культуру землеробських робіт. Розвинутими були також садівництво та виноградарство.

Виробництво продукції, спеціально призначеної для продажу, в гомерівському суспільстві було майже відсутнім. Найбільш розповсюдженою була обмінна торгівля, причому предметом обміну, в основному, була військова здобич. Дуже слабо була розвинута і зовнішня торгівля. Греки гомерівських часів рідко і неохоче займалися торгівлею. Потрібні їм чужоземні предмети вони здебільшого здобували силою, і для цього споряджали

грабіжницькі експедиції до чужих країв. Торгівля тих часів все ще була тісно пов'язана з розбійництвом, війною, морським піратством. Лише особлива домовленість про безпеку торгових пересувань між двома общинами чи містами рятувала їхніх мешканців. Участь у піратських експедиціях розцінювалася як прояв особливої відваги, достойної справжнього героя та аристократа. Але навіть сміливі пірати не наважувалися виходити за межі рідного Егейського моря. Похід до недалекого Єгипту вимагав виключної хоробрості та уявлявся фантастичним заходом. Навіть Причорномор'я, Італія, Сицилія здавалися далекими і страшними.

Активну торгівлю в Егейському регіоні здійснювали фінікійські купці, про яких неодноразово згадує Гомер у своїх поемах. Греки у IX ст. до н. е. перейняли у фінікійців прийоми кораблебудування. До цього часу грецькі кораблі нагадували скоріше великі човни і були мало пристосовані до довгого плавання у відкритому морі. У фінікійців були швидкохідні кораблі, найчастіше призначені для бойових дій. На носі судна прикріплювався на рівні води гострий виступ – таран, яким і намагалися пробити борт противника. Вузкий, довгий, з низькими бортами корпус надавав кораблю великої маневреності, а 25 гребців з кожного боку розвивали необхідну швидкість. Зображення цих суден виявлені в розписах ваз початку VIII ст. до н. е., які були знайдені в Афінах.

Панування натурального господарства і відносно невелика питома вага обміну в системі економічних взаємовідносин гомерівської Греції відбулися на становищі ремесла. На відміну від мікенської епохи, гомерівська Греція знала дуже мало видів ремесла. До того ж сільське населення частіше всього поєднувало обробіток землі з домашнім ремеслом. Однак, елементи занепаду химерно переплелися із деякими технічними новинками. Найважливішою з них було освоєння греками техніки випалення та обробки заліза. Найдавніші зразки залізної зброї (мечі, кинджали, наконечники стріл та списів), виявлені на території Балканської Греції та островів Егейського моря, датуються XI ст. до н. е.

У поемах Гомера згадуються лише гончарі, теслі, чинбарі, ковалі-зброярі, виробники луків. Ковалі, крім робіт по залізу, займалися одночасно і виготовленням виробів із золота і срібла, а теслі здійснювали всі роботи, починаючи від заготовляння лісу і закінчуючи будівництвом дому чи виробництвом меблів та інших предметів. Мабуть, тому виробі ремісників поступаються мікенським не лише в художньому, але і в чисто технічному вирішенні. Вони не мають тієї витонченості, краси, складності, колоритності, якими славилися майстри крито-мікенських часів.

Характерною рисою історії багатьох держав стародавнього світу і, зокрема, історії Стародавньої Греції, була колонізація, тобто заснування нових поселень на чужих землях. Грецька колонізація розпочалася ще за ахейських часів у XI ст. до н. е. під впливом переселенських процесів, вик-

ликаних переміщенням дорійців. Іонійські племена з Аттики захопили ряд островів Егейського архіпелагу та південну частину малоазійського узбережжя з великим містом Мілетом, заснованим, очевидно, ще ахейцями. Наслідком цього було утворення на західному узбережжі Малої Азії області Іонія з багатьма містами (Колофон, Ефес, Смірна, Мілет та ін.). Завдяки тому, що іонійці уникли тягару дорійського завоювання, Аттика і міста Малої Азії стали центрами відродження грецької економіки і торгівлі. Їхній культурі судилося в майбутньому звеличувати і прославляти всю Елладу.

Інша група грецьких племен – еолійська – захопила острів Лесбос і північно-західну частину Малої Азії, що отримала пізніше назву Еоліди. У X – IX ст. до н. е. колонізаційний рух греків майже припинився, діставши свого найвищого розвитку в архаїчний період.

Гомерівський період займає особливе місце у грецькій історії. Класове суспільство і держава, що вже існували у Греції в часи розквіту мікенської цивілізації, тепер зароджуються тут знову, але вже в інших масштабах і формах. Часи культурного занепаду були і часом нагромадження сил перед новим стрімким піднесенням. Наприкінці IX ст. до н. е. почали формуватися ознаки нової культурної спільноти. З численних розрізнених племен виникла єдина грецька народність з однією мовою та культурою.

Повря відсутність у "темні віки" писемності саме до цього часу відносяться дві найвеличніші літературні пам'ятки Стародавньої Греції – поеми "Іліада" та "Одіссея". Вони стали вершиною розвитку давньогрецької епічної традиції, коли з покоління в покоління усно передавалися пісні про війни, предків та їхні славні подвиги. Завдяки цьому греки мали певне уявлення про своє минуле. Закономірним при цьому є те, що перекази це минуле зміфологізували. Епос не описує реальні історичні події, вони є лише приводом зображення діянь предків, які в усних переказах обросли фантастичними подробицями, розповідями про богів та їхні втручання в людські справи. Так, досліджені Г. Шліманом рештки Трої свідчать, що її діаметр складав всього 200 метрів. То невже це невелике укріплення десять років брали штурмом тисячі ахейців? Скоріше всього, це був невеликий загін, який у народній уяві розрісся до величезної армії.

Світ героїв (напівбогів, напівлюдей), створений в епосі, був для греків зразком, орієнтуватися на який повинні були герої наступних поколінь. Александр Македонський, вихований у традиціях грецької культури, у своїх завойовницьких походах ставив собі за приклад героя "Іліади" Ахілла.

Поступово на зміну співу прийшла рецитація, з'явилися професіонали – аеди або рапсоди. Епічна пісня була скарбницею народної мудрості та традиційної мови, включала в себе багато готових формул. Все це зводилося в єдиний логічний цикл переказів, що і лягли в основу гомерівських поем.

Сюжети "Іліади" та "Одіссеї" звернені не до сучасності, а до минулого, віддаленого від Гомера кількома століттями. Назви цих епічних творів

пов'язані зі змістом поем. Так, назва першої – "Іліада" – походить від грецької назви Трої – Іліон. У поемі описуються події останнього, десятого року облоги Трої. Починається вона описом сварки Ахілла з ватажком грецького війська – Агамемноном через поділ здобичі. Ахілл відмовився від участі в боях, що призвело до поразок греків. Лише після загибелі свого друга Патрокла, який був вбитий в бою з Гектором, могутнім сином царя Приама, Ахілл вирішує знову взяти участь у битвах. Закінчується "Іліада" розповіддю про похорон найсильнішого захисника Трої – Гектора, що був убитий Ахіллом. Поема не розповідає про події, що передували війні, про перші роки війни з Троєю. Вона також не доводить розповідь до перемоги греків – взяття Трої.

"Одіссея" описує десятилітнє блукання одного з вождів ахейців у Троянській війні – хитромудрого Одіссея, царя невеликого острова Ітака. Викликавши гнів Посейдона, він не може повернутися додому і змушений шукати порятунку на чужині. Після багатьох фантастичних пригод, подолавши численні небезпеки, Одісей повертається на батьківщину. Тут він змушений боротися за своє майно. За допомогою сина Телемаха і вірних йому рабів він вбиває численних женихів із знатних сімей острова, що добивалися руки його дружини Пенелопи, і відновлює свої права на правління Ітакою.

Таким чином, сюжети поем тісно пов'язані один з одним однаковими героями та єдністю теми. Однак "Одіссея" не є логічним продовженням "Іліади". До того ж вони відрізняються і за характером викладу. Якщо в "Іліаді" відображено побут воєнного часу – битви, подвиги героїв, жорстокості війни, то в "Одіссей" поет зображає, головним чином, картини мирного життя давньогрецьких племен.

Інші епізоди троянського циклу викладалися у т. зв. циклічних поемах, що сформувалися у вигляді пісень не раніше VIII ст. до н. е. і дійшли до нас лише у вигляді коротких переповідань, згадок у творах авторів пізніших часів. Ймовірно, в їхній основі, так само як і в основі "Іліади" та "Одіссеї", лежали героїчні пісні, сказання, пов'язані з Троянською війною. Гомер, який, можливо, був аедом, лише зібрав та переробив всі ці сказання, створивши на їх основі дві епічні поеми виняткового масштабу і художньої ваги.

Грецький епос вплинув на формування місцевих релігійних та етичних понять, на всю європейську культуру. Без Гомера був би немислимий Вергілій, будь-які інші значні твори європейської літератури. Гомерівські традиції зберігалися у грецькій поезії до самого кінця античної епохи.

Наслідувачів Гомера у Греції називали кікліками (від "кіклос" або "цикл" – коло), тому що вони, доповнюючи Гомера, а згодом і одне одного, окреслили у своїх поемах все коло міфології. Троянській війні були присвячені кіклічні поеми "Кіпрія", "Ефіопіда", "Зруйнування Іліона". Міфи фіванського циклу розроблялися в "Едіподії", "Фіваїді", "Епігонах".

Існували поеми, присвячені легендарній історії окремих міст та героїв. Всі кікличні поеми були написані гекзаметром, зберігали гомерівські прийоми опису і композивання образів, хоча і не відрізнялися особливими художніми достоїнствами. У пізніші часи ці поеми дістали погану славу, коли назва "кікличний поет" стала синонімом поганого, бездарного віршотворення.

У руслі наслідування Гомеру знаходяться і гімни богам, найбільш давні з яких називаються "гомерівськими". Проте "Іліада" та "Одіссея" назавжди залишилися чимось виключним не тільки серед інших епосів та творів античності. Їх можна назвати першотекстами античної культури. По-перше, це були найбільш авторитетні тексти. До них апелювали як до чогось безумовного і літератори, і філософи, і державні діячі, і вчені. Наприклад, знаменитий давньогрецький географ Страбон починає свою монументальну "Географію" із посилань на Гомера. В його творах він шукає обґрунтування своїм уявленням про розташування суші та водних просторів. По-друге, гомерівські поеми є першим цільним і закінченим вираженням грецької душі. У них вона вперше сформулювалася і втілилася як явище, що вже відбулося.

Грецьке мистецтво гомерівського періоду представлено, у першу чергу, керамікою, що була супутницею всього життя античної людини. Коли вона народжувалася, керамічний посуд стояв біля колиски; з нього дитина робила перший ковток. Кераміка прикрашала навіть найбіднішу хатину; у ній зберігалися домашні запаси. Форми посуду були такими ж різноманітними, як і їхні функції. Поряд з кратерами для змішування вина з водою, піфосами та амфорами для зберігання оливкової олії, вина і зерна були флакони для запашних масел, тарілки, великі блюда. Чудові панафінейські амфори вручали переможцю на іграх, стрункі лекіфи ставили на могилах, а потім у чашах несли угощення душам померлих. Іноді і тлінні останки поміщали у глиняний посуд, якому часто надавався людський вигляд. Саме тому кераміка найбільше розповідає про античну людину, про її добробут, про розвиток її смаків, про діяльність ремісників, про близькі та далекі торгіві зв'язки, про всі сторони життя, бо стінки посудин є своєрідними музеями давнини.

У XI – X ст. до н. е. розповсюдженою була виключно одна кераміка, яку прийнято називати протогеометричною. Це, звичайно, набір побутового посуду невеликих розмірів і простої форми з дуже простою орнаменталією. Стінки посуду найчастіше покриті коричневими смугами, а в чисті проміжки тією ж фарбою вписувався простий лінійний орнамент, що повторюється кілька разів підряд: крапки, кола, ламані лінії тощо. При всій своїй невибагливості протогеометрична кераміка відрізняється високою гончарною технікою, успадкованою від крито-мікенської культури, а також узгодженістю прикрашання вази з її формою. Цей принцип ліг в основу всієї

грецької розписної кераміки. Грецькі художники протягом всього багатівкового розвитку мистецтва ніколи не втрачали цього виробленого майстрами геометричної епохи почуття розмірності форми, і тому кожен їхній витвір: чи то храм, картина, статуя, розписна ваза, являв собою гармонійне ціле.

У X ст. до н. е. протогеометрична кераміка змінюється керамікою геометричного стилю. Поряд з побутовим посудом, з'являються мініатюрні вази для парфумів і великі посудини, що ставилися на могилах. Ускладнюється вазовий розпис, збагачується запас орнаментальних мотивів, створюється ціла система геометричного розпису посуду. Елементами цієї системи, як і колись, є лінійні орнаменти, що вже наближаються до простих геометричних фігур: трикутники, ромби, квадрати, хрести різних форм, меандри, концентричні кола і різноманітні комбінації з цих фігур та ліній.

Нарешті, на вищому рівні розвитку геометричного стилю (кінець IX – перша половина VIII ст. до н. е.) з'являються зображення людини. Вони виявлені на посудинах величезних розмірів (більше 1,5 м висотою), що стояли на могилах у вигляді надгробних пам'ятників. Крім орнаменту, посередині, на одному рівні з ручками зображалася сцена плачу на померлим. Живопис цей силуетний. Людська фігура складалася з двох величезних ніг, що зображалися завжди у профіль, короткого тулуба у вигляді перевернутого вершиною вниз трикутника, схожих на мотузки рук, прямої риски, що зображала шию, і круглої або овальної голови з виступаючим з неї носом.

З комбінацій геометричних людей склалися сцени війни і мирного життя – битв, кулачного бою, змагань музикантів, похоронів. Мистецтво, так само як і релігія, повсюдно починалося з абстрактного, геометричного бачення світу, і тільки пізніше знімалися гострі кути і перемагали овали. Поодинокі зразки пластичного мистецтва гомерівської епохи, що дійшли до нас, теж характеризуються схематичністю та певною геометричністю. Своєрідна орнаментальність силуетів притаманна бронзовій статуетці Геракла і Кентавра, а також теракотовому зображенню орача.

Про архітектуру гомерівського періоду ми не маємо точних свідчень. Греки перестали будувати з каменю, тому їхні житла, храми до нас не дійшли. Із храмових споруд археологам відомий лише один храм, який датується IX – VIII ст. до н. е. Це – храм Артеміди Орфії у Спарті. Стояв він на кам'яному фундаменті, стіни були із цегли-сирцю, а по периметру розміщувалися дерев'яні стовпи. Розміри храму невеликі – 4,5 метри у ширину і 12 метрів в довжину.

Архаїчна Греція

VIII – VI ст. до н. е. були періодом економічного та культурного піднесення Греції. Цей процес пов'язаний з колонізацією, що сприяла запозичен-

ню греками в інших народів кращих досягнень технічної думки, ремісництва, духовної культури. Після кількох віків ізоляції грецька культура була відкрита новим віанням цивілізації, у першу чергу, зі Сходу. Взаємовпливи з іншими культурами, сформування демократичних принципів суспільного життя дали можливість розвиватися особистій ініціативі, творчим здібностям людини. Це і стало основою формування найхарактерніших рис та особливостей античної культури Стародавньої Греції.

Античні суспільства цілковито належали залізному віку. Залізо, що поступово витісняло бронзу, стало відомим на Сході вже у другій половині II тис. до н. е., тобто на 400 років раніше, ніж у Середземномор'ї. Хеттські царі володіли монополією на виготовлення і продаж заліза і зберігали все це у таємниці. Початок залізного віку на Балканському та Апеннінському півостровах, на островах Егейського моря співпав з початком античної цивілізації. Його розповсюдження на більш віддалені території пов'язано з розвитком таких народів, як фінікійці, греки, етруски, що розширювали сферу свого проживання.

Залізо, більш ніж який-небудь інший метал, обумовило прогрес в усіх галузях господарства. З початком залізного віку починається відокремлення ремесла від землеробства – спочатку у сфері добування й обробки металів, згодом у будівельному та гончарному ремеслах. У IX – VII ст. до н. е. був відкритий спосіб добування вуглецевого заліза, яке загартовували зануренням у воду. Виникла сталь.

VIII – VI ст. до н. е. – це період інтенсивного розповсюдження заліза, що визначило технічну основу античного суспільства. У цей період розвинулись ті соціально-економічні та політичні основи, які відрізняли середземноморське суспільство та його культуру як від східних суспільств, так і від оточуючих його догромадянських та доміських общин.

Полісна система та її особливості. Центрами античної культури стають міста, що були основною формою економічної, політичної та соціальної організації грецького суспільства. Характером і особливостями давньогрецького поліса визначається вся своєрідність і неповторність еллінської цивілізації. Стародавній Схід поліса як такого не знав, хоча там існувала зовні схожа форма – місто-держава.

Поліс – це особливий тип общини, а саме – община громадян-землеробів. Причому, на відміну від общинних структур Давнього Сходу, що склалися виключно із сільського населення, грецький поліс включав у себе як селян, так і міських мешканців.

Головними структуроутворюючими елементами грецького полісу, що визначили умови його існування, були наступні. Найперше, це його економічна основа – т. зв. антична форма власності, в якій органічно поєднувалися власність державна і власність приватна, причому приватна була опосередкована державною. Звідси обов'язково випливало те, що не-

обхідною і безумовною передумовою права власності на землю в полісі була належність до числа громадян цього общинного об'єднання. У класичному полісі тільки його громадянин міг бути власником землі і, власне, кожен громадянин повинен був бути власником. Володіння землею було домінуючою тенденцією, оскільки це було вимогою соціального престижу. В афінській практиці, наприклад, оратору і стратегу неможливо було користуватися довір'ям народу, не будучи землевласником. Верховне право контролю і розпорядження землею, цього основного засобу виробництва античного часу, належало колективу громадян, самій громадянській общині.

Наступною невід'ємною рисою полісної організації був інститут громадянства. Населення полісу складалося із повноправних, неповноправних і безправних категорій його мешканців. Але тільки ті з них, хто мав статус громадянина, володіли всією сумою прав – економічних, політичних, соціальних – будучи, таким чином, найбільш привілейованою категорією населення. Якщо мати на увазі нестачу родючих і оброблюваних земель у Греції, існування інституту громадянства передбачало стабільність і замкнутість його громадянського колективу, число якого потрібно було жорстко контролювати.

Тому поліс як колектив громадян-землеробів і землевласників виступав у ролі верховного власника землі і в якості гаранта земельної власності окремих громадян. Саме поліс, і лише він міг втручатися у відносини власності. Таким чином, держава в цьому випадку існувала не над общиною, як це було на Сході, а наче виростала із полісної общини, залишаючись у строго замкнутих рамках її громадянського колективу.

Наступна характерна риса полісної організації давніх греків – це відношення громадян до військової організації полісу. Враховуючи те, що у класичному полісі регулярна армія була відсутня, всі його громадяни були потенційними воїнами, членами громадянського ополчення в разі військової небезпеки. Таким чином, в класичному грецькому полісі мала місце характерна триєдність члена його громадянського колективу. Одночасно він був і громадянином, і власником, і воїном. Державу потрібно було захищати в разі зовнішньої небезпеки і облаштовувати її внутрішнє життя.

Особливі форми самоуправління громадянського колективу – це ще одна невід'ємна риса грецького полісу. Народні збори, що об'єднували виключно громадян, – найважливіший інститут полісного управління, завдяки якому враховувалось волевиявлення кожного громадянина, що обов'язково входив до їхнього складу. Інші органи політичного управління – рада, суд, розгалужена сітка посад, що здійснювали виконавчу владу – також були в руках громадян колективу і ніколи від нього не відділялись. Звідси – принцип винятковості, що ставив громадянина полісу, його здібності на недосяжну висоту порівняно з іншими категоріями населення.

Отже, поліси не мали професійних політиків і державного апарату. Всі військові та цивільні посади призначалися для громадян, а не спеціально навчених професіоналів. І це було природним, оскільки державу склали самі громадяни, а не державні органи, що стояли над нею. Бюрократія виникла на Стародавньому Сході тому, що вся влада концентрувалася в руках царя, і для її здійснення були необхідні посередники-чиновники. Громадяни полісу не мали потреби у таких посередниках. Тут носії влади, її виконавці і ті, на кого вона направлена, були одні і ті ж громадяни. Кожен громадянин за своє життя неодноразово обирався в різні органи влади, встигаючи побувати і начальником та підлеглим, і посадовою особою та приватною людиною. Хоча його приватне життя (господарство, сімейні клопоти, відпочинок) обов'язково доповнювалося державними турботами.

Поліс був для грека єдиним місцем, де він почувався у безпеці і жив повноцінним життям. Там його охороняли не тільки боги, а й закони. Там він мав право на захист від насильства й свавілля, оскільки, за словами Арістотеля, "поліс є спільнота людей, що зійшлися ради справедливості".

Разом з тим, поліс міг і жорстоко покарати своїх громадян за певні провини. Постійна загроза олігархічних змов змушувала демократичне суспільство підозріливо ставитися до кожного, хто виділявся із загальної маси і вивищувався над нею, навіть якщо він добивався цього своїми подвигами і самовідданим служінням суспільству. В Афінах – класичному зразку античної демократичної держави – народні збори суворо карали того, хто наслідуювався відступити від полісних порядків. Саме в демократичних Афінах 432 р. до н. е. відбувся перший в історії судовий процес над дисидентом: видатний філософ Анаксагор був підданий остракізму (суду черепків) і вигнаний з міста за інакомислення – за обвинуваченням у безбожності. А в 411 р. до н. е. таке ж покарання дістав інший філософ – Протагор, книга якого "Про богів", де висловлювалися сумніви з приводу їх існування, була публічно спалена на міській площі. У вигнанні помер Фемістокл, який приніс афінянам перемогу над перським флотом біля Саламіна.

Ще однією з невідмінних рис полісної організації була стабільність громадянського колективу і невеликі розміри території полісу. Ніхто, окрім громадян полісу, не мав права володіти землею на його території, а також права розпоряджатися (через рішення всього колективу громадян) суспільними землями, що належали всьому колективу. Ніхто, окрім громадян полісу, не мав права участі в його військовій та політичній організації. Таким чином, поліс представляв собою згуртований, замкнутий колектив, що суворо оберігав і контролював всі права і привілеї своїх громадян.

Замкнутість полісного колективу посилювалася економічним та вже згадуваним географічним факторами. Головною сферою занять громадянина полісу було сільське господарство, яке має стійку тенденцію до замкнутості, господарської самодостатності або, як говорили самі греки, – до ав-

таркії. Тому поліс, що складався із суми селянських господарств громадян, обов'язково діставав автаркічний, замкнутий характер, що давав можливість вести самодостатнє, економічно замкнуте життя. Проте це не означає, що греки не мали зовнішніх економічних зв'язків, підтвердженням чому є широкий колонізаційний рух, який у своїй основі мав все ту ж замкнутість полісу.

Центром поліса була агора – центральна площа з розташованими навколо неї торговими, громадськими, культовими спорудами, що призначалися також для проведення народних зборів. Не відвідувати агори і не брати участі в бесідах, що там відбувалися, вважалося антисуспільною поведінкою. Всі політичні новини, у тому числі й майбутні закони, можна було дізнатися і обговорити на агорі. Архітектурний комплекс агори розвивався від простого розміщення лавок для учасників народних зборів до будівництва портиків. Тут було розміщено й будівлі ради (буле) та суду.

Стародавня Греція ніколи не утворювала єдиної держави, залишаючись етнічною й культурною, але не політичною реальністю. У всі часи, у всіх народів і культур існувала єдина думка: чим більшою є держава, тим для неї краще. Невеликі розміри держави вважалися ознакою її слабкості і малозначимості. Проте давні греки чомусь притримувалися іншої точки зору. Так, два видатні античні філософи Платон і Арістотель у своїх трактатах ставили питання про оптимальні розміри держави і дійшли висновку, що вона має бути ні надто великою, ні надто малою. Мала держава є надто слабкою й уразливою для сусідів. Надто велика держава стає важкокерованою і не відповідає інтересам своїх громадян. Ідеальна держава має бути доступною для огляду.

У своїх трактатах філософи значною мірою відображали реальність. На відносно невеликій території Стародавньої Греції, включаючи материк, острови Егейського та Іонічного морів, західне узбережжя Малої Азії, південь Італії та Сицилійське узбережжя (т. зв. Велику Грецію), протягом кількох століть існувало кількасот полісів. Всі вони займали територію 120-150 тис. кв. км, і проживало на ній не більше трьох мільйонів людей. Таким чином, на один поліс у середньому припадало близько 300 кв. км і приблизно 10 тис. мешканців. Воістину, практично всіх їх можна було оглянути зі стін рідного міста.

Найбільшим за територією полісом була Спарта. Вона займала південний Пелопоннес, гірські Лаконіку та Кінурію, рівнинну Мессенію, всього 8,5 тис. кв. км. Її непомірно великі, за грецьким рахунком, розміри урівноважувалися відносно невеликою кількістю населення. Набагато густіше заселений Афінівський поліс мав всього 2,5 тис. кв. км території півострова Аттика. Афіни були найближкучішою давньогрецькою державою, культурною столицею Греції. За чисельністю населення Афіни поступалися тільки сицилійському полісу – Сиракузам. У числі культурних, політичних

та економічних лідерів Давньої Греції був і Корінф – місто, розташоване на Істмійському перешийку. Разом зі своїми околицями він простягався всього на 920 кв. км.

Нерідко поліси воювали між собою. Міста бралися штурмом і руйнувалися, бездатне чоловіче населення винищувалося, жінки та діти продавалися в рабство. Проте чого не було у грецькій історії, то це приєднання полісом-переможцем території завойованої держави. Війна за гегемонію у грецькому світі між Спартою і Афінами мала на меті визнання за одним із них першості з боку інших незалежних полісів. Створення єдиної держави через об'єднання полісів протирічило принципам світогляду і самовідчуттю афінян та спартанців. Полісне життя, незалежність рідного полісу була для греків невідмінною умовою їх власної свободи. Поліс був для його громадян найвищою цінністю, необхідною умовою їх життя і діяльності.

Велика грецька колонізація

На архаїчний період грецької історії припадає розквіт колонізаційної активності греків. Цей процес був обумовлений певними причинами. Перша з них – це виникнення відносного перенаселення ряду областей Греції. Суспільне життя в полісі, з одного боку, вело до посилення соціальних зв'язків і залежностей, що впливали на свідомість і поведінку особистості. А з іншого, воно стимулювало індивідуалізацію свідомості і поведінки, виділення особистості із середовища співгромадян як суб'єкта, що має свободу діяти згідно своїй власній волі, незалежно від вимог суспільства. Ці дві тенденції згодю протирічиво поєднувалися одна з одною.

До початку архаїчної епохи у Греції відбувся демографічний вибух, значне зростання чисельності населення. Проте на фоні слабого розвитку продуктивних сил інтенсифікація сільськогосподарського виробництва була неможливою. А саме це могло б допомогти прогодувати населення, що збільшилося. Тому частина людей вже не могла прогодуватися на батьківщині, оскільки нових земель, придатних для обробітку, у Греції вже не було. Звідси – пошук таких земель на чужині і переселення частини греків на нові території.

Друга причина Великої колонізації має соціальний характер. Збіднілі селяни, якщо не хотіли потрапити в боргову кабалу, змушені були покидати закладені за борги землі. Єдиним виходом для них міг бути лише від'їзд на чужину. Так само поступали і ремісники, витіснені дешевою рабською працею з ринку. Після законодавчої заборони в багатьох полісах боргового рабства співгромадян у Греції виникла гостра потреба в рабах. Колонії на варварській периферії і стали джерелом поповнення ринку рабів.

Соціально-політична боротьба в метрополіях – ще одна причина колонізації. В архаїчний період, у часи формування грецьких полісів і появи в багатьох із них тиранічних режимів посилювалася політична боротьба між

різними угрупованнями та репресивна політика. Перед переможеною партією був вибір – смерть або втеча в колонію, вимушена еміграція.

Ще одна причина Великої колонізації полягала у зростанні грецьких міст як центрів ремісницького виробництва. Внаслідок цього з'явилася велика потреба розширення сировинної бази, що і було вирішено за рахунок колоній.

Велика грецька колонізація мала організований та керований характер: майбутні колоністи знали, куди вони можуть виїхати, які землі будуть займати, кліматичні умови тих місць тощо. З цією метою влада організовувала розвідувальні експедиції та призначала відповідального за заснування нової колонії.

В історії Великої грецької колонізації виділяються три напрями. Найбільш інтенсивно відбувалася колонізація в західному напрямі. Витісняючи фінікійців, греки розселилися по Апеннінському півострову і засновували материкові й острівні колонії. Були освоєні узбережжя Іонічного й Адріатичного морів, східне узбережжя Іспанії, у південній Галлії (нині Франція) засновані Нікея (нині Ніцца), Массалія (нині Марсель); остання стала великим посередницьким центром Середземномор'я. У колонізації Південної Італії взяли участь вихідці з багатьох областей Греції. Так, спартанці заснували Тарент, корінфяни на острові Сицилія заснували Сиракузи, що стали найбільшим грецьким містом на захід від Греції; вихідці з острова Евбея утворили Куми та Неаполь. У подальшому за колоніями Південної Італії закріпилася назва "Велика Греція".

Другий напрям колонізаційного руху – північно-східний, завдяки чому греки освоїли північне узбережжя Егейського моря, береги Пропонтиди (Мармурового моря), Геллеспонту (Дарданелли). Мешканці Мегари на азійському березі Боспору заклали Халкедон, а на європейському – Візантій, що в майбутньому дав свою назву могутній Візантійській імперії.

Головну роль у колонізації Геллеспонту, берегів Пропонтиди і Чорного моря відіграли громадяни малоазійського міста Мілета: кількість їхніх колоній досягла 90. Особливо приваблювали мілетських колоністів родючі землі на північному і північно-західному берегах Чорного моря, що стали житницями всієї Еллади. Тут у середині VII ст. до н. е. виникло ряд мілетських колоній: Істр, Ольвія, Аполлонія, Одесс, Томи, Тіра, Феодосія. У цьому регіоні засновували колонії і вихідці з інших грецьких полісів, що досягли гирла ріки Танаїс (сучасний Дон).

На малоазійському узбережжі Чорного моря мілетці заснували Синопу (батьківщину філософа Діогена), а на схід від неї – Котору, Керасунт і Трапезунт. Цей шлях привів греків до родючої Колхиди (Грузії), де виникли Фасіс та Діоскурида. З Колхідою пов'язаний міф про героя Ясона, що на чолі аргонавтів направився туди, щоб здобути золоте руно. Вихідці з

Халкіді (о. Евбея) колонізували узбережжя Македонії; від назви їхнього міста потрійний півострів почав називатися Халкідія.

Внаслідок південного і південно-східного напрямку колонізації були засновані грецькі колонії на південному узбережжі Малої Азії і на середземноморському узбережжі Північної Африки (Єгипет). у VII ст. до н. е. фараон Псамметіх для посилення оборони східних кордонів свого царства розселив поблизу дельти Нілу загони грецьких найманців. З того часу греко-египетські зв'язки почали швидко розвиватися. У Мемфісі з'явився грецький квартал; мілетці влаштували у дельті Нілу свої торгові факторії; тим самим мілетцям Єгипет зобов'язаний виникненням свого головного торгового центру – міста Навкратіс.

Проникнення греків до Африки не обмежувалось Єгиптом. Вихідці з о. Тера поселилися на Лівійському узбережжі, заснувавши там Кірену, батьківщину поета Каллімаха та вченого Ератосфена. Навколо Кірени виникли інші грецькі поселення, які в подальшому об'єдналися і склали політичний союз міст області під назвою Кіренаїка. Кwartали грецьких торговців були виявлені на території стародавніх сирійських міст.

Як правило, всі території, колонізовані греками, прилягали до морського узбережжя або знаходились поблизу нього. Це дозволило філософу Платону образно порівняти грецькі колонії із жабами, що обсіли береги ставка. А за висловом Цицерона, "грецький берег – наче кайма, пришта до широкої тканини варварських полів".

Поступово колонії, що відтворювали уклад життя метрополії, ставали багатими і процвітаючими. Щезала початкова економічна залежність колоній від метрополії; вони ставали полісами з незалежним статусом і часто засновували вже власні колонії.

Розвиток торгівлі і ремесла. Завдяки Великій колонізації у Греції почасти були вирішені економічні, політичні й соціальні проблеми. Економіка полісів вийшла на якісно новий рівень, а грецька торгівля дістала воістину міжнародний характер. У VII ст. до н. е. греки почали витіснити фінікійців із Середземного моря, активно займаючись торгівлею. Для бідної ресурсами Еллади, якій вже не вистачало навіть власного хліба, торгівля ставала життєвою необхідністю.

Забуті торгові маршрути критян і ахейців грекам довелося відкривати заново, суперничаючи як з фінікійцями, так і з етрусками. Торгівля в епоху архаїки була досить престижним заняттям. У надрах колишнього суспільства з'явився прошарок знаті, котра пов'язувала свою господарську діяльність виключно з торговими операціями. Відсутність постійно діючого міжнародного ринку давала можливість отримувати величезні торгові прибутки, оскільки Греція потребувала зерна, металів, дешевих рабів. Зворотній торговий потік включав у себе ремісницькі вироби, вино, оливкову олію. Поступово склалися групи людей, зацікавлених у справлянні торго-

вого мита. Інші виступали торговими посередниками, що жили за рахунок інтенсивності торгових операцій.

Потреби зростаючого виробництва і розвитку торгівлі на початку залізного віку обумовили введення і розповсюдження монети. Перші у світі монети почали карбувати у VII ст. до н. е. царі Лідії. Для цього використовували електрон, тобто золото, змішане зі сріблом, що добували на лідійських копальнях. Перші монети мали продовгувату форму, наче квасолини. Запозичивши монетну техніку у лідійців, іонійські греки перетворили монету із засобу платежа і нагромадження багатства в засіб обігу. З'явилася можливість міняти товар не на товар і не на металічні прутки, а на монету, якість металу якої і вага були засвідчені.

У VI ст. до н. е. були зафіксовані основні монетні стандарти – егейський та евбейський. За основу була прийнята вагова одиниця "талант", що дорівнював 37 кг металу (егейський) та 26 кг (евбейський). Одночасно в обігу продовжували ходити і металеві прутки, що відобразилося в назвах пізніших монет: "драхма" (дослівно – жменя) та "обол" (дослівно – прут). Драхмою називалася кількість металевих прутків, що можна було утримати в жмені. Грошовий обіг та інтенсифікація торгівлі прискорили розвиток грецького ремесла, що отримало статус самостійної товарної діяльності, мало пов'язаної із сільським господарством. Внаслідок широкого розповсюдження заліза ремісницьке виробництво поступово виходить на рівень серійного.

Колонізація висунула мореплавство на передній план, що, у свою чергу, стимулювало розвиток суднобудування. Греки запозичили у фінікійців не лише військові типи кораблів, а й спеціальні торгові судна, оснащені парусами, палубою, з високою носовою частиною і великими трюмами. У VII ст. до н. е. почали застосовувати якорі та краще обладнувати причали і порти.

Особливого розвитку дістало керамічне виробництво, що забезпечувало торгівлю тарою для перевезення вина, олії, зерна. У цій галузі найширше застосовували розподіл праці, внаслідок чого виріс професіоналізм. Острови Самос і Хіос славилися обробкою металів; в Іонії ткали одяг із фрігійської шерсті, добували слимаків і виготовляли з них пурпурову фарбу для тканин.

Поступово ремесло дістає тенденцію до об'єднання з торгівлею. Суперничаючи зі Сходом за середземноморські ринки, греки прагнули не лише кількісної, але, перш за все, якісної переваги своїх товарів, приділяючи все більше уваги красі, художнім достоїнствам ремісницьких виробів. Врешті-решт купці зі Сходу були, в основному, витіснені з ринків, зберігши монополію лише на торгівлю пахощами, склом і килимами. У грецьких містах також завжди знаходило збут єгипетське полотно.

Представники знаті в ремеслі, яке вони починають контролювати, стали використовувати рабську працю. Рабська праця – це нова форма багатства, що діставала з часом все більшу і більшу роль. На перших порах рабами, як правило, ставали співплемінники, що втратили землю і потрапили в рабство через боргову кабалу. Оскільки зростає ремісничке виробництво вимагало більшої кількості рабів на фоні аграрної кризи, що призводила до обезземелювання і розорення значної частини селянства, загроза боргового рабства посилювалася. Це не могло не впливати на загострення соціальної і політичної боротьби в багатьох регіонах Греції.

Загострення соціально-політичної обстановки. Ті регіони, де швидше всього розвивалось ремесло і торгівля, де загострення аграрної кризи внаслідок обезземелювання і загроза боргового рабства проявлялися в найбільш різких формах, стають регіонами значної економічної й політичної нестабільності.

В Аттиці, наприклад, погіршення становища селян відбувалося на фоні розвитку ремесел, становлення міста як політичного й економічного центру сільськогосподарської округи, появи монети. Найактивнішим учасником цього процесу прискорення розвитку суспільства була традиційна землеволодільська аристократія – евпатриди (з грец. – “сини благородного батька”) – представники давньої родової знаті. Пізнавши силу багатства, відчувши смак розкоші, ця знать, котра в гомерівські часи майже не відрізнялася від селян, тепер вже прагнула змінити ситуацію на свою користь. Представники аристократії беруть активну участь і в колонізації, і в заморській торгівлі. Примітним є те, що коли на початку архаїчної епохи об'єктами внутрішнього і міжнародного обміну були тільки предмети розкоші, то, починаючи з VII ст. до н. е., в торговий обіг входять звичайні товари – тканини, шерсть, метали, кераміка, раби. Особливо важливим є введення до торгового обміну продукції сільськогосподарського виробництва. Це призвело до зростання об'ємів товарного виробництва і зміни його характеру.

Однак, в умовах Греції, і Аттики зокрема, можливостей для збільшення маси сільськогосподарської продукції було дуже мало. Всі землі, придатні для обробітки, були вже освоєні. Єдиним засобом збільшення об'єму сільськогосподарської продукції могло бути лише зниження рівня життя селян за рахунок збільшення частини врожаю, що вилучалася у них.

В Аттиці закабалення селянства йшло по шляху збільшення його заборгованості. Поява т. зв. пелатів або шестидольників, що залежали від аристократії і виплачували їй за оренду землі 5/6 свого врожаю, перетворення таких селян в неоплатних боржників, подальше обернення їх у рабів і продаж за межі Аттики – такий був механізм закабалення. Цей процес відбувався досить активно тому, що евпатриди мали монополію не лише на економічну, але й на політичну та судову владу. До того ж, до здійснення радикальних змін у VI ст. до н. е. аристократія – це основна збройна сила

общинного ополчення. Саме кавалерія, що складалася виключно з представників знаті, була основною бойовою силою тих часів.

Демос потерпав також і від політичної нерівності. На вищі посади для здійснення общинного керівництва і здійснення культових заходів, зберігання і тлумачення законів, командування ополченням вибирали, враховуючи багатство та благородність походження. Саме ці вищі посадові особи поповнювали через певний час всевладний ареопаг – вищий колегіальний орган влади архаїчних Афін, що складався виключно із евпатридів. Народні збори общини, що об'єднували всіх її представників, збиралися нерегулярно і тільки по волі вищих посадових осіб.

Надмір дешевої робочої сили (рабів) призвів до вивільнення багатьох громадян від цілоденної рутинної праці. Прерогативою вільних громадян стає політична діяльність, участь у спортивних заходах полісу; з'являється можливість занять філософією, мистецтвом. Оформлення нових прошарків евпатридів та демосу відбувалося в нових умовах товарно-грошового господарства і породжувало нові вимоги до влади та вимагало її перерозподілу. Рух проти родової знаті відбувався на фоні складання полісного життя, що вимагало нових правових норм. Неписане право, зваями і охоронцями якого були аристократичні роди і на основі якого вони виносили ухвали, повинне було поступитися писаним законам, що мали стати надбанням усіх вільних громадян.

Нові верстви населення виступили 632 р. до н. е. в Афінах проти старої аристократії. На чолі цього виступу став представник нових евпатридів, переможець Олімпійських ігор Кілон. Захопивши Акрополь, Кілон не зміг організувати підтримку руху демосом і зазнав поразки. Проте наслідком цього виступу була поява нових правових норм в Афінах. 612 р. до н. е. з'являються закони, що носили ім'я архонта Драконта. Відбулася кодифікація вже існуючих в Афінах правових норм звичаєвого права. Введення судочинства було кроком вперед від свавілля аристократії. Відмінялося її право на кровну помсту – типовий рудимент родового ладу, а всі каральні функції передавалися ареопагу.

Закони Драконта були дуже суворі, адже ми і сьогодні згадуємо їх, говорячи про "дракон(т)івські заходи". У них не розмежовувались злочини більш і менш тяжкі. Однак деякі з них явно свідчили про укорінення нових явищ в економічному житті Афін. Так, бездіяльність громадян жорстоко каралася, що вело до розвитку їх економічних можливостей. Будь-яка крадіжка каралася смертю, що свідчить про зародження приватновласницьких відносин і про захист праці власників. Нові правові норми дозволили врегулювати становище чужоземців, громадян інших полісів, вжити заходів проти піратства, розбійництва на дорогах.

Розвиток товарно-грошових відносин відобразився в законодавстві того чи іншого грецького поліса по-різному. Так, закони Залевка в Локрах

(колонія в Італії) були спрямовані проти купецтва, забороняючи торгове посередництво і змушуючи селян самим займатися збутом своєї продукції. Прямо протилежну тенденція можна бачити в законах Харонда в Катані на Сицилії. Враховуючи бурхливий розвиток купецької діяльності, ці закони точно і докладно визначають норми торгового права.

Реформаторська діяльність Солона. Закони Драконта не вирішили всіх проблем, і на початку VI ст. до н. е. ситуація в Афінах була наближеною до громадянської війни. Назрілий конфлікт був вирішений законодавчою діяльністю Солона, який знайшов можливість компромісу з найбільш знедоленими, а тому і найбільш агресивними верствами афінського демосу. З 594 р. до н. е. цей збіднілий евпатрид, обраний архонтом із законодавчим правом, здійснив серію реформ, що корінним чином змінили ситуацію в Аттиці.

Діяльність Солона відображена і в його власних віршах, що розкривали політичні ідеї цього давньогрецького політичного діяча. Списавши всі борги за землю, він з гордістю пише про землю Аттики в одному з віршів: "... рабиня колись, а нині ж вільна". Реформа боргового права була однією з найважливіших і означала новий шлях до демократичного розвитку афінського суспільства, зміцнення майнових прав дрібних і середніх власників. Після звільнення боржників від зобов'язань, пов'язаних із закладеними землями, земельні ділянки поверталися до своїх власників. Внаслідок цього кількість безземельних і малоземельних селян різко зменшилася, а зрослий економічний потенціал селян давав їм можливість навіть конкурувати з господарствами знаті.

Солон заборонив забезпечення позик власною особою. Тепер боржник відповідав перед своїм кредитором тільки власним майном. Таким чином, загроза боргового рабства для громадян була повністю ліквідована. Більш того, афіняни, що раніше попали в рабство за борги, звільнялися. Ті ж із них, що були продані на чужину, викупувалися за державний кошт і поверталися на батьківщину. Наслідком цього стала консолідація громадянського колективу афінського полісу і подальший розвиток рабства виключно за рахунок рабів-чужоземців.

Було здійснено ряд реформ, що заохочували господарську діяльність афінян. Грошова реформа дозволила афінській монеті стати конкурентоздатною в торгових операціях грецьких купців, а введення євбейської системи мір та ваги полегшило торгівлю відносини з полісами, що користувалися тією ж системою. Солон заборонив вивіз з Аттики зерна, зате створив сприятливі умови для експорту оливкової олії та вина. Ряд законів полегшували поселення в Аттиці метеків – іноземних ремісників і торговців, що не мали афінського громадянства.

Внаслідок цих заходів Афіни часів Солона все більше діставали характер центру ремесел і торгівлі в Середній Греції. Бажання підвищити зна-

чення і рівень розвитку ремесел помітне у постанові про виховання дітей: син, котрого не навчили ремеслу, вважався вільним від зобов'язання підтримувати свого старого батька.

Наступна серія реформ – це перетворення у соціальній сфері. Все вільне населення Аттики Солон розділив на чотири розряди, приналежність до яких визначалася за об'ємом доходів, отримуваних у результаті господарської діяльності. Права і обов'язки громадян були розділені так, що можливі громадяни так само, як і колись, володіли більшою повнотою влади, але при цьому на них поклалися і більші обов'язки у відношенні до всього громадянського колективу. Крім того, належність до нових вищих розрядів визначалася залежно від отримуваного щорічного прибутку із земельної ділянки, а це змушувало її власника вишукувати більш раціональні способи обробітку землі для отримання більшого врожаю.

До першого розряду відносились пентакосіомедимни (п'ятисотмірники) – найбагатші громадяни, що отримували за рік 500 і більше медимнів (1 медимн = 52,5 л) зерна або 500 метретів (1 метрет = 39,46 л) оливкової олії чи вина (в подальшому, по мірі розвитку грошових відносин, приналежність до того чи іншого розряду почала визначатися у грошовому еквіваленті). Це були великі землевласники, які мали право обіймати найбільш високі посади в державі. Тільки з цього класу обиралися архонти.

Другий розряд – вершники (гіппеї), що мали доходи від 300 медимнів і більше; третій – зевгіти (важкоозброєна піхота) з доходами не нижче 200 мір. Ці два класи теж мали всю повноту політичних прав; з їхнього середовища висувалися кандидати в раду чотирьохсот.

Четвертий розряд складали малоїмущі громадяни – фети, що отримували доходи до 200 медимнів. Вони були усунені від безпосередньої участі в управлінні полісом, проте брали участь у роботі народних зборів та в суді.

Віднині критерієм повноти політичних прав ставало майнове становище громадянина, величина його приватної власності, а не його аристократичне походження чи приналежність до знатного роду. У зв'язку з цим змінилося за своїм складом афінське ополчення. Його основну бойову одиницю тепер складала фаланга важкоозброєних воїнів-гоплітів, що мали складати перші три розряди. Фети воювали в ополченні як легкоозброєні воїни або ж матросами на кораблях. Крім того, на пентакосіомедимнів як у воєнний, так і мирний час накладалися літургії – добровільні внески на користь всього громадянського колективу.

Зміни в політичному устрої Афін, здійснені Солоном, також спрямовувалися проти засилля аристократів. На протипагу аристократичному ареопагу була створена рада чотирьохсот (буле), до якої набиралися по 100 громадян з кожної філи. Будучи постійно діючим органом, рада чотирьохсот готувала справи для їх подальшого обговорення і затвердження на народних

зборах. Вона розглядала також всі поточні питання державного життя. Введенням цього органу влади функції ареопагу були значно урізані.

До Солона народні збори скликалися нерегулярно, за бажанням знаті, і були одним із інструментів панування і політичного засилля знаті. При Солоні, і особливо вже на початку V ст. до н. е., народні збори (еклесія) стають повноважним і повновладним органом управління, в роботі якого всі вільні громадяни отримали право участі і голосу. Народні збори почали скликатися регулярно (чотири рази на місяць).

Ще одним новим органом державного устрою при Солоні стає суд присяжних (гелієя), що обирався з числа вільних громадян, які досягли 30-річного віку. Його функції, складалися, в основному з перевірки звітів посадових осіб, контролю за їх діяльністю, розгляду окремих конфліктів. Гелієя поряд з еклесією стають найбільш демократичними органами афінського полісу, що формувався. У своїх поезіях Солон говорить, що встановив рівність всіх перед законом, дав народу помірну свободу, надав йому стільки сили, скільки потрібно було.

Реформи Солона підірвали основи родового права і заклали основи демократичної форми управління полісом. Однак влада аристократії не була знищена. Знадобилося ще майже століття, включаючи десятиліття правління тирана Пісістрата та його синів, період боротьби проти цього тиранічного режиму, роки перетворень іншого афінського реформатора - Клісфена, щоб влада аристократичної знаті в Афінах була остаточно знищена і державний устрій Афін став демократичним.

Ранньогрецька тиранія. Період VIII – VI ст. до н. е. для багатьох областей Греції характерний захопленням політичної й економічної влади узурпаторами-тиранами. Однак існування ранньогрецьких тираній було порівняно нетривалим, і врешті-решт вони змінюються демократичними режимами. Тиран, що приходив до влади насильницьким незаконним шляхом, встановлював свій тиранічний режим, найчастіше виступаючи в ролі захисника простого народу, демосу. Тиранічна влада була силою, що протистояла родовій знаті, яка намагалася на шкоду демосу зберегти свої привілеї.

У слабких аграрних областях тиранія була відсутньою. Це прерогатива полісів торгово-ремісницької орієнтації, де торгово-економічні фактори породжували велике матеріальне багатство, і особистостей, що виступали за перерозподіл владних функцій.

Як політичне поняття, тиранія – це породження давніх греків. Тиранічні режими з'являлися у Греції тоді, коли суспільство виходило зі стану соціальної й економічної рівноваги. В історії Стародавньої Греції такі ситуації склалися двічі: в архаїчний час, у період відродження державності і становлення полісної системи, а також у часи кризи полісної системи в IV ст. до н. е.

Традиційно підкреслюються дві обставини, що характеризують ранньогрецькі тиранії. Це, перш за все, перехідний характер тиранічних режимів, а також те, що вони не є загальним явищем у житті архаїчної Греції. Багато полісів обминули у своєму розвитку цей етап. Однак, для тих, де тиранічні режими існували, вони відіграли важливу роль, сприяючи ліквідації залишків родових привілеїв знаті і становленню полісного устрою. Саме в епоху тиранів деякі міста-держави заклали фундамент своєї майбутньої величі: Афіни при Пісістраті, Сиракузи при Гелоні. Інші, як Корінф чи Самос, були зобов'язані тиранам періодом найвищого розквіту.

Багато тиранів мали яскраву індивідуальність, риси великих історичних особистостей. Деякі з них не обмежувалися роллю організатора політичного й культурного життя, але й самі займалися літературною творчістю; цим славились, наприклад, Періандр у Корінфі, Піттак у Мітілені на Лесбосі. Інші, як Полікрат на Самосі або Пісістрат в Афінах, бажали прославитися як меценати, покровителі мистецтва.

В основному, діяльність тиранів здійснювалася в інтересах демосу. Але при цьому, захопивши владу, тирані починали розправлятися зі своїми політичними опонентами – вихідцями із аристократичних родів. Знать у ті часи була найбільш організованою і впливовою частиною общини-полісу, і тому вона таїла у собі найбільшу небезпеку для одноосібної влади тиранів. Таким чином, забезпечуючи собі утримання влади кривавими репресіями, тирані ослабляли панування родової аристократії. Тим самим тирані об'єктивно посилювали демос і, самі того не бажаючи, готували собі кінець.

Пізня грецька традиція, в основному, різко негативно зображає діяльність тиранічних режимів. Грецькі автори засуджували незаконний прихід їх до влади, режим їхньої особистої влади, терор, насилля і безпринципність. Вплив пізнішої демократичної свідомості ясно відчувається у словах Арістотеля щодо тиранів: "Безвідповідально правлять людьми, котрі є рівними їм за достоїнством або навіть кращі за них, і правлять в ім'я своєї вигоди, а не для користі підданих". Тиранія, за Арістотелем, є "спотвореною монархією", викривленням, відступом від правильного політичного розвитку. Проте не потрібно забувати, що як тільки суспільство ставало сильнішим і більш консолідованим, воно порівняно легко позбавлялося цієї одноосібної влади, оскільки сама тиранія була породжена тимчасовою ненормальною ситуацією і міцним режимом ніколи не була.

Корінфський демос підтримав у середині VII ст. до н. е. тирана Кіпсела. Ним був вигнаний рід Бакхіадів, а землі і майно переможених поділені. Періандр, його син і наступник (627-585 рр. до н. е.) залишив помітний слід у розвитку Корінфа. У результаті реформ була створена могутня держава, територія якої простягалася від островів Іонічного моря до Адріатичного. Періандр підняв землеробський культ бога Діоніса на загальнодержавний рівень, а Істмійські ігри в честь Посейдона стали загально-

рецькими. У місті споруджуються громадські будівлі, заохочується розвиток мистецтва. У цей період створюються знамениті коринфські вази. Після смерті Періандра тиранія в Коринфі протрималася недовго: брат його Псамметіх через три роки був вбитий, а владу знову захопила аристократія.

Самоський тиран Полікрат (538–522 рр. до н. е.), спираючись на ремісничко-торгову верству, створив могутній флот та розвинуту систему будівництва полісу. Його палац був обставлений зі східною пишністю і притягував до себе поетів та художників.

На рубежі VII – VI ст. до н. е. соціально-політичний переворот відбувся на Лесбосі, де тираном став Пентіл, нащадок давнього царського роду. Після його вбивства одноосібну владу захопив його зять Піттак, якому народ довірив здійснити реформу законів і державного устрою. Аристократ Алкей, що змушений був відправитися у вигнання, називає Піттака тираном; народна пісня згадує про нього як про "великої Мітілени повелителя". Встановивши нові закони, він добровільно відмовився від влади.

В Афінах тиранія починалася з широкого руху найбільшій частини афінського селянства, оскільки реформи Солона не вирішили всіх пекучих соціальних реформ. В Аттиці утворилися три політичні угруповання, що в боротьбі між собою робили поступки демосу. Врешті переміг глава однієї з них аристократ Пісістрат, який завоював авторитет участю у війні проти Мегари – давньої суперниці Афін. Захопивши владу у 562 р. до н. е., він невдовзі був вигнаний з міста, але повернувшись 546 р. до н. е., правив далі до своєї смерті у 527 р. до н. е.

Для збереження влади Пісістрат забезпечив собі підтримку селян, увівши доступний сільськогосподарський кредит. Серед важливих заходів тирана було введення роз'їзних судів для вирішення спірних земельних і цивільних справ, а також постійного прибуткового податку для поповнення державної казни. Пісістрат заохочував заняття ремеслом, збільшив зайнятість населення, почавши велике будівництво на Акрополі та спорудження водогону. Для зручності торгівлі афінська гавань була перенесена в більш пристосовану природою бухту Пірей.

Зміцнюючи свої позиції всередині країни, Пісістрат здійснював далекоглядну зовнішню політику. Він вживав заходів по інтенсивному освоєнню міжнародних торгових комунікацій, заснуванню колоній на березі Геллеспонту, проникненню в міста Малої Азії.

Зміна обличчя Афін в часи тиранії Пісістрата пов'язана з розширенням соціальної бази режиму. Був введений державний землеробський культ Діоніса – бога, що освячував виноградарство та виноробство; організоване свято Великих Діонісій, що почало супроводжуватись театральними виставами. На Акрополі був споруджений храм Афін Паллади, а на честь покровительки держави богині Афіні почали влаштовуватися пишні Па-

нафінейські святкування. При дворі Пісістрата проживали визначні співці та поети, що вперше записали твори грецького епосу – "Гліаду" та "Одіссею".

Всі заходи, спрямовані на зміцнення соціальної основи режиму та державності Афін, здійснювалися Пісістратом при збереженні всіх законів та настанов Солона. Арістотель, при всій негативній оцінці тиранії взагалі, відмічав, що Пісістрат правив не тиранічно, а конституційно. Він порівнював тиранію Пісістрата із золотим віком, коли кожному забезпечувався мир і спокій для заняття своїми приватними справами.

Після смерті Пісістрата влада в Афінах перейшла до його синів – Гіппія та Гіппархія, їхня політика не була такою успішною, і вони не мали такої популярності, як батько. У 514 р. до н. е. був вбитий Гіппарх, а через чотири роки представники роду Алкмеонідів за допомогою Спарти вигнали Гіппія.

Реформи Клісфена. Клісфен із роду Алкмеонідів продовжив реформи Солона. Після падіння тиранічного режиму він у 509–507 рр. до н. е. довів до завершення процеси соціальної стабілізації афінського полісу. Його найважливіша адміністративно-територіальна реформа покінчила з привілеями родової аристократії. На зміну архаїчній родо-племінній організації суспільства по філах і фратріях, він увів поділ населення Аттики на десять нових територіальних філ, кожна з яких складалася із трьох тритій. Останні являли собою не суцільну територіальну одиницю, а тимчасове об'єднання громадянських груп з різних частин Аттики та Афін для здійснення всіх політичних заходів поліса. Це призвело до роздроблення родових організацій, розриву родових зв'язків і змішання населення та остаточного знищення родових філ та впливу аристократії.

Реформа філ викликала і реформу вищого адміністративного органа – ради чотирьохсот, яка віднині складалася вже із п'ятисот громадян (по 50 від кожної нової філи), причому склад ради п'ятисот (буле) щороку повністю змінювався. Вибори членів ради жеребкуванням, відсутність будь-яких обмежень при виборах булевтів і заборона бути двічі протягом життя членом ради п'ятисот – все це перетворювало її в істинного виразника інтересів всіх верств громадянського населення.

Клісфен урівняв у правах коринних громадян і чужинців, що проживали в Аттиці. Тепер громадянство визначалося приналежністю не до древньої родової філи, а по дему – найдрібнішої територіальної одиниці. Кожен громадянин тепер приєднував до свого імені не родове ім'я батька, а назву свого дему, що остаточно підривало принципи родової аристократії і консолідувало громадянський колектив. З включенням до числа повноправних громадян частини чужоземців загальна кількість афінських громадян складала близько 30 тис. осіб. У структурі державної влади Афін епохи Клісфена важливу роль відігравала колегія десяти стратегів, що обиралися

по одному від кожної філи. Вони командували ополченням, займалися фінансовою стороною ведення війни.

Як засіб боротьби з тиранією було введено надзвичайний захід – "суд черепків" або остракізм, що був формою таємного голосування. Щорічно навесні народ опитувався щодо доцільності постанови про вигнання через таємну письмову подачу голосів особи, що підозрювалася в тиранічних помислах. У випадку позитивної відповіді скликалися особливі збори для голосування. Кожен голосуючий писав на глиняному черепку (остраконі) ім'я людини, що здавалася йому небезпечною для існуючого ладу. Якщо одне і те ж ім'я повторювалося на черепках 6 тис. разів, то ця людина зобов'язана була йти на десять років у вигнання за межі Афіньської держави. Після закінчення цього терміну засуджений мав право повернутися і отримати всі громадянські права і майно. Вперше остракізмом було вигнано представника з роду Пісістратидів у 487 р. до н. е.

Це був владний політичний важіль афінського демосу, а також знаряддя боротьби політичних партій. Партія, що мала певні переваги, користувалася остракізмом, щоб розгромити опозицію і позбавити її вождя. У цьому випадку обвинувачення в тиранічних замислах залишалося тільки вивіскою і тому остракізм можна розглядати також як спадщину тиранії. За його допомогою вождь тієї чи іншої партії міг правити без суперників, здійснюючи свою політику без опору опозиції. Такий характер у подальшому мав остракізм Арістіда для торжества Фемістокла та його морської політики і остракізм Фулідіда (сина Мелесія) для Перікла, що правив без перешкод 15 років.

Значення реформ Клісфена надзвичайно велике. Якщо Солон зумів навести перші удари по пануванню родової аристократії і заклав загальні основи полісного устрою, а також демократичної форми правління в Афінах, тиранічний режим Пісістрата став своєрідною нівелюючою силою, спрямованою проти аристократії з її родовими зв'язками і привілеями, то Клісфен остаточно знищив її залишки і надав державному устрою Афін справді демократичного характеру. Демократія, у свою чергу, сприяла економічному й культурному розквіту Афіньської держави.

Спарта. Інший характер мав поліс у тій частині Пелопоннесу, що називалася Лаконікою або Лакедемоном. Якщо в Афінах політичний устрій мав форму рабовласницької демократії, то в Спарті панувала рабовласницька олігархія (букв. "влада небагатьох"). Динамічна економіка Афін торговельно-ремісницького типу різко контрастувала із застійним характером спартанської економіки аграрного типу. Була різниця і в соціальній структурі цих двох типів полісів.

Початок формування спартанського полісу та його державності відноситься до часів дорійського завоювання. Тут ще в мікенську епоху існувало царство, яким правив, за переказом, Менелай, чоловік прекрасної

Єлени. Ахейсько-пелазгійське населення Лаконіки у XII – XI ст. до н. е. не змогло відбити напад дорійців, як це вдалося Афінам. У X ст. до н. е. виникає поселення Спарта, що об'єднувало п'ять сіл, утворених дорійцями.

Виникнення спартанської держави визначалося завоюванням, окрім Лаконіки, великих територій Арголіди, Мессенії та о. Кіфери. При цьому завойовники-дорійці стояли на дуже низькому рівні соціально-економічного розвитку, переживаючи період розкладу родових відносин. Це і створило передумови для тривалого збереження в спартанській державі ряду пережитків родового ладу.

Після завоювання у VIII – VII ст. до н. е. Мессенії спартанці поділили земельні угіддя на 9 тис. однакових за прибутковістю ділянок. Кожен повноправний спартанець, член "общини рівних", отримав таку ділянку землі разом із сім'ями місцевих мешканців, що проживали там, у пожиттєве володіння. Самі спартанці виробничою діяльністю не займалися, а експлуатували місцеве населення, що було переведене на становище ілотів. Ілотія була формою рабства з відносною господарською самостійністю, власністю на засоби виробництва, худобу, майно. Ілоти віддавали значну частину врожаю общині спартанців і були позбавлені будь-яких громадянських прав. Беручи участь у війні, кожен спартанець мав при собі сімох рабів-ілотів.

Ілоти були власністю всієї спартанської общини, а не окремого спартанця. Тільки держава могла розпоряджатися їхнім майном та життям, причому навіть незначний вияв протесту з їхнього боку карався найжорстокішим методом. Побоюючись повстань закріпаченого населення, спартанці щороку здійснювали т. зв. криптії – таємні нічні вбивства ілотів, що мали на меті вселити у них страх і покору.

У спартанському суспільстві існувала ще одна соціальна група населення – періеки ("ті, хто живе довкола"). Це були переважно нащадки завойовників-дорійців, що з різних причин не увійшли до складу спартанської общини. Проживали вони, в основному, у прибережних районах і займалися ремеслом і торгівлею. Поселення періеків мали внутрішнє самоуправління, але були під наглядом спеціальних спартанських чиновників. Періеки зобов'язані були виставляти невеликі контингенти до складу ополчення спартанського полісу. Політичних прав і, відповідно, права володіти землею вони не мали.

Спартанський державний устрій був більш архаїчним за своїм характером, ніж в Афінах. Формально на чолі общини спартанців стояли два царі, що представляли давні роди ахейців та дорійців – Агіадів та Еврипонтидів. Справжньою царською владою вони наділялися лише під час військових походів, а в мирний час здійснювали деякі жрецькі і, частково, судові обов'язки. Обидва царі пожиттєво входили до складу спартанської ради старійшин – герусії, що складалася із 30 членів. Це були два царі, не молодші 30 років (вік повноліття) та 28 виборних старійшин-геронтів, не мо-

лодших 60 років. Герусія готувала закони, будучи одночасно верховним судовим органом і вищою військовою радою.

Народні збори (апелла) формально були верховним органом влади у Спарті. До їх складу входили повноправні воїни-спартанці. Спартанська апелла, на відміну від афінської еклесії, не володіла правом законодавчої ініціативи і лише затверджувала або відхиляла рішення й закони, що готувала герусія. Цікаво відмітити архаїчний спосіб голосування в апеллі: за рівнем шуму і криками спеціальна комісія визначала, "за" чи "проти" проголосували народні збори. Ще одним органом державного устрою Спарті був ефорат. Колегія п'яти ефорів, що виникла як орган верховного контролю за діяльністю царів і герусією, невдовзі перетворилась у додатковий верховний орган влади спартанської олігархії. Обиралися ефори по одному від кожного з п'яти спартанських поселень терміном на один рік. Вони мали необмежене право контролю всіх сфер громадського й державного життя Спарті, включно з герусією, апеллою та політикою царів. Ефори здійснювали контроль за настроями та поведінкою спартанців, регламентуючи навіть подружні стосунки і дітонародження, усували неугодних царів, санкціонували винищення ілотів. Античні автори відмічали, що така сукупність владних функцій наближена до тиранії. Ефори розглядали й вирішували цивільні справи в судах; ними вирішувались питання війни та миру, включно з підписанням мирних угод. Военні дії теж були під контролем ефорів.

Весь цей досить архаїчний за характером державний устрій дістав назву Лікургового за іменем законодавця, легендарного Лікурга. Однак вважається, що такий устрій складався поступово, протягом IX – першої половини VII ст. до н. е. Реформи Лікурга перетворили Спарту на єдиний військовий табір. Важливим політичним принципом, покладеним в основу "Лікургового устрою", був принцип рівності всіх громадян спартанської общини. Політична система її базувалася на суворій регламентації обов'язків і прав громадянина, утворюючи багатоступеневу ієрархію життя. Перш за все, передбачалось громадське виховання дітей для отримання громадянських прав, що гарантували їм приналежність до привілейованого населення Спарті. Цей домінуючий у політичній структурі соціальний прошарок і складав "общину рівних".

Основоположний принцип Спарті – принцип рівності – яскраво втілювався в сисітіях – інституції спільних трапез. Для цього кожен спартанець поставляв щомісячно певну кількість ячменю, сиру, вина, хліба, інжиру та грошей. Крім цього, потрібно було приносити мисливську дичину та сезонні сільськогосподарські продукти. Ті, хто не мав можливості робити такі внески, не допускався до участі в державному житті. Зібравшись разом, спартанці їли знамениту чорну юшку зі свинини, що готувалася в крові, з оцтом та сіллю. Сисітії були механізмом суворого взаємоконтролю за по-

всякденним життям спартанців, що не мали права займатись нічим іншим, окрім військової справи.

Реформами Лікурга були створені братства організованих воїнів. До списку військовозобов'язаних входили громадяни від 20 до 60 років. На військову службу вони призивались в 30-40 років. Саме законами Лікурга диктувалося знищення фізично кволих немовлят, оскільки з них не виросте воїн. Із семирічного віку хлопчики жили поза батьківським домом, в оточенні своїх ровесників, під командуванням старших. Метою виховання в агелах було виростити доброго воїна, тому головна увага приділялася фізичній підготовці та хоровому співу бойових гімнів та маршів. Суворість спартанського виховання, що увійшла у приказку, особливо наглядно проявлялася в щорічному побиттю юнаків у святилищі Артеміди, коли не можна було виявляти почуття болю. Досягнувши 20 років, юнак ставав громадянином спартанської общини і діставав право участі у сисітіях.

У Спарті була розроблена і діяла ціла система заходів з тим, щоб звести до мінімуму будь-які передумови особистого збагачення спартанців, виключити можливість їх майнової нерівності. З цієї причини із грошового обігу були вилучені золоті та срібні монети, заборонено їх ввіз до Спарті. Роль грошового еквівалента виконували залізні злитки-прути (оболи), що давно вийшли з ужитку в Греції. Торгівля і ремесло вважалися заняттями, що ганьблять спартанця. Угоди з купівлі-продажу землі були під заборону, працювали на ній виключно ілоти.

Іноземців тепер могли вигнати зі Спарті ("ксенеласія"), а самим спартанцям виїзд з країни заборонявся. Втілення в життя принципу рівності призвело до примітивізації побутового укладу, розрахованого на потреби воїнів. А це означало наявність грубих жител (при їх будівництві можна було використовувати лише сокиру та пилку), простої їжі, однакові бороди, одяг та домашнє начиння. Сучасники відмічали безграмотність, простоту мови спартанців, від чого і пішло слово "лаконізм" (від назви області Лаконіка), що дуже ріднить його з військовою командою.

Суворе, безпощадне виховання пробуджувало у спартанців почуття зверхності над мешканцями інших грецьких держав, а ті, у свою чергу, ставились до спартанців із шанобливим подивом, проте без симпатії. Спартанців у грецькому світі поважали, але не любили. Держава із залізними прутами замість монет і колективними трапезами вважалася вже у V ст. до н. е. анахронізмом. Втіленням архаїчної системи була громадянська одноступеневість і суворе підпорядкування, що пристосовувалося до нових умов рабовласницького суспільства.

Напівнатуральне сільське господарство спричинило занепад держави, що трималася лише на системі мілітаризму і жорсткій дисципліні. Постійна загроза повстання поневоленого населення, котре за чисельністю набагато переважало членів общини спартанців (32 тис. спартанців і 340

тис. залежного населення, за умовними підрахунками), вимагала консолідації суспільства, що й було в основі реформ Лікурга. У державному устрої Спарти були представлені полісна демократія і колективізм з авторитетним інститутом ефорату. Поступово колегія ефорів переросла у політичний орган, що стояв над всіма громадянами Спарти.

Спарта як держава опинилася в ізоляції від зовнішнього світу, переживала культурний занепад. Заборона ввозу золота й срібла, боротьба із розкішшю мали наслідком затухання художніх ремесел та примітивізацію естетичних смаків. Археологічний матеріал свідчить про великі масштаби культурного занепаду Спарти. З кінця VI ст. до н. е. вже не зустрічається розписна лаконська кераміка, тоді ж щезають рештки імпортованих керамічних виробів, що поставлялися з інших регіонів Греції та зі Сходу. У декоративно-прикладному мистецтві помітна відсутність предметів із слонової кістки, зникли також теракотові маски, бронзова і мармурова скульптура. Дерев'яні чи кам'яні статуї божеств, свинцеві фігурки воїнів, поховальні ритуальні скульптури характеризуються примітивністю виконання та схематичністю деталей.

Створена для війни, Спартанська держава не могла існувати без зовнішньої агресії. Після завоювання Мессенії експансія Спарти була спрямована на схід і північ – проти Арголіди та Аркадії. Деякі міста цих областей були завойовані, а інші (Тегей, Сікіон, Мегара, Корінф, о. Егіна, більшість міст Еліди) в середині VI ст. до н. е. змушені були вступити зі Спартою в союз – симмахію. Це було перше військово-політичне об'єднання в Греції, відоме під назвою Пелопоннеський союз. Гегемоном у цьому союзі виступала Спарта, котра володіла більш ніж третиною території півострова (понад 8 тис. кв. км).

Вершини своєї могутності Пелопоннеський союз досяг під час грекоперських воєн (500–449 рр. до н. е.), коли на першому етапі Спарта розглядалася всіма греками як єдина захисниця Еллади. Затим Пелопоннеський союз на чолі зі Спартою отримав перемогу у боротьбі з Афіньською морською державою в ході Пелопоннеської війни 431–404 рр. до н. е. У питаннях зовнішньої політики союзники завжди діяли в інтересах аристократії та одігархії, воюючи з демократичними режимами. Після поразки Спарти у війні з Фівами (371 р. до н. е.) Пелопоннеський союз почав розпадатися і 365 р. до н. е. був остаточно розпущений.

Духовна культура архаїчного періоду

Писемність та література. Архаїчна Греція вступила у нову фазу свого розвитку завдяки оформленню нової системи писемності. У VIII ст. до н. е. греки вдосконалили семітський (фінікійський) алфавіт, що був консонантним, тобто не мав знаків для голосних звуків. Як і з іншими культурними

здобутками Сходу, вони віднесли до алфавіту творчо, і пристосували його до потреб своєї мови.

Про запозичення греками фінікійського алфавіту свідчать назви грецьких букв "альфа", "бета", "гамма", "епсілон" та ін., що походять від фінікійських "алеф", "бет", "гіммель", "хе". Оскільки грецька мова фонетично дуже відрізнялася від фінікійської, то фінікійські приголосні звуки послижили для передачі грецьких голосних. Нове письмо було алфавітним і нараховувало 24 голосних і приголосних знаки.

Співвідношення кожного знака із фіксованим фонетичним значенням розширило можливості користування цією системою. Письмо стало засобом зближення грецьких племен. Завдяки користуванню спільними писемними текстами з діалектів почала формуватися єдина грецька мова. Письмо, що на Сході було доступним лише вибраним, завдяки алфавіту стає загальним надбанням. Фонетичний алфавіт спростив засвоєння письма різними прошарками населення. Введення нового алфавіту дало поштовх розвитку літератури, науки, послужило основою розповсюдження їх досягнень, фундаментом майже суцільної грамотності, що відрізняло античну культуру від її східних попередниць. У VI ст. до н. е. грецькі воїни-найманці вміли видряпувати свої імена на єгипетських статуях.

Алфавіт стимулював появу людини читаючої, виникнення в широких колах суспільства потреби у читанні. Світська книга стає найважливішим джерелом знань про навколишній світ. Власні поети й історики з'являються майже в кожному грецькому полісі. Число античних авторів вимірюється багатьма тисячами. Архаїчний період є часом створення гомерівських поем, епічних творів, з яких починалася молода грецька література. Вона досягла такої внутрішньої форми, котра піднесла її порівняно з попереднім письменством на якісно новий щабель розвитку. Грецька література позбулася традиційних обмежень і стала секуляризованою. Останнє дало можливість для вільного самовираження поетів і письменників у нових літературних жанрах.

Автори "кіклічних поем" виявилися нездатними прокласти нові шляхи епічній поезії. Це вдалося лише великому Гесіоду, який створив три нові епічні жанри: дидактичний, повчальний ("Труди і дні"), космогонічний ("Теогонія") і генеалогічний ("Каталог жінок").

Поема "Труди і дні", написана на початку VII ст. до н. е., є не тільки джерелом біографічних відомостей про Гесіода, але й описом реальної картини життя поліса, в якому ремесло і торгівля відігравали другорядну роль. Сюжет поеми зав'язаний на історії двох братів – Гесіоді та Персі. Після смерті батька молодший з братів, Перс, замість того, щоб відправитись з іншими колоністами на пошуки вільних земель, відсудив собі частину батьківської землі. Подарунки суддям-хабарникам розорили Перса, і йому нічого не залишалось робити, як звернутися до чесного й розсудливого бра-

та Гесіода, котрий, не пам'ятаючи зла, дав йому пораду, як потрібно жити й трудитись, щоб уникнути злиднів. Навколо цього центрального епізоду й розгортається пересипана притчами, приказками і прислів'ями розповідь про необхідність чесної, бажаної богам праці. У заключній частині поеми наведені житейські поради: в якому віці женитися і яку потрібно обрати дружину, щоб вона не спустила на вітер все, здобуте важкою працею, як ставитися до родичів та богів тощо.

Історія людства представлена в "Трудах і днях" як неминуче погіршення життя кожного з наступних поколінь. Перше покоління користувалося всіма благами золотого віку, коли праця була радістю для людей, коли люди відрізнялися від богів лише тим, що були смертними, але і смерть була легкою. Наступне покоління віку срібного втратило благочестя людей золотого віку і було приречене на перебування в Аїді, правда, не в найгіршому його місці. Третє покоління – це покоління міді, що відрізнялося войовничістю і жорстокістю. Четверте, що передувало поколінню самого поета, було поколінням героїв, що загинули під Фівами і Троєю та після смерті перенесені на острів блаженних. Люди останнього, п'ятого покоління, що живуть в залізному віці, не мають «перепочинку ні вночі, ні вдень від праці та від горя».

В іншій своїй поемі "Теогонія" ("Походження богів") Гесіод намагається осмислити долю світу як подолання хаосу та нерухомості: спочатку зародився Хаос, за ним – "широкогруда Гея" (Земля), Тартар (надра землі), затим Ерос (уособлення кохання) і його породження – Морок та Ніч. Від їхнього поєднання з'явилися Світло, Ефір та День. Земля із себе витворила Небо, Гори і "безплідне море", а потім, поєднавшись із чоловічим началом, Небом, народила Титанів, котрих змінили боги.

Останніми дослідженнями встановлено, що цією схемою походження світу Гесіод зобов'язаний східним міфам, що були невідомі Гомеру. У Гомера боги постають у вигляді окремих істот, а не як етапи послідовного розвитку світу. Детальний опис такого ж плану представлено і в Біблії, через яку і було виявлено сюжетну схожість з давньовавилонським міфом про створення світу „Енума еліш”. Боги Гесіода так само, як і в східних міфах, відділені від людей, майже не спілкуються з ними і не мають людських недоліків.

У поемі "Каталог жінок", від якої збереглися уривки, мова йде про родоначальниць багатьох знатних сімей. Цей матеріал легендарного характеру пов'язував за допомогою спільного походження аристократію з олімпійськими богами, що надіяло їх безсумнівним божественним авторитетом. У поемі розглядалося походження і грецьких общин.

За епосом, з існуючих з давніх часів трудових, застільних, весільних пісень почала розвиватися лірична поезія. Невідомий світ почуттів, відкритий ліричними поетами для античної, а слідом за нею і європейської

поезії, був також і світом нових ритмів та поетичних розмірів. Бо не підходив суворий і розмірний гекзаметр для любовної лірики. Гомеру належать десятки тисяч рядків, але ні в одному із них він не розповів про себе, і залишився для людства загадкою, вічною тінню. Поети-лірики постають із віршів як особистості, їх не сплутаєш одне з одним.

Антична традиція високо цінувала поезію Архілоха (народився 650 р. до н. е.) з о. Парос. Архілох – перша яскрава індивідуальність у грецькій літературі. У своїх творах він першим продемонстрував суб'єктивність у ставленні поета до навколишнього світу. З небаченою раніше силою він передав у своїх віршах поривання негасимої пристрасті, напади скривдженого самолюбства, готовність зносити злигодні долі. Старі віршовані розміри-гезаметри, елегічний дистих видавалися йому непридатними для ліричної сповіді, і він звернувся до форм народної поезії, увівши в літературу нові розміри – ямб та трохей (хорей). Темою віршів Архілоха були високі почуття до прекрасної жінки Небули, батько якої відмовився видати її за поета.

Символом пробудження індивідуальності є й інший поет тих часів – Мімнерм із Колофона (друга половина VII ст. до н. е.), який творив у жанрі любовних елегій. У них він оспівує свою кохану Нанно. "Що є життя, що є радість без утіх золотоволосої Афродіти?" – запитує поет, утверджуючи тему гедонізму, прагнення до насолод, до якої не раз зверталися пізніше філософи і поети.

Як ніхто інший, віднайшла засоби для висловлення найтонших людських переживань і почуттів Саффо – видатна поетеса античності із Мітілені (о. Лесбос). Вона увійшла в історію давньогрецької літератури своїми поетичними творами в дев'яти книгах. Саффо називали десятою музою, її профіль карбували на монетах. Вона досягла вершини у зображенні пристрасті шаленої і нестерпною, як хвороба, і нез'ясовної, як ураган, що обрушується на тихі поля. У віршах Саффо відображені душевні муки, пристрасті і протиріччя жіночої душі, яка мучиться ревнощами або нерозділеним коханням, і схильною звертатися за допомогою до Афродіти. Біографічна канва життя поетеси прикрашена легендарними подробицями і тісно переплелась з переказами тих часів.

Від поезії дуже рано відокремилася художня проза, що спочатку була її антиподом, мовою розсудливості і робочих буднів. Одним з перших прозаїчних жанрів була байка, батьком якої вважається Езоп (VI ст. до н. е.). Розповідали, ніби він був рабом-фрігійцем, жив на о. Самос, прислужував Ксанфу і користувався любов'ю самосців, які добилися його звільнення. Потім жив він при дворі лідійського царя Креза, який бачив у ньому пророка, подорожував по Вавилонії та Єгипту і, нарешті, відвідав Дельфи. Не втримавшись від викриття корисливості місцевих жерців, Езоп був обвинувачений ними у крадіжці храмового майна і скинутий зі скелі. Всевидячий

Аполлон, свідок конфлікту між своїми служителями та Езопом, виявився справедливим і покарав Дельфи чумою.

Езоп – людина свого часу – усвідомлював антагонізм народу і пануючої в полісах аристократії, народної та офіційної аристократичної релігії, протонародної та панської мудрості. Його божественна мудрість бачила потворність оточуючого життя і безстрашно її викривала. Байки Езопа сповіщали близьке торжество демократії.

Образотворче мистецтво та архітектура. В архаїчний період пластичні мистецтва збагачувалися новими виражальними (образними) засобами. Виготовлення кераміки піднялося на вищий технічний щабель із широким використанням спочатку ручного, а потім і ножного гончарного круга. Розписи керамічних виробів відходять від мікенського стилю, вбираючи нові елементи колористичного напрямку.

Геометричний стиль з його примітивністю і деякою суворістю форм не міг втриматися надовго. У VII ст. до н. е. греки познайомилися з багатим, повним фантазії, східним мистецтвом. Образи левів, грифонів, химер та інших крилатих істот, пальм та лотосів заповнили уяву грецьких майстрів, що створили мистецтво орієнтального (східного) стилю. Розрізняють аттичний, беотійський, мілетський орієнтальні стилі. Вироби останнього, декоровані звіриним орнаментом, нагадують східні килими.

Приблизно на межі VII-VI ст. до н. е. грецький вазовий живопис почав звільнятися від впливу Сходу. Поступово широкого розповсюдження набуває новий стиль – чорнофігурний (силуетні зображення наносились чорним лаком на жовту або червону глину). Це чисто керамічна техніка, і образотворчі її засоби дуже умовні. Найбільшого розмаху цей стиль досяг у Халкіді (о. Евбея) та в Афінах, де традиції поліхромного (багатоколірного) розпису були рішуче перервані. Геометризм і східна строкатість витісняються з поверхні керамічних виробів строгими, гармонійними силуетами чоловічих і жіночих фігур, з яких нерідко складаються складні композиції.

Відомо більше 40 імен художників, а також характерні ознаки кераміки, що вийшла з тієї чи іншої гончарної майстерні грецького світу. Чорнофігурний стиль висуває на передній план людину та міф. Сцени із грецької міфології покривають всю поверхню великого аттичного кратера (великий посуд для змішування вина з водою) – т. зв. «вази Франсуа». Цей кратер з ручками у формі волот, що віднайдений Александром Франсуа 1844 р., виліплений Ерготілом і розписаний Клітієм приблизно у 570 р. до н. е.

Ахілл та Аякс, що грають у кості, прикрашають собою чудову амфору (посуд для зберігання і транспортування вина, олії) майстра Ексеція (приблизно 530–525 рр. до н. е.), яку справедливо назвали перлиною архаїчного мистецтва. В іншій своїй роботі на дні чаші для пиття (кіліка) Ексекій передає міф про Діоніса, що врятувався від морських розбійників, перетворивши

їх на дельфінів. Подовжені гнучкі силуети корабля та дельфінів майстерно вписані в коло чаші. Розкидані по поверхні дна чаші дельфіни з витягнутими спинами створюють повну неспокійного руху гру ритмів, що нагадують плоскоїт хвиль.

У другій половині VI ст. до н. е. чорнофігурний стиль змінюється більш досконалим – червонофігурним, за яким фігури залишаються в кольорі глини, а фон покривався чорним лаком. Ця техніка розкрила нові можливості рисунка. Художники почали детально зображати мускулатуру, одяг у дрібних складках, узорі і кайму, дрібні завитки і локони на голові. Тепер можна було добиватися більшої індивідуалізації персонажів замість старого схематизму чорнофігурного розпису.

Епоха розквіту червонофігурної кераміки тривала приблизно з 530 до 475 р. до н. е.; поряд з нею протягом всього V ст. до н. е. продовжувала існувати і кераміка чорнофігурна, проте її роль була другорядною.

З відомих майстрів червонофігурного живопису варто згадати двох завзятих суперників – Евтіміда та Евфронія. Про їхнє суперництво свідчить напис на одній із ваз: "Розписав це Евтімід, син Полія, так, як ще не розписував Евфроній". Майстру Панетію приписують такі видатні твори, як чаша Тесея і чаша Еврисорея. З гончарного круга Гіерона зійшло немало шедеврів червонофігурної кераміки, у т. ч. знаменита своєю красою "берлінська ваза", на якій зображені шалені танці в честь бога Діоніса.

На інших вазах, окрім сцен з міфології та гомерівського епосу, відображені повсякденні заняття і розваги давніх еллінів. Ми бачимо юнаків, що займаються спортом, майстерно ремісника, школу, веселий бенкет, флейтисток і танцівниць, любовні сцени. Прагнення до реалізму, до гармонії між розписом і формою виробу робить кераміку саме цього періоду особливо цінною.

Вази чорнофігурного і червонофігурного стилів створювалися не лише в Греції, але й в Італії, у т. ч. в етруських полісах, де було багато керамічних майстерень, в яких працювали греки.

Грецький архаїчний живопис мало представлений в сучасних музеях, якщо не рахувати кількох пам'яток розписних глиняних табличок – "пінаекс" та деяких інших пам'яток. Стінного розпису, скоріше всього, не було. Дорійці, зруйнувавши мікенські палаци, знищили разом з ними і фресковий живопис, що досяг великого розквіту в давніх Мікенах. На руїнах палаців та фортець почалося нове, більш скромне і просте життя. Гомер, розповідаючи про палаци сучасних йому володарів, ніде не згадує про фрески.

По мірі розвитку, в грецькому мистецтві виробилися певні правила й технічні прийоми. Саме у мистецтві греки сконцентрували все краще, що вони знали про світобудову. Поступово ними були виявлені анатомічні принципи будови людського тіла і поняття пропорційності, що стало, у

свою чергу, результатом поступового розвитку в суспільстві гарного смаку і уявлень про красу. Паралельно з цим загальним процесом склалися свої особливі ознаки різних мистецьких шкіл – аттичної, беотійської тощо. У мистецтві скульптури ці процеси торкалися основних уявлень греків як про зовнішню красу, так і про внутрішнє благородство людської особистості.

Високого розвитку давньогрецька скульптура архаїчного періоду отримала на островах Егейського моря, звідки розповсюдилася на інші області. Вирішальним було те, що тут були відкриті багатющі поклади мармуру, особливо на о. Парос. Пароський мрамур піддається найтоншій обробці, що давало можливість передати всі вигини фігури, завитки волосся, складки одягу.

Разом з монументалізацією архітектури виникла і монументальна пластика. Із VII ст. до н. е. відомий звичай виставляти в громадських місцях, найчастіше поблизу храмових споруд статуї мужніх героїв-куросів (з грецької означає "юнак"), що мали бути взірцем для наслідування. Легендарний переможець 15-х Олімпійських ігор (720 р. до н. е.) Орсіпп із Мегари під час змагань, згідно переказу, скинув із себе пов'язку на стегнах; з тих пір це стало звичаєм – атлети на іграх змагалися оголеними. Такими ж їх почали зображати і скульптори. Статуї куросів були досить багаточисельні, навіть до наших днів дійшло близько двохсот екземплярів. Елліни гордилися тим, що вони піднесли над варварами через прийняття оголеності. Для античних скульпторів оголена натура була тією школою, де вони віками відточували майстерність, зображення пози і точність пропорцій.

Створюючи куросів, скульптори втілювали певний ідеальний образ фізично досконалого героя, атлета або воїна, не обтяженого ані сумнівами, ані індивідуальними рисами окремої особистості. Куроси характеризуються строго фронтальною статичною композицією і т. зв. «архаїчною посмішкою». Дослідники раніше називали куросів архаїчними Аполлонами, оскільки давні греки іноді називали своїх героїв іменем бога, намагаючись надати цьому ідеалізованому образу деякі божественні риси, хоча створювалися і статуї конкретних богів і богинь, які нічим не відрізнялися від куросів.

Скульптори в своїй творчості фіксували все, що стосувалося краси і мужності, узагальнюючи у одній статуї риси окремих людей. Найбільш ранніми можна назвати куросів, датованих 615–590 рр. до н. е. Це статуї Клеобіса і Бітона, призначені для святилища Аполлона в Дельфах, що вийшли з-під різця Полімеда з Аргосу.

Статика пози куроса мала свідчити про твердість ходи і, можливо, про міцність духу. Ліва нога зображалася обов'язково виставленою вперед, обличчя ж освітлювалося відстороненою, загадковою посмішкою. Складається враження, що поза і вираз обличчя куроса завжди наче підкреслюють невидиму межу між статуєю і глядачем, зайвий раз нагадуючи про ідеальність

скульптурного образу. Куроси постають у музеях перед нашими очима міцними, мускулистими атлетами, в яких увага їхніх авторів зосереджена на ретельності ліплення голови, м'язів живота, колінних чашечок і на основних рельєфних лініях.

У найбільш відомій статуї "Аполлон із Тенеї" можна побачити риси стилю, що не зустрічається пізніше в класичній грецькій скульптурі. Голова, рот, ніс та очі фігури наче живуть самі по собі. Точність і вишуканість у зображенні частин людської фігури у скульпторів архаїки набагато вища, ніж у майстрів класичного періоду, однак статуї сприймаються розчленовано, позбавлені гармонії, цілісності.

Скульптури жінок цього періоду, що називаються курами (з грецької означає "дівчина"), теж виглядають нерухомими, статичними і загадовими. Окрім всього іншого, це пояснюється їхнім храмовим, релігійним призначенням. Так, на афінському Акрополі знайдено велику кількість подібних скульптур. Давні греки розмальовували волосся та одяг жіночих статуй, розписували їхні обличчя подібно сучасній косметиці. Як правило, жінки зображалися в одязі з прикрасами, з привітними обличчями і таємничими посмішками на устах.

Найдавнішим екземпляром жіночої скульптури (кінець VI ст. до н. е.) є зображення Гери Самоської, що зберігається у Луврі. Це незграбна кам'яна фігура із заокругленими формами та в одязі, що декорований орнаментальними мотивами. Іонійські майстри не виявляли великої уваги до пропорцій людського тіла, зате турбувалися про плавність обрисів, м'яке драпірування.

У часи правління Пісістратідів іонійські скульптори поширили свою діяльність і на Афіни: острівні впливи добре помітні в тогочасній аттичній пластиці. Поступово Афіни почали відігравати в пластичному мистецтві Греції все більшу роль. Статуї дівчат, кор з пароського та пентеліконського мармуру ще нагадують острівну скульптуру: вони витончені й граційні, голови прикрашені кучерями, самі статуї розмальовані різними фарбами; у той же час в їхніх фігурах помітні серйозність та гідність, що характерні для мистецтва Аттики. Ця величність аттичної скульптури другої половини VI ст. до н. е. відрізняла її від декоративної іонійської пластики і від суворого консервативного стилю дорійського мистецтва.

В архаїчну епоху у Греції було покладено початок єдиної системи храмової архітектури. У давні часи у греків, як і в інших індоєвропейських народів, храмові будівлі були відсутні. Місцем перебування богів вважалися гаї, гори (так стали відомими Олімп і Парнас), скелі, печери, джерела та дерева. Храми в таких місцях греки почали споруджувати лише після того, як створили собі нових, людиноподібних богів. Коли з'явилися зображення божеств у вигляді ідолів, то виникла і потреба будувати для них житла. Вже Гомер говорить про храми, проте з його слів важко що-небудь сказати про

їхній вигляд. Він розповідає про багатий храм Афіни в Афінах, кам'яний поріг храму Аполлона в Дельфах. В "Одіссеї" говориться про багаточисельні дорогоцінні подарунки, що приносилися в храми для богів.

Найдавніші храми були звичайними будинками прямокутної форми; продовгувате чотирикутне святилище і надалі залишалось в основі храмової будівлі. З часом храми почали прикрашатися двома колонами, що спиралися на східчастий цоколь (стилобат). Дах був двосхилий і покривався черепицею, а пізніше – мармуровими плитами. Стіни початку були глиняними, а колони – дерев'яними. Перехід до кам'яного будівництва супроводжувався зміною конструкції і пропорцій храму. Складалася цілісна архітектурна система (ордер), що враховувала вагу перекриття, форму колон, характер стилю.

Розквіт кам'яної архітектури архаїчної Греції припадає на VII – VI ст. до н. е. Храми в різних містах почали будувати за єдиним планом, а давньогрецька архітектура дістає основні риси, що стали для неї характерними протягом всього античного періоду. Тип храму у вигляді прямокутної будівлі з колонадою – периптер – широко розповсюдився у Греції з VI ст. до н. е.

Грецький храм був божею оселею, а не місцем зібрання. Він був приміщенням для статуї божества, яка знаходилась у святилищі – целлі. Культурні церемонії здійснювалися перед жертвником під відкритим небом, тож у великому інтер'єрі потреби не було, тим більше, що світло в целлу проникало лише через двері. Будівничі зосередилися на зовнішньому об'ємі, геометрія якого складалася з низки пропорцій, злучених у єдину гармонійну структуру.

У VII ст. до н. е. проявилися два художні напрями в архітектурі: дорійський та іонійський. Дорійський вирізнявся прагненням до монументальності, досконалості пропорцій. Колонада, що оточувала храм дорійського ордеру, нагадувала ряди воїнів-гоплітів, єдиною окрасою яких були мужність та відвага. Дорійська колона має конструктивні, тектонічні, а не прикрашальні функції.

Давні дорійські периптери мали значне перевищення довжини над шириною, тобто були витягнуті у довжину. Храм Аполлона у Сиракузах має по 17 колон при бічних стінах і лише 6 – з фасаду. Інша особливість цього стилю – великий діаметр колон, що до того ж стоять одна побіля одної, що створює враження важкої монументальності і серйозності всього вигляду будівлі.

Дорійська колона отримала свою назву від племені дорійців, котрі запозичили її основну форму у єгиптян. Раніше, ніж інші греки, вони почали використовувати її в будівлях на Кіпрі та деяких інших островах. Вгорі дорійська колона дещо звужувалася, а внизу спиралася на стилобат, наче

виростаючи з нього. Друга частина колони – капітель – найпростіша із капітелей всіх стилів.

Один з найдавніших храмів дорійського ордеру, присвячений богині Ахайї, ототожненій з Афіною, знаходився на острові Егіна, біля узбережжя Аттики. У ході його розкопок виявилось, що колони та мармурові прикраси були розфарбовані. Поліхромія була підпорядкована загальному архітектурному ансамблю; розфарбовані дрібні деталі у верхній частині будівлі зорозово посилювали могутність опори і основного об'єму споруди. Храми фарбувалися синіми та червоними кольорами. Червоними смугами підкреслювалися горизонтальні лінії храму, а вертикальні площини фарбували синім кольором. Кілька дорійських храмів збереглося на острові Сицилія та в Південній Італії. Найвідоміший з них – храм бога моря Посейдона у Пестумі, біля Неаполя, який виглядає дещо важким та приземистим.

Подальший розвиток дорійського стилю призвів до зміни пропорцій, і, в першу чергу, співвідношення діаметра колони та її висоти. Колони ставали тоншими й стрункішими, що змінювало і загальний вигляд споруди. Змінилося і співвідношення довжини і ширини периптеру. Встановлюється правило, за яким бічна стіна повинна мати подвійне число колон порівняно з фасадом плюс ще одна. Змінювалося і планування приміщень всередині храму. Розвиток дорійського стилю йшов до більш досконалих пропорцій, архітектурної гармонії.

Іонійський ордер, особливо в його малоазійському варіанті, справляв враження жіночої витонченості й граціозності. Цей стиль тяжів до більшої декоративності й пишності, що було наслідком впливу Сходу, зокрема, асирійського та вавилонського. Тут колона слугує не лише як опора, як елемент тектонічний, але і як елемент декоративний. Вона відрізняється від дорійської легкістю і стрункістю, що відповідає більш рухливому характеру іонійців. Завдяки цим якостям вона досягла найвищого ступеня художньої досконалості.

Храмів іонійського ордеру збереглося дуже мало, проте достатньо подивитися на храм Дідімайон у Мілеті, щоб переконатися у відмінностях обох стилів. Передня зала відходить набагато далі у глибину святилища, ніж у будівлях дорійського стилю, і поділена на нефи трьома рядами колон, що утворюють справжній "ліс із колон".

Строгий, геометрично правильний дорійській капітелі відповідає тут капітель іонійська, із завитками (волотами), кам'яним орнаментом у вигляді листя пальми або лотоса. Іонійська колона доповнюється третьою частиною – базою, тобто складним цоколем, що стоїть на стилобаті. До одного із семи чудес світу в стародавньому світі зараховували іонійський храм Артеміді в малоазійському місті Ефесі, що був оточений подвійним рядом мармурових колон загальною кількістю 127.

„Застиглою музикою” назвав грецьку колонаду німецький філософ Ф. Шеллінг. Грецька колониада – це застигла симфонія чітких і повногослосних звуків дивовижної чистоти і виразності, це абсолютна довершеність окремого цілого, це горде утвердження ідеального порядку, до якого вічно прагне людський геній. Грецька колона, виростаючи на фоні моря чи пагорбів, проголошує торжество розуму над хаосом матерії. Колони стояли навкруг святилища, визначаючи зовнішній вигляд храму. Колони оточували площу (агору) чи стояли перед театром. Вони утворювали портики, що слугували прикриттям від дощу чи спеки. Портики часто вивищувалися і перед приватними будинками.

Піднесення Афіні і об'єднання аттичних держав призвело до того, що це місто стало в якості столиці зосередженням різноманітних культів, про що свідчать залишки багаточисельних храмів, що збереглися до наших днів. Серед них найбільшим є храм Артеміди Бравронії і храм, присвячений Афіні Палладі (Гекатомпедон) на території Акрополя. Останній в архаїчний період був головним святилищем Акрополя, від якого дійшли до нас лише залишки фундаментів. Наприкінці VI ст. до н. е. біля західної стіни Акрополя збудовані монументальні ворота, які називають ранніми Пропілеями. Розташовані вони були по діагоналі відносно пізніших Пропілеїв.

При забудові Акрополя перед храмами залишали вільні площадки для громадських та релігійних зібрань. Ця практика, що розповсюдилася і на інші міста, була запроваджена тираном Пісістратом. Наприкінці VI ст. до н. е., в часи Пісістратидів, Афіни переживають етап великого будівництва, пов'язаний із забудовою північної частини міста, що досягло тепер берега Елідана і поглинуло квартал гончарів Керамік, що був до того передмістям. Пісістрат заклав також ще один торговий майдан, а за межами міста, північніше Акрополя, почалося будівництво великого храму Зевса Олімпійського. Саме місто було оточене могутньою кам'яною стіною та іншими оборонними спорудами.

Класична епоха

Грецьке суспільство класичної епохи. На початку V ст. до н. е. центр ваги політичного і культурного життя грецького світу перемістився з Малої Азії та островів Егейського моря в Грецію континентальну, де зростало значення Афіні. Мешканці Аттики, найперше афіняни, що поєднували у собі величну суворість дорійців з вишуканістю та індивідуалізмом іонійців, надали неповторної своєрідності грецькій культурі класичної епохи.

Грецьке суспільство V – IV ст. до н. е. поділялося на три групи. Це рабовласники, вільні дрібні виробники, що не використовували рабської праці у своєму господарстві, і раби (або підневільні робітники рабського типу). Подібна схема тричленного поділу суспільства, в цілому, є традиційною для

всіх давніх цивілізацій, проте для Греції епохи її розквіту вона мала свої характерні особливості залежно від типу полісних структур.

Контингент грецьких рабів у класичний період складався переважно з людей негрецького походження. Після законодавчої відміни у більшості полісів поневолення співгромадян, головним джерелом рабства стали війни – продаж у рабство військовополонених і населення, захопленого в період військових сутичок. Чисельність рабів зростала також за рахунок продажу своїх одноплемінників у рабство правлячою верхівкою варварської периферії грецького світу. Так зване "самовідтворення" – ще одне джерело рабства. Раби не мали права заводити сім'ю, але випадки співжиття рабів зустрічалися досить часто. Рабський контингент поповнювався також і за рахунок піратства, викрадення дітей. У рабів перетворювали і злочинців, засуджених судом.

Отже, в цілому, маса рабів у Греції була неоднорідною і за своїм походженням, і за своїм становищем. Наприклад, становище рабів, зайнятих у сільському господарстві або в ремісницькому виробництві, різко відрізнялося від статусу рабів-слуг або ж тих, хто працював у домашньому господарстві своїх господарів. Раби були розрізнені, знаходилися під суворим наглядом, мали відмінні одне від одного інтереси. Можливостей для об'єднання, щоб висловити солідарний протест, вони не мали. Тому Греція не знала великих і організованих виступів рабів.

Для соціальної структури деяких грецьких полісів аграрного, відсталого типу характерна наявність категорії т. зв. залежних працівників рабського типу. Для Спарти це були ілоти, у Фессалії їх називали пенетами, на Криті – кларотами тощо. Вони належали всій громадянській общині. Становище таких «державних рабів» відрізнялося від становища приватновласницьких рабів: вони могли мати сім'ю, невелике господарство, проте знаходилися у подвійній залежності від общини, власністю якої вони були, і від приватних осіб, до господарства яких були приписані.

У IV ст. до н. е. в Елладі відчувається потреба в розробці практичних прийомів експлуатації рабської праці, а також у теоретичному обґрунтуванні рабства, позаяк раби відігравали велику роль у виробництві й господарському житті Греції. У трактаті "Про прибутки" Ксенофонт радив рабовласникам здавати внайми своїх рабів, оскільки "кожен такий, зданий в оренду, раб щоденно дає своєму власнику один обол чистого прибутку".

Арістотель розробив цілу теорію про розподіл людей за самою їхньою природою на вільних і рабів. "Одні, – писав Арістотель, – природно є вільними. Інші – природно рабами, і... щодо останніх рабський стан настільки ж корисний, наскільки й справедливий". До числа рабів Арістотель відносив всіх "варварів", тобто чужоземців, негреків. На його думку, раб за своєю природою "зовсім позбавлений волі", моральних і ду-

ховних почуттів, бо «якщо припустити в рабах особисті якості, то чим же вони відрізнятимуться від вільних людей?»

Клас грецьких рабовласників поділявся на кілька фракцій. Це представники колишньої земельної аристократії, чії привілеї були урізані внаслідок боротьби демосу за свої права, а також прошарок рабовласників, чії економічні інтереси були пов'язані з ремеслом і торгівлею. Остання група поділялася на громадян і негромадян полісу (типу афінських метеків).

Що стосується вільних дрібних виробників, то ця група грецького суспільства теж поділялася на кілька фракцій. Це селяни, що обробляли власні земельні ділянки без використання рабської праці, або ж селяни-орендатори. Представники іншої групи – дрібні ремісники або торговці-громадяни полісу. Вільні люди, що займалися аналогічною працею, але не входили до складу громадянської общини полісу, – ще одна група вільних дрібних виробників. Становище селян – вільних дрібних виробників – було більш стабільним в економічному і соціальному плані, ніж у громадян-орендаторів, громадян-ремісників і торговців. Проте становище негромадян-вільних дрібних виробників було найгіршим для вільної людини. Вони не мали права брати участь у політичному житті полісу та на виїзд у колонії. За право проживання на території полісу вони платили податок на користь всієї общини громадян.

У період кризи полісної системи IV ст. до н. е. переважно в полісах торгово-ремісницького типу з'явився прошарок громадян, що втратили своє майно та землю, збіднілих, але, що і колись, мали всю повноту громадянських прав. Ця маса декласованих елементів була дуже неспокойною і, як правило, дуже активною у політичному житті. Саме від них полісні влади чекали виступів, що призводили до політичної дестабілізації. Тому власті здійснювали деякі заходи, щоби економічно підтримати цю паразитуючу масу громадянського населення, що втратила інтерес до праці й жила за рахунок подачок від полісу.

Класово-станова структура грецьких полісів класичного періоду мала свої відмінності і схожість у полісах торгово-ремісницького й аграрного типів. Наприклад, для Спарти спартанці – це ті ж рабовласники, що і рабовласники Афін. Спартанські ілоти – це раби, але раби державні, на відміну від приватновласницьких афінських рабів. Становище спартанських переіків нагадувало становище афінських метеків. Саме тип полісної структури і визначав головні особливості соціальної і класової організації його суспільства.

Наприкінці VI ст. до н. е. в багатьох грецьких полісах була ліквідована влада родової аристократії і пережитки родового устрою. Завдяки цьому почала інтенсивно розвиватися економіка, пришвидшились соціальні процеси, розквітала культура. Але вже на початку наступного, V ст. до н. е.

полісна система Греції, її незалежність опинилися перед небезпекою завоювання з боку агресивної Ахеменідської (Перської) держави.

Перський цар Дарій I продовжував загарбницьку політику своїх попередників – Кіра II та Камбіса II. Наприкінці VI ст. до н. е. перси підкорили грецькі поліси в Малій Азії, внаслідок чого вони опинилися в ізоляції, а їхні економічні й торгові зв'язки з Балканською Грецією були паралізовані. До того ж, скориставшись даною ситуацією, фінікійці (союзники персів) монополізували всю морську торгівлю і витіснили греків із середземноморських ринків. Перси втручалися у внутрішні справи малоазійських грецьких полісів, їхні ставленики із середовища місцевої аристократії усували й придушували демократичні режими цих міст.

Все це стало причиною повстання іонійських греків, що почалося 500 р. до н. е. Центром антиперських виступів став Мілет. Через шість років Мілет був захоплений персами і повністю зруйнований; мешканці – вбиті або продані в рабство. Підтримка повстання Афінами та Еретрією (о. Евбея) стали для Дарія I приводом до вторгнення 492 р. до н. е. в Балканську Грецію. На цьому етапі війни відбулася знаменита Марафонська битва 490 р. до н. е., в якій афіняни і платейці під командуванням талановитого стратега Мільтіада отримали перемогу.

Наступні мирні десять років Афіни використали для створення власного морського флоту. Тим часом Дарій I помер, і персами вже командував Ксеркс. Прорвавшись через прохід Фермопіли, який героїчно захищали спартанці на чолі з царем Леонідом, перси спустошили Беотію і Аттику. Афіни були повністю зруйновані. Однак, того ж 480 р. до н. е. у морській битві біля о. Саламін перський флот отримав жорстоку поразку від афінян. Наступного року в бою під Платеями було розгромлене і сухопутне військо персів. Ці перемоги, по суті, визначили кінець греко-перських воєн. Перси були змушені покинути територію Балканської Греції, а греки перенесли військові дії в район Егейського моря і в Малу Азію. У 478–459 рр. до н. е. від перського панування звільнені міста Малої Азії та острови Егейського моря.

Епізодичні військові дії, то затихаючи, то поновлюючись, були продовжені до 449 р. до н. е. Після перемоги греків біля о. Саламін у 449 р. до н. е. був підписаний Каллієв мир, що названий по імені афінського представника Каллія. За його умовами перси позбавлялися своїх володінь в Егейському морі, Гелеспонті, на Боспорі. Грецькі міста західної частини Малої Азії отримували політичну незалежність.

Греко-перські війни мали для греків визвольний характер; вищий рівень соціально-економічного розвитку, перевага грецького ополчення над найманним перським військом, великий патріотизм греків забезпечили їм перемогу над агресором, що мало вирішальне значення не лише для Греції, але й для подальшого розвитку європейської культури. Після переможного

закінчення греко-перської війни настає період розквіту грецьких полісів, посилення впливу Афін, що створили в ході війни Делоський союз, перейменовані пізніше на Афі́нський морський союз.

Політичне життя більшості грецьких полісів періоду греко-перських воєн пронизувалося боротьбою між демократичними та олігархічними угрупованнями. Прихильники демократії прагнули такого устрою, при якому верховна влада належить більшості громадян, організованих в народні збори. Такий політичний уклад відображав інтереси досить широких кіл населення – заможних верств демосу, дрібних ремісників, селян. У багатьох випадках на боці демократії виявлялися і очолювали її багаті люди – власники ремісницьких майстерень, великі торговці тощо.

На противагу демократам прибічники олігархії виступали за такий державний лад, при якому повнота громадянських прав і фактична можливість участі в управлінні державою надавалися лише найбагатшій частині громадян. Олігархічні ідеї виходили із середовища консервативно налаштованої земельної аристократії і великих рабовласників.

Влада старої родової аристократії в Афінах була ліквідована ще наприкінці VI ст. до н. е. Проте тут ще продовжував існувати майновий ценз, внаслідок чого доступ до вищих державних посад був відкритий лише для заможних громадян. Для подальшої демократизації афі́нського державного устрою велике значення мала перемога, отримана прибічниками демократії, очолюваних Фемістоклом, над олігархічним угрупованням на чолі із Арістідом, який 482 р. до н. е. був підданий остракізму. І хоча Фемістокла спіткала така ж доля після чергової перемоги олігархічної течії, остаточна перемога демократів була не за горами.

У 60-х роках V ст. до н. е. серед вождів демосу виділилися дві впливові постаті – Ефіальт і Перікл. Усвідомлюючи, що головною перепоною на шляху повновладдя демосу був ареопаг, оплот родової аристократії, Ефіальт підготував кардинальну реформу ареопагу. У 462 р. до н. е. за його ініціативою народні збори позбавили ареопаг всіх прав вищого державного органу, залишивши йому лише судочинство з деяких видів кримінальних злочинів та релігійні функції. Вся повнота влади перейшла до народних зборів, а Афіни стали демократичною державою.

Після вбивства 461 р. до н. е. Ефіальта, організованого олігархами, лідером афі́нської демократії став Перікл. За свідченням історика Плутарха, Перікл належав до "найбільш знатних родів в Афінах". Він був обережним і далекоглядним політиком, блискучим оратором, різнобічно освіченою для свого часу людиною.

Оскільки посадові особи в Афінах не мали великої влади та авторитету, то на передній план часто виходили люди, що не займали офіційно ніяких посад, проте уміли переконати народ прийняти чи відкинути той чи інший закон. Таких людей в Елладі називали демагогами (з грецької означає

"вождь народу"), серед яких найяскравішою особистістю і був Перікл. Його популярність серед афі́нського демосу проявилася в тому, що протягом 15 років (444–429 рр. до н. е.) щороку його обирали на посаду стратега. Надзвичайна популярність Перікла пояснювалась тим, що його політична діяльність, спрямована на зміцнення демократичного устрою, на посилення Афі́нської морської держави та впливу і могутності Афін, відображала інтереси більшості афі́нських громадян. З іменем Перікла пов'язаний найвищий розквіт афі́нської демократії. Перікл та його однодумці здійснили послідовну демократизацію державного ладу, для чого в середині V ст. до н. е. проведено ряд законодавчих заходів.

У роки правління Перікла Афі́нська держава управлялася народними зборами (еклесією), які юридично володіли всією повнотою верховної влади. До народних зборів входили всі вільнонароджені чоловіки, що мали афі́нське громадянство та не молодші 20 років. На пропозицію Перікла у 450 р. до н. е. народні збори прийняли закон, згідно якого громадянином вважався лише той, чий батько і мати були громадянами Афін. Цей закон мав на меті обмежити чисельність привілейованої групи повноправних громадян, що користувалися матеріальними благами за рахунок експлуатації рабської праці та інших грецьких міст – членів Афі́нського морського союзу.

Із 457 р. до н. е. при обранні на посади майновий ценз, введений Солонном, вже не дотримувався, і представники середнього (зевгіти) та найбіднішого (фети) прошарків населення отримали доступ до державних посад. Народні збори скликалися спочатку один, а потім чотири фази на місяць, їм підпорядковувалися всі державні органи: рада п'ятисот (буле), суд присяжних (гелієя), ареопаг, колегія десяти стратегів, архонти і ще ряд посадових осіб, що обиралися на зборах жеребкуванням.

Організація роботи було залишалася приблизно такою ж, як і при Клісфені. Члени було обиралися жеребкуванням із громадян, не молодших 30 років: по 50 осіб від кожної із 10 філ. Їхні обов'язки полягали у підготовці проектів постанов для народних зборів, а також у вирішенні поточних питань в проміжках між засіданнями зборів.

Велику роль у розвитку демократії відігравав суд присяжних, який в Афінах займався не лише звичайними судовими справами. Гелієя складалася із 6 тисяч обраних жеребкуванням присяжних суддів. Судді були розділені на 10 палат (дикастерій). Перікл увів оплату геліастам у розмірі двох оболов за засідання. Пізніше почали виплачувати добові гроші й іншим посадовим особам. Це були невеликі гроші, проте вони забезпечували денне харчування і давали можливість малозабезпеченим громадянам брати активну участь у державній діяльності.

Підкуп суддів був практично неможливий через багаточисельність присяжних. До того ж підсудні не знали, якому дикастерію буде доручено

розглядати їхню справу. Під час засідання геліасти вислуховували обвинувача, обвинувачуваного та свідків і, якщо суть справи була їм зрозумілою, без попередньої наради починали голосування судового рішення. В Афінах не було спеціальних державних обвинувачів. Будь-хто із громадян міг порушувати і підтримувати звинувачення. Не було на суді і захисників, – кожен підсудний повинен був захищати себе сам.

Найбільшою політичною вагою зі всіх виборних державних органів Афін володіла колегія десяти стратегів. Оскільки посада стратега не оплачувалася, то претендувати на неї могли лише багаті громадяни. Обиралися стратеги шляхом голосування, позаяк для обіймання цих посад вимагалися спеціальні знання. Під час війни стратеги командували армією та флотом, здійснювали всю зовнішню політику Афінської держави і розпоряджалися значною частиною державних фінансів. Володіючи такими широкими повноваженнями, стратеги в той же час були підзвітні еклесії та постійно контролювалися нею.

Отже, у V ст. до н. е. в Афінській державі остаточно було встановлено демократію. Один із сучасників, мабуть, виходець із аристократії, писав: «Від чорного лоду проходу немає. Раби і міщани такі зухвалі, що і вдарити їх не можна. Хоча афінянина й не відрізниш від раба, настільки вони зовні схожі один на одного. Демократія – форма безумовно погана: в ній замість достойних людей панує нікчемність. Але вона влаштована досить послідовно. Це справедливо, щоб всі мали доступ до посад і брали участь у голосуваннях і кожен мав право висловитися. Хоча прості люди уникають відповідальних і важливих посад (наприклад, стратегії), вони належать людям впливовим. Що стосується тієї служби і політичних занять, за які дають платню, то їх демос жадібно добивається».

У середині V ст. до н. е. Афіни перетворилися в найбільший центр економічного, політичного й культурного життя Еллади. Демократичний устрій Афін здійснив великий вплив на розвиток політичного життя в багатьох грецьких полісах, найперше в тих, що входили до складу Афінського морського союзу.

Розвиток економіки. Після закінчення греко-перських воєн у полісах континентальної Греції, особливо в Афінах розквітають ремесла, зростає товарне виробництво, розширюються торгівлі зв'язки. У цей період остаточно утвердився рабовласницький спосіб виробництва. У V ст. до н. е. значно зросла чисельність рабів, а в наступному столітті рабство досягає максимальних для античної Греції розмірів.

З відокремлення окремих видів виробничої діяльності на основі суспільного розподілу праці товарне виробництво швидко зростає. Яскравим доказом цього зростання був бурхливий розвиток грецької торгівлі. До середини V ст. до н. е. афінська гавань Пірей перетворюється в найбільший в античному світі центр торгівлі. Сюди прибувало зерно із Єгипту і Сицилії,

солоняна риба, мед, віск, худоба, шкіри і зерно із Північного Причорномор'я, шерсть із Мілету, карфагенські і перські килими, прянощі та різні предмети розкоші з країн Сходу, слоняча кістка з Африки, льняні тканини з Єгипту, взуття та бронзові вироби з Етрурії, корабельний ліс, смола, коноплі з Македонії і Фракії, мідь з Кіпру тощо.

Лише незначна частина всіх цих товарів споживалася афінянами; більшість товарів тут же перепродувалася, перевантажувалася на інші кораблі і відправлялася в інші міста. Посередницька торгівля давала великі прибутки Афінській державі, що брала мито в розмірі 2% зі всіх товарів, що ввозилися і вивозилися, а також різні ринкові збори. Концентрація торгівлі в Піреї також полегшувала постачання Афін продовольчими товарами та сировиною. З Афін вивозилися ремісничі вироби, особливо кераміка, а також вино і оливкова олія. Загальний валовий торговий обіг Пірея досягав величезної за тих часів суми в 2 тисячі талантів.

Наслідком розвитку торгівлі стало зростання грошового обігу і різноманітних кредитних, лихварських і валютних операцій. Кожен поліс прагнув карбувати власну монету. У V ст. до н. е. особливо були розповсюджені афінські монети із зображенням сови. При розмаїтості існуючих у Греції монетних систем необхідно було організувати обмін одних грошей на інші. Ця функція належала особливим людям – трапезитам (з грецької "трапеза" означає "стіл"). Поступово трапезити перетворюються із міняйл у торгових посередників, вони починають брати гроші на зберігання і видавати позики під проценти, вести особові рахунки своїх клієнтів. Великі грошові операції здійснювали також храми в Афінах, Дельфах та інші. Боржниками храмів в основному були не приватні особи, а держави. Процентні ставки зазвичай складали 13-17% у рік. Однак в зв'язку з небезпекою тодішнього мореплавання відсоток з "морських позик" був значно вищим – до 100%.

Сухопутна торгівля у Греції була погано розвинута. Порізана гірськими пасмами місцевість, відсутність добрих доріг, постійні війни між полісами робили її не вигідною порівняно з торгівлею морською. Проте і у віддалених від моря грецьких містах виникали місцеві ринки, на яких торгували головним чином, продуктами харчування та ремісничими виробами. Під час загальногрецьких свят при найбільш популярних храмах виникали ярмарки.

Хоча торгівля і грошовий обіг досягли в Греції V ст. до н. е. відносно високого рівня, було б неправильно визначити грецьке господарство того часу як товарно-грошове. Незаперечно, в ряді галузей виробництва певна частина продуктів праці продавалася на ринку, тим самим перетворюючись на товар. Однак рабовласницьке господарство, в основному, зберігало свій натуральний характер. Значна частина продукції вироблялася в ньому не для обміну, а для безпосереднього споживання рабовласника та його родини. Крім того, робоча сила основних товаровиробників – рабів -

привласнювалася методами позаекономічного примусу. Це в принципі відрізняло античне суспільство від капіталістичного.

Отже, загальне піднесення економіки в Греції супроводжувалося значним зростанням як міжполісної, так і міжнародної торгівлі. Це не могло не відбитися на загостренні суперництва між провідними торговельно-ремісницькими полісами Еллади. З одного боку, це були Афіни, з іншого – Коринф та Мегара.

Іншою причиною нової, т. зв. Пелопоннеської війни, були обставини політичного характеру. Ще 445 р. до н. е. між Афінами і Спартою був підписаний "тридцятилітній мир", однак політична рівновага двох військово-політичних союзів під головуванням цих полісів (Афінський морський союз і Пелопоннеський), що склалася внаслідок спільної боротьби проти перської агресії, до кінця 30-х років V ст. до н. е. була порушена. Якщо Афіни підтримували демократичні режими в грецьких полісах, то Спарта у своїй зовнішній політиці традиційно орієнтувалася на олігархічні угруповання. Політичне суперництво між Афінами і Спартою за гегемонію в Греції було однією з причин Пелопоннеської війни, що тривала майже 30 років. У цю війну були втягнуті всі грецькі поліси: одні, що входили до складу Афінської морської держави, інші – зв'язані союзницьким договором зі Спартою, гегемоном Пелопоннеського союзу. Ця серія військових сутичок (431–404 рр. до н. е.) характеризувалася багатьма кривавими битвами і тяжкими втратами втягнутих у неї полісів.

Зрозумівши, що без власного флоту вони не переможуть Афіни, спартанці звернулися за допомогою до заклятих ворогів Греції – персів. Персії була вигідною перемога Спарти, оскільки Афіни контролювали грецькі поліси Малої Азії, котрі, в разі поразки афінян, поверталися під владу перського царя. Коли спартанський цар Лісандр висловив сумнів у достатній кількості виділених персами коштів, Кір пообіцяв віддати на утримання спартанського флоту все своє майно. "А якщо не вистачить і його?" – запитав Лісандр. "Тоді я зламаю золотий трон, на якому сиджу, і віддам його тобі для такої справи", – відповів перський цар.

Після кількох перемог афінян у морських битвах, у 405 р. до н. е. ініціатива остаточно переходить до Спарти. Цього року Лісандр розгромив афінян у битві при Егоспотамі, а у квітні 404 р. до н. е. оточені з моря та з суші Афіни змушені були капітулювати. Головним наслідком війни було встановлення гегемонії Спарти в Греції, різке падіння престижу не лише афінської демократії, але і всієї Греції у міжнародному масштабі. Персія поступово стає господарем становища в міжнародних справах, а Греція увійшла в затьяжний період кризи полісної системи, що призвів до її підкорення Македонським царством і втраті незалежності.

Криза грецького класичного полісу. З кінця V ст. до н. е. світ грецьких полісів вступає в період затьяжної кризи. Це не була криза рабовласни-

цької системи Греції, оскільки рабство продовжує розвиватися на фоні прогресивного розвитку економіки і міжполісної торгівлі. Проте грецькі поліси, в основі яких лежала згуртованість і замкнутість громадянських колективів, протиставлених своїми привілеями негромадянському населенню, а також всьому зовнішньому оточенню, виявились в цих умовах неспроможними до подальшого розвитку.

Криза полісу проявилася, найперше, в ослабленні традиційно непорушної тріади громадянин-власник-воїн, що визначала раніше характерні риси полісної організації. Якщо раніше кожен громадянин обов'язково володів земельною ділянкою, що було гарантією його громадянського статусу, то в IV ст. до н. е. з'являється маса безземельних громадян, проте зовсім не знедолених. Цим процесом, перш за все, керували економічні інтереси цих громадян. Справа в тому, що прибуток від позик грошима значно перевищував традиційний земельний прибуток. Іншою економічною передумовою кризи полісу був інтенсивний процес концентрації землі, зворотнім боком якого було розорення й обезземелення селянства. Широке розповсюдження практики купівлі-продажу землі мало на меті здавання її в оренду для отримання стабільного прибутку.

Багато полісів намагалися матеріально підтримати своїх збіднілих громадян. Організовувалися громадські роботи, створювалися різні робочі місця. Проте цієї можливістю користувалися, в основному, метеки та вільновідпущені раби. Це небажання власною працею поліпшити своє матеріальне становище пояснюється егоїзмом таких громадян, впевнених, що вони зможуть прожити за рахунок подачок від поліса та багатих громадян.

Ці процеси руйнували непорушну раніше полісну солідарність громадян. Проте ситуація усугублялася ще однією обставиною. На тлі порушення балансу громадянин-власник наприкінці V – на початку IV ст. до н. е. руйнувалася і основа полісного ополчення. Під час військових дій громадяни-ополченці надовго відлучалися від своїх господарств, частина їх гинула, чисельність тих, хто міг забезпечити собі озброєння голліта, зменшувалася. Удосконалення тактики бойових дій і військової техніки вимагали вже професіоналізму. Наслідком цього була поява найманства. Професіоналі-найманці краще навчені, більш дисципліновані, не зв'язані, як правило, сімейними путами і не прив'язані до власного господарства. Найманство означало розрив з традиціями вільного і демократичного поліса, оскільки найманці легко перетворювалися у знаряддя політичних і військових авантюристів. Тому найманство сприяло загостренню внутрішньополітичного становища, посиленню агресивного характеру багатьох полісів, що претендували на захоплення чужих територій. Роль полісного громадянського ополчення різко зменшується, що є свідченням порушення ще однієї непорушної раніше зв'язки – громадянин-воїн.

Інша основа класичного полісу – його політична організація – також значно трансформується. Народні збори втратили свою стабільність як за своїм складом, так і за настроями. Запровадження на початку IV ст. до н.е. плати за їх відвідання свідчило не лише про зростання збіднілих громадян, але і про зростання їх політичної байдужості. Руйнувалися основи полісної демократії; часто рішення народних зборів приймалися в інтересах вузьких угруповань політиків.

Зростає кількість судових процесів, що супроводжувалися конфіскаціями майна засуджених за доносами співгромадян. Очевидною стала недосконалість полісного правосуддя, його непрофесіоналізм. Присяжні, даючи клятву судити "за своїм кращим розумінням", були зацікавлені у більшій кількості судових справ, оскільки отримували за це платню. Це стимулювало появу необгрунтованих звинувачень, від яких багатим людям простіше було відкупитися, аніж доводити свою невинність. Так у демократичних полісах виникла презирлива, проте прибуткова професія – сікофант (донощик). Ця людина жила за рахунок здирництва, шантажу, а якщо це не вдавалося, – штрафів і конфіскації майна засудженого. Виникає парадоксальна ситуація, відображена в одній із тогочасних комедій: багач, якого вщент розорили сікофанти, радіє, що може тепер спати спокійно і здобувати собі на прожиття... сікофанством.

Таким чином, грецький класичний поліс як конкретно-історичне явище, характерне для певного етапу розвитку еллінської цивілізації, поступово вичерпав свої можливості. Економічний базис полісної системи – антична форма власності – в період кризи поліса еволюціонував до зрілої приватної власності. Нові явища в економіці грецьких полісів увійшли в конфлікт з їхніми общинними початками і самодостатністю, замкнутістю, позаяк економіка класичного полісу допускала лише обмежений розвиток ремесла і ринку. Однак неухильний розвиток ремесла, торгівлі, грошового обігу постійно підточував і руйнував автаркію полісу. Повна приватна власність, що виступала в цих умовах як антипод античної форми власності, зруйнувала основи класичного полісу. Традиційна триєдність, громадянин-власник-воїн розірвалася, структури демократичного управління агонізували.

Керівна роль в елліністичному світі після розгрому Афін у Пелопоннеській війні перейшла до Спарти, яка сконцентрувала під своїм началом всі багатства Греції. Окрім грецьких грошей, до рук спартанської знаті потрапила велика військова здобич. За словами Платона, «одного лише золота й срібла у приватному володінні по всій Греції не можна було віднайти стільки, скільки з'явилось в одному Лакедемоні». У таких умовах давні спартанські закони, що зобов'язували спартіатів мати однакові ділянки землі, користуватися лише залізними монетами і забороняли ввозити до Спарти золото і срібло, почали постійно порушуватися.

Невдовзі ці закони офіційно відмінили. Реформою ефора Епітадея близько 400 р. до н. е. спартіатам було дозволено дарувати земельні наділи або заповідати їх. Державна форма власності на землю почала руйнуватися. Спартіати за борги продавали свою землю під виглядом дарування або заповіту. Посилюється соціальне розшарування „общини рівних”, що призвело до появи великої кількості неїмущих. Позаяк той, хто не мав важкого озброєння і не був учасником спільних трапез, автоматично позбавлявся політичних прав, число громадян катастрофічно скорочувалося. Якщо Спарта у 480 р. до н. е. могла виставити понад 8 тис. гоплітів, то 371 р. до н. е. вона мала лише 1500–2000 гоплітів. Внаслідок поразки у війні з Персією та дій антиспартанської опозиції в 70-х роках IV ст. до н. е. повністю розпався Пелопоннеський союз, а Спарта перетворилася в другорядну державу.

Із середини IV ст. до н. е. важливу роль у політичному житті Еллади починає відігравати Македонія – нова держава, розташована на півночі Балканського півострова. Населення Македонії складали фракійські та ілірійські племена, якими правив спадковий монарх. Остаточне завершення македонської державності відбулося при Філіппі II (359–336 рр. до н. е.), котрий заклав основи могутності своєї держави. Його активна зовнішня політика, що підкріплювалася значною військовою перевагою македонської армії з її непереможною фалангою, дала важливі результати. За досить короткий період (357–340 рр. до н. е.) Філіпп встановив свій контроль на значних територіях Північної і Центральної Греції.

У цьому енергійному, талановитому правителів деякі грецькі політики побачили того лідера, який міг би об'єднати греків і спільно виступити проти залятого ворога – Перської держави. Завоювання східних територій відкрило б перед грецьким ремеслом і торгівлею широкі перспективи, а знедолені люди знайшли б застосування своїм силам. Ідеологом цієї групи грецьких рабовласників був Ісократ, видатний афінський публіцист і глава школи риториків.

Інша частина греків, підозрюючи Філіппа II в антидемократичних діях, навпаки, бачила в ньому головного ворога свободи грецьких полісів. Її політичним лідером був вождь демократичного угруповання в Афінах, видатний оратор і державний діяч Демосфен. У своїх полум'яних промовах проти Філіппа Демосфен викривав підступні заміри македонського царя, вимальовуючи бридкий образ п'яниці й тирана і виводячи на чисту воду підкуплених ним афінських діячів.

Антимакедонський союз Афін і Фів отримав поразку 338 р. до н. е. у битві під Херонесею в Беотії. Через рік за ініціативою Філіппа II в Коринфі було скликано загальноеллінський конгрес, в якому взяли участь представники всіх грецьких держав, за винятком Спарти. Рішеннями Коринфського конгресу проголошувався загальний мир у Греції, декларувалася свобода й автономія грецьких полісів. Було створено панеллінський Коринфський со-

юз, від імені якого оголошувалася війна Персії. Головнокомандувачем збройними силами союзу став Філіпп II, хоча формально Македонія до нього не входила. Так відійшла в минуле свобода грецьких полісів і закінчився класичний період давньогрецької історії.

Архітектура та образотворче мистецтво класичної епохи. Найвищий розквіт грецької культури, що розповсюдився на всі сфери знань і мистецтва, припадає на V ст. до н. е. За попередні століття розвитку поліса було усунуто соціальну напругу в громадянському колективі, створено передумови для економічного процвітання. Політичні зміни – перемога демократії – розширювали можливості духовного збагачення полісного колективу. Театр, архітектура, скульптура, монументальний живопис розвиваються з розрахунком на сприйняття всього суспільства, а не лише його аристократичної верхівки. Важливим стимулом для піднесення духовних сил народу та культурної творчості була перемога над персами.

У цей період творіння розуму та рук дістають класичну досконалість, а провідна роль у розвитку культури перейшла до Афін. Якщо у боротьбі за політичну гегемонію у Греції в афінян завжди були суперники, то в тому, що приносить вічну славу – в мистецтві та літературі – їм не було рівних. Через 500 років після Перікла це констатував римський історик: "Одне місто Аттики протягом багатьох років прославилася більшою кількістю майстрів слова і творіння, ніж уся Греція, так що можна подумати, наче частини тулуба грецького народу так чи інакше розподілені між іншими грецькими містами, а Дух знаходиться за стінами одних Афін".

Епоха Перікла стала синонімом грецького класичного мистецтва. Характерні для нього з самого початку розвитку естетичні тенденції та художні спрямування досягли в цей час свого найбільш повного втілення.

Мистецтво Стародавньої Греції, як і філософія, театр, література, виходить із міфології, черпає з неї свої теми і сюжети. Проте воно починає служити не лише ритуально-культовим цілям. Твори мистецтва дістають свою власну естетичну цінність, котра визначається не її культовим призначенням, а художніми достоїнствами. Мистецтво перетворюється греками в самостійну галузь культури, сферу діяльності, спрямовану на задоволення естетичних потреб.

Саме тоді в грецькому мистецтві в найдосконалішій формі віднайшли втілення основні закони художньої композиції, такі як гармонія, симетрія і ритм, а також принцип органічності у вирішенні як людського тіла, так і архітектурної споруди. Відчуття краси у греків було тісно пов'язане з ясним і логічним мисленням та баченням, у зв'язку з чим в архітектурі, наприклад, елемент декору не міг бути якоюсь випадковою, не сполученою з конструкцією, прикрасою. Остання складала з нею нерозривне ціле, була її зовнішнім вираженням.

Шедевром світової архітектури є ансамбль афінського Акрополя, який в остаточному вигляді виник у другій половині V ст. до н. е. Завоювавши 480 р. до н. е. Афіни, перси зруйнували Акрополь. Після перемоги над персами греки почали відбудовувати Акрополь, який після зведення нових оборонних споруд, т. зв. "Довгих стін", втратив своє значення головного міського укріплення. Внаслідок нової забудови він дістав характер релігійного й художнього центру поліса.

Найбільш інтенсивні будівельні роботи на Акрополі здійснювалися в часи правління Перікла (після 448 р. до н. е.). Головним завданням вважалося спорудження нового храму Афіни-Парфенос – Парфенону. Розробка проекту була доручена найвидатнішому античному архітектору Іктіну; втіленням його керував інший знаменитий архітектор Каллікрат. Відкриття нового храму відбулося 438 р. до н. е. під час свята Великих Панафіней.

Парфенон – ідеально симетрична будівля дорійського стилю, якій притаманна дивовижна гармонія пропорцій. Архітектура Парфенона надзвичайно ритмічна, оскільки суть ритму міститься тут у повторенні не ідентичних, а схожих елементів. Усі архітектурні форми втілено таким чином, щоб погляд глядача перебував у постійному русі. Кожний елемент конструкції підпорядковувався загальному враженню, кожна лінія переходила у наступну під іншим кутом. Вся схема зв'язків та пропорцій спиралася на точні математичні обчислення.

Парфенон споруджений з пентеліконського мармуру, має по 8 колон з фронтонів та по 17 з боків. Його скульптурний декор належить до найвидатніших шедеврів класичної грецької скульптури. Більшість цих пам'яток було вивезено на початку XIX ст. до Лондона і знаходяться нині у Британському музеї. Фронтони храму прикрашали роботи Фідія та його учнів. На східному фронтоні знаходиться рельєфне зображення сцени народження Афін. Західний фронтон прикрашали барельєфи із зображенням суперечки Афін з Посейдоном за панування над Аттикою.

Вплив іонійських традицій проявився в цьому дорійському храмі у появі фриза із західної сторони, на якому зображено епізоди з урочистої процесії під час панафінейських свят. Групи фігур, живі та одухотворені, з великою точністю влаштовані в урочисту процесію, що тягнеться вздовж стіни. Фідій та його учні зобразили на цьому фризі також ігри та змагання, якими супроводжувалися урочистості на честь Афін. На будівельному майданчику Акрополя зародилася нова мова мистецтва Європи: неперервний оповідальний рух. Скульптурний декор Парфенона в нові часи послужив зразком для створення європейського класицизму.

Після спорудження Парфенону було збудовано парадний вхід на Акрополь – Пропілеї (архітектор Мнесікл), а згодом архітектором Каллікратом – маленький іонійський храм Ніки Аптерос (Безкрилої). Наприкінці V ст. до н. е. до останнього була добудована балюстрада, що прикрашалася витон-

ченою пластикою фігури Ніки. Вона зображена в ту мить, коли нахилилася, щоб поправити сандалю, що розв'язалася. З чарівною безпосередністю художник передав цю раптову зупинку богині: плавність її руху, м'якість та розкішність складок вбрання, через яке чітко проступають обриси прекрасного тіла.

У 421–415 рр. до н. е. на Акрополі споруджувався Ерехтейон – храм, що об'єднав найдавніші культу міста, в т.ч. культ легендарного царя Афіні Ерехтея. Цей храм має асиметричну композицію, вирішену у двох рівнях, два іонійські портики, а також знаменитий портик каріатид.

Декоративну та функціональну забудову Акрополя доповнювали споруди на його південному схилі. Спочатку там знаходилися два храми Діоніса, а 326 р. до н. е. на цьому місці збудовано постійну театральну споруду. Глядацька зала (театрон) під відкритим небом була обладнана кам'яними сидіннями, що піднімалися догори у вигляді амфітеатру. Місцем, де співав і танцював хор та виступали актори, була кругла орхестра. Театр вмщував тоді близько 15 тис. глядачів. З північної сторони від театрону знаходилась будівля для музичних спектаклів – одеон, споруджений при Періклі.

Не менш прославлений, ніж афінський Акрополь архітектурний ансамбль виник між річками Алфей і Кладей в Олімпії, на місці проведення спортивних ігор. Центральним у ньому був храм Зевса, збудований між 470 і 445 р. до н. е. архітектором Лібоном. Стіни храму дорійського ордеру були не з мармуру, а з вапняку, покритого гіпсовою штукатуркою. Святилище прикрашав фриз, який зображав подвиги Геракла, що вважався засновником змагань в Олімпії.

У IV ст. до н. е. в материковій Греції з'являється новий архітектурний ордер – корінфський. Корінфська колона нагадує іонійську, але відрізняється від неї капітеллю, що має форму розкритої чаші, яка складається із пишного різьбленого узору листя аканту, обрамленого невеликими волотами (завитками). Корінфські колони присутні у великому святилищі Афіни в Тегей, спорудженому 395 р. до н. е. архітектором і скульптором Скопасом.

У малоазійських містах зберігався стиль іонійський. 334 р. до н. е. архітектор Піфей на замовлення Александра Македонського спорудив у Прієні храм Афіни, що суперничав з Парфеноном. Піфею належить також грандіозна споруда гробниці карійського правителя Мавзола та його дружини Артемисії. У створенні декору мавзолея брали участь видатні скульптори – Скопас, Пракситель, Леохар. Цю 24-ступінчасту піраміду висотою 49 метрів, увінчану четвіркою коней у стародавньому світі причисляли до семи чудес світу, проте вона свідчить, наскільки відійшли митці тієї епохи від простоти і стриманості сучасників Перікла. Не менш пишною та гігантською була інша споруда, що теж вважалася одним із семи чудес світу

– храм Артеміди в Ефесі. Прагнення малоазійських грецьких архітекторів суперничати з творцями величних і пишних споруд Сходу – ще один доказ наближення нової, елліністичної епохи.

У IV ст. до н. е. у Греції з'явилися видатні споруди світського характеру. Це – перші кам'яні грецькі театри: вже згадуваний театр Діоніса на афінському Акрополі, театр у Сиракузах та, вражаючий своєю гармонією пропорцій, театр в Епідаврі. З інших світських будівель IV ст. до н. е. відома т. зв. зала десяти тисяч, споруджена Епаміноном у Мегалополі, зразком для якого слугував одеон на афінському Акрополі.

Архітектура V – IV ст. до н. е., що досягла вершин свого розвитку, звеличувала поліс, була символом його сили та могутності. Серед досягнень архітектури класичної епохи – принцип регулярного планування міст, зроблений архітектором Гіпподамом. В його основі знаходиться поділ міста на квартали прямокутною мережею вулиць. Свої ідеї Гіпподам втілював у плануванні Родоса та Пірея, великого торговельного порту Афіні.

Популярність культу Асклепія, бога зцілення, призвела до будівництва в Епідаврі архітектурного ансамблю, що складався із храму, стадіону, гімнасій, будинку для приїжджих, театру та одеону (концертної зали).

Разючі зміни пережила в V ст. до н. е. грецька скульптура. У ній вже відсутня умовність, що робила фігури людей і богів скутими, нединамічними, – зображення стає реалістичним. Це один із найбільш значних періодів в історії світового мистецтва. Вперше в історії людства в Елладі на засадах високого і свідомого реалізму розвинулася художня творчість.

На рівні наглядних уявлень антична культура асоціюється у нас, найперше, зі скульптурними образами. Афродіта Мілоська, Аполлон Бельведерський, Ніка Самофракійська, Лаокоон із синами, Дорифор давно стали знаковими явищами античності. Вони репрезентують її не менше, а на рівні масової свідомості навіть більшою мірою, ніж гомерівські поеми, філософські твори Платона чи Арістотеля або трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда. Так само як епос, філософія і драматургія, скульптура є своєрідним грецьким явищем. Щось подібне Афродіті, Лаокоону, Аполлону чи Дорифору могло відбутися лише на грецькому і ніякому іншому ґрунті.

Своєрідність давньогрецької скульптури в тому, що вона зображає божественних людей або божества в людському вигляді. Ці божественні люди корінним чином відрізняються від давньосхідних царів-богів. Вони не пригнічують своєю непроникнутою величністю та монументальністю, не перетворюють на прах своїх глядачів.

Знаком божественності давньогрецької скульптури є гармонія і досконалість, що при спогляданні сприймаються як прекрасне людське тіло. У цьому також полягає своєрідність грецької скульптури. Саме греки вперше по-іншому подивилися на людське тіло, вирішили, що воно прекрасне, і зробили красу знаком божественності.

До статуй греки зверталися з молитвою, приносили пожертвування, що супроводжувалися магiчними заклинаннями; тисячі, десятки тисяч віруючих приходили до них з надією, вважаючи, що ці зображення прекрасних людей і є самі боги. Основна причина майже повного щезнення уславлених античних статуй полягає в тому, що з утвердженням християнства новонавернені вважали своїм обов'язком знищувати язичницькі ідоли. Скульптури, виставлені нині в музеях, у більшості своїй є лише другосортними копіями римського часу, виготовленими на замовлення багатців або для прикрашання садів та громадських лазень.

Ідеал людської особистості втілений Фідієм у великих культових статуях Афіни Парфенос (Діви) та Зевса Олімпійського. Як і всі інші скульптурні зображення, ці статуї позбавлені індивідуалізації, вони є узагальненим, ідеалізованим образом. Грецька статуя не була зображенням конкретного обличчя з його характерними рисами, будови тіла чи мускулатури; це був синтез збірних рис людини, її узагальнений образ. З V ст. до н. е. починає домінувати грецький тип, відомий сьогодні як класичний: довгасте обличчя з округлим підборіддям, прямий ніс, мигдалеподібні очі під плавними дугами брів, чуттєві, чітко окреслені губи. Спокійний вираз обличчя відповідав станові гармонійної рівноваги сил.

Багато вчених вважає, що завданням грецького мистецтва епохи класики було передання ідеалу краси людського тіла. Проте існує й інша точка зору: грецький художник зображав не ідеальну, а типову людину, створював образ, зрозумілий всім завдяки тому, що він цілком реально відображав дійсність. Класичне грецьке мистецтво досягло у своєму розвитку такої вершини, де типові та індивідуальні перебувають у тонко збалансованій відповідності.

Кроком до свободи і природності класичної епохи були групові скульптурні сцени на фронтонах храму Афіни Ахайї на острові Егіна (початок V ст. до н. е.) та скульптурна пара тираноборців Гармодія та Арістогітона, створена скульпторами Критієм і Несіотом у 476 р. до н. е. Сповнені серйозності і гідності, величні у своїй цілісності, обидві фігури повинні були справляти на сучасників зовсім інше враження, аніж скульптура епохи архаїки з її ретельно розробленими деталями, проте без гармонії, цілісної композиції, сили.

Замовлення, що отримували грецькі художники, часто змушували їх вдосконалювати майстерність в передачі руху. Навколо храму в Олімпії вишиковувалися ряди присвячених богам статуй атлетів, що отримали перемогу у змаганнях. Спортивні змагання греків, серед яких найзнаменитішими були Олімпійські ігри, відрізнялися від сучасних змагань. Вони були тісно пов'язані з релігійними віруваннями та ритуалами. Їх учасники, любителі та професіонали, належали до найбільш впливових сімей Греції, а переможця вшановували як людину, відмічену богами і наділену ними да-

ром непереможності. Ігри для того і влаштовувалися, щоб визначити, на кого впало благословення богів; і щоби прославити, увіковічнити ці прояви божественної милості, переможці замовляли свої статуї знаменитим майстрам.

Віднайдена в Дельфах статуя візника вже повністю поривала з архаїчною скутістю. Це юнак в довгому, високо підперезаному одязі, який звичайно носив візник під час змагань. Юнак, мабуть, стояв на колісниці, від якої, так само як і від коней, знайдені лише дрібні шматки бронзи. Фігура і обличчя добре збереглися. Силует бездоганно строгий, у виразі обличчя, в повороті голови відсутній будь-який штучний пафос. При надзвичайно ретельній обробці деталей – загальне враження простоти, благородства й урочистої величності.

Голова цієї статуї рішуче відкидає ходячі уявлення, що винесені зі знайомства з копіями. Очі, зроблені за тодішнім звичаєм із кольорових каменів, зовсім не виглядають порожніми та невиразними, як у мармурових статуях. Волосся, повіки, й губи були покриті легкою позолотою, що надавала обличчю теплоту і радісне сяння. При цьому така обробка ніколи не виглядала вульгарно-крикливою. Видно, що художник не намагався повторити реальне обличчя з усіма його певними недоліками, а моделював його, виходячи з узагальненого уявлення про форми людської голови.

Поступово з обличчя грецьких статуй щезає умовна "архаїчна посмішка". Бронзовий "Аполлон із П'юмбіно" (початок V ст. до н. е.) – вже не просто стрункий юнак, а бог. Перед нами – класичний ідеал тілесної й духовної краси, що зароджувався. Архаїчний стиль щезає, поступаючись місцем класиці.

Архітектурні форми афінського Акрополя органічно поєднувалися зі скульптурою. На площі Акрополя височіла семиметрова бронзова статуя Афіни Промакос (Войовниці) – один із шедеврів Фідія. Позолочений спис, який тримала в руці Афіна, поблискуючи на сонці, вказував морякам шлях в афінський порт. Біля священної дороги на Акрополь в 450 р. до н. е. встановлено ще одну статую роботи Фідія – Афіни Лемнії. Із суворо-грізним поглядом величних очей Афіна Лемнія тримала в одній руці свій шолом, а іншою спиралася на спис. Це був дар мешканців острова Лемнос. Акрополь прикрашала також бронзова група, що зображала Афіну та Марсію – витвір Мірона.

Найважливішим атрибутом грецького храму була статуя бога, якому присвячувалася сама будівля та місце, де вона знаходилася. Тому всередині Парфенона знаходилася 11-метрова статуя Афіни Парфенос (Діви), виконана Фідієм у хрисоелефантинній техніці (дерев'яний каркас, покритий пластинками із золота і слонової кістки). Ліва рука богині була покладена на щит, під яким притаївся змія Ерихтоній – символ аттичного населення. На долоні правої руки Афіна тримала статую богині Ніки. Римська мармурова

копія цієї статуї не справляє великого враження. Щоб уявити собі, як вона виглядала, варто звернутися до давніх описів. Дерев'яний каркас статуї був покритий дорогоцінними матеріалами: обличчя, шия та руки богині були виконані з пластинок слонової кістки; одяг, обладунки, прикраси зроблені із золота, загальною вагою 1151 кг. Таким чином, статуя, а особливо інкрустації очей із дорогоцінних каменів, виблискувала яскравими кольоровими спалахами. Афіна Фідія була схожа на людську істоту, хоча людей, що бачили її, й охоплював містичний трепет. Сила статуї була не стільки в магічних чарах, скільки в очаруванні краси. Мистецтво Фідія дало грецькому народу нове розуміння божественності.

Храм в Олімпії присвячувався Зевсу, статую якого древні відносили до семи чудес світу. Вона була також виконана Фідієм у хрисоелефантинній техніці. Бог сидів на троні-п'єдесталі з кедрового дерева, прикрашеному дорогоцінними каменями та різьбою. На долоні правої руки Зевса стояла золота статуя Ніки, а лівою він тримав жезл, що увінчувався золотим орлом.

Серед творинь Фідія відомі також "Поранена амазонка", "Афродіта Уранія", що були створені в Афінах. Обвинувачений у безбожності за те, що зобразив себе на щиті Афіни Парфенос, Фідій переселився на Пелопоннес, де, окрім статуї Зевса в Олімпії, створює ще одну статую Уранії в Еліді.

Досягнення мистецтва скульптури часів розквіту поліса пов'язані не лише з іменем Фідія, але також Мірона та Поліклета. Безсмертну славу Мірону принесла його статуя "Дискобол". Сам задум майстра – зобразити фігуру атлета в русі, з нахиленим вперед тулубом, у повній напрузі фізичних сил – був надзвичайно сміливим для того часу. Ще до "Дискобола" Мірон створив статую бігуна Лада, що, здавалося, готова була зірватися з постаменту, а також статую багатоборця "Тімант", який підняв руки до голови, щоб поправити шапочку. На Самосі скульптор створює композицію: Зевс, Афіна і Геракл на напівкруглому постаменті; колосальну статую Зевса, а в Афінах – статуї Персея, Ерехтея і Тесея, що бореться з Мінотавром. Своє враження від театральних постановок в Афінах Мірон втілює в скульптурі "Афіна та Марсій". Останнім його витвором була статуя корови, призначена в дар Афіні.

Третім великим класиком грецької скульптури був Поліклет з Аргоса, що деякий час працював в Афінах. Інтерес скульптора до об'єму, розмірності, ритмічної будови фігури призвів до вивчення ним можливості передачі прихованого руху у фігурах, що спокійно стоять. У своєму трактаті "Канон" Поліклет розробив пропорції ідеальної людської фігури, співвідношення розмірів її частин – голови, тулуба, рук, ніг. Ці співвідношення строго дотримані скульптором у статуї "Дорифор", що втілювала тодішній ідеал чоловічої краси.

Нова гармонія класичного періоду базувалася на контрасті: завдяки напруженню правої ноги та лівої руки і свідомому зняттю навантаження з

лівої ноги й правої руки фігура гармонійна, сповнена спокою, величності, свободи. Цей новий канон розподілу сил і навантаження походить із піфагорейського пошуку математичної пропорції ("краса складається з багатьох чисел"). Вплив ритміки Поліклета став визначальним для класичної епохи. Втіленням теоретичних ідей Поліклета були також його статуї "Геракл", "Поранена амазонка" та "Діадумен". Спробою зрівнятися з колосами Фідія була статуя Гери, покрита золотом і слоновою кісткою та висотою 5,5 метрів.

На зміну величності, достоїнству, серйозності образотворчого мистецтва V ст. до н. е. прийшли в пізньокласичний період нові ідеали. Визначальними в роботі скульпторів стали естетичні потреби, а не вираження політичних ідей. Суспільний ідеал витісняє психологічний інтерес до внутрішнього життя особистості.

Протягом IV ст. до н. е. змінилося ставлення до мистецтва. Статуї Фідія славилися по всій Греції як втілені образи богів. Храміві скульптури все більше оцінювалися за їхніми художніми якостями. Освічені греки тепер розмірковували про живопис та пластику так само, як про вірші та театральні п'єси: вихваляли красу одних творів і критикували форму або замисел інших.

Нові віяння у скульптурі раніше всього проявилися у творчості Скопаса. Величним, статичним фігурам Фідія Скопас протиставив образи, наповнені пристрастю і динамізмом. До нас дійшли оригінали його творів, що прикрашали галікарнаський мавзолей та храм Афіни в Тегеї, копії статуй „Потос" та „Менада". Особливою славою в давнину користувалася його "Менада", супутниця Діоніса. Скопас зобразив її в шаленому вакхічному танці – з відкинутою назад головою, вигнутим тілом.

Зовсім в іншій манері працював сучасник Скопаса Пракситель. Єдиним оригіналом його роботи, що дійшов до нас, є "Гермес з маленьким Діонісом". Гермес стоїть, спираючись на стовбур дерева, а маленький Діоніс тягнеться до виноградного грона у піднятій руці брата. У зовнішньому вигляді Гермеса немає нічого, що відрізняло б бога від людини. В його позі лінива грація, обличчя овіяне легким смутком.

Для Мегари скульптор виконав "Дванадцять богів", "Літо", "Аполлон та Артеміда". Він зображає у людській подобі персонажів з оточення Діоніса, починаючи із "Сатира, що наливає вино". Його роботою вважають і статую Гермеса з Олімпії. Найбільшою славою користувалася Афродіта Кнідська, котру в античні часи вважали "вище всіх творинь не лише стародавнього світу, але взагалі існуючих у всесвіті". Афродіта зображена у той момент, коли вона, скинувши одяг, сором'язливо прикриваючи рукою свою наготу, збирається увійти у воду. Відомо, що багато цінителів мистецтва античного світу приїздили до малоазійського міста Кнід, щоби побачити досконалу красу творіння Праксителя. Моделлю для скульптора послужила

гетера Фріна, яку після цього звинуватили у блюзнірстві. Проте афінський суд її виправдав. Присяжні були в захопленні від її краси, що була визнана ними достойною всенародного поклоніння.

Статуя "Афродіта в драпіровці" була придбана мешканцями острова Кос. Слідом за цими роботами Пракситель створює «Афродіту з намистом» та "Афродіту Бравронію". До нас дійшли близько 150 копій "Відпочиваючого сатира"; збереглися і значних розмірів фрагменти рельєфів галікарнаського мавзолею.

У 364 р. до н. е. Пракситель доручили прикрасити фронти храму Геракла у Фівах скульптурами, що зображають подвиги героя. Нині в Римі зберігається фігура Геракла, що була частиною скульптурної групи зі статуєю Іпполіти. Міфічна цариця амазонок сидить на коні, герой лівою рукою схопив її за волосся, щоб стягнути на землю, а правою тримає палицю. Геракл переданий Праксителем у ривку вперед; динамічність скульптури передає напруження всіх м'язів рук та ніг.

Пракситель здійснює сходження до ідеальних зразків: завдяки його статуям стало можливим відчути те, що ухилилося б від поверхового погляду. Жінки, що до тих пір лише зрідка згадувалися у життєписах героїв, починають відігравати в його творчості вирішальну роль. Фігури Афродіти є втіленням абсолютної краси, вони відображають уявлення богині про себе саму.

До другої половини IV ст. до н. е. відноситься творчість іншого видатного скульптора – Лісіппа. Своїми вчителями він вважав природу і "Дорифор" Поліклета. Проте лісіпповський "Апоксіомен" (дослівно: зіскрібувач) значно перевершив канон Поліклета. Ця скульптура зображає юнака-атлета, який після змагань зчищає бруд та олію, що налипли до тіла. Якщо „Дорифор” застиг у нерухомості, то "Апоксіомен" – суцільна динаміка при вдаваному спокої. Реалізм грецької скульптури дістав у творчості Лісіппа більш життєвий, жанровий характер.

Лісіпп розробив новий пластичний канон, що замінив пропорції Поліклета. Статуї Лісіппа або його учнів помітно відрізняються за своїми пропорціями від статуй попереднього століття: в атлетів Лісіппа довгі стрункі ноги, тонкий стан, невелика голова. Цей новий пластичний ідеал краси і був втілений у фігурі Апоксіомена. Порівнюючи "Апоксіомена" з "Дорифором", можна пригадати слова Лісіппа про його видатного попередника: "Поліклет зображав людей такими, якими вони є насправді, а я – такими, якими вони здаються". Новим у скульптурі Лісіппа були не тільки легкі пропорції фігур, але найперше – небачена свобода у зображенні об'ємів людського тіла. Лише тепер твори скульптури ставали дійсно тривимірними, пластично досконалими.

Статуї Лісіппа не сприймаються нами як створені напоказ, вони не позують нам, а існують самі по собі, як їх схопило око художника у всій

складності різноманітних рухів, що відображають той чи інший душевний порив. Людська фігура відображалася Лісіппом у певному миттєвому аспекті, саме такою, якою вона побачена художником в дану мить і якою вона не була перед цим і вже не буде потім. З багаточисельних зображень богів, атлетів та героїв, відлитих Лісіппом у бронзі, до нашого часу дійшло небагато, одна з яких – сидяча статуя "Кулачний боєць", що зберігається в Національному Римському музеї. Ступня оригіналу стерта від дотиків віруючих: вважалося, що статуя може виліковувати лихоманку.

Про реалістичність творінь Лісіппа свідчить те, як зображені руки в бійцівських рукавицях, які залишали відкритими кінці пальців, що дозволяє майстру ретельно передати шкіру, через яку вимальовуються суглоби. Життєвість образу створюється врізаними смужками червоної міді на правій нозі та руці: це краплини крові, що витікла з порізів в ту мить, коли атлет повернув голову. Верхня губа утворює впадину в місці, де відсутні атлеті зуби, тому дихання змушує настобурчуватися вуса атлета. Лісіпп уславився тим, що зумів передати натяк на глухоту персонажа: скалічена вушна раковина свідчить про пошкодження слуху та різкий поворот голови в бік невидимого нам співбесідника. Крім того, скульптор зумів посилити виразність статуї, передавши почуття втоми, що охопило героя.

Із серії "12 подвигів Геракла" збереглася лише зменшена копія скульптури, що зображає боротьбу Геракла з Немейським левом. У римській копії зберігся також прекрасний бюст Александра Македонського (бл. 320 р. до н. е.), який віддавав перевагу власним портретам саме Лісіппа, що прославився серед сучасників майстерним наслідуванням натури.

До кінця IV ст. до н. е. греки не знали портрета в нашому розумінні. Митці ніколи не прагнули повторити форми носа, брів, передати вираз обличчя. Обличчя у грецькому образотворчому мистецтві не можна назвати безжиттєвими, проте вони ніколи не виражають сильних емоцій. Останнє художники передавали через жести і пози, боючись спотворити хвилюванням гармонію обличчя.

Художники наступного за Праксителем покоління почали шукати можливості оживити обличчя, не порушуючи його краси, і до кінця IV ст. до н. е. досягли цього. Більше того, вони навчилися передавати душевні порухи та фізіономічні особливості індивіда, тобто створювати портрети у власному розумінні слова.

Звичайно, не можна з певністю сказати про повну схожість скульптурного портрета Александра з його прототипом. Можливо, що лісіпповські мармурові статуї більше були схожі на богів, ніж на реального полководця. Проте одне є незаперечним: у цьому обличчі з припіднятими бровами і мінливим виразом обличчя закарбувався характер Александра – його неспокійний дух, велика обдарованість й розбещеність успіхом.

Майстром, далеким від різних напрямів пошуку нових форм, характерних для сучасної йому епохи, був Леохар. Працював він в Афінах, Олімпії, Дельфах, Галікарнасі, а також при дворі Александра Македонського. Серед найвідоміших витворів Леохара – скульптурна група з бронзи „Александр на левиному полюванні”, статуї царів македонської династії в хрисоелефантинній техніці. Кілька бронзових статуй – „Артеміда Версальська”, „Аполлон Бельведерський”, „Ганімед” – дійшли до нас у римських мармурових копіях. Витончені рельєфні форми воїнів Леохар виконав для галікарнаського мавзолею. Ефектність статуї Аполлона захоплювала художників Відродження, що вважали його еталоном класичного стилю. Проте в ХХ ст. мистецтвознавці, визнаючи технічну досконалість цієї роботи Леохара, вважають її надто театралізованою, позбавленою внутрішньої значимості.

Живопис. Про давньогрецький живопис ми знаємо значно менше, ніж про скульптуру та архітектуру. Судити про тогочасний живопис можна в основному через вазопис; монументальний живопис відомий лише за описами та копіями або вільними повторами, знайденими на територіях Стародавнього Риму і Єгипту.

Станковий живопис, судячи за багаточисельними відгуками цінителів, не поступався скульптурі. Багато грецьких живописців користувалися свого часу навіть більшим визнанням, ніж скульптори. Художники не обмежувалися міфологічними темами, часто зверталися до сюжетів буденного життя, а іноді надихалися і великими історичними подіями.

Вазописець Полігнот Перший (жив у середині V ст. до н. е.) – найвидатніший із чотирьох майстрів вазопису, що носили це ім'я, працював в Афінах. У червонофігурному стилі створював розписи, що вирізнялися простотою та монументальністю композиції. Вазові розписи V ст. до н. е. були тісно пов'язані в своєму розвитку з живописом монументальним, запозичуючи у нього теми й технічні досягнення.

Пелопоннеська війна нанесла непоправну шкоду мистецтву вазопису, оскільки ринки збуту керамічних виробів з Афін помітно зменшилися. Внаслідок цього знизився й рівень майстерності художників; більш обмеженим, одноманітним та банальним став зміст розпису.

Захоплення викликали роботи художника Полігнота з острова Тасос, сучасника Фідія. Картини Полігнота та його учнів написані або в техніці фрески, або ж на дерев'яних дошках, покритих білим гіпсовим розчином. Майстерність живопису Полігнота полягала у прекрасних рисунках, а з фарб він використовував лише чотири: білу, чорну, червону та жовту. Із фресок, що прикрашали т. зв. „Барвистий портик” в Афінах, не збереглося жодної. Вони відомі лише за пізнішими описами.

Полігнот вперше створив складні багатофігурні композиції, використовуючи найбільш драматичні сюжети грецької міфології та історії. Його

роботам були притаманні спроби передачі простору, виразність жестів та морально-етична характеристика персонажів. Його перший датований твір – „Одісей, що вбиває суперників у Платеях”. В Афінах Полігнот створює картину „Ахілл на Спіросі”, розписує Стоєю Пойкіле („Барвистий портик”) на Акрополі. У Дельфах аж до пізньої античності можна було бачити „Зруйнований Ілліон” та „Одісей у підземному царстві мертвих”.

Найбільш відомою була його картина „Зруйнований Ілліон” (грецька назва Трої). Полігнот вперше створив складні багатофігурні композиції, використовуючи найдраматичніші сюжети взяття греками Трої. Переможці, прославлені Гомером, зображені художником за звичними справами: грабунками, руйнуванням, розправою над полоненими тощо. Переможені або охоплені невимовним страхом, або вже змирилися з неминучою смертю. Полігнот не лише зобразив описану поетами сцену загибелі великого міста, він вклав у своє творіння глибокий філософсько-етичний зміст. Він показав війну як зло, як порушення етичних законів.

Перевершив Полігнота видатний художник наступного покоління Аполлодор з Афін, що був прозваний „майстром тіней”. Винайдення нової техніки виготовлення фарби із застосуванням яєчного жовтка дало йому можливість застосувати світлотіні, напівтони, перспективу. За висловом Плутарха, Аполлодор „першим виявив поступові переходи від світла до тіні та згущення тіней”.

У цьому напрямі творили й інші видатні художники: Зевскіс з Гераклеї, Паррасій Ефеський, Тімант з острова Кіфн. Характерною особливістю тодішньої художньої манери було досягнення достовірності зображення. Про Зевскіса розповідали, що йому вдалося так намалювати виноград, що до картини підлітали птахи, щоби його поклювати. Інший художник, Паррасій, так зобразив занавіс, що зумів обманути і Зевскіса, який вимагав, щоб його приборали, хоча це полотнище і було сюжетом картини.

Проте Зевскіс більше прославився зображенням Єлени, котре мешканці Агрігента призначили в дар святилищу Гери Лацінії (Кротон). Інші його твори – „Ерос у вінку з троянд”, „Сімейство кентаврів”, „Пан”. Своїм вченням, в якому закликав творити мистецтво заради мистецтва, Зевскіс зблизився з філософською доктриною софістів.

У IV ст. до н. е. в грецькому мистецтві сформувалися тенденції, що повною мірою розвинулися в елліністичну епоху. Нова перспектива в образотворчому мистецтві з'явилася у творчості т. зв. сікіонської школи на чолі з Павсієм. З його іменем пов'язують перше використання техніки енкаустики, що ґрунтується на виготовленні фарб за допомогою воску і нанесення затим розігрітих фарб на дошку. Створений таким способом блиск давав можливість добиватися нових художніх ефектів.

Найвідомішим з грецьких художників IV ст. до н. е. був Апеллес з острова Кос – придворний художник Філіппа II та Александра. Потім він пра-

цшовав для Птолемея I та Антигона. Вважалося, що Александр лише Апеллесу дозволяв зображати себе на картинах, так само як Лісіппу – у статуях. Відома картина Апеллеса, сюжет якої – весілля Александра із согдіанкою Роксаною. Одного разу, змагаючись із художниками, Апеллес вибрав суддями свого мистецтва не людей, а тварин. Він привів до майстерні коней, які начебто заіржали, побачивши намальовану художником кобилу.

Прагнення митців до реалістичності зображення проявилось і в живописних портретах Александра Македонського. У фресці, копії з картини Апеллеса „Александр-Зевс”, полководець-монарх зображений невисоким на зріст, з викривленою шиєю та неправильними рисами обличчя. В іншій копії з роботи Гексіона "Шлюб Александра і Статири, зображених як Арес та Афродіта" чоловіча фігура нижча зростом, відрізняється великою головою, великою відстанню між м'ясистими губами і важким підборіддям, повними щоками і високими виступаючими вилицями та великим носом.

У цілому, у живописі, як і в скульптурі та архітектурі IV ст. до н. е., вирізняється зародженням нових тенденцій, що повністю проявляться за нової, елліністичної епохи.

Епоха еллінізму

З часу походів Александра Македонського на Схід, для народів значної частини Середземномор'я, Єгипту, Малої та Передньої Азії й прилеглих районів, південної частини Середньої й частини Центральної Азії до нижньої течії річки Інд починається нова епоха в їхньому історичному розвитку – елліністична. Еллінізм визначають як конкретно-історичне явище, що характеризується взаємодією еллініських (західних) та місцевих (східних) начал у політичній, економічній, культурній, ідеологічній та інших областях життя. Цей синтез реалізується в конкретно-історичній обстановці, зумовленій наслідками греко-македонського завоювання значних територій Стародавнього Сходу.

Елліністичний період у давньогрецькій історії починається в останній третині IV ст. до н. е. від смерті Александра і закінчується наприкінці I ст. до н. е., коли Греція та останнє елліністичне царство – Птолемеївський Єгипет – були завойовані Римом.

Син Філіппа II Александр почав новий етап в історії греко-перського протиборства. Навесні 334 р. до н. е. на чолі греко-македонського війська він вступив у Малу Азію і за три роки підкорив Перське царство. Встановивши свою столицю у Вавилоні, він прагнув утворити світову імперію, але передчасна смерть поклала кінець його планам. У завойованих державах Александр заклав підвалини для розвитку елліністичної культури.

Після смерті 323 р. до н. е. Александра його полководці, яких грецькі історики назвали діадочами, 20 років вели міжусобну боротьбу, що закінчилася роздробленням імперії і створенням системи т. зв.

елліністичних держав. Найбільшим з них було Македонське царство, в якому правила династія Антигонідів. Греція залишалася під владою Македонії, але утримувати її в покорі ставало все важче. Значною противагою влади Македонії на Балканському півострові був Етолійський союз, що об'єднав 370 р. до н. е. ряд полісів Середньої Греції. У 280 р. до н. е. відновлюється ще одне військово-політичне об'єднання грецьких полісів Пелопоннеса – Ахейський союз.

Внаслідок реформ царя Клеомена Спарта відновила свій політичний вплив та військовий потенціал. Загроза з її боку змусила керівництво Ахейського союзу піти на угоду з Македонією. Після розгрому Спарти у 221 р. до н. е. у битві при Селасії було утворено Еллініський союз при гегемонії македонського царя Антигона III Досона. До нього увійшли грецькі поліси ахейської федерації та інші поліси, крім Афин та тих полісів, що входили до складу Етолійського союзу.

Спроба македонського царя Філіппа V підкорити Етолійську федерацію в ході союзницької війни (220–217 рр до н. е.) не вдалася, і він пішов на союз з Карфагеном, що воював у Другій Пунічній війні з Римом. Це призвело до конфлікту Македонії з Римом, який і переміг 168 р. до н. е. Територія Македонського царства була перетворена в римську провінцію, а у 146 р. до н. е. римляни жорстоко придушили повстання Ахейського союзу, внаслідок чого Греція остаточно втратила незалежність.

Політична історія іншої держави елліністичного світу – Селевкідського царства – також насичена важливими подіями. Отримавши після смерті Александра Македонського в управління Вавилонію, Селевк (один із воєначальників та охоронців Александра) у ході боротьби діадочів за владу до 312 р. до н. е. значно зміцнив свої позиції в цьому регіоні. Це дало йому можливість здійснити похід на схід, наслідком якого було підкорення великих територій Ірану та Середньої Азії. Після проголошення себе царем у 304 р. до н. е. йому вдалося завойовати Північну Сирію та більшу частину Малої Азії.

У період свого розквіту держава Селевкідів охоплювала значну частину колишніх володінь Александра Македонського в Азії. Ці величезні території були заселені різними в етнічному і мовному відношенні народами, що знаходилися до того ж на різних стадіях економічного й культурного розвитку. Для того, щоб утримати їх у покорі, потрібен був панівний клас, основу якого утворили македонці й греки на чолі з царем.

Селевкіди продовжили активну містобудівну політику, яку почав ще Александр. Однак тепер ці міста й колонії діставали новий, полісний статус. Це відповідало інтересам греків та македонців, оскільки в соціальному плані робило їх панівним класом над завойованим місцевим населенням. Ці поліси якісно відрізнялися від грецьких полісів класичної епохи. Їхня автономія обмежувалася лише внутрішніми справами, хід яких контролював

спеціальний царський чиновник. Верховним власником землі був цар, а громадянський колектив полісу виступав лише як умовний її власник. При цьому за право володіння землею поліс зобов'язаний був надавати військові контингенти своїх громадян до армії селевкідського царя. Місцеве населення контролювалося та експлуатувалося громадянами полісу, що ставали опорою та союзником царської влади на місцях. Проте в східних сатрапіях Селевкідського царства поступово визрівали сепаратистські настрої греко-македонського населення цих територій. У середині III ст. до н. е. від держави відділяються сатрапії Бактрія, Согдіана та Парфія.

У Парфії подальший розвиток подій призводить до виникнення Парфянського царства на чолі зі східно-іранською династією Аршакідів, а на території Бактрії й Согдіани утворюється Греко-Бактрійське царство.

На початку II ст. до н. е. Римська республіка починає активну експансію у Східне Середземномор'я. Війна з Римом для Антіоха III була невдалою: після поразки в ній процес розпаду царства Селевкідів продовжився. Наприкінці II ст. до н. е. Персиду та Вавилонію завойовують парфяни, а на початку I ст. до н. е. незалежно стає Іудея. У 64 р. до н. е. залишки царства були приєднані до Риму як провінція Сирія.

Птоломеевський Єгипет – третя велика держава елліністичного світу. Ядром царства був власне Єгипет в його традиційних межах. Полководець Александра Птолемей перетворив його в могутню елліністичну державу. Птолемей зумів зберегти всі особливості давньоєгипетської держави – деспотичну владу царя, розгалужений апарат чиновництва, сувору централізацію державної влади, її активне втручання в господарське життя країни. Ці обставини і визначали відмінність Птоломеевського царства від держави Селевкідів. Тут не було необхідності засновувати міста-поліси з греко-македонським населенням, оскільки Птолемей отримали чітко відрегульовану систему колишніх економічних зв'язків, державного й адміністративного управління над моноетнічним у своїй масі завойованим населенням. Обійнявши всі ключові посади в системі управління, вони замінили всіх колишніх чиновників на представників греко-македонського етносу.

У зовнішній політиці Птолемей зіштовхувалися в реалізації своїх інтересів з державою Селевкідів та з Македонським царством. Боротьба із Селевкідами за Південну Сирію здійснювалася впродовж всього III ст. до н. е. У цих війнах Птолемей поступово почали спиратися на допомогу римлян, які все більше впливали на політику цієї держави, підпорядковуючи її своїм інтересам. Серйозним противником була і Македонія, що значною мірою підривало військово-економічний потенціал Єгипту. Проте, завдяки підтримці Риму, Єгипет зумів протриматися як незалежна держава довше. Тільки в 30 р. до н. е. за правління Клеопатри VII ця елліністична держава втрачає свою незалежність. Війська Октавіана в ході непримиренної бо-

ротьби з його політичним противником Марком Антонієм, союзником Клеопатри VII, перемагають і завойовують птоломеевський Єгипет, перетворивши його в провінцію Римської держави.

Саме 30 р. до н. е. – завоювання останньої еліністичної держави Римом – вважається кінцем елліністичної епохи, що характеризується великими досягненнями в багатьох областях життя населення цього величезного регіону. Незважаючи на різний рівень еллінізації різних його частин, неоднаковий рівень взаємопроникнення і змішання місцевих та елліністичних начал, це був час значного економічного піднесення, розповсюдження відносин класичного рабства на віддалених територіях, розширення контактів (політичних, економічних, культурних) населення різноманітних частин елліністичного та давньосхідного світу.

Уже з часів Пелопоннеської війни Греція переживала економічний занепад. Центри виробництва й торгівлі все більше переміщувалися на схід, а підприємливі люди покидали країну. Після утворення нових царств до дворів елліністичних володарів прибували грецькі поети, художники, вчені. У III ст. до н. е. населення Греції помітно скоротилося: до посилення міграції додалося, як відмічає історик Полібій, падіння народжуваності.

Втрата Грецією політичної незалежності поклала кінець існуванню полісної форми державного й суспільного устрою. Місто-держава перетворилося тепер у просту одиницю місцевого самоуправління. Майже всі великі центри, де продовжувала розвиватися грецька культура, розташовувалися віднині за межами власне Греції, у столицях нових, елліністичних царств. Вибравшись за межі поліса, грецька культура стала більш відкритою, увібрала в себе нові, найперше східні елементи, ставала все більш культурою космополітичною. Більше ніж будь-коли раніше, була вона культурою інтелігентної еліти, розквітала в тіні східних палаців, на гроші місцевих володарів, прислужуючи їхньому престижу та інтересам. Все більш розповсюдженим ставав тип високоосвіченого вченого, що переїжджав від одного двора елліністичного монарха до іншого.

За Афінами все ще зберігалася роль центра вченості, острови Родос і Делос ще мали значення великих торгових центрів. Проте масштаби державного життя стали зовсім іншими. Що таке Афіни, Делос і Родос порівняно з новою столицею птоломеевського Єгипту, якщо в ній проживало близько мільйона мешканців? Це були масштаби того нового світу, в якому почали відчувати себе греки. Грек як полісна людина перетворювався в космополіта, громадянина світу.

Якщо в класичну епоху вплив елліністичної культури відчувався переважно в Егейському басейні, то з освоєнням македонцями Сходу він поширився на малоазійський, сирійський, єгипетський, семітський, вавилонський та іранський культурні регіони; відповідно відчувалася й зворотна дія. Елліністична епоха була часом передачі основних цінностей грецької куль-

тури і життя всьому світу. Навіть після падіння останньої елліністичної держави еллінізм продовжував панувати. З III ст. до н. е. по II ст. н. е. включно Греція культурно панувала, більше впливаючи на своїх переможців, ніж вони на неї. Це – приклад не лише найдовшої (500 років) гегемонії в історії цивілізації, а й найбільш всеосяжного панування, що творчо перетворювало мови, мистецтво, думку народів та й самі народи теж.

Були засновані нові столиці – Александрія в Єгипті, Антіохія в Сирії, Пергам у Малій Азії – з їх величними палацами і храмовими комплексами, садами й заміськими віллами. Швидко росте широка мережа доріг, що зв'язували торгові міста. Це грандіозне будівництво супроводжувалося розвитком архітектурної науки, що знайшло своє відображення в ряді праць Вітрувія з теорії практики архітектури. Будівничий Александрійського маяка Сострат суперничав з іншими монументальними спорудами стародавнього світу: Його витвір дійсно перевершив єгипетські піраміди висотою, а галікарнаський мавзолей – пишністю.

В елліністичних містах Сходу споруджувалися великомасштабні імпазантні, пишно прикрашені будівлі. Стильові особливості грецького мистецтва, його відкриття застосовувалися до східних традицій грандіозної монументальності. Розкіш стала метою, в архітектурі змішували різні стилі. Дорійський та іонійський ордери не лише вільно поєднуються один з одним, але і змішуються у своїх елементах.

Будівництву храмів приділяли менше уваги, а споруджували оточені колонадами площі для прогулянок, амфітеатри, бібліотеки, різні громадські будівлі, палаци й спортивні споруди. Вдосконалені були житлові будинки: вони ставали дво-триповерховими, з великими садами. Внаслідок цього розвивається садово-паркове мистецтво. Особливо славилися своїми парковими ансамблями, що знаходилися в центрі міст, Александрія Єгипетська та Антіохія в Сирії з її відомим всьому грецькому світу парком Дафни, що мав 15 км по колу. Парки елліністичних міст прикрашалися фонтанами, басейнами, портиками, гротами, декоративною скульптурою.

Александрія, головне грецьке місто в Єгипті, вражала багатством та пишністю. Третину міської території займав палацовий комплекс, що виліскував великою кількістю самоцвітів. Двір Птолемеїв вирізнявся надзвичайною розкішшю, а вони самі вважалися найбагатшими володарями елліністичного світу. Царському палацу ненабагато поступалися палаци аристократії з мозаїчними підлогами та настінними розписами.

Містобудівні досягнення елліністичного зодчества були продовжені Римом. Містобудівна культура, планування міських ансамблів і форумів, театральні будівлі, базиліки, житлові будинки, палаци, гавані – всі ці споруди римського часу мають у своїй основі елліністичну архітектуру.

Александрія була також тодішнім центром науки та мистецтва, про що свідчив знаменитий квартал, який населяли поети, скульптори, архітектори,

філософи, ритори, вчені-філологи та натуралісти, музиканти, драматурги тощо. Цей квартал знаходився на державному утриманні і під заступництвом царів Птолемеїв. Для мешканців кварталу при храмі Серапіса була створена бібліотека із сотнями тисяч рукописів (храм з бібліотекою знищений християнами у 391 р. н. е.). У цьому кварталі розташовувався і Мусейон – святилище Муз, де були зібрані твори образотворчого мистецтва, створені ботанічний сад, обсерваторія, анатомічний театр. У Мусейоні, який вважається першою у світі академією наук, вчені елліністичної епохи займалися дослідженнями з астрономії, філології, зоології, математики тощо. Окрім Мусейона, Александрія була знаменита діяльністю філософських шкіл, що виводило її в культурні лідери елліністичного світу.

Так само, як у птолемеївському Єгипті, в Сирії та Месопотамії Селевкідів малочисельна греко-македонська знать панувала над широкими масами місцевого населення. Проте міст у царстві Селевкідів було набагато більше, ніж у Єгипті, міське населення відіграло більшу роль, а сама царська влада не була такою абсолютною, як влада Птолемеїв. Поряд зі старими грецькими містами Малої Азії виникло багато нових: припускають, що цар Селевк, за прикладом Александра Македонського, заснував 75 нових міст. Назви деяких з них (Європ, Пелла, Бероя, Едесса, Перінф та ін.) повторювали назви старих македонських міст і вказували на те, що Селевкіді прагнули створити на руїнах колишньої Перської імперії „нову Македонію”. Мережа таких греко-македонських міст складала опору великої поліетнічної монархії Сходу.

Розселяючись по всій території великої держави, вихідці із Греції та Македонії несли елементи грецької культури далеко на схід, а також самі відчували на собі вплив Сходу, особливо в сфері релігійних культів. Поблизу деяких греко-македонських міст на Євфраті розкопано багато святилищ, присвячених місцевим божествам.

Славу Греції як центра культури продовжували підтримувати лише Афіни, де, як і раніше, навчали філософи та існувало кілька традиційних шкіл скульпторів, що наслідували творіння давніх майстрів. Серед островів найбільшого економічного й культурного розквіту набув тоді Родос, що відстоював свою незалежність у боротьбі з єгипетським царем Птолемеєм Філадельфом. Кораблі з о. Родос здійснювали широку міжнародну торгівлю, а серед численних ремесел процвітало мистецтво. Існувала місцева школа скульпторів, найвидатнішим шедевром якої вважається знаменита група „Лаокоон із синами”. Продовжувала свою діяльність родоська ораторська школа, в якій навчався уславлений оратор Молон, вчитель Цицерона.

Скульптура. Якщо в класичну епоху розвиток пластичного мистецтва прослідковується найкраще за роботами аттичних майстрів, то еллінізм ви-

вів на передній план нові центри скульптурної творчості, найперше Пергам, Александрію, Родос та Антіохію.

Лісіпп, що був придворним скульптором Александра Македонського, після його смерті покидає Азію і мандрує від Пелопоннесу до Македонії, від Афін до Великої Греції та всюди створює власні школи. Статуя "Хілон" в Олімпії – це данина пам'яті загиблого героя-багаторборця, що воював на боці Ахейського союзу. У Сікіоні статуя "Праксілла" увічнювала пам'ять жінки, що уславилася своїми літературними й музичними талантами. Іншими творіннями Лісіпп продовжив серії робіт про Гермеса та Геракла: "Гермес, що розв'язує сандалю", "Відпочиваючий Геракл", "Замислений Геракл". Петроній розповідає, що Лісіпп помер від відсутності їжі, коли закінчував одну із статуй.

Перше покоління елліністичних скульпторів знаходилось під впливом яскравої індивідуальності Лісіппа. Один з його учнів, Харет із Лінда, прославився створенням знаменитого Колоса Родоського, одного із семи чудес світу. Інший учень Лісіппа, Евтіхід, був автором статуї богині щастя Тюхе в Антіохії. За її зразком виготовлялося багато інших статуй, що прикрашали сирійські міста Селевкідів. Вплив Лісіппа прослідковується і в скульптурних портретах елліністичних володарів, портреті поета Менандра – роботах синів Праксителя, Кефісодота і Тімарха, а також статуї Демосфена, створеної Поліевктом.

Новий, патетичний стиль з'являється вперше у скульптурних групах на фронтоні храму в Самофракії, присвяченого місцевим божествам – кабірам, і спорудженого приблизно у 260 р. до н. е. Найпрекрасніша тут – мармурова статуя крилатої Ніки Самофракійської роботи Піфократа Родоського, діяльність якого відноситься до початку II ст. до н. е. Богиня перемоги зображена в мить, коли вона щойно приземлилася на носі військового корабля, сповіщаючи про перемогу греків над єгипетським флотом: права нога вже знайшла точку опори, а ліва ще в повітрі; тіло підтримують крила. Статуя Ніки з її динамічним поривом та надзвичайною віртуозністю виконання складок одягу є одним з найвидатніших витворів античної скульптури.

Повного тріумфу новий стиль досяг у Пергамі, що на межі III – II ст. до н. е. переживав справжній розквіт культури. У фігурах галлів, персів, амазонок, гігантів на пам'ятнику, поставленому за обітницею царя Аттала на афінському Акрополі, у статуях, споруджених за його наказом на палацовій площі в Пергамі на честь його перемоги над галатами ми бачимо цей пафос: муки помираючих воїнів, страждання підкорених варварів.

Такою ж патетикою, надзвичайною виразністю, динамізмом характеризується фриз величезного Пергамського вівтаря, спорудженого на честь Зевса та Афін в першій половині II ст. до н. е. за проектом Менекрата з о. Родос за участю багатьох скульпторів. Зі спокійною, величною

архітектурою самого вівтаря гостро контрастують скульптурні групи, що зображають битву могутніх олімпійських богів з крилатими або змієподібними гігантами. Все зображення тут – рух та пристрасть. У нагромадженні фігур богів та гігантів передані надлюдське напруження, пристрасть і захоплення боротьбою, що робить неможливими співчуття та жалісливість. Вся композиція, що пронизана завихреннями драпірувань, справляє враження бурхливого руху. Цьому сприяє і висота рельєфних об'ємів: фігури не підпорядковуються площині стіни, а виступають з неї майже як круглі скульптури – вируючий коловорот наче виштовхує їх на східці вівтаря. Елліністичні художники полюбляли такі динамічні сюжети. Вони хотіли вражати і вміли це робити.

Патетичний стиль невдовзі вийшов за межі Пергамського царства. До шедеврів цього стилю можна віднести колосальну скульптурну групу "Страту Дірки", що зображує міфічних героїв Амфіона і Зета, які прив'язують Дірку до рогів бика (т. зв. "Бик Фарнезе"), роботи Аполлонія і Тавріса із Тралл. Інший прекрасний пам'ятник, про що вже йшлося, – група "Лаокоон із синами", витвір родоських майстрів Агесандра, Полідора і Афінатора.

У цих роботах прослідковується те нове, що з'явилося в елліністичній пластиці – багатопланове розташування фігур у часовому розвитку: перспектива стає методом зображення віддалених предметів. Простір для родоських майстрів проектується на віддаль. Фоном є не місто, а скеля, грот, вода, небо. Розміщені в природній обстановці, скульптурні групи оживають і розростаються, наче художник наділив свої творіння самостійною силою.

Продовжує розвиватися в епоху еллінізму портретний жанр. Про це свідчать скульптурні зображення видатних людей Греції: філософів Арістотеля і Сократа, драматурга Менандра, оратора і політика Демосфена. Найвідомішим є бронзовий бюст невідомого старого (Езопа). Правдивість у передачі обличчя старого чоловіка, фізично негарного, проте облагородженого скорботною думою, болісних духовних шукань, залишає незабутнє враження.

Риси того ж стилю, але в дещо м'якшій, зглаженій формі проглядаються і в уславленій статуї Афродіти Мілоської (скульптор Агесандр). Після її відкриття у XIX ст. світ був у захваті від краси та ніжного замислення богині. "Греція ще не давала нам кращого свідчення своєї величч!" – писав французький письменник Шатобріан. Для поетів, що присвячували Афродіті Мілоській свої вірші, статуя – втілення поезії найдосконаліших пластичних форм та ліній. Урочиста у своїй піднесеній, суворій красі і, водночас, глибоко людяна, скульптура демонструє дивовижну чарівність того чистого й світлого мистецтва, що вбачало красу людську в гармонії духу й тіла, а богиням надавало вигляду прекрасних жінок.

У період еллінізму мистецтво втратило колишній зв'язок з магією та релігією. Художники цілком віддалилися вдосконаленню своєї майстерності. Багаті люди почали збирати художні твори, щедро оплачуючи оригінали та замовляючи копії недоступних шедеврів. Інтерес до мистецтва почали проявляти і письменники: з'являються життєписи художників та скульпторів, записувалися різні історії про них.

Слава живописців перевищувала славу скульпторів, проте нам відомо про них лише те, що повідомляють уривки з античних творів, що збереглися. Звідти дізнаємося про майстрів, що зображали сцени буденного життя, але їх твори повністю втрачені. Отримати певне уявлення про характер живопису елліністичної епохи можна лише за настінними декоративними розписами та мозаїками, виявленими в Помпеях та деяких інших місцях.

Майже в кожному помпейському домі, в кожній віллі стіни були покриті розписами. Далеко не всі вони є шедеврами, проте вражає їхня кількість у невеликому місті. Декоратори інтер'єрів у Помпеях, як і в сусідніх містах Геркуланумі та Стабії, мабуть, робили вільні повторення творів видатних елліністичних живописців. Серед маси ремісницьких наслідувань можна побачити фігуру чарівної дівчини, що зриває квітку, або виникає голова фавна, що дозволяє судити про досягнуту свободу у вирішенні завдань передачі експресії.

У декоративних розписах цих міст існують всі жанри живопису. Найважливішим нововведенням елліністичного мистецтва був пейзаж, відсутній на Сході. Художники почали задовольняти запити міських жителів, зображуючи картини сільської місцевості.

При дворі Птолемеїв в Єгипті найбільше цінувався живопис на історичні теми. Придворний художник Птолемея I Антіфіл зобразив Філіппа II та його сина Александра з богинею Афіною. Проте, не обмежуючись історичною тематикою, цей художник писав сцени і з придворного життя, зокрема, царя Птолемея на полюванні. Знаменитими були в античному світі і його картини на побутові теми.

Під впливом античного мистецтва в елліністичному Єгипті почали писати портрети. Про це свідчить віднайдення у XIX ст. в захороненнях Фаюмської оази більше 400 портретів, прикріплених до мумій на місці обличчя. Виконані вони були у техніці енкаустики (воскового живопису). Для частини цих портретів характерна яскрава життєвість образів, об'ємне світлотіньове моделювання форм. Припускають, що деякі з них спочатку знаходилися в домах, а вже після смерті даної особи поміщалися на мумію. Деякі вчені ці т. зв. Фаюмські портрети вважають попередниками європейської іконографії. Реалістичність зображення, притаманна елліністичному мистецтву, у II ст. н. е. поступається умовному, площинному зображенню людини.

За більш ніж тисячолітню історію еллінське населення власне Греції, Малої Азії, островів в Егейському та Іонічному морях, Великої Греції, Сицилії, інших колоній від Чорного моря до Західного Середземномор'я, держав, що виникли після розпаду імперії Александра Македонського, виробило в живописі, скульптурі та архітектурі типи, форми й цінності, що лягли в основу європейського чуття прекрасного, і багато в чому донині є неперевершеними.

Давньогрецька міфологія та релігія. Грецькі міфи відбили в образах історію освоєння людиною навколишнього середовища та пізнання нею свого місця в ньому. Міфи пояснювали походження окремих богів, розповідали про їхні пригоди і стосунки між ними. Оскільки за богами стояли сили і явища природи, то грецька міфологія як система відображала уявлення про космос в розвитку, як вони склалися і змінювалися протягом віків.

Стародавня культура, що мала культовий характер, свою сутність концентрує у міфах, створення яких було першим кроком людини до творчості і пізнання самої себе. Проте давньосхідна культура, так само як і первісна, залишилися культом, в той час як давньогрецькі міфи стали висхідним і ключовим моментом розвитку грецької культури. Міфи та тісно пов'язаний з ними епос, стали смисловим центром витонченої культури Греції.

Частина міфів розповідала про любовні стосунки богів зі смертними жінками і богинь зі смертними чоловіками, про народження напівбогів-героїв. В поняття "герой" вкладалося не лише благородне божественне походження, але і високе суспільне становище. Це могла бути історична особа, походження і діяльність якої в усних переказах обростали фантастичними подробицями. В герої втілювалися всі військові доблесті. Силою він був майже рівний богам, міг вступати з ними в бій, поранити і змусити втікати. Герой залишав після себе поховальний пагорб, героон, – свідчення його посмертної слави та місце культу. Ці героони зберігалися і вшановувалися в багатьох районах Греції, причому героони одних і тих же гербів могли бути в різних місцях. Це пов'язано з марнослав'ям аристократичних родів, що потребували підтвердження свого напівбожественного походження.

Міфологія у греків була найбагатшою і найрозвинутішою порівняно з іншими давніми народами. Виняткові соціальні й природні умови, в яких розвивався грецький народ та його культура; багата фантазія, емоційна сприйнятливість греків викликали до життя величезну кількість яскравих поетичних міфів. Це дає можливість говорити про т. зв. міфологічність античного мислення, що складає особливість духовного життя стародавніх греків. Їхнє прагнення пізнати світ не стільки в абстрактно-логічних схемах, скільки в живих образах та уособленнях, визначило своєрідний художньо-поетичний зміст світовідчуття. Саме міфологічність античної свідомості породила і естетичну досконалість античного мистецтва, і глибокий, нероз-

ривний зв'язок його образів з основними ідеями та уявленнями народу в цілому.

В Греції дуже рано розвинулось і сформувалось почуття гідності й цінності людини, відчуття її досконалості. Тому міфологічні уявлення греків отримали гуманістичний характер. Ніде в давні часи так повно не проявилися ідеї гуманізму, віра в красу і силу людини, як у грецькій міфології. Радісно-героїчний світ образів грецьких богів втілював у собі кращі фізичні і духовні якості, властиві реальним людям.

Міфи і легенди давньогрецької культури мали безпосередній вплив на розвиток античного образотворчого мистецтва, літератури, театру. Грецька міфологія лягла в основу загальнолюдської культури і глибоко проникла в уявлення і спосіб мислення сучасної людини. Давньогрецькі міфологічні імена, сюжети давно виконують функцію духовного коду, знання якого для культурної людини є обов'язковим. В нашій мові постійно зустрічаються вислови із античної міфології: "сізіфова праця", "танталові муки", "ахіллесова п'ята", "нитка Аріадни", "троянський кінь", "яблуко розбрату" та багато інших. Метафорами з того ж джерела часто користуються політичні діячі, письменники, поети. Глибина і художність міфічних образів завжди приваблювала художників та скульпторів. Імена міфологічних персонажів, правда у римському звучанні, носять всі великі планети Сонячної системи і багато малих планет, а також сузір'я. Назви ряду хімічних елементів теж узяті із грецької міфології.

Міфи в Давній Греції почали складатися задовго до того, як там поширилася писемність. Один і той же міф про того чи іншого бога чи героя міг існувати в численних варіантах: місцевих, часових, авторських. Поступово окремі цикли міфічних переказів злилися в систему своєрідного релігійного світогляду греків. З часом міфи доповнилися переказами про реальні історичні події, що покладені в основу епічних поем, своєрідно відображаючи явища того середовища, в якому вони виникали.

На острові Крит розповідали про бога Зевса, який перетворившись на бика, викрав фінікійську царівну Європу, що стала прародичкою царів Крита. Про одного з них, Міноса, народна уява створила багато легенд. На півострові Пелопоннес популярними героями переказів були Пелопс та Персей, а також правитель Мікен Агамемнон, що очолив похід проти Трої. В Беотії склався цикл легенд про засновника міста Фіви – Кадма та його нащадків. В Аттиці розповідали про Тесея, який звільнив її населення від поневолення критським царем Міносом. З Епіра по всій Греції розповсюдились легенди про Геракла, його подвиги та мандрі.

Популярними були розповіді про похід групи героїв на кораблі "Арго" за золотим руном до Колхиди (нинішня Грузія). Проте найбільш розповсюдженими були перекази про похід ахейських вождів на Трою та пригоди одного з них (Одіссея) при поверненні на батьківщину. Всі ці діяння героїв,

реальних чи вимислених, химерно переплітаються з уявленнями греків про богів та їх життя.

Створення світу давні греки пояснювали по-різному. Існує міф про початок всього сушого від богині Евріноми й північного вітру, якого вона перетворила на великого змія Офіона, а сама стала голубкою і знесла яйце, з якого і виник світ – сонце, місяць, планети, зорі й земля з усім, що на ній існує. В інших йдеться про виникнення світу з первісного Океану або про те, як богиня Ніч знесла яйце, з якого вийшов бог світового устрою Ерот. І, нарешті, в пізніших міфах вже говориться про богиню Гею-Землю, що виникла із безмежного Хаосу і породила Урана-Небо. Від їхнього шлюбу народилося перше покоління богів, т. зв. титанів – шестеро братів і шестеро сестер, а також трьох Циклопів (Кіклопів) з одним оком на лобі і трьох Гекатонхейрів, п'ятидесятиголових і сторуких велетнів.

Проти батька – Урана повстав Крон і захопив владу. Він та його дружина Рея народили друге покоління богів, що на чолі із Зевсом почали війну проти Крона і титанів. У цій війні на боці молодших богів виступили окрім деяких титанів, Циклопи та Гекатонхейри, з допомогою яких і вдалося перемогти. Поселившись на Олімпі, боги почали правити світом.

Міфи про походження людей теж дуже суперечливі. За одними з них, людей виліпив з глини титан Прометей, за що його покарав Зевс, прикувавши до скелі. В пізніших міфах вже розповідалося, що Зевс покарав Прометея за те, що той вкрав у богів вогонь та передав його людям.

За іншими міфами людей створили олімпійські боги і жили вони спочатку у щасливому золотому віці, потім – у срібному, а затим – у мідному. Люди цього віку сильно прогнівили богів і вирішив Зевс їх покарати, наславши на землю потоп. Врятувалися лише двоє – Девкаліон, син Прометея, та його дружина Пірра. За порадою Прометея Девкаліон збудував величезний ящик, в якому їх носило по хвилях дев'ять днів і ночей. Нарешті ящик прибило до гори Парнас, а тим часом вода спала і вийшли Девкаліон та Пірра. За порадою Зевса вони почали кидати каміння через голову, яке ставало чоловіками та жінками.

Зображені у міфах боги, титани і герої були для греків справжньою реальністю, предметом широї віри. Після тотемізму, фетишизму й анімізму греки прийшли до антропоморфного розуміння богів, наділивши їх всіма людськими якостями. Біблейський бог створив людину за образом своїм і подобою. В Елладі ж творцем була сама людина, яка створила образ божества за своєю подобою.

Не з острахом, а з подивом і захватом ставляться до своїх богів герої Гомера. Ці боги схожі на людей, бо вони – наче лише облагороджені люди, істоти, що відрізняються від людей лише безсмертям. В очах елліна величність богів зовсім не зменшувало те, що вони люблять і ненавидять, як люди, що Зевс відбиває смертних жінок у їхніх чоловіків, а Гера його ревнує.

Бо і в ревношах, як і в ненависті, сміхові, плачі, стогонах проявлялася, на думку греків, краса життя – хіба могли бути позбавлені цієї краси безсмертні олімпійські боги. Позбавлені почуттів, емоцій, переживань, властивих всім живим, боги здавалися б грекам істотами більш нещасними, ніж люди.

Для греків світ героїв, зображений в епосі, являв собою певну проміжну реальність поміж світом божественним і власне людським. Нерідко їм поклонялися, встановлювали їхній культ, і тоді вони сприймалися як боги нижчого рангу. Проте дистанція між героями і людьми в принципі інша, аніж між людьми і богами. Богам служили і поклонялися, приносили пожертви, до них зверталися з молитвами, героїв же оспівували, ними захоплювалися. Вони назавжди залишилися зразком, орієнтуватися на який необхідно було героям всіх наступних поколінь.

Протягом ХХХ – XII ст. до н. е. релігійні уявлення греків зазнали багатьох змін. Спочатку виключним шануванням користувалися божества, що уособлювали сили природи. Особливо шанували Велику богиню, що відала родючістю рослинного і тваринного світу. Її супроводжувало чоловіче божество. В мікенський період Велика богиня ще не отримала свого пізнішого імені Деметра. Культові обряди включали принесення жертв і дарів, урочисті процесії і ритуальні танці. Божества мали певні атрибути, що служили символами цих небесних сил. Так, символом військових божеств у критян була сокира, у ахейців – щит.

Утворення ранньокласових держав внесло нові риси в духовне життя, в тому числі і в сакральні уявлення. Громада еллінських богів отримала більш визначену організаційну структуру. Світогляд народу зображав тепер відносини між богами дуже схожі з тими, що ахейці бачили в царських столицях. Тому на Олімпі, де перебували головні божества, верховним був Зевс, батько богів і людей, володар всього світу.

Ахейський епос, що зберіг відомості про шанування багатьох ранньоеллінських божеств, передає і притаманний тільки грецькому мисленню дещо критичний погляд на небожителів. Боги багато в чому були схожими на людей, їм властива не тільки благочестивість, але й певні недоліки та слабкості.

Поряд з богами шанувалися також різні духи і божки, іноді наділені ворожими характеристиками. Твори мистецтва і дані ахейського епосу про неприязнь богів до окремих людей і племен, мабуть, відображали уявлення ахейців про існування добрих і ворожих сил природи. Про останнє свідчать на диво злі обличчя теракотових богинь із святилища на мікенському акрополі.

Релігійні вірування гомерівського періоду відображенні в основному у пізніших пам'ятках давньогрецької культури. Дослідження показали, що майже всі релігійні погляди класичного періоду беруть свій початок з гомерівських та мікенських часів. Попри певні пережитки тотемізму, знаходимо

у Гомера вже суто патріархальну схему організації життя богів. В її центрі стоїть бог-батько Зевс, якому підпорядковані всі інші чоловічі та жіночі божества. Найбільш шановувані місцеві божества увійшли в пантеон і розташувалися поблизу Зевса. Сам Зевс хоч і є батьком богів, людей і абсолютним володарем, проте він не може панувати у всьому: межа його влади у таємничій могутності Мойр, богинь долі.

На першому місці у кожній общині був свій бог-покровитель, від якого залежали біди та радощі, удача чи загибель людей, що належали до цієї общини. Для зміцнення свого авторитету знать виводила власний родовід від богів. Найбільш престижно було вважатися нащадком Зевса, тому базилей іменуються “зевсонародженими” або “вигодувані Зевсом”. Крім цього, багато героїв мали “власного” покровителя з богів, що допомагали йому в справах.

Довгі століття у греків залишалися живучими фетишистські традиції. Душі лісів, рік, морів уособлювали дріади, німфи та nereidi. Кожне джерело, річка, гора мали свого бога.

Як і на Сході, в Греції царів (базилейів) вважали божественними, однак для греків фігура царя-бога була внутрішньо чужою і неприйнятною. Влади таких царів вони ніколи не знали і не визнавали. Грецькі царі теж походили від богів, були їхніми більш чи менш близькими родичами. Саме спорідненість з богами давала царям право на владу в своїй общині. Однак ця влада, якою б великою вона не була, залишалася владою однієї людини над іншою. Так, цар був родичем богів, іноді навіть самого Зевса, але від цього він не ставав богом. Греки визнавали божественність людини в її походженні, людськість – в смертності. Який-небудь цар за свої подвиги та добродетельність після смерті може бути зачислений до сонму богів. Тоді ставав природним і необхідним культ базилея, що став божеством. Але доки базилей правив на землі, він залишався людиною, громадянином серед громадян, хоча і першим серед рівних. Рівність ця була дуже умовною і відносною, але вона існувала.

V ст. до н. е. в Греції було часом повного злиття в межах одного пантеона різних місцевих божеств. Найдавніші боги Аттики Афіна та Посейдон шануються тепер і на афінському Акрополі, і на мисі Сунній. Зміцнюється престиж загальногрецького святилища Аполлона, що відіграло значну роль у складанні системи релігійних уявлень, впливаючи на політичне, культурне й економічне життя Греції. Через оракула Аполлона жерці могли пом'якшувати закони війни, зупиняти кровну помсту, направляти колонізаційну діяльність, давати поради на всі випадки життя людей.

Широко розповсюдженим був культ Деметри – богині землеробської праці, центром якого було її святилище в Елевсині (невелике місто в Аттиці). Участь в обрядах, що там здійснювалися, обіцяла посвяченим щасливе і радісне життя в потойбічному світі. Посвячення починалося із участі в уро-

чистій процесії, співів і танців уночі, в дні свята Великих Елевсиній. Ті, хто пройшов цей перший етап посвячення, допускалися до головних містерій в самому святилищі Деметри, до споглядання драматичних сцен із життя дочки богині – Персефони, викраденої володарем підземного царства мертвих Аїдом. Вона стала його дружиною, але щовесни, говориться у міфі, поверталася до матері.

Посередницьку роль між людьми та богами відігравали оракули – місця, де можна було давати запитання богам, і за участю жерців тлумачити їхні відповіді. Найдавнішим оракулом був Додонський, що знаходився в Епірі; його згадує ще Гомер. Центром поклоніння був храм Зевса в Додоні. Для отримання прорікань жерці в Додоні прислухалися до шереху листя чудодійного дуба (священного дерева Зевса), до дзюрчання води, що витікала із джерела, що було поряд. Гадали і за табличками, що виймалися із посудини. Під час розкопок в Додоні віднайдені також таблички із записаними на них питаннями до оракула.

З Додонським оракулом успішно суперничав Дельфійський, присвячений Аполлону, розташований у Фокіді, на південному схилі гори Парнас. За храмовою легендою, саме тут Аполлон вбив дракона Піфона. В центрі святилища знаходилась підземна тріщина; пари, що з неї виходили, впливали на жрицю (піфію), яка викрикувала безладні слова. Жерці храму тлумачили їх у віршах або прозі; розуміти ці відповіді можна було по-різному.

Релігією, що прямо поєднувала людину з богом, була релігія Діоніса. Культ його прийшов із Фракії і не відразу нове божество утвердилося в грецькому пантеоні. Поступово Діоніс зрівнявся з самим Аполлоном, і дельфійські жерці почали ділити проголошуваний ними священний “піфійський” рік на дві частини: аполлонійську та діонісійську. На Парнасі кожні два роки влаштовувались оргії на честь Діоніса, в яких брали участь фіади-вакханки з Аттики.

В Аттиці свята на честь Діоніса приурочували до різних стадій бродіння молодого вина; це були Сільські або Малі Діонісії у грудні, Ленеї у січні та Анфестерії у лютому. Найкращими були Великі або Міські Діонісії у березні. Всі ці свята мали веселу обрядовість, пов'язану з міфами про Діоніса.

В елліністичну епоху відбулися помітні зміни у релігійній сфері. Розселяючись по всій території великої держави, вихідці із Греції та Македонії несли елементи грецької культури далеко на схід, а також самі відчували на собі вплив Сходу, особливо у сфері релігійних культів. Поблизу деяких греко-македонських міст на Євфраті розкопано багато святилищ, присвячених місцевим божествам, що отримали грецькі імена. Ще більш цікавим є те, що в I ст. до н. е. два грецькі храми в місті Європ були перетворені у святилища східні. Розповсюдженню східних культів сприяла релігійна політика Селевкідів, що опікувалися еллінізованими кльтами Ваала і Атаргати. Таку ж

політику схвалення східних культів Селевкіді здійснювали і у Вавилонії, представляючи себе законними наступниками вавилонських царів.

Греки почали ототожнювати східні божества із власними, грецькими. Єгипетську богиню Ісиду греки називали Деметрою; в Сирії був еллінізований культ богині Атаргати. В Пергамі офіційним культом став фрігійський культ Кібели – Матері-землі, котрий в очах грецького населення теж був продовженням культу Деметри або Артеміді.

Всі еллінізовані східні релігійні культу мали характер містичний та екстатичний. Грецька Деметра з її містеріями, принесеними в Александрію, східна Мати богів теж обіцяла посвяченим в її таїнства щасливе життя в загробному царстві. Такі ж таїнства були пов'язані з культом Ісиди, до якої, як до Деметри її дочка Персефона, повертався щорічно її воскресаючий супруг і брат Осіріс.

Одним із найважливіших божеств елліністичного Єгипту був Серапіс (Сарапіс). Його культ як бога столиці Єгипту Александрії був введений у IV ст. до н. е. засновником династії Птолемеєм I Сотером при сприянні єгипетського жерця Манефона та афінянина Тимофія. Нове божество було створене для зближення єгипетського й грецького населення Єгипту на релігійному ґрунті, проте його вшанування розповсюдилось головним чином в грекоримському середовищі.

В образі та імені Серапіса були поєднані популярні єгипетські боги Осіріс та Апіс. Так само, як ці боги, Серапіс був богом родючості та загробного царства, а тому ототожнювався греками з Аїдом. Новий бог був оголошений також повелителем стихій і явищ природи; йому були надані і функції водного божества. В останій якості він зближувався з Посейдоном. Крім того, він був ще й богом сонця, що спричинило ототожнення з Аполлоном. Серапіс вважався також цілителем, рятівником від нещастя, провісником майбутнього. В цій функції Серапіс зближувався з грецьким Асклепієм. І, нарешті, Серапіс ототожнювався із Зевсом. Його зображення нагадували образи Зевса або Аїда; це була людина середніх років в грецькому одязі, з бороудою та кошиком фруктів і плодів на голові.

Багато нових прихильників дістав тоді іудаїзм: все більше греків, захоплених своєрідністю цієї монотеїстичної релігії, ставали прозелітами (новонаверненими). Прагнення до універсальності релігії, до відмови від індивідуалізованих божеств проявилось у будівництві т. зв. пантеонів – храмів, присвячених всім богам відразу. Таким був знаменитий Пантеон в Александрії.

Елементом, що пов'язував всі етнічні групи у великих елліністичних монархіях Сходу, був і культ царствуючих осіб. Вже Александр, визнаний єгипетськими жерцями сином бога Амона, встановив для себе божественні почесті. Птолемеї I утвердив в Александрії Єгипетській культ Александра як божественного засновника міста. Його наступник Птолемеї II Філадельф

спочатку наказав вшановувати як божество його сестру і дружину Арсіною, а з тим і його самого ще при житті. В подальшому Птолемей III повелів жителям Єгипту вшановувати його з дружиною як “богів-благодійників”. Для східних культур таке явище було звичним, але для культури грецької означало початок нового етапу в її історії. До того ж у грецьких містах розповсюдилися різні містичні обряди, астрологія, ворожіння, гадання тощо. В обстановці соціальної нестабільності впливи східних релігій охоплювали все нові міста, все ширші верстви населення.

Отже, те, що ми називаємо грецькою релігією та міфологією, – це комплекс уявлень, переказів і легенд, що склалися на території Балканського півострова, островів Егейського моря і західного узбережжя Малої Азії, – це духовна і культурна спадщина не лише грецьких племен, але й негрецьких народностей. Звідси надзвичайна різноманітність культів та уявлень про богів, так само як і ареалу розповсюдження грецьких міфів.

Давньогрецька релігія, як релігія язичницька, мала багато спільного з подібними віруваннями інших народів. Проте, як вже зазначалося, міфологічна свідомість еллінів витворила величезну кількість яскравих оповідей про богів, їхнє життя, спілкування з людьми тощо. В цих оповідах можна прослідкувати багато специфічних рис, притаманних давньогрецькій релігії. Хоча, наприклад, обожнювання природи чи освячення праці, присутні і в інших віруваннях, проте саме греки надали своїй релігії таких яскравих барв, такої життєрадісності й ствердження людини, чого не було в жодній іншій релігії давніх народів. Тому ми можемо з певністю говорити про специфічні риси давньогрецької релігії.

Обожнювання природи. Основою релігійного почуття елліна було усвідомлення таємничого життя природи. Природа для нього була життям, духом, божеством. Еллін оточив себе і своє людське життя безліччю природних божеств, іноді ласкавих, іноді грізних, але завжди співчутливих. Що найважливіше, він зумів вступити з цими божествами у духовне спілкування, відбити їхнє життя у своїй свідомості.

Ручаї, річки, джерела в посушливому, жаркому кліматі Греції вшановувалися найбільше. В кожному з них жили божественні істоти – німфянки, на честь яких будувалися храми, приносилися жертви.

Своїм божественним життям живуть ліси з німфами-дріадами та своєю покровителькою богинею Артемідою. Гай та ліс для еллінів означали вічне, безупинне творення того фізичного життя, яким живе природа. Втіленням стихійних сил природи та символом її родючості були сатири і силени. Напівлюди, напівтварини, вони полюбляють вино, і тому були вічними супутниками бога Діоніса. Напівп’яні, хтиві та ледачі сатири разом з німфами постійно влаштовують в лісах веселі танці та ігри.

Високо в горах знаходиться царство німф-орєад, що живуть в печерах. Ніхто із смертних не може їх побачити, проте їм приємні знаки уваги, що

надають люди. Це може бути і намащення елеєм виступу в скелі, і скромне жертвоприношення на вівтарі при вході до печери, і невеличкий храм у гrotті.

Покровителем пастухів, мисливців, божеством полів та лісів був козлоногий бог Пан. Цей веселий бог мандрує лісами та горами, танцює з німфами і грає на винайденій ним самим сопілці. Проте іноді Пан усамітнюється, і на того, хто ненароком порушує його спокій наганяє панічний страх (звідси слово паніка). В багатьох регіонах Греції Пан вшановувався як помічник у битвах, оскільки своїм криком він змушував ворогів кидатися навтіки. Афінівські громадяни щороку влаштовували на його честь урочисту факельну процесію, а на Акрополі Панові була посвячена печера.

Божественним для греків було і море, без якого жоден з них не мислив свого існування. Це не лише зручні шляхи сполучення, море давало їм і засоби існування. Тому велику шану складають елліни богу морів Посейдону та його дружині Амфітріті, що живуть в розкішному палаці на дні моря. Пересувається Посейдон на колісниці, запряженій довгогривими конями.

З морем пов’язані і його німфи, nereїди. Вони доброзичливо ставляться до людей, допомагають їм у біді. Це вродливі дівчата, що кружляють у танці в такт морським хвилям; в місячні ночі вони виходять на берег, де співають і танцюють. Уособленням морської стихії були тритони-юнаки з риб’ячими хвостами. Коли Посейдон на своїй колісниці мчить морем, тритони його супроводжують і дмуть у мушлі. Якщо мореплавці почують раптом довгий протяжний звук: то це тритони попереджають їх про бурю, що має початися.

Господарем неба для греків був Зевс, бог-громовержець. Крім нього в божественному небі живуть боги-світила, Геліос-Сонце та Селена-Місяць. Геліос живе в прекрасному палаці в оточенні чотирьох пір року і сидить на престолі з дорогоцінних каменів. Вдень він мчить у золотій колісниці, запряженій четвіркою вогняних коней, а вночі в золотій чаші перепливає море до місця свого сходження.

Селена, богиня нічного світила, з крилами і золотим вінцем на голові, їде по небу в блискучій колісниці, запряженій парою білосніжних коней, і спускається в Океан. Інші розповідають, що вона спускається в печеру гори Латмос в Карії, де спить безпробудним сном її коханий Ендіміон, і зі смутком милується його красою. Це безнадійне кохання і надає Селені такого печального вигляду.

Крім Селени, в нічному небі існують інші божества. Ось “вечірня зірка” Геспер (Венера), найпрекрасніша з усіх зірок, “співправителька Афродіти”. Тут сім зірок Плеяди; це сестри, що вийшли заміж за богів, окрім однієї – Меропи, що вийшла за смертного. Тому шість зірок з цього сузір’я яскраво сяють, а сьомої, Меропи, майже не видно, тому що їй соромно за свого

смертного чоловіка. Поряд з Плеядами сяє Оріон, мисливець, що насмілювався викликати на змагання Артеміду і загинув від її стріли.

А ось – (Велика) Ведмедича: в неї перетворив Зевс німфу Каллісто, яку перед тим ревнива Гера перетворила у справжню ведмедичку. А тут бачимо привітне світло двох зірок – Близнюків. Це брати Діоскури, сини Зевса, що прославилися своїми подвигами: визволенням своєї сестри Єлени Прекрасної, викраденої Тесеєм, та участю у поході аргонавтів. Після загибелі одного з них, Кастора, другий – Полідевк – просив Зевса послати йому смерть. В нагороду за братню любов Зевс зробив їх сузір'ям Близнюків.

На зоряному небі бачимо і два сузір'я – Кассіопеї та Андромеди, це – мати і дочка. Кассіопея, ефіопська цариця, була перетворена на сузір'я за те, що похвалялася перед nereїдами своєю вродою. Її дочка Андромеда, як спокутувальна жертва, була віддана на розтерзання чудовиську, але її врятував Персей. В пам'ять про подвиги Персея Андромеда була розміщена Афіною серед зірок.

Говорячи про небесні явища, неможливо змовчати і про вітри: вони теж божественні. Бог вітрів Еол сидить зі скіпетром у руці на вершині скелі, над печерою, в якій знаходяться вітри. Це чотири брати – Борей, Нот, Зефір, Евр. Північний вітер Борей приносить холод, проте розганяє хмари. Його противник, Нот, дме з розпечених пустель Африки і, пролітаючи над морем, забирає його вологу, яку опускає у вигляді дощу. Західний вітер, Зефір, найбільш шалений і часто приносить сніг і дощ. Східний вітер, Евр, часто наносить шкоду кораблям, разом з Нотом або Зефіром, викликають бурю.

Найголовнішим в цій божественній природі були два великі начала – батько Небо (Зевс) і мати Земля (Деметра). В них основний споконвічний дуалізм грецької релігії: оплодотворяюча та оплодотворена сила. Небо оплодотворяє землю своїм теплом, світлом, дощем; воно – споконвічно чоловіче, вона – споконвічно жіноче начало.

Проте як у житті кожної людини мати, що народила і вигодувала її, фізично є ближчою, ніж побічний винуватець її життя, батько, – так і з обох космічних сил, що породили життя, батько Небо рано віддалився, а в безпосередній близькості до свідомості людей перебувала лише мати Земля. Земля вважалася першопочатком життя, матір'ю всього сущого, яке врешті повертається до лона землі. Це прекрасна жінка, з волоссям кольору стиглої пшениці, у вінку з колосся; в руках вона тримає смолоскип і кошик з плодами. Вона навчила людей засівати поля і обробляти їх; вона дарує плодоносну силу землі, тваринам і людям. Любов і шана еллінів до своєї матері-годувальниці проявлялася в епітетах, якими вони називали Деметру: Хлоя ("посів"), Карпофора ("дарувальниця плодів"), Фесмофора ("законодавиця", "упорядниця"), Сіто ("хліб", "борошно"). На святі Фесмофорів греки вшановували Деметру як упорядницю розумних землеробських порядків.

Освячення праці. Мати Земля, що наділила Елладу багатьма дарами, не дала їй родючих ґрунтів: її народ змушений був добувати засоби до існування важкою працею. Як тут не пригадати Гесіода з головним мотивом його поеми "Труди і дні": "Працой, о Персе нерозумний!" Там само Гесіод повчає свого брата Перса: "Ніяка праця не ганьба, ганьбою є лиш бездіяльність".

Міфологічна свідомість елліна не дозволяла йому без особливих домовленостей з матір'ю Землею порушувати її спокій заради забезпечення власних умов існування. Специфічним договором з богами, в якому люди обумовлювали свої права і обов'язки, було освячення праці релігією.

Закон своєї діяльності еллін, як мисливець, отримував від Артеміди. Вона – заступниця всякого звіра і птіці, давала право людині полювати на дорослих особин, але не дозволяла нищити їхню породу. Єринії (богині покарання) завжди карали тих, хто порушував цей закон. Тому священними були дитинчата звірів, пташині гнізда, вагітні самки; якщо мисливцю діставалася така здобич – він зобов'язаний "відпустити її Артеміди". І, зрозуміло, за вдале полювання людина повинна скласти подяку цій богині.

Перейшовши від мисливського побуту до скотарства, греки і що галузь господарства присвятили богам. Перший обов'язок вдячності людей отримував Гермес, бог Аркадії – тієї області, що найкраще зберегла традиції скотарства. Це Гермес викрав з Олімпу отару корів і дав її людям. В інших областях віддавали шану Аполлону, пастуху і покровителю отар. За одним із міфів, коли син Аполлона Асклепій за спробу воскресити людей був вражений блискавкою Зевса, Аполлон перебив Кіклопів і в покарання сім років був пастухом у царя Адмета у Фессалії, примноживши його отари. Сином Аполлона був Пан, вшанування якого теж починалося з Аркадії.

Необхідними помічниками цих богів були німфи весняних луків – лімнади, що давали вологу пасовищам в спекотні дні. Їм так само, як і богам, пастухи споруджували капниці і вшановували їх молитвами, жертвоприношеннями, а також грою на лірі або сопілці та піснями. Ліру винайшов Гермес із висохлого кістяка черепахи. Нею він викупив у Аполлона викрадену отару, і з того часу нею володіє Аполлон. Сопілка ж, як ми вже знаємо, була інструментом Пана. Пастуше життя наворачало до гри на музичних інструментах; вона і тишила душу, і була корисною отарі, котра позбавлялася небезпеки заблудитися; з неї ж розвинулася і праця розумова.

Греки пишалися тим, що чистота гірського повітря пристосовує їх до розумової праці, до поезії: там, на високих схилах, прояснюється розум, окрилюється душа, черпається творче натхнення. Гірські німфи (ореади) як натхненниці поетів отримали назву Муз. За Гомером, жили вони на Олімпі; Гесіод поселив їх на Геліконі, і за ними обома Музи були дочками Мнемосіни (богині пам'яті). Проте афіняни мали власний "пагорб Муз", на якому вони й народилися від Гармонії. В класичну епоху уява греків поселила Муз на горі

Парнас, а їхнім покровителем почали вважати Аполлона. На їхню честь будували храми, які називалися Мусейонами, звідси сучасне слово “музей”; музика теж походить з цього кореня.

Музи опікувалися всією розумовою працею людини; amusos називали того, хто був до неї нездатний. “Хай не доведеться мені жити серед амусії” – говорив Евріпід. Муза починала опікуватися дитиною з перших її спроб осягнути грамоту; найперше чого вчилася дитина, це – відмінювати її священне ім’я: Musa, Muses в грецькій граматиці. Поети й музиканти для того, щоб до них прийшло натхнення, молилися Музам, що передавали їм свій дар. Музам відоме минуле, сучасне й майбутнє; вони настановляють і утішають людей, наділяють їх переконливим словом, оспівують закони і прославляють доброту богів.

Повернімося, проте, до праці фізичної. Осілий землеробський побут передбачав власність та її охорону, необхідність державного устрою; в межах якого людська праця отримує своє найвище освячення. Це проявилось у встановленні загальнодержавних святкувань на честь того чи іншого бога. Те, що організація свята була компетенцією держави та її виборної влади, полягає головна відмінність грецьких святкувань від давньосхідних, якими керувала каста жерців.

Афіні була присвячена праця ремісників: вона допомагає гончарам, ткалям, рукодільницям, кораблебудівникам і взагалі всьому робочому люду. Вона і сама є вправною майстриною: виткала прекрасний плащ герою Ясону, винайшла флейту і навчила грати на ній Аполлона. Тож не даремно, окрім всіх інших, Афіна має ще один епітет – Ергана (робітниця).

Культ Афіни більшою мірою, ніж вшанування інших олімпійських богів, був культом культури в її найвищих матеріальних і духовних досягненнях. І місто, що отримало її ім’я, стало осередком античної культури.

Разом з Афіною навчав людей ремеслу і Гефест – бог вогню та ковальства, який найбільше з усіх олімпійців працював фізично. Особливо вшановували Гефеста в Афінах, де на його честь споруджено прекрасний храм і чествували його разом з Афіною щорічними святами – Гефестіями та Халкіями (свято ковалів). Як бога вогню елліни вшановували і Прометея, проте це не призвело до антагонізму: афіняни однаково вшановували обидвох; центром їхнього свята був нічний факельний біг.

З Гефестом і Прометеєм зближується Гермес, який першим почав вимагати від людей вогняних жертв, навчивши їх запалювати вогонь на вівтарі. Гермес, проте, виконував багато інших функцій: посланця богів, покровителя подорожуючих, купців, бога торгівлі та прибутку.

Торгівля для греків мала таке ж важливе значення, як і ремісництво; особливо, торгівля морська, що забезпечувалася працею мореплавців. В системі загальнодержавних свят вшанування мореплавства займає одне з чільних місць. В Афінах святкували його двічі на рік: початок сезону море-

плавання у квітні (Дельфінії) та кінець сезону у жовтні (Піанопсії). Цікаво, що присвячені вони були не стільки Гермесу чи Посейдону, скільки Аполлону. Це пов’язано з тим, що свята грецькі поліси встановлювали з благословення Дельфійського оракула, жерці якого намагались забезпечити своєму богам чільне місце у святкуваннях.

Піанопсії були не лише святом завершення мореплавства: співпадаючи з кінцем землеробських робіт, вони були загальним святом праці. Перше місце в їхній обрядовості займала урочиста процесія до храму Аполлона, в якій гарний хлопчик ніс оливкову гілку, увішану плодами, булочками, глечиками з медом, вином, олією, різними прикрасами, тобто дарами і Деметри, і Діоніса, і Афіни; це була “іресіона”. Того ж дня в кожному домі відбувалися свої приношення іресіони; вони прикріплювалися до стіни будинку до наступного врожаю.

В Аргосі, де головною богинею була Гера, урочисто відзначалося свято Герейї, у Фівах – Іолайї (на честь місцевого героя Іолая). Спартанці ж відзначали свято Карнейї, що відбувалося у місяці карнейоні. Під час свята проводилися змагання бігунів: один з учасників біг попереду, а решта його доганяли. Якщо це їм вдавалося, то означало добру прикмету на гарний урожай.

Поряд зі святами, відкритими для всього полісу, були і закриті, учасники яких знайомилися з таємними міфами про бога, давали клятву про її нерозголошення. Зберігалися в таємниці і обряди, що здійснювалися там. Греки називали такі свята містеріями. Про найбільш відомі з них, Елевсинські, йшлося вище.

Життєстверджуючий оптимізм грецької релігії, що проявлявся у різноманітних святкуваннях після напруженої праці, продемонстрував один з найзнаменитіших греків, Перікл: “Більше, ніж будь-який інший народ, надаємо ми людській душі відпочинок, увішши в обрядовість нашої релігії щорічні змагання і торжества, радісність яких проганяє смуток”.

З’явлення бога в красі. Для язичників боги, що кожен з них живе у власній стихії, одухотворюючи її, уявлялися по-різному. Єгиптянин давав своїм богам голови звірів чи птахів, дикун уявляв їх зі страшними, потворними обличчями; для індійця його бог багаторукий та багатоликий. З-поміж інших язичницьких народів, лише елліни уявляли і зображали своїх богів прекрасними.

Це розуміння божественної краси прийшло до греків не відразу. Своїх богів вони провели через стадії сили, застрашливості, знаменності, перш ніж віднайти заспокоєння у красі. В архаїчну епоху можна було бачити чотирирукого Аполлона, Деметру з кінською головою, дуже потворних Ериній та Горгон, проте до кінця VI ст. до н. е. загальне прагнення краси перемогло. Вища сила, на думку греків, не може бути потворною. Страшною – так, де це потрібно; але ж і краса може бути страшною, як, наприклад, пізніші

типи Ериній та Горгон. Один лише Пан залишився напівцапом в олімпійському оточенні.

В VI ст. до н. е. вже був досягнутий ідеал краси в зображенні богів, проте ще була відсутня індивідуалізація. Боги були схожі одне на одного – і на людей, розрізнити їх можна лише за атрибутами: тризубець, борода характеризують Посейдона, жезл зі змійками – Гермеса, блискавка – Зевса, левина шкура – Геракла тощо. Це було подолано скульпторами V і VI ст. до н. е. Після Фідієвого Зевса Олімпійського ніхто вже не міг інакше уявити цього бога, “батька богів і людей”. Сувору, величну красу уособлювала і друга робота Фідія – Афіна Парфенос.

Аполлон Леохара – це ідеал ясної розумової краси, уособлення духу, мрія і свобода в своїй неземній легкості. Діоніс – бог сокровенних таємниць природи, загадковий як весняний вітер з його вісткою про пробудження, про приплив життєтворчих сил. Гермес – це пружна юнацька сила, уособлення дії та руху. Афродіта – цариця любовних чарів, виправдання життєтворчої чуттєвості у цнотливості краси. Артеміда, богиня-мисливиця, сильна і швидко, якою і повинна бути невтомна бігунка по лісах і полях.

Олімпійські боги, втілені видатними скульпторами у мармурі та бронзі, були справжнім з’явленням божественності у красі. Арістотель свідчить: “Якби коли-небудь зустрілася нам людина в такому вигляді, в якому різьблярі зображають богів – безсумнівно, що всі ми були б готові поклонитися і служити їй як вищій сутності”.

Тут перейдемо до т. зв. ідолопоклонства, притаманного язичницьким віруванням. В цьому зв’язку можна провести паралель з християнством, коли вшановуються ікони, особливо, чудотворні. Немає ніякої різниці між християнською іконою, якій приписуються чудотворні властивості, і статуєю Аполлона в Магнесії, яка начебто мала “силу для кожної справи”. Спільне в цих двох віруваннях ще й антропоморфність богів. Проте іншого, мабуть, і не може бути. Ще Ксенофан, філософ VI ст. до н. е., говорив так: “Арапи уявляють собі своїх богів чорними; якби коні могли зображати своїх богів – вони безсумнівно зобразили б їх у кінському вигляді”.

Об’єктом поклоніння статуя ставала лише з моменту її освячення, перед яким жерці зверталися до бога із запитанням, чи вгодне йому це зображення, і чи згоден він віділити йому частину своєї божественної сили, щоби віднині воно було видимим посередником між ним, невидимим, та його шанувальниками. Існує переказ про те, як Фідій, створивши свого Зевса, ризикнув звернутися з цим до самого Громовержця. У відповідь Зевс послав свою блискавку до ніг Фідія, що означало згоду. Тим, хто відвідував храм Зевса в Олімпії, показували священний “енеласій” – місце; куди вдарила Зевсова блискавка на радість еллінам.

Освячення людського співжиття. Вогнище кожного грецького дому мало власне божество – Гестію. Її стихією було полум’я, тому греки не ро-

били зображень цієї богині. Вшановували її як в полум’ї домашнього вогнища, так і в невгасимому вогні на вівтарях, присвячених їй храмів.

Гестія була символом господині дому і передався цей символ від матері до дочки. Коли молоду дружину вводили в дім її чоловіка – попереду йшла її мати із факелом, запаленим на вогнищі власного дому, і цим факелом вона запалювала новий вогонь у вогнищі своєї дочки. Так Гестія ставала богинею-покровителькою дому, могутньою і доброзичливою.

Велика шана віддавалася людьми цій богині. В молитві, зверненій до багатьох богів, було прийнято називати її першою: “... Гестії, з якої розважність починати велить”, – говорить Евріпід в одній із своїх п’єс. Їй молився господар дому, виходячи в дорогу; її першою вітав, коли повертався. Коли народжувалася дитина, її на п’ятий день обносили навколо вогнища, представляючи Гестії. Священним був кожен, хто сидів біля вогнища: цим людина, яку переслідували, забезпечувала собі захист того, до кого зверталася.

Гестія була жіночим началом сім’ї, проте було і чоловіче начало – Зевс Охоронець, що стояв біля свого вівтаря у дворі дому. Тут відбувалися домашні жертвоприношення під началом господаря; перед цим він опускав палаючу головошку з вівтаря у відро з водою і цією освяченою водою окропляв присутніх: господарів, гостей, рабів.

Охоронцями дому були, звичайно, й інші боги в тих чи інших випадках; були такими і духи предків. Господар, дотримуючись звичаїв, приносив їм певні дари, тому вони зацікавлені, щоб його рід процвітав і зберіг чистоту своєї крові – їхньої крові. Великий гнів духів предків спрямовувався на грішницю-дружину, котра, порушуючи обітницю подружньої вірності, порушувала спадкоємність їхньої крові, вводячи “фальшивих дітей” у свій та їхній дім. Перелюбство дружини каралося законом та релігійно так само, як і вбивство. Подібний гріх чоловіка теж засуджувався звичаєм та, у випадку скарги дружини – законом, але це не було релігійним злочином.

Січень в Греції мав назву весільного місяця, оскільки весілля справляли переважно взимку. Тоді перший людський врожай досягав приблизно одночасно з урожаєм матері Землі, і в жовтні відбувалося свято батьків, Апатурії, і свято матерів, Фесмофорії.

Особа батька і, ще більшою мірою, матері була для дітей священною. “Старий батько чи мати повинні користуватися в домі не меншими почесностями, ніж боги; прокляття батьків швидше досягає слуху богів, ніж будь-яке інше, і так само їхнє благословення; сам бог радіє шануванню, яке діти й внуки виявляють своїм батькам і дідам” (Платон). Ніхто не міг звільнити сина від обов’язку утримувати свого батька до його смерті, якщо тільки цей батько сам раніше не порушив свого обов’язку щодо виховання сина. Так само святыми були і взаємні обов’язки братів і сестер. Історія грецьких полісів, скільки б вони не воювали між собою, не дає нам прикладів ворожнечі

батьків з синами і братів між собою, що так часто проявляється в історії інших народів.

Міф оповідає, що колись боги, зібравшись в Сікіоні, поділили між собою міста людей: Гері дістався Аргос, Діоскурам – Спарта, Аресу – Фіви. Про Афіни засперечалися Посейдон та Афіна. Посейдон вдарив своїм тризубцем в скелю Акрополя, і з неї забило солоне джерело. Афіна ж виростила поблизу оливкове дерево, і суперечка була вирішена: олива перемогла джерело. З того часу Афіна – богиня-покровителька Афіні, а олива – її священне дерево.

Громадянські функції Афіни проявляються в її епітетах – Поліас (Міська) і Поліухос (Градоначальниця). На її честь афіняни встановили у липні свято Панафіней, що було святом громадянської общини як такої. Багато днів проходили різні змагання, що давали богині можливість полюбуватися на силу, спритність і красу своєї молоді. Найурочистішим був останній день святкування, день гекатомби, коли богині на її Акрополі була представлена вся її община, коли споряджалася знаменита панафінейська процесія до її храму – процесія, зображена Фідієм на фризі Парфенона. Там були старішини з оливковими гілками, чоловіки з жертвними тваринами, юнаки верхи, красуні дівчата; героїнями ж святкування були учениці богині, що виткали в її честь святковий пеплос (жіночий одяг) із зображенням її власних подвигів у боротьбі з гігантами.

Це свято, а також святкування на честь інших богів, відбувалися за активної участі держави. Демократична влада турбувалася про те, щоб і найбідніші могли взяти участь у цих святкуваннях; тому було встановлено феорікон, тобто роздача тим, хто цього потребував, по 2-3 оболі. Отже, і вершина людського співжиття – держава, знаходилася під опікою релігії.

Приватна релігійність громадян теж була певною мірою під контролем держави. Коли громадянину доручалася державна посада, то перед цим він повинен був відповісти на питання, чи виконує він обов'язки щодо культів, чи вшановує могили своїх предків. Це було викликано побоюванням, щоб у випадку його недбалства, гнів богів не відбився також на успішності тієї державної діяльності, що доручалася громадянину.

Оскільки держава була лише великою сім'єю, місто – великим домом, то і місто-держава мала священне вогнище з богинею Гестією. Знаходилося воно в пританії, місці засідань постійно діючих органів державного управління; там горів невгасимий вогонь богині як покровительки міста.

Держава здійснювала релігійне вшанування душам своїх померлих громадян, що відбувалося у свято Анфестерій (свято квітів). Це було у лютому, коли з першими весняними квітами виходять з-під землі і душі померлих. Разом з тим, Анфестерії були святом Діоніса, коли душі запрошувалися в доми, де їх пригощали їжею, напоями, видовищами, щоб забезпечити

їхню прихильність на наступний рік. Потім їх відганяли назад у підземне царство зі словами: “Геть душі! Анфестеріям кінець”.

Далі міста поняття державності у еллінів не йшло; однак розуміння своєї національної єдності у них було. Трималося воно, по-перше, на спільності мови, що хоч і мала багато діалектів, але дозволяла протиставляти себе варварам; по-друге, на спільності багатьох законів Еллади; по-третє, і найголовніше, в тому, що елліни визнавали одних і тих самих богів під одними іменами. На цьому ґрунті і відбулося національне об'єднання Еллади. Його правовою формою була Амфікціонія.

“Амфікціони” означає “ті, хто живе навколо”. Обов'язково навколо храму, який вимагав захисту, і тоді навколишні міста охороняли його, що разом з тим їх зближувало. Так, єврейські міста охороняли спільний храм Артеміди Амарінфської; таких амфікціоній було багато, проте, найголовнішою і найбільшою була дельфійська, встановлена щодо храму Аполлона в Дельфах.

В договорі цього релігійного об'єднання говорилося: “Клянуся не допускати руйнування міста-члена амфікціонії, не відрізати його від питної води ні на війні, ні у мирі, і йти війною на ту державу, яка б дозволила собі щось подібне”. На жаль, ці багатообіцяючі начала не здійснилися повністю. Однією з причин було те, що Дельфи, спокусившись міжнародною політикою, частково втратили своє значення в Елладі як оплот національних ідеалів у боротьбі проти персів.

Іншими центрами релігійних об'єднань греків були їхні національні ігри, що також мали богослужбний характер: Зевса в Німеї та Олімпії, Посейдона на Істмі, Аполлона в Дельфах.

Із спільних законів Греції, що теж мали релігійну санкцію, виділимо один – прохальства (гікесії) та гостинності (ксенії), двох споріднених інституцій, об'єднаних спільним покровительством самого Зевса. Священним був чужоземець, навіть ворог, якщо він з оливковою гілкою в руці припадав до вівтаря бога: Зевс Гікесій охороняв його. Були і простіші обряди прохальства: достатньо було торкнутися руки, коліна чи підборіддя людини, щоб іменем Зевса забезпечити собі його опіку. Близько до цього знаходилося право захисту або притулку, яким наділялися всі святині.

Не менш важливою була гостинність, якої свято дотримувалися в Греції: “шануй богів”, “шануй батьків”, “шануй гостя” – такими були найважливіші заповіді. Спочатку знали приватну гостинність, яка проте була спадковою. Але оскільки поліс був розширеною сім'єю і мав своє вогнище, що охоронялося Гестією, то союз гостинності був можливим і з цілою общиною: так виник інститут проксенії, що почасти відповідає сучасному консульству. Афінянин Кімон, наприклад, був в Афінах проксеном Спарти і, якщо він приїздив до Спарти, то був гостем держави; якщо спартанець прибував до Афіні, то був гостем Кімона і користувався не лише його

кровительством, але держави теж. Освячувалася ця традиція, як вже згадувалося, Зевсом Ксенієм (Гостинним).

Грецька релігія мала ще одну властивість, яка характеризує її з позитивного боку. Це її надзвичайна толерантність по відношенню до інших народів та їхніх вірувань. Зевс у Гомера був богом всього людства, що з однаковою доброзичливістю ставився і до елліна, і до ворога, якщо він цього заслуговував.

Греки, на відміну від сучасних їм іудеїв та пізніших християн і мусульман, не ворогували з іншими народами лише тому, що вони інакше називали своїх богів. Вони, як ніякий інший народ, усвідомлювали гуманну ідею про те, що людина може вшановувати одне і те ж божество під різними іменами. Найжорстокіший фанатизм, найдикіші релігійні війни були викликані почасти ворожими почуттями, нав'язаною магією імен. Елліни були вільними від цього; ніяка логіка не змусила їх зводити до рівня дияволів божества інших народів.

Спочатку, коли еллінізм був ще обмежений кордонами Греції з її колоніями, ця свідомість мала наслідком лише терпиме ставлення до інших релігій. Для Геродота в його "Історії" немає "поган": "Фракійці поклоняються Аресу... Єгиптяни вшановують Зевса (Амона), Деметру (Ісиду), Афіну (Гатор)... Перси поклоняються Аполлону". Боги еллінів – ті ж, що боги всіх інших народів. "Всі люди мають однакові уявлення про імена богів", – говорить Геродот, переконавшись в цьому після бесіди з жерцями Мемфіса, Фів, Геліополя. Греки вважали, що людство вшановує одних і тих самих богів, і складає воно єдину релігійну громаду, попри те, що багато інших народів вони вважали варварами.

На цьому ґрунті елліни спробували зробити свою релігію загальнолюдською. На Заході Рим ототожнив своїх богів з грецькими і навіть значною мірою перейняв їхню обрядовість. В елліністичних державах Сходу, як ми вже знаємо, відбулося релігійне об'єднання місцевих культів з грецькими: Елевсинські містерії поєдналися з малоазійським культом Великої матері богів Кібели у Пергамському царстві; в Єгипті ті самі Елевсинські містерії злилися з культом Ісиди. Всі ці вірування перейшли до Римської імперії, і коли вона визнала християнство, то новій релігії було явлено що богиню. Коли Григорій Чудотворець в Каппадокії, йдучи назустріч релігійним запитам своєї пастви, дозволив вшановувати поклонінням Богородицю, – фанатики серед християн ремствували, кажучи: "Та ж це – Ісіда!" Вони були б ще більш праві, коли б сказали: "Та це ж – Деметра, багатостраждальна мати, захист і втіха страждених!"

З'явлення бога у добрі. "Кожен повинен прагнути до того, щоб оберігати свою душу від усякого зла, бо боги не приймають почесей від злих людей, їм служать не дорогоцінними підношеннями і пишними затратами, а добродійністю і чеснотами, спрямованими до правди і добра. Тому

кожен повинен бути добрим, якщо він хоче бути вгодним божеству; він має пам'ятати, що боги карають несправедного, має пам'ятати, що прийде час, коли він буде відкликаний з життя, і, що тоді вже пізно буде розкаюватися в своїх поганих справах і бажати, щоб його вчинки були справедливими. А якщо до нього наблизиться злий демон, підбурюючи його до кривди, – хай він шукає захисту в храмах, біля вівтарів і в святинях просить богів, щоб вони допомогли йому відійти від гріха".

Ці слова були у вступі до законодавства Залевка, одному з найдавніших писаних законодавств Греції. Вони свідчать про те, що грецька релігія була релігією етичною, що грецькі боги з'являються у добрі. Проте не завжди було так. Спочатку в Греції, як і в інших країнах, боги з'являлися в силі і страху, але поступово в Елладі відбулося злиття понять "бог" і "добро".

Прогресивну роль в цьому напрямі відіграв культ Аполлона як сонячного бога. Головною вимогою аполлонівської релігії стала вимога чистоти, духовної і моральної; боги поселились серед людей, в прекрасних храмах, самі прекрасні і привітні; встановлені були і свята з гарними обрядами. Все це поступово перетворило грецьку релігію в релігію радості. Боятися потрібно було лише Ериній; їхнього імені старалися не вимовляти, і лише з тихою молитвою проходили мимо печери, присвяченої їм.

До загального вживання поступово увійшов епітет "любий", з яким греки зверталися до богів: "любий Зевсе", "любий Аполлоне", "люба Артеміді". Свята справляються богам для того, щоб порадувати їхнє серце; навіть скромну пісеньку, проспівану на честь бога за столом, закінчували словами: "Посміхнися, боже, моїй пісні!"

І як для дітей немає покарання гіршого, ніж не бачити і не спілкуватися з батьками, так і для грека було великим горем позбавлення його через якийсь гріх можливості бачити святий Акрополь, рідну Афіну, брати участь в святкових обрядах.

Як бачимо, боги в Греції мали тісний зв'язок з людьми. Від цього, однак, боги не перестають бути богами, а люди – людьми. Дистанція між безсмертними і смертними постійно існує, що певною мірою нагадує стосунки між батьками і дітьми. В гомерівських поемах боги ставляться до героїв як до дітей. Вони їх заохочують і карають, у них є улюбленці; в дитячі суперечки і сварки втягуються батьки-боги приблизно так само, як і в людському середовищі. В свою чергу, люди мають потребу у підтримці своїх небесних батьків.

В "Іліаді" та "Одіссей" діють люди, але за їхніми діями стоять боги. Останні діють самостійно, але головним чином для людей і в них. Перед нами світ, в якому живуть неслухняні, безпорадні діти-люди і суворі, проте турботливі батьки-боги. І ті, і інші люблять одне одного і прагнуть добра.

Бог є благо, і лише благо від нього походить, учив Платон; а тому тільки про благо і потрібно його просити у молитвах. Звичайно, можна було

робити це з корисливою метою, тому ще Піфагор вимагав, щоб всяка молитва здійснювалася вголос. Держави в своїх офіційних молитвах подавали в цьому добрий приклад: Афіни молилися “про благо і спасіння громадян афінських, їхніх дружин та дітей і всієї держави, а також і союзників”; Спарта – щоби боги дарували їй “прекрасне на додачу до блага”. Але вище всіх була молитва, котру Платон вкладає в уста Сократа: “Владико Зевс, даруй нам благо, навіть без нашого прохання, і не даруй нам зла, навіть на наше прохання”.

Та невже серед греків не було людей поганих і злих, які доброту богів використовували в негідних цілях? Звичайно, були і такі, але для них існувала ідея про кару богів. Нашадок відповідає за гріхи своїх предків – це так само природньо, як і те, що старий відповідає за гріхи своєї молодості. “Від богів не може схватися клятвопорушник, не може втекти від їхньої кари; і якщо не його самого, то його дітей і весь його рід настигне вірна погибель”, – говорив так наприкінці IV ст. до н. е. афінський політик і оратор Лікурґ.

Один старий у Платона говорив: “Коли людина стає близькою до смерті, на неї нападають страх і турботи, яких вона раніше не знала. Розповіді про загробне життя, про те, що за тутешні гріхи там нас чекає кара, що раніше викликали у неї посмішку, тепер починають свердлити йому душу: а що, коли в них є правда?” Кожну душу після смерті чекає загробний суд, на якому визначається місце перебування душі. Праведники потраплять на Єлісейські поля (Елізіум) або Острови блаженних, де будуть вести блаженне життя. Грішники, особливо ті, хто наніс образи богам, прирікалися на вічні муки в царстві Аїда.

Грецька релігія не мала офіційно оформлених догматів, не мала особливої замкнутої касти жерців, в чому була і її сила, і її велика слабкість. Те, що складало її головну привабливість, її культ видимої краси, її обожнення природи, її прекрасна й радісна обрядовість – все це являло собою її уразливість. Коли християни зруйнували храм Деметри Елевсинської, коли були знищені творіння Фідія, Праксителя, Лісіппа, коли були заборонені процесії до Афіни на Акрополь та видовища в театрі Діоніса – тоді і душа грецької релігії була знищена.

Філософія та риторика. У Стародавній Греції вперше в історії людства філософи відійшли від релігійно-міфологічного сприйняття світобудови і зробили спробу досягнути її людським розумом.

Греки мали велику схильність до абстрагування, до узагальнюючого логічного мислення, що не мало прецедентів в історії давніх народів. Те, що грецька культура ступила на шлях раціоналістичного мислення, сприяв ряд історичних умов. У Греції не було замкнутої жрецької касти і стійких релігійних догматів, що полегшило відділення науки, філософії від релігії. Вже орфізм зробив спробу “підкоректувати” традиційне міфологічне бачення світу, до тієї ж мети прагнули і перші філософи. Знання східної, найпер-

ше, вавилонської математики і астрономії переконувало греків в тому, що існують певні загальні закони, повторюваність, регулярність в небесних і взагалі природних явищах.

Новим, порівняно зі Сходом, було суспільне становище в античному світі людини мислячої. Вона могла розраховувати на визнання і заохочення не правителя держави і верхівки суспільства, а всього громадянського полісу, а з тим і грецького світу загалом. Поліс пишався своїми мудрецами (особливо після їхньої смерті) так само, як своїми храмами чи іншими визначними пам’ятками. Вислів “сім мудреців” запозичено греками у східних народів, але глуха боротьба за включення “свого” мудреця до цього числа – виключно грецьке явище. Найчастіше, а було це у VI ст. до н. е., до семи мудреців зараховували мілетянина Фалеса, афінянина Солона, спартанця Хілона, корінфянина Періандра, мітіленянина Піттака, Клебула з родоського міста Лінд, Біанта із малоазійської Прієни. Іноді серед семи мудреців називали скіфа Анархасіса. Мудреці суперничали у популярності з міфологічними героями, їхні зображення карбувалися на монетах; їхні вислови поміщалися на стінах храмів.

Рання грецька наука не розмежовувалась на окремі галузі. Тодішні вчені були мудрецами, що прагнули пізнати видимий світ у цілому, зрозуміти його походження та закони, що ним управляють. Думки грецьких мудреців наvertsалися на пошук причини, першооснови всього суцього. Такий напрям пошуку мало вирішальне значення для виникнення античної філософії, батьківщиною якої були грецькі поліси VI ст. до н. е. У багатих іонійських містах Малої Азії, зокрема в Мілеті, створилися найкращі умови для вільного пошуку істини, для пробудження інтересу до філософії, і рано виділилися самостійні творчі індивідуальності.

Одним з перших задумався над питанням про першооснову Фалес з Мілета. Відповіддю на нього він відкрив довгий ряд загальних суджень про першооснову світу, висловлених тодішньою матеріалістичною натурфілософією, тобто філософією природи, що вважала першоелементом Всесвіту ту чи іншу матеріальну субстанцію.

В якості основи всього суцього Фалес запропонував вважати воду, яку він вважав першоелементом матеріалістичного світу. «Все виникає з води і все в неї перетворюється», – говорив він. Земля є диском, який плаває на воді, і знаходиться під впливом невидимих одухотворених сил.

Його сучасник і земляк Анаксимандр вважав таке судження примітивним. На його думку, все на світі пішло від невидимого, невідчутного, безмежного начала, яке він назвав “апейроном” (“безмежним”). Це – особлива першоречовина, що знаходиться над чотирма складовими матеріалістичного буття – землею, водою, вогнем і повітрям, але при цьому є наче втіленням цих субстанцій. У цьому випадку вперше в грецькій філософії застосовано принцип наукової абстракції. Апейрон, бу-

дучи одночасно водою, землею, вогнем і повітрям, не лише одночасно знаходився на усьому протязі безмежного світового простору, але і перебував у стані безупинного руху. Це революційно протистояло статичним картинам облаштування світу, характерних для тогочасних філософських шкіл.

На відміну від Фалеса, Анаксимандр намалював ясну і докладну картину Всесвіту та його виникнення. Земля має круглу форму і є центром світобудови. Потім з'явилися вода, повітря і вогонь, з якого народилися зірки. Земна поверхня утворює коло, що омивається Океаном. Спочатку вона вся була покрита водою, а потім вода випарувалася і виникла суша. Анаксимандр вчив також, що вищі форми життя беруть початок з нижчих, а всі тварини народжуються з вологи під впливом сонячних променів.

У мисленні Фалеса та Анаксимандра можна бачити зародок наукового підходу, проте не варто його переоцінювати. Їхній матеріалізм має характер тотемного мислення, за яким усі явища й речі одухотворені й дух присутній у кожному з них.

Багате торгове місто в Малій Азії дало і третього великого натурфілософа античності – Анаксімена. Приймавши за першоречовину повітря, він осмислив дихання як живу душу і приписав йому вирішальну роль в утворенні води, землі, вогню. В історії науки Анаксимен відомий астрономічною теорією, згідно з якою існує істотна відмінність між планетами і зірками, причому найближче до Землі розташований Місяць, після нього – Сонце, ще далі – планети, і вже зовсім далеко на кришталевій сфері розташовані зірки.

Наприкінці VI ст. до н. е. підсумки працям мілетської школи підводить Геракліт Ефеський, з іменем якого пов'язаний початок діалектики. Геракліт стихійно усвідомлює єдність і боротьбу протилежностей, ідею протиборства елементів світобудови, з якого постійно з'являється, вмирає, перетікає з одного в інше все, що є у Всесвіті. Тому-то світ єдиний і все взаємопов'язане: “Безсмертні – смертні, смертні – безсмертні; смертю одне одного вони живуть, життям одне одного помирають”. Все відмінне, протилежне утворює тим самим не хаос, а величну гармонію, що управляється логосом (грец. – слово, розум, закон). Ця гармонія є динамічною: “Все тече, як ріка”, все зазнає безупинних змін. Звідси і його знаменитий вислів про неможливість двічі увійти в одну і ту ж ріку: “На того, хто входить в одну і ту ж ріку, течуть все нові і нові води”.

Заслуга Геракліта з Ефеса в тому, що він першим сформулював діалектичні принципи, які великою мірою вплинули на розвиток всієї наступної наукової думки.

В один час з Гераклітом жив і його інтелектуальний противник Піфагор, представник ідеалістичної течії в давньогрецькій філософії. З іменем Піфагора пов'язаний не лише його вклад в геометрію (теорема Піфагора), але й вчення про переселення душ. Його постать оточена

містикою; він поєднував у собі математика й пророка, дослідника числових закономірностей світу і морально-релігійного реформатора.

Уродженець острова Самос Піфагор після встановлення тиранії Полікрата емігрував до Італії в місто Кротон, де у другій половині VI ст. до н. е. заснував із представників місцевої аристократії релігійно-політичний союз, відомий під назвою “піфагорейського”. Через деякий час піфагорейські об'єднання розповсюдилися по всій Південній Італії, що входила тоді до складу Великої Греції, і мали на меті встановлення в суспільстві твердого порядку, досягнення політичної гармонії та приборкання стихійних виступів демосу, “черні”.

Наукові успіхи піфагорейців полягають, найперше, у розвитку математичних знань. Вони надавали числу містичного значення, вважаючи саме в ньому основу всього суцього і перетворюючи числову вимірність матерії з допомогою математичного вираження в самостійну метафізичну субстанцію. Головний зміст піфагорейської теорії – це містика чисел. Світ складається з кількісних, завжди незмінних протилежностей: кінечне й безкінечне, парність і непарність, божественна декада, цифрове вираження слів і буквений аналог цифр. Їхнє поєднання здійснюється в гармонії, що властива світу. Згідно їхньої філософії, не якість, а кількість, не речовина, а форма визначає сутність речей. Все можна обрахувати і таким чином встановити кількісні особливості й закономірності природи.

У піфагорейській концепції улаштування світу гармонія людської сутності поєднана з космічною гармонією. Гармонія космосу – не що інше, як відношення чисел; розповсюдження числових значень на весь Всесвіт було характерним для піфагорейської символіки чисел. У гармонії чисел вони вбачали основу порядку всіх речей, початок всього суцього.

У V ст. до н. е. мислителі розвинули далі матеріалістичну філософію. Вони вже не задовольнялися теорією утвердження єдиної матеріальної основи світу, а почали ставити питання про будову матерії. Антична матеріалістична філософія досягла своєї вершини у вченні атомістів, ґрунт для якого було підготовлено всім попереднім розвитком філософії. Вчення про атоми – невідлімні частки матерії – вперше почав розробляти Левкіпп, а розвинув його Демокріт.

Про Левкіппа, його життя і діяльність практично нічого не відомо. А Демокріт із Абдери деякий час проживав в Афінах. Запропоноване ним пояснення світобудови виявилось найпослідовнішим матеріалізмом, який лише знала антична думка. Все складається із невідлیمих і незмінних часток атомів, що вічно рухаються у пустоті. Рух цей не має свого першопочатку і не надано атомам ніякої зовнішньої сили. Атоми відрізняються одне від одного формою, порядком і положенням. Неперервним рухом атомів у пустоті обумовлено виникнення, розвиток і загибель численних світів, на які розпадається Всесвіт. Зіштовхуючись і відштовхуючись, з'єднуючись і

роз'єднуючись, атоми утворюють речі.

Душа людини, за його поглядами, теж є поєднанням найбільш рухливих і круглих атомів, що знаходяться в постійній взаємодії з атомами інших тіл, що утворюють світ. “З нічого ніщо не може виникнути, і жодна річ не може перетворитися в ніщо”, – у цьому вислові Демокріта вперше прозвучала ідея вічності (нестворюваності і незнищенності) матерії, яка донині лежить в основі матеріалістичного розуміння природи.

У своїй праці “Світобудова” Демокріт, окрім будови матерії, розглянув також походження та історію живої матерії і людства. Життя, на його думку, виникло шляхом самозародження. А внаслідок пристосування до умов життя та виживання найбільш сильних і пристосованих до життя особин з'явилася людина, яка не є кінцевою формою процесу творіння, але зберігає можливість біологічного вдосконалення. Вперше Демокріт висловив думку, що в початкових періодах існування людства рушійною силою історії була нестача тих чи інших матеріальних благ. Всупереч легенді про “золотий вік”, Демокріт вважав, що суспільство розвивалося по висхідній.

Властиві античним атомістам уявлення про неділимість атомів і їх якісну одноманітність, визнання механічного руху єдиною формою руху проіснували протягом багатьох століть і були переглянуті наукою лише після великих відкриттів XIX – XX ст.

У V-IV ст. до н. е. Афіни були інтелектуальним центром життя Еллади. Саме тут розгорталася боротьба античного матеріалізму та ідеалізму. Встановлення в Афінах демократичного ладу, розвиток приватної власності, посилення зв'язків з багатьма грецькими державами, постійні контакти з іншими народами – все створювало сприятливу обстановку для діяльності т. зв. софістів («вчителів мудрості»).

Напружена політична боротьба, що проявлялася у формі постійних дебатів у народних зборах та суді, породжувала інтереси до питань права, держави, моралі. Вона створювала потребу в оволодінні мистецтвом красномовства (риторикою) і дискусії (еристика). Ці нові потреби задовольнялися софістами, які роз'їжджали по містах, і за гроші навчали всіх бажаючих оволодіти їхнім мистецтвом. Погляди софістів та коло теоретичних питань, що їх цікавили, були дуже різноманітні. “Наполовину філософи, наполовину політики”, як вони себе називали, софісти здійснили справжню інтелектуальну революцію. Їхню діяльність та вплив на культурний розвиток Греції можна порівняти з діяльністю французьких енциклопедистів XVIII ст. Від розгадування таємниць природи софісти вперше повною мірою звернулися до пізнання людини.

Протагор з Абдери твердо заявляв: “Людина є мірою всіх речей існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують”. Так був сформульований принцип релятивізму, тобто відносності в теорії пізнання. Звідси випливало, що про всяку річ можна висловити кілька суджень, що

протирічать одне одному: так, здоровій людині мед здається солодким, хворій же – гірким, і обидві вони праві, оскільки ці якості притаманні меду. А це означає, що будь-якому доказу можна протиставити інший, протилежний, настільки ж добре обґрунтований і переконливий. Сильнішим виявиться той доказ, те судження, яке є практичнішим і більше відповідає вимогам життя. Не можна сказати, що таке-то твердження більш істинне за інше, але тільки – що воно корисніше. Потрібно вміти вибирати і переконувати людей у правоті вибору. Вчення Протагора підірвало традиційний світогляд афінян: він був звинувачений у безбожності, а його книги зібрані й спалені.

Не менш важливим для виховання нового мислення було твердження Протагора та інших софістів, що держава і закони не створені волею богів, а є результатом угод між людьми. Звідси – розрізнення природного права (“фізис”) і права договірного (“номос”), що вважалося до тих пір божественною настановою. Спираючись на природне право, софіст Алкідам зробив висновок, що природа нікого не сотворила рабом, і люди рівні, а рабовласництво несправедливе. Інший софіст – Каллікл – за допомогою цього ж природного права обґрунтував право сильнішого на владу і панування над більш слабкими.

Інтереси софістів розповсюджувалися й на інші сфери людського пізнання. Горгій із Леонтін був відомий як автор трактату “Про небуття або Про природу”, де відстоював ідею непізнаваності світу. Найбільш різнобічний софіст – Гіппій із Еліди, – писав і про математику, і про музику, і про міфологію. Протагор був уславленим граматиком, що першим виділив граматичні категорії.

Проте головним, чому навчали софісти, залишалось ораторське мистецтво. Вмінням вибудувати промову, зробити її ясною і витонченою, оснастити антитезами, алітераціями, сміливими й поетичними метафорами, надати їй звучність і музичальність – цим всім Горгій ділився щедро зі слухачами. Він та деякі інші софісти залишили навіть посібники з риторики.

Софісти не лише збагатили мислення греків новими судженнями, що спростовували традиційні погляди. Вони дали також нові методи пізнання, аналізу, критики. Вони ж поклали початок і більш високому типу школи. Оскільки не всі могли оплачувати таку науку, то виникла нова еліта, і заможна, і освічена.

Релятивізм софістів дав поштовх розвитку нового філософського напрямку, який намагався вирішити проблему пізнання з позицій послідовного ідеалізму. Початок цьому напрямку поклав Сократ. Він не написав жодної праці, вважаючи, що думка повинна бути завжди у русі, а мертвотний запис позбавляє її живої сили.

Проїшовши школу софістів, Сократ зосередив всю свою увагу на проблемах етичного характеру. Він вірив в існування об'єктивної істини і в можливість її віднайдення. Джерелом істинного знання Сократ проголосив

внутрішнє самопізнання, говорячи про себе: «Я знаю, що нічого не знаю». В основі пошуку істини лежав його знаменитий вислів “Пізнай самого себе”. Це передбачало діалектичний метод навчання: через навідні питання і відповіді міркування співбесідника послідовно зводяться до абсурду, і таким чином з’ясовується істина, що відділяється від інших, хибних суджень. Сократ вчив, що істина пізнається у суперечці, дискусії. Він виходив з того, що кожна людина вже містить у собі знання істини, але вона не усвідомлює її, доки запропоновані їй питання не приведуть її до протиріччя з самою собою, а значить, до визнання власного невігластва; сумнів же в істинності колишніх суджень веде до самопізнання.

Істинне знання Сократ ототожнював із добродетністю. Він вчив, що є обов’язкові для всіх, неписані моральні закони, проте оволодіти добродетністю вдається небагатьом, які змогли цьому навчитися і використовувати отримані знання у повсякденному житті. Добродетність, “арете”, – вище й абсолютне благо, що є метою людського життя, оскільки лише вона дає щастя. Люди ж часто помиляються і роблять аморальні вчинки, тому що просто не знають, що є добро, а що є зло. Добродетність є невіддільною від знання, так само як є невіддільною від щастя. Добродетності можна і потрібно навчитися.

Сократ проводив бесіди з учнями в гімнасіонах, просто на вулицях, задавав питання перехожим, що були, начебто, безвинні, проте все ж змушували задумуватися і сумніватися, думати над своєю поведінкою, докопуватися до прихованого, глибинного змісту і відмовлятися від всього, що раніше видавалося очевидним і не вимагало роздумів та оцінки. Іронія, з якою цей філософ заводив у глухий кут співбесідників та викривав людську глупоту, забобони, багатьох дратувала, і в Афінах він мав ворогів. Афінські обивателі з недовір’ям дивилися на діяльність критично налаштованого філософа-мораліста. Йому ставили у провину і скептичне ставлення до демократичного устрою Афін, і до посадових осіб, обраних жеребкуванням з простих ремісників чи селян. Мистецтво управляти Сократ називав “царським мистецтвом”, що доступне лише небагатьом обізнаним і достойним людям. Отже, незадоволені співгромадяни мали достатньо причин, щоб звинуватити його в розбещенні молоді та безбожності й засудити до страти.

Учень і послідовник Сократа Платон виступив зі своїм вченням у перші десятиріччя IV ст. до н. е. Після страти Сократа він покинув Афіни, але потім повернувся і заснував близько 385 р. до н. е. філософську школу, відому під назвою Академії. Вона отримала таку назву за місцем знаходження в гаю героя Академа біля Афін і мала статус культового союзу. Цей храм науки прикрашав напис: “Хай не увійде сюди той, хто не знає геометрії”. Головним святом Академії був день народження Платона, що відзначався жертвоприношенням, святковим бенкетом і загальною дис-

кусією. Ця школа пережила Платона на 900 років і була розпущена імператором Юстиніаном лише 529 р. н. е.

Філософські погляди Платона є найяскравішим зразком об’єктивного іdealізму. Викладав він їх переважно у формі діалогів, написаних з великою художньою майстерністю. Незмінним співбесідником Платона у цих діалогах був Сократ. Твори Платона майже повністю дійшли до наших днів.

В основі платонізму знаходиться поняття “ідея”. Це грецьке слово є спорідненим українським словам “образ”, “початок”, “основа”, тому не можна сказати, що в понятті “ідея” закладено протилежність поняттю “матерія”, адже і матеріаліст Демокрит називав свої невидимі атоми “ідеями”. Для Платона “ідея” – частка єдиного реально існуючого десь над землею світу, грубою подобою якого є відкритий погляду світ речей. У цьому відмінність Платона від Демокріта, що не відділяв атоми (ідеї) від матерії.

Весь доступний людським відчуттям видимий світ Платон вважав вторинним по відношенню до реально існуючого, проте сприйнятного лише розумом безформного, невідчутного світу ідей (сутностей). “Ідеї” Платона ширші нашого розуміння цього слова: це причина буття, зразок, за яким творець будує реальний світ, мета, до якої прагне все існуюче.

Розглянемо докладніше сутність іdealізму Платона. Якщо, наприклад, столяр береться за виготовлення столу, то він вже якоюсь мірою володіє його ідеєю, що є первинною, оскільки без цієї ідеї йому б не вдалося зробити стіл. Але звідки у столяра ця ідея, якщо він і в думках не піднімався на небо? Відповідаючи на це питання, Платон виходив із приналежності безсмертної душі людини до світу ідей, а смертного тіла – до світу речей. Душа людини до того, як увійти в (тіло) майбутнього столяра, побувала в небесних сферах і зберегла смутний спогад про стіл і про все те, що складає світ ідей. Поглиблюючи поняття ідеї, Платон розглядає її як свого роду модель, що має своє власне буття, своє реальне тіло. Таке в найзагальніших рисах вчення Платона про об’єктивно, незалежно від людини існуючий світ ідей – об’єктивний реалізм.

Уявлення Платона про одухотворений, пронизаний розумним началом світ, повністю заперечували механістичний матеріалізм Демокріта. У системі платонівського іdealізму відчувуються і залишки міфологічного світогляду (думки про суд над душами, про потойбічний світ, де знаходяться безсмертні субстанції). Словнені яскравої уяви, сили і сміливості інтелекту, літературного таланту, твори Платона полонили багатьох пізніших мислителів, здійснивши великий вплив, зокрема, на філософів християнських. Іdealізм Платона почасти заслонило собою в історії європейської філософії матеріалістичне вчення Демокріта.

Людина великого теоретичного розуму, Платон однак не цурався бурхливого політичного життя свого часу, останніх років V – першої поло-

вини IV ст. до н. е. Гостра соціальна й політична боротьба всередині міста-держави, міжособні війни викликали кризу традиційного полісного устрою, що змушувало теоретиків шукати нові форми державної організації. Уявлення про ідеальну державу були у Платона так само чітко розроблені, як і його погляди на світобудову в цілому.

Вони були складовою частиною його поглядів на світ, його світогляду. Так само, як існує досконала ідея (сутність) столу, будинку чи корабля, повинна існувати і досконала ідея людського співжиття, створена самими богами в давнину, коли не було нічого з того, що розділяє нині людей – найперше, власності. Від цієї ідеальної системи люди відійшли, і кожна нова форма полісного розвитку є все більшим відхиленням від божественного полісу золотого віку. Але оскільки ідея такої ідеальної держави все ж існує, то її створення можливе, якщо філософія вкаже шлях до неї і назве тих, хто здатний цією державою управляти. Ці його міркування дійшли до нас у найповнішій формі у працях “Держава” та “Законои”.

В утопії про ідеальну державу у Платона відчувається явна симпатія до суспільно-політичного устрою Спарти, що ґрунтувався не на народодовладді, а на якійсь “справедливості”, на узгодженні і сумісному підпорядкуванні інтересів різних соціальних груп. Цією державою керують філософи; спирається вона на прибутки від землеробства і взагалі натурального господарства, а тому в ній немає грошей і торгівлі. Мешканці поділяються на три верстви або каст: філософи, воїни-охоронці, землероби та ремісники. Каст чітко відмежовані одна від іншої і виконують кожна визначену, лише їй притаманну функцію. Мудрість правителів-філософів дає можливість дотримуватися в державі справедливості. Оскільки приватна власність та сім’я породжують у людях егоїзм і шкодять спільній справі, то філософи і охоронці живуть замкнутими групами, всередині яких всі рівні, а майно – спільне. Дітей виховує не сім’я, а держава, як це було у Спарті.

Все життя в державі – економіка, навчання і виховання молоді, військова справа, мистецтво – найсуворішим чином регламентоване і організоване “розумно”. Тільки серед нижчої верстви суспільства, у землеробів та ремісників, що мають обслуговувати потреби вищих верств і держави взагалі, зберігається індивідуальна власність. Проте метою держави Платон проголошував турботу не про матеріальні блага, не про завоювання і збагачення, а про моральне вдосконалення, що досягається завдяки розвитку наук, і, особливо, філософії. Читання ж творів Гомера або Гесіода є шкідливим, бо вони неправдиво говорять про богів.

Після невдалої спроби втілити свої ідеї в життя Платон зайнявся яскравим описом уявної держави та її порядків. Свою ідею про неї він втілював у звичну для греків форму міфу, зробивши місцем дії неіснуючий великий острів або материк за Стовпами Геракла і назвавши його іменем титана, що тримав на своїх плечах небо, Атлантидою. Відповідно до свого вчення він

поставив над Атлантидою мудрих правителів, що зневажали багатство. Суспільство атлантів повторює структуру ідеальної держави, описаної Платоном у попередніх працях. Передбачаючи, що люди можуть прийняти Атлантиду за реальність і відправитися на її пошуки, Платон потопив фантастичну державу, описавши грандіозну катастрофу загибелі материка.

Платон був першим, проте не єдиним творцем ніколи не існуючої держави. У III ст. до н. е. сицилієць Евгемер розповів про острів Панхайя, що начебто розташований біля берегів Індії, зробивши його осередком найдавнішої цивілізації. Слідом за ним, приблизно у II ст. до н. е. про острівну державу Сонця, заселену щасливими вільними людьми, розповів Ямбул.

У XVI ст. англійський гуманіст Томас Мор намалював картину загальної рівності на острові, якому дав назву “Утопія” (“неіснуюче місце”). У тому ж столітті інший гуманіст, французький мислитель Мішель Монтень створив Нову Атлантиду, розмістивши її за Америкою. Ще одну Нову Атлантиду запропонував у XVII ст. англійський філософ Френсіс Бекон, що переніс її в тоді ще не вивчену південну частину Атлантичного океану, і також її потопив. Італієць Томмазо Кампанелла в тому ж XVII ст. запропонував свій варіант утопії – Місто Сонця. У XIX ст. німецький економіст Карл Маркс витворив власний неіснуючий материк майбутнього, назвавши його комунізмом. У XX ст. цей материк, навіть намагалися збудувати на одній шостій земної кулі, проливши цілі моря крові.

Система Платона була піддана критичному перегляду найвидатнішим мислителем давнього світу Арістотелем. Розчарувавшись у вченні Платона, він після смерті вчителя покинув Академію, сказавши, за переказом, знамениті слова: “Платон мені друг, але істина є дорожчою”. Він був сучасником македонського царя Філіппа II і вихователем його сина Александра. В Афінах поблизу храму Аполлона Лікейського Арістотель заснував власну школу, що була названа Лікеєм (Ліцеєм).

Арістотель виступив проти основного положення філософії Платона – вчення про надчуттєвий світ ідей. На його думку, платонівські «ідеї» не можуть пояснити ні причин виникнення, ні причин зміни речей, що сприймаються чуттєво. Неможливо, щоб сутність речі знаходилася в якомусь особливому світі, окремо від самої речі. А тому реальні лише самі ці речі; вони пізнаванні емпірично (від грец. слова, що означає “досвід”), і саме від них люди виробляють загальні поняття. Тільки реальний матеріальний світ існує, окремих від нього субстанцій немає. Визнавши це, філософ тим самим відкинув всю систему платонівського ідеалізму і наблизився до поглядів матеріалістів.

У теорії пізнання Арістотель, на противагу Платону, визнавав чуттєве сприйняття існуючого поза нами об’єктивного світу джерелом правильних уявлень про нього. Проте, знаходячись між поглядами Демокріта і Платона, Арістотель все-таки залишився ідеалістом. Його філософія виявилася не в

зможі діалектично вирішити питання про відношення безпосередніх відчуттів до мислення. Аристотель вважав активним началом у процесі пізнання незалежну від тіла розумну душу. Та ж ідея проходить і через його вчення про матерію і рух.

У будь-якій реально і самостійно існуючій речі, тобто субстанції він розрізняє дві складові: матерію, що вміщує в собі лише можливість виникнення і розвитку речі, і форму, яка є причиною, що перетворює можливість у дійсність, а також метою всього цього процесу. Розвиток природних явищ – безперервний процес оформлення матерії. Ні матерія, ні форма не існують окремо, проте утворюють нерозривну єдність. Матерію він вважав пасивною і безформною, активне ж начало цілком приписував нематеріальній формі, що впливає на матерію як на інертну масу і перетворює її. Так, в насінині рослини вміщена можливість її росту й одночасно та енергія, те діяльне начало (форма), що актуалізує цю можливість; форма, за Аристотелем, наче передує матерії, подібно до того, як план споруди передує будівництву. Рослина прагне до повної зрілості, підкоряючись вищій або кінцевій причині і меті всякого розвитку («форма всіх форм» або ентелехія). Вчення про ентелехію ґрунтується на визнанні одвічної доцільності всього сущого, на визнанні першопричини, “першодвигуна” – Світового Розуму, нерухомого, незмінного, досконалого, не пов’язаного з матерією (звідси – “форма всіх форм”, відмінна від інших, “нижчих” форм). “Першодвигун” є кінцевою причиною всіх явищ і одночасно їхньою метою.

Емпіризм та реалізм філософа відчувається і в його вченні про ідеальний державний устрій. Платон зводив будівлю своєї утопії, не рахуючись з конкретними історичними умовами; його учень Аристотель, вивчивши типи політичних організацій 158 держав, поступає інакше. Розроблена ним форма державного устрою – “політія” – є вільною від крайнощів аристократичного, тиранічного й демократичного устрою. Приватну власність він вважав основою панування повноправних громадян, а рабство – природним станом для варварів.

Аристотель був також великим організатором і систематизатором всіх нагромаджених до його часу наукових знань. Його наукові інтереси охоплювали також зоологію, механіку, поезію, риторіку, фізику, політику, історію, психологію. Систематизував він і самі філософські знання, виділивши, наприклад, логіку як самостійну науку. Філософію він поділив на практичну (етика, політика, риторика, економіка) і теоретичну (фізика, математика, метафізика). Особливо славилось його вчення про походження тварин, а його класифікація тварин утрималася в науці аж до створення у XVIII ст. системи К. Ліннея. Так само довго і естетика не могла звільнитися від розробленої Аристотелем у трактаті “Поетика” теорії наслідування, на якій базувалася його класифікація мистецтв. Ще більша посмертна слава чекала аристотелеву логіку, розроблені ним закони і правила наукового мис-

лення, методи дослідження і доказів, класифікацію загальних теоретичних понять або категорій.

В елліністичну епоху Афіни продовжили своє панування у філософії, що почала перейматися проблемами особистості. Відправною точкою всіх суджень з етичних проблем було визнання людського щастя найвищим благом. У чому сутність щастя, як його досягти? Відповіді на ці питання шукали дві нові філософські школи: стоїчна та епікурейська. Перша, що отримала свою назву від місця, де збиралися її послідовники – прикрашеного розписами портика Стоя Пойкіле – була заснована Зеноном із Кітія.

Думка про рівність людей складає фундамент соціально-етичного ідеалу стоїків, про що свідчить соціальна широта цього вчення: від раба Епиктета до римського імператора Марка Аврелія. Рівність обумовлена тим, що кожна людину об’єднує єдиний логос, що є субстанцією матеріальною, проте наділеною всіма ознаками платонівської душі й ототожненою з божеством. Логос діє не механічно, а цілеспрямовано, проявляючись у кожній людині. Ідеалом, до якого люди повинні прагнути, є пристосування до законів природи, оскільки вона божественна й розумна, пронизана тим же логосом, що і людина. Люди, як і природа, підвладні гармонії та розумному упорядкуванню. Людина не протирічить природі, обидві – частини спільної гармонії. Живучи у злагоді з природою, а тим самим “йдучи за божеством”, людина досягає добродетельності і щастя, тобто розумного життя.

Людина навчиться жити розумно, якщо повністю стане особистістю, якщо її не пригнічують зовнішні події, котрі самі по собі ні добрі, ні погані, не приносять ні болю, ні радості, оскільки “тривожать розум людини не події, а її судження про події”. Якщо людина зберігає внутрішню свободу, навіть смерть не зможе знищити її як особистість. Адже істинне “я” людини не в плоті, а в розумі – тієї її частини, яка і робить її людиною і завдяки якій вона вносить свою частку до Всесвіту. Епиктет і Марк Аврелій говорили, що “ніщо не може позбавити нас свободи волі”. Смерть не страшна, бо означає лише повернення матеріальних частин тіла до елементів, з яких воно створене. Не потрібно звертати увагу на те, що є поза нашим контролем: “Те, що не підвладне моїй волі, для мене не існує”.

Сутність стоїцизму в тому, що у світі є два види явищ: ті, що від нас залежать, і ті, що не залежать. Від нас не залежить дуже й дуже багато: народження і смерть, успіх і нещастя, гнів і прихильність володарів, природні катаклізми, наші вороги тощо. Залежних і підвладних речей не так вже й багато. Це наша мужність, воля, терпіння, витривалість, здатність розумно мислити. Людина повинна протягом всього свого життя покладатися лише на залежне від неї самої, на те, що у неї ніхто і ніщо не відбере, тобто на саму себе. Покладаючись на саму себе, людина буде вільною. За знаменитою формулою стоїків, людська свобода передбачає свободу від страху і надії. Що означає бути вільним від страху – зрозуміло кожному, свобода ж

від надії → реальність особлива й важкодоступна. Все у світі, що не належить людині, не залежить виключно від неї, може бути відібрано у неї долею. І найстрашніше, коли людина буде всією душею прив'язана до того, що цілком їй не належить: до іншої людини, багатства, почестей тощо. Коли у неї цей предмет буде забрано, людина втратить свою свободу, потрапить у рабство до долі. Тому до всього, що є незалежним, людина повинна ставитися холодно і безпристрасно. Не відмовлятися від того, що манить, але не робити на нього ставку, бути готовим, маючи все, що можна втратити в будь-який момент, від нього відмовитися. Наприклад, можна і потрібно кохати дружину, але так, щоб з її втратою не журитися і не похитнутися внутрішньо. Нічого поганого немає у прагненні до високих посад і почестей, погано, якщо позбавлення цього буде сприйматися як нещастя. Для того, щоб потім не сумувати і не впасти у відчай, втративши кохану людину чи високе становище, є лише один засіб: не дозволяти собі надіятися на кохання, владу й почесні. До них не можна ставитися з хвилюванням і пристрастю. Безпристрасність – найдостойніша і єдино можлива для вільного людського стану душі. Для стоїка найголовнішим є готовність у будь-який момент зустріти будь-який удар долі як внутрішню свободу.

Це вчення Зенона мало великий вплив на наступні покоління людей. Ідея рівності надихала тих, хто прагнув до встановлення справедливих порядків. Послідовниками стоїків виявилися багато сильних і мужніх людей, оскільки це вчення давало їм зброю у боротьбі з могутністю долі. Проте стоїцизм давав розраду і слабким, оскільки підкреслював протилежність душі і тіла, провідну роль духовного життя, і робив злидаря блаженним. Звідси пряма дорога вела до християнства – релігії слабких та убогих.

Тоді ж, наприкінці IV ст. до н. е., виникла в Афінах і школа, що невдовзі стала відомою під назвою “сад Епікура”: друзі та учні філософа збиралися у нього в саду. Згідно з доктриною Епікура, людина повинна ставити в основу життя принцип задоволення; вона має прагнути насолоди і уникати страждань. Насолода однак не може бути безмежною. Перейшовши міру, людина перетворює її в страждання. Щоб залишатися самою собою, насолода має бути обмежена вимогами розуму й здорового глузду. Менше всього вона передбачає суцільне чуттєве задоволення; насолода є вже у відсутності страждань. Основними умовами справжньої насолоди життям є відсутність страждань, безтурботний стан духу, звільнення людей від страху смерті і страху перед богами. Найвищою метою існування має бути атраксія, що являє собою душевну рівновагу та незворушність.

Головною перешкодою на шляху до такого стану душі Епікур вважав страх. Від страху перед богами він прагнув позбавити своїх учнів, повчаючи, що боги, хоч і існують, перебувають “поміж світами”, в якомусь проміжному просторі, і зовсім не втручаються в життя смертних.

А щоб допомогти подолати страх смерті, він повторював: “Смерть для нас ніщо: що розклатося, те невідчутне, а що невідчутне, те для нас ніщо”. Далі він пояснював: “Коли ми є, то смерті немає, а коли смерть настає, то нас уже немає”. Пізнання має на меті звільнити людину від невігластва, страху перед богами і смертю, без чого є неможливим щастя.

Послідовниками Епікура були видатні мислителі. В античні часи найзнаменитішим з них був римський поет Лукрецій, що виклав у своїх віршах вчення філософа, котрого він вважав богом.

При всій схожості обох філософських вчень, епікуреїзму є чужим дух боротьби і самоподолання, властивий стоїцизму. Найголовніше ж у тому, що стоїцизм готує людину до будь-яких випробувань, тоді як епікуреєць намагається від них ухилитися. Сперечаючись між собою, стоїчна та епікурейська школи кожна по-своєму давали відповіді на етичні питання, поставлені епохою еллінізму.

Цим найвпливовішим філософським школам III ст. до н. е. помітно поступалася за значенням третя школа, скептична, заснована в Еліді Пірроном. Він так само, як Зенон та Епікур, вважав, що мета філософії – щастя. Всі речі, вчив Піррон, цілковито непізнанні. Про них нічого не можна сказати – ні істинного, ні хибного: неможливо навіть стверджувати, що вони взагалі існують. Жодної проблеми не можна вирішити однозначно, жодне твердження не є більш істинним, ніж прямо протилежне. “На будь-яке слово є інше, зворотне” – такою була улюблена приказка скептиків. Тому наймудрішим є утримання від суджень: тільки це дає спокій, свободу від сумнівів, байдужість до горя і до радості. Ця незворушність і є щастям, єдино доступним для людини.

Вчення скептиків мало своїх прихильників у платонівській Академії, в особі її керівника Аркесілая. Завдяки йому скептицизм утвердився в Академії майже на 200 років. Одним з його представників у II ст. до н. е. був Карнеад з Кірени, відомий своїм твердженням, що не буває суджень достовірних, а лише правдоподібні, що мають більший або менший рівень істинності. Його учень, Клітомах з Карфагена, залишив серед сотень інших творів книгу “Про утримання від суджень”. Цей період в історії Академії закінчився у I ст. до н. е., з переходом від скептицизму до еkleктизму, до спроб примирити, узгодити між собою положення різних філософських доктрин або вибрати з них ті, що здавалися тоді правильними.

Необхідність виступати з викладенням своїх поглядів і політичних програм перед співгромадянами, гострі суперечки в народних зборах, судові справи породили потребу в спеціальних заняттях риторикою. Красномовність дуже високо цінувалася в Греції. Промови не лише виголошувалися ораторами, але й втілювалися у письмовій формі, дістаючи тим самим характер особливого літературного жанру, який здійснив значний вплив на розвиток прозової літератури в цілому. Ораторське мистецтво в Греції по-

чали розвивати софісти. Їхнє прагнення прищепити молоді навички дискусії, аргументованих дебатів на будь-які теми породили стійкий інтерес греків до судових промов. Великої популярності набули зразкові промови на захист і похвалу якого-небудь з героїв давніх міфів. Так, софіст Горгій, що склав похвальне слово Єлені Прекрасній, мав послідовників в особі ораторів Полікрата й Ісократ. З'явилися й витримані в кращих традиціях риторики похвальні промови жорстокому циклопу Поліфему, якого осліпив Одиссей, кровожерливому царю Бусірісу, якого переміг Геракл, гетері Лайді. Софіст Алкідам написав навіть "Похвалу смерті".

Продовжувачем традицій софістів був оратор Ісократ. Промови, які повинні не лише переконувати, але й давати насолоду, складаються із розчленованих, гармонізованих, ретельно розрахованих навіть за кількістю складів періодів, що мають строго визначений ритм. Цими новими прийомами ораторського мистецтва Ісократ ділився зі своїми учнями у створеній ним платній школі подібній до тих, що буди засновані софістами. Відкрита 391 р. до н. е., вона стала першою риторичною школою з регулярним навчанням. Ісократ був впевнений, що риторика переважає філософію у можливостях виховання всебічно освіченої людини і у суспільній корисності. Розроблена ним програма навчання включала не тільки правила риторичного мистецтва, вироблених софістами, але також суміжні дисципліни – філософію, право, поезію, музику, філологію, психологію. Ця школа готувала не просто людей, що володіли словом і вміли проводити диспути, але, перш за все, добрих знавців політичного життя і психології, здатних повести за собою громадян у доленосний період в історії Афін.

Сам Ісократ утримувався від публічних виступів, оскільки мав слабкий голос, проте був прекрасним педагогом і стилістом. Написані ним промови (збереглися 21 його промова і 9 наслідувань ним) – це справжні шедеври, в яких не лише зважена кожна думка, але й підраховано кожен склад, усунуто все, що може здатися неблагозвучним. Через школу Ісократ пройшло багато знаменитих ораторів, в тому числі Демосфен та Есхін, а також історики Феопомп, Ефор, Філіст.

Так само, як у платонівській Академії антиподом Платона став Арістотель, з ораторської школи Ісократ вийшов його антипод Демосфен. У своїх промовах Ісократ, який належав до промакедонського олігархічного угруповання, наголошував на необхідності згуртування еллінів будь-якою ціною, навіть під владою Македонії, для походу проти одвічного ворога Персії. На його думку, це було б виходом з кризи, в якій знаходились грецькі поліси. "Селяни, що потребують землі, – писав він, – отримують великі простори землі; волоцюги, замість того, щоб терзати Елладу, знайдуть застосування своєї діяльності в Азії. Перемога дасть процвітання тим, хто залишиться вдома, і багату здобич воїнам".

Мужнім захисником принципів демократії залишався його учень Демосфен. Він був переконаний у фатальних наслідках перемоги македонського царя для незалежності й демократичного устрою в Афінах. Демосфен нещадно атакує Філіппа II та його прибічників в Афінах; його промови проти Філіппа («Філіппіки») та "Про вінок" не мають собі рівних за виразністю у всій грецькій літературі.

Встановлення у Греції македонського панування створило несприятливі умови для розвитку традицій політичного красномовства. Не дивно, що найближчі соратники Демосфена, Дейнарх і Демохар, що діяли на межі IV–III ст. до н. е., – останні відомі політичні оратори в Афінах.

Після Пелопоннеської війни з'явилася велика потреба у судовому красномовстві. Встановлена спартанцями в містах Афіського союзу та в самих Афінах олігархія була невдовзі усунута, і почалися безкінечні судові процеси, пов'язані з майновими та політичними претензіями. Проте в судах демократичних полісів не допускалися виступи професіоналів. Вважалося, що свою правоту кожен повинен доводити сам (лише за дитину і жінку міг виступити хтось інший). Тому громадяни неофіційно зверталися за допомогою до досвідчених ораторів, щоб ті склали за них промову і розучили її з ними.

І Ісократ, і Демосфен, перш ніж почати займатися політикою, починали в якості таких "складачів промов" для співгромадян. Ісократ, що вважав це заняття не дуже шанованим, ніколи не говорив про цей етап у своїй біографії. Демосфен, навпаки, не соромився цієї діяльності, що дала можливість досить швидко виправити матеріальне становище після смерті батька. Але справжнього мистецтва у складанні судових промов досяг Лісій, якого ця діяльність врятувала від злиднів.

Олігархи конфіскували його майно в Афінах, а те, що було поза Афінами, він пожертвував на боротьбу з ними. Після відновлення демократії йому стала в нагоді риторична освіта у сицилійських софістів. Перша ж виголошена ним промова проти тирана, якого він вважав винуватцем смерті свого брата, привернула увагу. До нього почали звертатися багаточисельні клієнти. За 20 років він написав більше 400 промов, з яких повністю або у фрагментах до нас дійшло 34. Ці промови прості, оскільки призначені для виголошення людиною, що не має риторичного досвіду. Вони короткі, оскільки час виступу у суді регламентувався водянним годинником (клепсидрою). У промовах Лісія не було афектації, фальшивого пафосу, зайвої поетичної образності. Вони стосуються найрізноманітніших справ.

Це і протест нещасного інваліда, якого заздрисний сусід намагається позбавити якогось одного обола його щоденної інвалідської пенсії; і сповнена гідності промова багатого аристократа, якого наклепницьки звинувачував жадібний до чужого добра сікофант у знищенні священної одиви; і обвинувачення афіського громадянина, що попав за жеребкуванням у раду

п'ятсот, в незаконності участі у жеребкуванні, оскільки, покинувши Афіни, він не брав участі у поваленні тиранії; і подібну справу про людину, теж звинувачену у незаконності обрання на посаду, але написану від імені захисту, а не обвинувачення. За двома останніми промовама видно, як віртуозно Лісій маніпулює законами, як майстерними прийомами переконуює в захисній промові, що поведінка людини, яка покинула місто і повернулася після повалення тиранії, є цілком добропорядною, а в обвинувачувальній – зображає ту ж ситуацію як злочин настільки неймовірний, що через відсутність прецедентів немає навіть закону, який би визначив покарання.

З кожної промови, написаної Лісієм, постає неповторний характер того, в чий вуста вона вкладалася. Залежно від суспільного становища, освіченості чи невігластва клієнта і його звичної манери розмовляти, промови то насичені філософськими роздумами і сентенціями, то присмачені простецьким гумором, то по-селянськи добродушні і довірливі; слова то наче ллються вільним потоком, то складаються у кострубаті фрази. І в кожному випадку на початку або по ходу промови виступаючий запевняє суддів, що з премудростями ораторського мистецтва він не знайомий, зате говорить правду і лише правду, та щиро розповідь як все відбувалося насправді.

Після втрати Грецією незалежності мистецтво красномовства, не знаючи застосування у політичній сфері, віднайшло притулок у колах риторики. Коли стало неможливим полемізувати з живими протівниками, не заборонялося ще сперечатися з померлими. Можна було взяти і вигадати тему, історичну чи судову, і на цьому штучному матеріалі вправлятися в красномовстві. Нарешті, завжди можна було створювати похвальні промови, наслідуючи старих ораторів. Так, Гексій із Магнесії написав похвалу острову Родос, а Гермесіанакт – похвалу Афінам. В останні десятиріччя елліністичної епохи ораторське мистецтво знову набуло практичного значення: доводилося відстоювати інтереси грецького населення провінцій перед римським сенатом або закликати греків до боротьби з Римом. Завжди була потреба і в судових промовах.

Небагато збереглося пам'яток ораторського мистецтва тих часів. Мало-значному, відірваному від реальних потреб життя змісту цих промов відповідає пишномовний, вигадливий стиль, що був названий пізніше "азіанізмом", оскільки деякі елліністичні оратори походили з Малої Азії. Одні з них захоплювалися довгими, ритмічно розчленованими періодами, вишуканими і пишними зворотами, інші – були прихильниками промов, наповнених надмірного пафосу, що декламувалися із завиванням, як іронічно писав про це Цицерон. Розмірені, гармонійні промови класичного стилю змінилися грою рідкісними, незвичними метафорами, перебільшеними патетичними інтонаціями. Величний спокій класики уступив місце схвильованому динамізму.

Проте приблизно в середині II ст. до н. е. посилилася протидія безмежному захопленню патетикою, ритмікою, вигадливою лексикою. Все чіткіше проявлялися тенденції до стилю холодного, виваженого, раціонального, що називався аттичним. На межі II – I ст. до н. е. на Родосі діяла риторська школа, що прагнула пом'якшити пафос "азіанізму". Прихильники аттичного стилю брали за зразок промови великих грецьких ораторів IV ст. до н. е., закликали повернутися і до самого аттичного діалекту. Саме ці тенденції отримали повну перевагу у римських ораторів в останні роки Республіки і в перші роки Імперії.

Розвиток наукових знань. Рання грецька наука ще не розмежовувалася на окремі галузі. Вчені не були професійними астрономами, геометрами, ботаніками, істориками. Вони були мудреями, що прагнули пізнати видимий світ у цілому, зрозуміти його походження і закони, що ним керують. Грек класичної епохи був цілісним індивідом, громадянином полісу, почував себе людиною як такою, і йому важко було помислити, що можна спеціально присвятити себе одній, вузькій галузі знання. Піфагор і Платон високо цінували математику, але для них математичне знання цінне тим, що підготовляє до філософії або вводить у неї. Арістотель залишався філософом у кожному своєму науковому трактаті.

В епоху еллінізму роль світоча для всього античного світу відіграла александрійська наука. Багатьма її фундаментальними відкриттями та винаходами ми користуємося до цього часу. Птолемеї хотіли, щоб їх вважали найосвіченішими правителями, для чого свою столицю Александрію перетворили в центр науки та освіти. Не шкодуючи коштів, вони звідусіль запрошували вчених та письменників, створюючи їм такі умови для роботи, про які вони не могли й мріяти. Структура, що склалася в столиці птолемеївського Єгипту при знаменитому Мусейоні, фактично була прототипом Академії наук Нового часу, що підтримувалася освіченими й честолюбними європейськими монархами.

У цей час вже відбулося становлення науки як такої. Вона стає самостійною, незалежною від філософії сферою культури. Елліністичні вчені з великою повагою ставилися до філософії і зберегли уявлення про те, що будь-яке знання мусить бути причетним до філософії. Однак реально вчені зосереджували свою увагу виключно на обраній галузі науки. Знаменитий географ Страбон з перших же рядків своєї "Географії" вказує на її зв'язок з філософією. "Я вважаю, – пише він, – що наука географія, якою я тепер вирішив зайнятися, так само як і будь-яка інша наука, входить до кола занять філософа". Проте Страбона не цікавить світ як ціле і не людина як така; він зосереджений на окремій галузі людського знання. У поглибленні і спеціалізації знання й полягає перевага елліністичної вченості перед філософією класичної епохи.

Математика. Одним із вчених архаїчного періоду був знаменитий Піфагор, що разом з учнями зробив великий внесок у розвиток математичних знань. Вивчаючи рух небесних світил, Піфагор відкрив певні постійні співвідношення чисел, що обумовлюють закономірність переміщення небесних тіл та їхню взаємодію одного з одним. Число для Піфагора стало мірою всіх речей, що визначає співвідношення між окремими частинами космосу, між об'ємом та вагою, між геометричними фігурами – колом, квадратом, прямокутником. На основі вчення про число виникли арифметика та геометрія. Піфагор, виходячи зі своєї системи чисел, перший визначив, що Земля має форму кулі. Його послідовники, досліджуючи музичну гармонію звуків, відкрили числові співвідношення між висотою звуку та довжиною струни, з якої він добувається.

Античну математику вирізняє тенденція до більшої систематичності, строгості й доказовості, а також застосування нових методів дослідження, що мають не лише емпіричне, але й широке теоретичне значення. Так, ідея безкінечно малих величин вперше висунута Анаксагором, у працях Демокріта і Евдокса Кнідського знайшла своє практичне застосування в геометрії і, зокрема, в стереометрії (визначення об'єму кулі, конуса тощо). Той же Евдокс розробив вчення про пропорційність і створив теорію співвідношень несумірних величин, котра багато в чому випередила теорію ірраціональних чисел, що виникла лише наприкінці XIX ст.

Гіппократ із Хіоса зробив першу спробу систематизувати дані геометрії. Продовжив цю роботу в Александрії Єгипетській видатний математик Евклід, автор трактату "Початки геометрії", що протягом довгих століть був обов'язковим навчальним посібником з геометрії, і навіть сам предмет називався Евклідом. У цій книзі був зібраний, систематизований, а головне, надзвичайно ясно, у строгих, однозначних термінах викладений матеріал, нагромаджений кількома поколіннями математиків – попередників Евкліда. Евклід викладав в Александрії. Він першим сформулював основи лінійної перспективи, вказавши художникам, в якій мірі (при єдності точки зору) повинно зменшуватися зображення залежно від віддалі.

У другій половині III ст. до н. е. в Сиракузах працював Архімед, ушлявлений математик і фізик. Особливо відомими в античному світі були його праці "Про квадратуру параболи", "Про методи" і "Про плаваючі тіла". В останній він сформулював закон Архімеда, поклав початок науці гідростатиці. Займаючись геометрією, від розробив раніше невідомі методи визначення площ поверхні об'ємів різних геометричних фігур і тіл, запропонував формулу обчислення довжини кола, увівши букву "π" (початкова буква грецького слова "периметрос" – довжина кола). Слід додати до цього, що Архімед знав принципи диференціального числення, що завдяки своєму твору "Початки механіки" він став основоположником теоретичної механіки, що він збудував водопідйомну машину ("архімедів гвинт"), багато

бойових кидальних знарядь і машин.

Видатним математиком був і Аполлоній із Перги, що отримав освіту в Александрії Єгипетській та Пергамі. Він уславився тим, що запропонував новий метод визначення перетину конуса, виправивши і доповнивши судження з цього приводу Евкліда та Архімеда.

Астрономія. У V ст. до н. е. Землю та світила вже почали уявляти у формі кулі. Це створило передумови для появи більш правильної теорії сонячних і місячних затемнень. У послідовників Піфагора вперше зустрічається думка про те, що Земля не займає центрального положення серед планет. У центрі Всесвіту знаходиться вогонь, навколо якого обертаються в прозорих сферах Земля, Сонце, Місяць, п'ять планет, а також сфера нерухомих зірок. Для того, щоб кількість світових тіл досягала числа десять, що вважалося піфагорейцями досконалим, вони ввели ще гіпотетичну "Антиземлю". Відстань від небесних сфер до центрального вогню визначалася, за піфагорейцями, у простих ("музичних") числових відношеннях; звідси бере початок їхнє вчення про так звану гармонію сфер.

Евдокс запропонував теорію гомоцентричних сфер, що мають спільний центр, в якому знаходиться Земля. Всі вони рівномірно обертаються навколо осей, розташованих під певним кутом одна до одної. Зовнішні сфери втягують у своєму русі вміщені в них внутрішні сфери. Для того часу теорія Евдокса, яку поділяв і Арістотель, давала достатнє пояснення видимих планетних рухів.

Інший астроном IV ст. до н. е. Геракліт Понтійський висунув теорію, за якою Меркурій і Венера рухаються навколо Сонця, що у свою чергу, обертається разом з іншими планетами навколо Землі (таку ж систему небесної механіки запропонував майже 2000 років потому, у XVI ст., данський астроном Тіхо Браге). Всі ці теорії розвивали систему світобудови, що далеко пішла порівняно з наївними уявленнями мілетських натурфілософів VI ст. до н. е.

У другій половині V ст. до н. е. афінянин Метон узгодив місячний календар греків із сонячним, визначивши протяжність року в 365 і 1/19 діб. Цей календар проіснував чотири століття, доки його не змінив юліанський. У III – II ст. до н. е. в Александрійській обсерваторії систематично проводилися спостереження, що дало можливість перевірити висновки давніх вавилонських астрономів. Досконаліші інструменти спостереження допомогли внести зміни в календар, найперше, утвердити серед греків старий вавилонський поділ доби на години, години – на 60 хвилин, хвилини – на 60 секунд.

Видатний астроном Аристарх Самоський за 1800 років до Коперніка висунув гіпотезу про обертання Землі та інших планет навколо Сонця. Аристарху, як і Коперніку, теж довелося зіткнутися з різкими запереченнями тодішніх вчених, що звинувачували його не лише в науковій неспромож-

ності, але і в безбожності. Погляди Аристарха підтримав лише астроном Селевк із Селевкії, що першим дав наукове пояснення морських припливів та відпливів. За допомогою тригонометрії Аристарх Самоський зробив спробу визначити відстань від Землі до Місяця та до Сонця і розміри цих світил. Відсутність приладів не дозволила йому визначити точні цифри величин і відстаней при правильності самого методу, який він виклав у праці "Про величину Сонця та Місяця та їхню відстань від Землі".

Аполлоній із Перги, що вважався засновником тригонометрії, використовуючи прийоми цієї науки, визначив орбіти руху Місяця і планет. Гіппарх із Нікеї, спираючись на праці вавилонських астрономів і власні спостереження, вирахував аномалії сонячної орбіти, обрахував відстань від Землі до Сонця і склав зоряний каталог.

Географія. Географічні знання архаїчної епохи були досить обмеженими. З поем Гомера видно, що йому добре відома географія материкової Греції, Егейських островів, узбережжя Малої Азії від Геллеспонту до її південно-західної частини, проте все, що виходить за ці межі, він уявляв собі дуже приблизно. Його знання про розташування Фінікії розпливчасті, а Італія й Сицилія знаходяться надзвичайно далеко, і шлях до них смертельно небезпечний.

Філософ Анаксимандр із Мілета займався і географією, сконструювавши перший глобус та склавши першу карту світу. Там, де йому бракувало знань про тодішній населений світ, він сміливо використовував різні гіпотези. Те, що за стовпами Геракла розкинулася неосяжна Атлантика, а Середземномор'я відділене Суецьким перешийком від інших морів, переконувало філософа у справедливості давніх міфологічних уявлень про земну поверхню як про коло, що омивається Океаном. Поступово, з розвитком колонізаційних процесів, географічні уявлення греків розширювалися. Географічна карта Гесіода (кінець VII ст. до н. е.) вже зображала не лише Піренейський півострів, але й частину Європи з Дунаєм та скіфами, Північну Африку; видно, що греки вже знали й Індію.

Гекатей із Мілета (VI – V ст. до н. е.), керуючись тією картою світу, що створив його земляк Анаксимандр, дав докладний опис берегів Середземного моря. Він також зробив науковий коментар до карти в своєму "Огляді Землі", доповнивши її конкретними відомостями про природу і людей, а також теоретично осмислив їх у дусі філософії свого часу. Про далекі краї він не мав точних відомостей і теж вдався до різних гіпотез, як, наприклад, що Ніл зв'язаний з Океаном, а на півночі існує легендарне плем'я гіпербореїв.

Походи Александра значно розширили уявлення греків про далекі землі. Спеціальні посадові особи, що називалися "крокомірами", проводили вимірювання пройденого військом шляху, відстаней між окремими пунктами, довжини доріг у завойованій імперії. Крім того, багато учасників по-

ходів залишили свої описи цих війн, розповідаючи, де і скільки їм довелося пройти і що побачити. На основі цих дорожніх записів історик Аристокл розповів не лише про битви й перемоги, але і про країни, з якими греки познайомилися тоді вперше. Друг Александра, командувач його флотом Неарх описав своє плавання від гирла ріки Тігр через Перську затоку в Індійський океан, вперше повідомивши про далекі теплі моря. Розширення географічних знань еллінів на сході сприяло поповненню знань і про землі на заході та сході Європи. Головна заслуга в цьому належала Піфею із Массарії (Марсель), котрий, доки греко-македонське військо воювало в Азії, відплив на торговому судні із Гадеса (Кадіс) на північ, щоб розвідати нові родовища олова. Піфей обійшов Британію, побачив береги Шотландії, добрався до "острова Туле" (мабуть, Ісландії), а затим здійснив плавання Балтійським морем до гирла Ельби, дослідив узбережжя Ютландії і вів безперервно астрономічні та географічні спостереження й вимірювання. Хоча і в його творі "Про Океан", і в трактаті Мегасфена "Про Індію", як і у решти тодішніх книг з географії багато вимислу і фантастичних тверджень, однак завдяки цим працям досягнуто великих успіхів у географії.

Географічні знання тієї епохи отримали більш-менш систематизований виклад у праці "батька історії" Геродота. Дороги, якими він подорожував, пролягали у більшості випадків по вже освоєних греками землях. Це був майже весь тодішній цивілізований світ, який греки називали ойкуменом. Географічні описи у Геродота займають таке велике місце, що деякі вчені припускали, що Геродот починав свою діяльність як географ.

Записуючи все, що йому розповідали, Геродот не зобов'язувався всьому вірити, хоча пізніші наукові дослідження і підтверджували ті слова. Так, він описує подорож фінікійців, що за наказом фараона Нехо вийшли з Червоного моря і повернулися в Єгипет через Гібралтарську протоку. Повідомивши про це, Геродот додає: "За їхніми розповідями (я-то цьому не вірю, хай інший вірить, хто хоче), під час плавання навколо Лівії (Африки) сонце вони бачили з правого боку". Ці слова свідчать, що автор ще не знав такого поняття як екліптика та екватор. Проте Геродоту належать і деякі відкриття в географії. Він вперше познайомив греків з містом Мерос у верхів'ях Нілу. Ним вперше було окреслено розташування Каспійського моря: він відкрив, що воно було замкнутим басейном. Ця точка зору утвердилася лише у II ст. н. е. у географа Клавдія Птолемея (географи Ератосфен і Страбон, що жили після Геродота, вважали Каспійське море затокою Північного океану).

Елліністичні правителі продовжували географічні дослідження. Військові експедиції, полювання на слонів, що влаштовувалися Птолемеями, дозволили краще вивчити узбережжя Червоного моря, Ефіопію. Гроші та спорядження для походу до Каспійського моря дав сирійський правитель Селевк Нікатор.

Високий рівень розвитку математичних знань був важливою передумовою активізації досліджень в області фізичної географії, створення нової картини світу. Це завдання взяв на себе Ератосфен із Кірені, що очолював Александрійську бібліотеку. Саме його вважають основоположником фізичної та математичної географії. Відкинувши уявлення про світ, відомі ще за гомерівськими поемами, він склав власний докладний опис тодішньої ойкумени. Зробив спробу обчислити площу його поверхні: 78 тис. стадіїв у довжину і 38 тис. у ширину. Виділив дві половини – північну і південну, кордоном між якими є лінія, що поєднує Гібралтар з Гімалаями, паралельна екватору. Затим, за допомогою паралелей і меридіанів Ератосфен поділив земну поверхню на ряд нерівних чотирикутників. Обчислена ним довжина меридіана дуже близька до тієї, що існує нині. Зауваження Ератосфена, що, пливучи на захід від Гібралтара, можна досягти Індії, надихнуло у свій час Колумба відправитися через Атлантичний океан на її пошуки.

Багато було географів, що залишили конкретні описи тих чи інших ділянок земної поверхні. Так, у II ст. до н. е. Агатархід із Книда докладно описав Червоне море і частину Індійського океану, а Псевдо-Скімн – Чорне море. Географія все більше діставала практичний характер, а самі географи ставали популяризаторами нагромаджених знань. Це стосується і Артемідора з Ефесу, чия праця збереглася в уривках, і знаменитого Страбона, "Географія" якого дійшла до нас цілком. Страбон, за його власним визнанням, подорожував небагато, але зате багато читав і завдяки винятковій ерудиції та працелюбності склав великий опис ойкумени, що є для сучасної науки найціннішим джерелом. Про практичний характер географії того часу свідчить і те, що, на думку самого Страбона, призначення географії – служити правителям та воєначальникам.

Технічні винаходи. Як показує приклад Архімеда, багато вчених елліністичної доби були і талановитими інженерами, конструкторами. Александрія Єгипетська – центр елліністичної науки – відігравала провідну роль і в галузі техніки. Архімеду приписують винахід водопідіймної машини у вигляді гвинта, що прикріплювався до валу й обертався в циліндричній трубі. Нижній кінець труби занурювався у воду, а верхній направлявся туди, куди потрібно було її подавати. З обертанням валу вода піднімалася по лопатях гвинта і виливалася назовні. Архімедів гвинт застосовувався для відкачування води на копальнях та при зрошуванні. Широко використовував Архімед систему блоків у створених ним воєнних машинах.

Постійні війни вимагали все ефективнішої військової техніки. У класичну епоху захоплювати міста допомагали голод або зрада. У часи еллінізму вирішальна роль почала належати знаряддям, таким, як катапульти, що кидали олов'яні ядра, або петроболі, які кидали в обложених камені та великі балки під кутом 45°.

Вдосконалювалися і засоби зв'язку, появились прообрази майбутнього телеграфу: коливаннями водної поверхні або вогнями факелів подавали різноманітні сигнали в ході битв або облог. Видатний александрійський конструктор III ст. до н. е. Ктесібій збудував "аеротонон" – ручний металевий снаряд пневматичної дії. Цей же принцип був ним використаний у конструюванні музичного інструменту (типу органа), фонтанів-автоматів, водяного годинника, що відмірював час мелодійним співом, подібним до пташиного. Винайшов він і пожежну помпу та різноманітні насоси.

У своїх наукових працях Ктесібій сформулював теорію матеріальності повітря. Ці праці до нас не дійшли, проте в давнину ними скористалося багато вчених-практиків, серед яких був Герон Александрійський. Він не лише зробив докладний опис всім попереднім досягненням античної механіки, але й сам створив багато приладів, у тому числі й прототип парової турбіни, далекоміри, нівеліри. Він сконструював також підйомники, кранові конструкції, гвинтові преси. Силу пари Герон використовував у створених ним механічних іграшках. До таких іграшок можна віднести автоматичний театр, що представляв п'єсу з п'яти актів, і фонтани зі співаючими птахами, і людські фігурки в храмі, котрі під дією теплого повітря, зігрітого вогнем вівтаря, починали танцювати і лити вино на жертівні предмети.

Античні інженери створювали, проте, і набагато серйозніші речі. Так, чудом техніки став збудований у середині III ст. до н. е. за рішенням правителя Сиракуз Герона плаваючий палац-фортеця, у створенні якого брав участь Архімед. Корабель "Сиракузянка" мав три палуби і 20 рядів весел, 30 розкішних кают, палестру, сади з декоративними рослинами. Поруч з найбільшим садом знаходилася розкішна бенкетна зала, якій дали ім'я Афродіти. Прикрашали це приміщення картини, статуї і ваз; підлога була із дорогіших каменів, а двері із слонової кістки. Бібліотека на кораблі мала сонячний годинник, вмонтований на її покрівлі. Були також лазня, величезна цистерна з прісною водою, ставок для риби, млин, пекарня, кухня, стайні. Плаваючий палац мав систему військового захисту: вісім палубних башт призначалися для лучників та воїнів, що управляли металевими машинами; колоча металева огорожа захищала від абордажу, залізни кішки спускалися за допомогою механізмів, що могли підняти ворожий корабель, а затим його перевернути й потопити. Тоннажність античного "Титаніка" була не менше 4000 т. На воду він був спущений Архімедом за допомогою блока.

Ще більші гіганти чисто військового призначення споруджували в Єгипті при царях Птолемей Філадельфі і Птолемей Філопаторі (III ст. до н. е.). Перший спустив на воду два тридцятирядних судна, одне двадцятирядне, чотири тринадцятирядних, чотирнадцять одинадцятирядних, тридцять дев'ятирядних кораблів.

Медицина. Зачатки медицини у Стародавній Греції з'явилися ще за гомерівської епохи, коли лікарі займалися лише лікуванням ран, використо-

вучачи при цьому різні цілющі трави. І хоча Гомер писав, що "досвідчений лікар цінується більше багатьох інших людей", їхнє заняття вважалося ремеслом поруч з мистецтвом пророкування та столярною справою.

Значний прогрес у медицині відбувся у V ст. до н. е. Можна з певністю твердити, що медична наука розвинулася із практики жерців бога Асклепія. У святилищах – асклепіонах – жерці здійснювали лікування за допомогою божественної сили цього бога. Храми Асклепія знаходилися на островах Кос, Кнід, в Епідаврї, Арголїді, куди прибували хворі і лягали спати, щоб у снах, які на них наслав бог, побачити кращий спосіб лікування. Жерці одні хвороби, особливо психічні, вважали "священними", інші – лікували закляттями, ліками рослинного, тваринного походження, а також виготовленими з мінералів.

На основі культу Асклепія на острові Кос сформувалася славетна медична школа під керівництвом Гіппократа, який заклав основи клінічної медицини. Походив Гіппократ з роду жерців бога Асклепія. Цією школою була розроблена система лікувальних вправ, що стала однією з галузей давньогрецької медицини. Наставляючи своїх сучасників, Гіппократ писав: "Той, хто має досвід у гімнастиці та зміцненні сил, повсякчас відкриває щось таке, що в поєднанні з відповідною їжею та питвом дає кожному можливість стати могутнім і здоровим".

"Гіппократів збірник", що був зведенням 53 праць лікарів, які належали до школи Гіппократа (друга половина V – початок IV ст. до н. е.), дає уявлення про медичні знання та практику тих часів. Медицина почала ґрунтуватися на точних і систематичних спостереженнях за хворими. У трактаті Гіппократа "Про священну хворобу" заперечувалася думка, наче епілепсію викликають злі демони, і стверджувалося, що епілепсія є хворобою мозку. Інший його твір "Про повітря, води і місяць" встановлює зв'язок між станом здоров'я, у тому числі психічного окремих людей та народів і впливом кліматичних умов.

Гіппократ бачив джерело недуг у порушенні гармонії між чотирма "соками": кров'ю, слизом, світлою та чорною жовчю. Звідси: сангвінік має забагато крові в організмі, у флегматика забагато слизу, холерик страждає надмірною кількістю світлої жовчі, а меланхолік – чорної. Виділення цих чотирьох людських темпераментів було успадковане пізнішою наукою і дійшло до наших днів, як і безсмертне правило Гіппократа для лікарів: не нашкодь. Звичним терміном став вислів "маска Гіппократа" – це класичний опис зовнішнього вигляду помираючого, який дано в "Афоризмах" Гіппократа. Серед його афоризмів широко відомий і такий: "Те, що не виліковує ліки, виліковує залізо. Чого не виліковує залізо, те виліковує вогонь. Чого не виліковує вогонь, те можна вважати невиліковним".

Багато в уявленнях Гіппократа про людський організм було ще дуже найвим. Він не умів відрізнити нерви від кровоносних судин і вважав, що

артерії наповнені повітрям. Однак ім'я великого грецького вченого невіддільне від розвитку медицини як науки. Він першим дійшов до заперечення "насланих богами хвороб", протиставивши цьому систему емпіричних спостережень за перебігом самої хвороби.

Його послідовник Діоген з Аполлонії вже відрізняв "добру кров" з артерій та "погану кров" з вен; він добре розбирався і в системі кровообігу. Про успіхи медицини свідчить фрагмент твору видатного лікаря IV ст. до н. е. Діокла із Каріста. У ньому містяться поради, як правильно влаштувати свій день, щоб зберегти своє здоров'я, залежно від тієї чи іншої пори року. Є також і приписи, що стосуються гігієни тіла, дієти, кращої організації дозвілля. Цей твір помітно відрізняється своїм раціоналістичним духом від сучасних йому написів, віднайдених у храмі Асклепія в Епідаврї, де хворі вважали своє зцілення чудом.

Скептичний напрям у філософії еллінізму найповніше проявився у тодішній медицині, де склалася так звана емпірична школа. Лікарі, які належали до неї, виходили з того, що причини хвороб непізнаванні, і тому потрібно обмежитися спостереженням, виявленням хворобливих симптомів і випробуванням на практиці дії різних ліків.

Але прогрес точних і природничих наук у III – II ст. до н. е. не обійшов і медицину. Після того, як Птолемей в Єгипті дозволили робити розтин трупів, у галузі анатомії й фізіології були зроблені за короткий час надзвичайно важливі відкриття. Особливою славою користувалися тоді двоє лікарів: Герофіл із Халкедона, що працював в Александрії, та придворний лікар царя Селевка Ерасістрат з острова Кеос. Головне відкриття Герофіла стосувалося нервової системи: він першим визначив і докладно описав її роль і значення, встановив, що нерви пов'язані зі спинним мозком, відділив нерви від сухожилів тощо. Велике значення мали також дослідження Герофіла в області анатомії ока, печінки і мозку. Учень лікаря Праксагора з острова Кос, він багато в чому дотримувався заповітів школи Гіппократа, пропагуючи його вчення про чотири життєві соки в людському тілі. В області діагностики Герофіл приділяв увагу, найперше, вивченню пульсу хворого і став основоположником цілої науки про пульс.

На противагу Герофілу, що високо цінував лікарські методи лікування, Ерасістрат Кеоський приписував пацієнтам лише найпростіші народні засоби та дієти, оскільки причину всіх хвороб вбачав у неправильному харчуванні. Рекомендував він і широко розповсюджені тоді кровопускання, рішуче відкидаючи вчення Гіппократа про життєві соки. Найкраще Ерасістрат лікував серцеві хвороби, славився він і як хірург. Нагромаджений ним досвід розтинів дав йому можливість стати творцем патологічної анатомії. До наукових заслуг Ерасістрата відносяться також подальші спостереження над функціями нервової системи і перший анатомічний опис серця.

Проте дослідження александрійських медиків III ст. до н. е. не були продовжені. Згадувана вище емпірична школа лікарів, що склалася під впливом філософії скептиків і заснована одним із учнів Герофіла, Філіном Коським, взагалі відкинула вивчення причин хвороб, вважаючи ці причини в принципі непізнаваними, і рекомендувала обмежитися спостереженням симптомів та емпіричним випробуванням дії ліків. Багато відкриттів Герофіла та Ерасістрата були забуті, а наступні покоління лікарів вже не мали навичок самостійних наукових досліджень. Тому багато відкриттів у галузі медицини, датованих III ст. до н. е., в Нові часи довелося робити заново.

Історія. Греки вперше відчували те, що називається світом історії. Вони почали розглядати свою діяльність як щось окреме, відмінне, хоча певною мірою і залежне, від світу богів. З появою "горизонтальних" зв'язків між людьми з'явилася й історія. Для стародавнього єгиптянина ніякої історії не було і не могло бути. Бог-фараон, що правив в Єгипті, здійснював безпосередній зв'язок між світом богів та людей. Своім царюванням горизонталь людського існування фараон перетворював у вертикаль. Ніякої історії не може бути у стосунках між фараоном і богами, між фараоном і людьми-рабами. Фараон так само освіщає пільму людського існування, як його батько Ра – пільму землі.

У греків все інакше. Вони – вільні громадяни і утворюють певну реальність, відмінну від божественної; їхня діяльність спрямована на себе, а не лише на сферу божественного. Тому у греків виникла історична свідомість та історичні знання. Саме слово "історія" грецьке, що походить від дієслова "повідомляти", "досліджувати", "шукати істину". "Історія" й "істина" – однокореневі слова. У цьому значенні історії на Сході не було. Відкривачі історії як наукової дисципліни – елліни.

Уявлення про своє минуле греки почали відображати в епічних піснях, що розповідали про могутніх царів Крита, про сильні, процвітаючі Мікени, про війни та перемоги. Все це було зведено в єдиний логічний цикл переказів, що лягли в основу гомерівських поем. Відсутність писемності і багатовікова усна передача частин епосу з покоління в покоління не сприяли збереженню історичної достовірності, що призводило до обростання фактами й подробицями та зближення епосу з міфологією.

Система традиційних міфологічних поглядів, генеалогічних переказів була піддана критиці в епоху архаїки. Гекатей з Мілета свій твір "Генеалогія" починає зі слів: "Це я пишу, що вважаю істинним. Бо розповіді еллінів, як мені здається, неосяжні та смішні". Тут в область міфології вступає особа вченого, критика міфів, і разом з нею з'являється "істина" – головний критерій історіографії. Гекатей піддає грецькі міфи раціоналістичному осмисленню, прагнучи встановити істинні події, спотворені міфом.

Гекатей намагався дати раціоналістичне тлумачення переказів про походження легендарних грецьких героїв. Прагнучи точно встановити час, коли боги породили героїв або коли Геракл здійснював свої подвиги, вчений не міг, звісно, започаткувати справжню історичну науку. Гекатей лише піддав сумніву деякі відомі міфи: так, він писав, що Геракл не спускався в підземне царство Аїда, щоб привести звідти пса Кербера – насправді герой переміг жорстокого змія на прізвисько Кербер, і саме його, а не пекельного пса з трьома головами доставив царю Еврісефею. Так само і міф про викрадення Гераклом волів велетня Геріона в Еріфеї в Іспанії видався Гекатею не зовсім правдоподібним: на його думку, Геракл пригнав волів з Епіру, з околиць Амбракії. "І це теж подвиг немалий", – додає Гекатей. Отже, Гекатей, користуючись методом раціоналістичної наукової критики, старався по можливості усунути елементи надприродного і зробити міфи "достовірними". Цікаво, що сам Гекатей виводив своє походження від богів у шістнадцятому коліні. Про це повідомляє Геродот.

Гекатей був одним з найдавніших представників історіографії, т. зв. логографів. Ця назва закріпилася за ними у XIX ст.: самі себе вони називали "складачами письмових творів". Напрямок їхньої творчості був схожий у виборі й побудові сюжету; щодо якості твору вони також мало відрізнялися один від одного. Одні з них описували еллінські справи, інші – варварські. Ці факти і події викладалися ними окремо для кожного народу або держави. Вони мали одну мету: зібрати воедино всі перекази окремо для кожного народу чи держави, що зберігалися місцевими жителями або були записані в релігійних чи світських книгах, нічого не додаючи до них і не зменшуючи. Поряд з Гекатеєм найвидатнішими логографами були Харон із Лампсака та Гелланік Мітіленський.

Харон із Лампсака – автор найдавнішої місцевої хроніки, т. зв. "Лампсакської хроніки". Судячи з уривків, що дійшли до нас, у ній викладалися події з історії Лампсака з давніх часів до епохи греко-перських війн. Значне місце у хроніці займав переказ міфів і легенд фольклорного характеру. Гелланік з Мітілени був старшим сучасником Геродота й Фукидіда. Він написав багато поетичних й прозаїчних творів міфологічного, етнографічного змісту і в жанрі хронік. Його міфологічні твори вважалися пізніше основним джерелом для історії архаїчної епохи. Критичний метод Гелланіка полягав у тому, що за допомогою раціоналізації він "очищав" міфи й витравляв з них всю поезію, перетворюючи в нудну подобу історичного оповідання. До описів нравів варварських племен своїх попередників Гелланік приєднав географічні й етнографічні розповіді й історичні відомості про європейські грецькі племена (фессалійців, бетійців, аркадців та ін.). Так, у своїй праці "Історія Аттики" Гелланік викладав історію, перекази й звичаї Аттики.

Для всіх логографів характерне наївне уявлення про те, що історичні перекази та міфи, які теж вважалися "історією", відтворюють справжню дійсність, лише трохи прикрашену домислами. Тому логографи вважали, що для встановлення істини достатньо лише механічно вилучити все надприродне і неправдоподібне.

Великим внеском у розвиток історичної науки в V ст. до н. е. стала праця Геродота Галікарнаського, якого греки назвали "батьком історії". Геродот багато років подорожував, відвідав Персію, Єгипет, береги Чорного моря. Його праця, що умовно названа "Історією" і пізніше поділена за кількістю муз на дев'ять книг, мала на меті дати виклад історії греко-перських війн. Перші чотири книги, в основному, присвячені історії Сходу: I-а і III-я – Ассирії, Вавилону і Персії, II-а – Єгипту, IV-а – Скіфії. Ці книги були наче вступними до основної частини праці і повинні були висвітлити історію взаємовідносин між еллінами і варварами до греко-перських війн. П'ята й шоста книги подають історію мілетського повстання проти персів та опис минулого Спарти та Афін. Книги VII – IX обіймають першу греко-перську війну за Дарія та другу – за його наступника Ксеркса.

Передумови та засади, на яких будується "Історія", достатньою мірою характеризують історичну свідомість греків. Показовими в цьому відношенні є перші рядки твору Геродота: "Геродот із Галікарнасу зібрав та записав ці відомості, щоб минулі події з плином часу не забулися, і великі, і подиву гідні діяння як еллінів, так і варварів не залишилися в невідомості, а особливо ж те, чому вони вели війни одне з одним".

Геродот не просто висвітлює події греко-перських війн, він намагається осмислити психологію діючих осіб. Рушійною силою історичного процесу у нього є людина: стосунки між людьми, їхні пристрасті й вади, прихильність чи ворожнеча. Від людських стосунків, характерів, достоїнств та недоліків залежать ті чи інші події. На відміну від Фукидіда, Геродот не мислить політичними поняттями, і його виклад тече в руслі категорій справедливості й несправедливості, злочину і покарання за нього, мужності й боягузтва, задрості й великодушності. Його "Історія" – це вервечка епізодів, що іноді відходять далеко від головного стержня розповіді.

Такою є, наприклад, новела про лідійського царя Креза і його зустріч з афінським мудрецем Солоном. З їхньої дискусії вимальовується відмінність між філософським і житейським підходами до розуміння щастя. І хай цей епізод до греко-перських війн не має ніякого відношення, хай була неможливою і зустріч Креза з Солоном (обидва жиди в різні часи), хай Крез загинув від руки перського царя Кіра, а не був врятований мудрістю афінянина, – все ж розповідь про долю Креза готувала читача до розуміння причини перемоги Еллади над персами. Боротьба еллінів з персами для Геродота – це боротьба свободи проти рабства, скромності й простоти проти варварської розкоші, свідомої індивідуальності проти безликої маси рабів.

Не знаючи місцевих мов, Геродот був змушений користуватися розповідями посередників-перекладачів, провідників, жерців тощо. Тому багато його повідомлень є з області фольклору й іноді передають факти у викривленому вигляді. В основному, проте ці факти підтверджуються археологічними розкопками та відомостями з інших джерел. Історик усвідомлював, що не все в його творі є бездоганим як з точки зору відповідності дійсності, так і з точки зору здорового глузду, і це змусило його зробити заяву, що свідчить про велику авторську сумлінність: "Я зобов'язаний передавати все те, що мені розповідають, але вірити всьому не зобов'язаний, і хай це відноситься до всієї моєї праці".

Висловлюючи сумніви у достовірності деяких розповідей, Геродот тим не менше вірив у чудеса, прикмети, пророцтва. Він також не сумнівається у божественному втручанні в людське життя. Так, наприклад, боги віддали Азію у володіння варварам, а Європу – еллінам. Ксеркс, напавши на Елладу, проявив пихатість, зарозумілість та прагнення захопити більше земель. Цим він вчинив злочин, за що і був покараний богами.

Геродоту не властива зарозумілість і ворожість до варварів. Він безпристрасно розповідає про дивні для грека варварські звичаї, і в окремих випадках визнає навіть перевагу варварів над еллінами. Особливо сильне враження справила на Геродота древність пам'яток єгипетської культури. І він схильний визнати залежність еллінської культури і релігії від єгиптян.

Всі частини світу і країни, про які оповідає Геродот, приваблювали його не самі по собі, а лише тому, що їх населяли народи, які цікавили автора. Він приділяє багато уваги опису народів, їхнього побуту і звичаїв, форм шлюбу і сім'ї, житла і одягу, релігії і навіть мови, хоча про останню він рідко повідомляє щось корисне: лінгвістом він не був. Етнографічні описи Геродота займають значне місце в його праці, і в них міститься порівняно мало неточностей, тому що вони були результатом його особистих спостережень. Він також переповідає міфи різних народів, у цьому відчувається його певне замилювання. Його праця дає можливість без перебільшення твердити, що "батько історії" є для нас і першим етнографом.

Цікаво, що праця Геродота в античні часи була нещадній критиці. Так, Ктесій у своїй "Перській історії" доклав чимало зусиль, щоб викрити Геродота у брехливості. Причому праця самого Ктесія, за словами Плутарха, містила багато помилок і зумисного перекручення фактів. З недовірою до свідчень Геродота ставилися Діодор та Страбон. Проте найрізкіші випадки проти Геродота знаходимо у спеціально написаному трактаті Плутарха "Про зловмисність Геродота". Потрібно мати на увазі, що він був написаний, коли Греція вже стала римською провінцією. Греки важко переживали принижене становище своєї батьківщини і з особливою гордістю зберігали пам'ять про її героїчне минуле. Однією з найяскравіших сторінок історії Еллади були греко-перські війни. Проте твір Геродота най-

менше відповідав устремлінням грецьких патріотів, оскільки в ньому відверто розповідалось про випадки зради загальнонаціональної справи з боку деяких грецьких держав, про незгоду в таборі греків. Плутарх звинуватив Геродота в недоброзичливості по відношенню до беотійців, вважаючи при цьому, що він виконує свій обов'язок, стаючи "на захист своїх предків та істини" (Плутарх був беотійцем). Сам Плутарх у своїх творах прагнув зобразити картину тісної єдності греків, що героїчно відстоювали свободу й незалежність своєї батьківщини від нашествия варварів.

Значення Геродота в історії світової культури величезне. Він наблизився до істинного історизму у сприйнятті подій та фактів, зображаючи людську історію як процес, що розгортається в часі та просторі, в ході якого змінюються долі людей і держав. "Я буду продовжувати свою розповідь, однаково розглядаючи великі і малі міста людей. Адже ті, що були великими в давнину, у більшості своїй стали незначними нині і, навпаки, ті, що при мені стали великими, раніше були малими".

Читаючи його працю, ми слідкуємо за першими кроками ще багато в чому наївної й недосконалої науки. Перед нами свідчення її дитинства, якому притаманна неповторна принадність, нев'януча свіжість і привабливість завдяки мистецтву Геродота – допитливого дослідника-історика і захоплюючого розповідача-новеліста.

Вершиною давньогрецької історіографії стала праця Фукідіда – "Історія", присвячена Пелопоннеській війні, в якій автор брав безпосередню участь. У 424 р. до н. е. Фукідід був обраний в колегію десяти стратегів і отримав під своє командування афінські сили у Фракії, в центрі афінських володінь – Амфіполі. Тим часом військові успіхи спартанців спричинили перехід на їхній бік ряд союзних з Афінами міст. Фракійський цар Севф теж перейшов на бік Спарти. Фукідід з ескадрою афінських кораблів з невідомої причини знаходився біля о. Тасос (Фасос) в 25 км від Амфіполя, коли спартанці оточили це місто. Стратег Евкл, що командував афінським гарнізоном в Амфіполі, послав Фукідіду прохання про допомогу, але той запізнився: спартанці захопити місто. В Афінах Фукідід був засуджений за зраду і приречений на пожиттєве вигнання. Через 20 років (близько 430 р. до н. е.) він отримав дозвіл повернутися на батьківщину. Фукідід почав свою працю, за його власними словами, відразу ж після того, як розпочалася ця війна, переконавшись в її винятковому значенні, і продовжував збирати матеріали протягом всієї війни. Під час свого 20-річного вигнання він збирав свідчення від безпосередніх учасників або осіб, що добре знали перебіг подій. Фукідід не просто описує війну, він проектує на свою "Історію" весь свій досвід і результати власних роздумів, які до закінчення війни вже сформулювалися в певну систему поглядів.

Цей історик протиставляє свою історію, метод і тему працям, темам і методу своїх попередників: Гомеру, логографам і Геродоту. Свій метод

Фукідід визначає словом "описувати", а метод попередників – словом "складати". Він підкреслює цим, що логографи чисто механічно, без критичної перевірки лише "складають докупи" здобуті ними свідчення. Фукідід заявляє, що виключає зі своєї праці все міфічне й анекдотичне. Натякаючи на Геродота та інших істориків, він пише: "Що стосується подій цієї війни, то я поставив собі завдання описувати їх, отримуючи свідчення не шляхом розпитування першого зустрічного і не за власним розсудом, а зображати, з одного боку, лише ті події, очевидцем яких був, а з іншого – розглядати свідчення інших з якнайбільшою точністю".

Він відмовляється від біографічних, технічних і політичних подробиць. Психологічні фактори, закладені в людській натурі, її моральні й соціальні якості є для Фукідіда останніми причинами подій. Для вивчення проблеми виникнення війни він переносить природничо-науковий метод у сферу політичної історії. Усуваючи причину виникнення війни з морально-правової сфери, він цілком в душі іонійської натурфілософії тлумачить політичну історію як частину історії космосу. Прагнення пояснити історичні явища "зсередини", природними причинами вказує на зв'язок праці Фукідіда з вченнями Анаксагора і Демокріта.

Однак, попри проголошене Фукідідом прагнення до пошуку істини і точності в передачі фактів, ми знаходимо у нього явні елементи суб'єктивізму і навіть упередження. Суб'єктивізм проявляється, головним чином, в його оцінках і у доборі фактів: замовчування одних подій і підкреслення інших, іноді зовсім незначних.

Великою заслугою Фукідіда як історика є залучення ним у своїй праці документальних джерел (текстів угод, офіційних постанов та інших документів), встановлення хронології (за афінськими архонтами, спартанськими ефорами і жерцями Гери в Аргосі), а також застосування відкритого ним геніального методу реконструкції минулого шляхом зворотнього висновку на основі рудиментів ("культурних пережитків"). Цей метод полягає в тому, щоб за пережитками, які збереглися в житті суспільства, робити висновки про ті часи, коли відповідні настанови були потрібними й доречними. Фукідід відкинув всі звичні уявлення про давнину, почерпнуті з епосу, і сміливо ставить на їхнє місце власні зворотні висновки, що ґрунтуються на звичаях більш відсталих еллінських племен, на могильних знахідках та розташуванні грецьких міст.

В античні часи Фукідід дістав загальне визнання, і його праця стала зразком для істориків та інших вчених. Проте жоден із продовжувачів справи Фукідіда не зміг порівнятися з ним за силою критичної думки та глибокою політичного аналізу. Ксенофонт Афінський – молодший сучасник Фукідіда – зробив спробу продовжити в "Грецькій історії" працю свого попередника, що закінчувалася описом подій 411 р. до н. е. Проте Ксенофонт

не мав ні глибини осмислення історичних фактів, ні гостроти розуміння політики, що були притаманні Фулідіду.

Ксенофонт брав участь у Корінській війні на боці Спарти, за що в Афінах заочно засуджений до смертної кари. Він також був серед 10 тисяч грецьких найманців, що служили перському царевичу Кіру Молодшому у війні проти його брата Артаксеркса у 401 р. до н. е. Спартанський цар Агесилай наділив Ксенофонта землею, який став тепер великим землевласником, а згодом і автором багатьох літературних й історичних творів. У своїй "Грецькій історії" Ксенофонт виступає на боці Спарти, зображаючи грубі прорахунки спартанських стратегів як умілі маневри та звеличуючи своїх покровителів – Лісандра й Агесилая. Останньому він присвятив твір "Агесилай", написаний як панегірична біографія спартанського царя. Ксенофонт зобразив Агесилая ідеальним героєм, зразком гуманної, високо-моральної поведінки і на війні, і в державному житті.

Таким самим ідеальним героєм у Ксенофонта постає перський цар Кір Старший, чие формування як доблесного мужа, здатного правити країною та людьми, є темою трактату "Кіропедія" ("Виховання Кіра"). Одночасно з образом ідеального правителя у творах Ксенофонта створюється образ ідеального державного устрою – аристократичного, монархічного, що ґрунтується на пануванні небагатьох вибраних, котрі, як говорив вчитель Ксенофонта Сократ, не обрані жеребкуванням з числа простих громадян, а мають природжене право повелівати і необхідні навички правителя.

Як господар великого маєтку, в трактаті "Про прибутки" він висловлювався і про те, якою має бути правильно організована держава, звідки їй потрібно черпати джерела добробуту та облаштовувати побут громадян. Якби Афінська держава, вважає Ксенофонт, закупила стільки рабів, щоб на кожного повноправного афінянина припадало б по три раби, і відправила їх на Лавріонські копальні, то добутого там срібла вистачило б на те, щоб утримувати всіх вільних громадян за рахунок держави (по 3 оболи на кожного щоденно). Вільнонародженим залишалися б лише заняття, що личать аристократу: військова служба, полкування, розведення собак і коней, філософія.

У творі "Анабасис" Ксенофонт описав свої пригоди як учасника боротьби Кіра Молодшого за перський престол, а потім – довгого, тяжкого повернення греків з долини Євфрату на батьківщину. Спогади про філософські суперечки свого вчителя Сократа, роздуми з цього приводу Ксенофонт виклав у багатьох творах: "Меморабілії", "Спогадах про Сократа", "Апології Сократа", "Бенкеті". Характерною рисою стилю Ксенофонта як історика й письменника є прекрасне оволодіння риторикою. Пізніші автори, Ефор і Феопомп, вже цілком поставили історіографію на службу риторичі. В одній із передмов, якими починається кожна книга "Загальної історії" Ефора, доведеної до 340 р. до н. е., автор висловлює переконання,

що історія має бути найперше, цікавою, позбавленою монотонності; основна розповідь повинна супроводжуватися цікавими й захоплюючими відступами; в описі подій, особливо війн, битв, найважливішими є яскраві деталі. Спорідненість історіографії і ораторського мистецтва сповідував також Феопомп, котрий писав промови, як, наприклад, "Похвалу Спарти" і "Похвалу Афінам". Похвалами і осудом історичним героям сповнена і його "Грецька історія" та "Історія Філіппа", причому осудливих слів було все-таки більше.

Поряд з істориками-ораторами, істориками-публіцистами були в Афінах і свого роду "краєзнавці", автори т. зв. атгід, де пояснювалося походження давніх аттїчних культів та громадських інституцій. Всі ці напрями в історіографії отримали розвиток в епоху еллінізму.

Крах полісної системи і утворення елліністичних держав здійснили великий вплив на культуру та ідеологію народів Середземномор'я й Передньої Азії. Еволюціонує й історична думка, що у всі часи античного світу була тісно пов'язана із сучасністю і гостро реагувала на все нове в соціально-економічному й культурному розвитку.

Створена Александром Македонським держава, попри свою недовговічність, зуміла зруйнувати не лише кордони старих держав, але і межі полісного мислення. З народами східної цивілізації греки і раніше зіштовхувалися в якості воїнів-найманців, колоністів та мандрівників. Тепер вони успадкували культуру Сходу і певною мірою стали її продовжувачами. Освоєння духовних багатств Єгипту, Месопотамії, Сирії й Палестини було цілком природним результатом нових умов існування. З іншого боку, грецька мова не лише ставала мовою державних канцелярій, але й поступово завойовувала панівне становище у всіх сферах життя народів Сходу.

Історіографія елліністичного періоду – це, найперше, белетристика, стурбована стрункністю композиції, витонченістю складу, цікавістю розповіді. Вже історики часів походів Александра Македонського думали не стільки про достовірність того, що описували, скільки про те, щоб вразити уяву читача. Наприклад, вони розповідають про двох круків, що вказали дорогу Александру до оази Амона, про його зустріч з царицею амазонок, про індійських жінок, які народжують вже на п'ятому році життя.

Белетристичний характер мають твори Гекатея з Абдери та Евгемера з Мессани. Гекатей описує свою вигадану подорож до гіперборейців, що проживають на великому острові на північ від країни кельтів. Евгемер розповідає про Зевса, якого він вважає першою людиною на землі, стверджуючи, що і всі олімпійські боги були спочатку людьми, яких пізніше обожествили за їхні діяння. Ця ідея Евгемера мала великий успіх в античному світі, особливо в Римі, де його твір, перекладений латиною, здійснив великий вплив на перших римських анналістів, що намагалися раціонально тлумачити давні міфи.

Проте епоха еллінізму залишила нам і конкретні, позбавлені будь-яких художніх претензій записки про окремі історичні події. Для прикладу можна назвати розповідь Птолемея Сотера про війни Александра Македонського або "Історію діадохів" Ієроніма з Кардії. Сюди ж можна віднести багаточисельні місцеві хроніки, перш за все працю Аполлодора з Артемії, що написав історію Парфії. Видатний історик Полібій із Мегалополя вважав завданням історіографії не розважати читача, а приносити йому практичну користь, навчати розумінню законів розвитку суспільства, вчити передбачати майбутнє. Він продовжив в історіографії традицію Фукидіда і вперше зробив спробу написати цілісну всесвітню історію.

168 р. до н. е. Полібій серед інших грецьких заручників потрапив до Риму. Спостерігаючи протягом багатьох років зростання могутності цієї держави, він прийшов до висновку, що своєю величчю римляни зобов'язані найкращому державному устрою, що поєднав у собі переваги монархії (влада консулів), аристократії (роль сенату) і демократії (роль народних зборів-коміцій). Видатним істориком античного світу Полібій зробили його широкій політичний світогляд, глибина і ретельність в роботі з джерелами, надзвичайно критичне чуття, прагнення до повної достовірності, а також – філософська ерудиція й спеціальні знання у військовій галузі.

Про розширення історичного світогляду людей елліністичної епохи свідчить поява "Історії Індії". Її автором був Мегасфен, посол одного із Селевкідів при дворі індійського царя Чандрагупти. Мегасфен яскраво описав природу країни, її тваринний і рослинний світ, міста, звичаї населення, суспільно-політичний устрій.

Поряд зі Сходом у полі зору елліністичних істориків знаходився і середземноморський Захід. Ні Геродоту, ні Фукидіду навіть не було відомо про існування Риму, що став у V ст. до н. е. значним містом. А елліністичний історик Тімей вже знає не лише минуле своєї батьківщини Сицилії, але і Рим, Карфаген, грецькі колонії Південної Галлії. В Афінах, де він провів у вигнанні більшу частину свого життя, Тімей написав "Сицилійську історію". У ній він відмовився від впроваджених його попередниками датвань за правлінням посадових осіб в різних містах, почавши датування подій за олімпіадами, надаючи хронології універсального характеру.

Завоювання Александра надзвичайно розширили уявлення істориків про розміри ойкумени. У працях елліністичних істориків географії приділено набагато більше уваги, ніж у їхніх попередників. Ніколи ще зв'язок між природознавством та історією не був таким тісним, як в епоху еллінізму. Саме в цей період почало давати плоди грандіозне узагальнення природознавчих фактів, здійснених школою Арістотеля.

У творі "Життя Еллади" Дікеарх із сицилійської колонії греків Мессани (нині Мессіна) застосовував концепцію біологічної еволюції Арістотеля до сфери історії людської культури. Дікеарх вважав, що перші люди жили

плодами землі, які вони отримували без насилля. Затим було винайдено зброю, за допомогою якої стало можливим вбивати великих тварин і одягатися в їхні шкури. Це було першим кроком насилля щодо природи. Наступним кроком, що усугубляв насилля, було приручення диких тварин з метою змусити їх служити людям. Потім землю почали орати плугом, була відкрита культура землеробства, відбулася диференціація різноманітних занять і склалося те, що ми називаємо культурою. Дікеарх, таким чином, виділив три шаблі в історії людської культури – первісний, пастуший і землеробський.

Грецька історична література епохи еллінізму збагатилася також творами, присвяченими історії інших народів, але написаних грецькою мовою. На початку III ст. до н. е. єгипетський жрець Берос написав "Вавилонську хроніку", в якій виклав події від всесвітнього потопу до завоювань Александра Македонського. Перша книга цього твору, що містила відомості про халдейську астрологію, була особливо популярною серед греків, а згодом – римлян. Тоді ж єгипетський жрець Манефон написав для царя Птолемея Філадельфа "Єгипетську історію" – перший посібник з історії цієї країни. Співставляючи уривки цієї праці, що збереглися, з ієрогліфічними текстами, сучасні дослідники дійшли висновку, що у розпорядженні Манефона були виписки з єгипетських священних книг, списки царів, літературно опрацьовані храмові легенди й народні перекази.

Того ж III ст. до н. е., александрійська бібліотека була поповнена книгою, що не має суперниць у впливі на грецьку і всі наступні цивілізації. Це був грецький переклад "П'ятикнижжя", виконаний на замовлення Птолемея II, за переказом, 70 перекладачами. Зберігся лист якогось Арістея, в якому говориться, що перекладачі добилися надзвичайної точності тексту, який начебто співпав у всіх сімдесятьох слово в слово. Хоч цей лист містить занадто багато фантастичних деталей, не можна виключити можливості офіційного замовлення на переклад незалежно від того, якою була мета такого доручення. Цей переклад став пам'яткою не лише культу євреїв, але й культури, джерелом свідчень з історії цього та інших народів Сходу. Ця літературна пам'ятка (Старий Заповіт) стає віднині доступною будь-якому освіченому мешканцю Середземномор'я і Близького Сходу.

Наприкінці III ст. до н. е. римський сенатор Квінт Фабій склав грецькою мовою перший огляд римської історії. Те, що євреї, єгиптяни, вавилонці, римляни прагнули познайомити грецький світ зі своєю історією, свідчить про величезну роль грецької мови та культури в ті часи. Ця роль не зменшилася на Сході і тоді, коли елліністичні держави втратили незалежність, і на Сході утвердилося римське панування.

Філологія. Інтерес до філології, до мови, до граматики проявився у греків ще в класичну епоху і був пов'язаний з діяльністю софістів. Вивчення поезії, літературних форм процвітало у школі Арістотеля: слідом за своїм

вчителем книги про поезику і граматику, коментарі до Гомера і трагедіографів V ст. до н. е. писали Праксіфан Родоський, Гераклід Понтійський.

Проте філологія як наука сформувалася лише у III ст. до н. е. в Александрії Єгипетській. Це стало можливим завдяки величезній Александрійській бібліотеці, заснованій Птоломеєм Сотером за порадою Деметрія Фалерського, учня Арістотеля, що прибув до двору Птоломеїв. При Птоломеї Філадельфі вона вже нараховувала 500 тис. рукописів, а через 250 років, при Цезарі, – 700 тис. Птоломеї направляли своїх довірених осіб в усі кінці світу, даючи їм золото для скупівлі рукописів. Часто тексти просто викрадалися чи захоплювалися обманом. У такій великій бібліотеці потрібні були каталоги, які склав по п'яти розділах хранитель бібліотеки Каллімах. У перших чотирьох були описані твори філософів, істориків, ораторів, поетів, а п'ятий містив опис книг різноманітного змісту. Потреби бібліографічного опису зробили необхідною детальну критику текстів, співставлення різних списків одного і того ж твору, виявлення найбільш авторитетної, канонічної редакції тощо. Затим сам текст потребував граматичних і реальних коментарів, встановлення імен авторів і часу написання. Закінчувалася вся ця робота естетичною оцінкою твору. Так із практичних потреб бібліотечної справи виникла філологія.

Перший хранитель Александрійської бібліотеки Зенотот Ефеський улавився критичним виданням текстів Гомера на основі ретельного співставлення багаточисельних варіантів його поем. Ця робота свідчила про уміле оволодіння автором методів філологічного аналізу, проте у II ст. до н. е. це видання було витіснене новим, досконалішим виданням Гомера, підготовленим знаменитим філологом Аристархом Самофракійським. Аристарх також заснував вчення про флексії – способи утворення слів за допомогою закінчень. Було розроблене і вчення про вісім частин мови – ім'я, дієслово, дієприкметник, артикль, прийменник, прислівник, займенник, сполучник.

Каллімаку бібліотека Мусейону зобов'язана укладанням великого каталогу грецьких письменників та їхніх творів (120 томів, присвячених прозі та поезії). Звичайно, Каллімах зіткнувся з проблемою встановлення авторства тієї чи іншої книги, визначення оригінальності твору тощо. Так, він довів, що "Завоювання Ехалії", яке приписувалося Гомеру, створене насправді Креофілом з о. Самос. Творчістю давніх грецьких поетів займався ще один бібліотекар Мусейона – Арістофан Візантійський, що підготував критичні видання Гесіода, багатьох ліриків, трагедіо- і комедіографів. Всі ці тексти він подав з філологічними коментарями; він також розробив і систему критичних знаків. Відомі і лексикографічні праці Арістофана "Про аттичні слова" та "Про лаконські глосси". Учень Аристарха, Діонісій Фракійський був автором першої граматики грецької мови, що узагальнила тогочасні досягнення філології і залишалася підручником аж до епохи Відродження.

У II ст. до н. е. Александрійська бібліотека дістала свою суперницю: царі з династії Атталідів у Пергамі заснували власну бібліотеку. При ній теж склалася філологічна школа, що отримала назву пергамської. Її засновником і найвидатнішим представником був Кратет Малльський. Школа Аристарха в Александрії і школа Кратета в Пергамі затято сперечалися про те, як виникла і розвивалася мова: умовним шляхом, тобто шляхом встановлення обов'язкових стандартних правил, шляхом "аналогії", як стверджував Аристарх, чи шляхом живого розвитку, підкоряючись не нормі, а звичаю, тобто шляхом "аномалії", на чому наполягав Кратет.

Якщо александрійська школа, головним чином, займалася поезією, то пергамська – прозою, особливо ораторською прозою. Сталося так, що саме пергамська школа справила найбільший вплив на виникнення філології в Стародавньому Римі: у 168 р. до н. е. пергамський цар Евмен відправив Кратета у складі посольства до Риму, де той несподівано прославився. Ось як розповідає про це римський історик Гай Светоній: "На Палатині він провалився в отвір клоаки, зламав собі стегно і весь період свого посольства прохворів. Тут він і став часто влаштовувати бесіди, постійно розумуючи, і цим подав приклад для наслідування".

Отже, в елліністичну епоху зусиллями грецьких вчених була створена граматики в широкому тлумаченні – знання мови та літератури. Філологічні дослідження потребують великої ученості та витонченого інтелекту, і почалися вони тоді, коли грецька словесність утворила тривалу і стійку традицію безперервного розвитку, коли стає насувною потреба у її осмисленні.

Театр і драматургія. Класична грецька література до цих пір вражає глибиною, змістом та різноманітністю висловлених у ній думок і силою їх художнього вираження. Звідси її величезний вплив на весь подальший розвиток світової літератури. Якщо для архаїчного періоду характерним є розвиток ліричної поезії, то на V – IV ст. до н. е. припадає розквіт трагедії та комедії, тобто літературних жанрів, пов'язаних з театром. Театр у Стародавній Греції виник з культових дійств на честь бога Діоніса. Подібні обряди та ігри з метою стимулювання продуктивних сил природи існували й у інших народів, проте лише в Афінах вони перетворилися в істинне мистецтво, що відображало проблеми полісного життя, філософії та моралі.

У VII ст. до н. е. почав формуватися дифіраμβ – особливий склад вірша, яким виконувалися пісні на честь Діоніса. Розвиток цієї форми театральної мови породив певний порядок виконання з ліричною симетрією строф. На святах, присвячених Діонісу, співали не лише урочисті, але й веселі карнавальні пісні. Тож з обрядових пісень та ігр на честь Діоніса виростили два жанри давньогрецького театру: трагедія і комедія. Трагедія відображала урочисту, серйозну сторону діонісійського культу, комедія – карнально-сатиричну.

Трагедія, за свідченням Арістотеля, брала початок від співців дифірамба, комедія – від заспівувачів фаллічних пісень, тобто пісень, в яких прославлялися плодоносні сили природи. До діалогу, який вели ці заспівувачі з хором, домішувалися елементи акторської гри, і міф наче оживав перед учасниками свята. Спочатку пісні, що прославляли Діоніса, виконували жерці у супроводі музичних інструментів і танцюристів. Потім дифірамб став хоровою піснею, що виконувалася людьми, вдягнутими у козлині шкури. Вони зображали сатирів і силенів – супутників Діоніса, що прославляли подвиги та страждання бога. Тому трагедія, що виникла з цих обрядів, й означає буквально "пісня цапів". Слово "комедія" походить від слів "комос" і "оде". Останнє означає "пісня", а "комос" – це процесія веселих, хмільних, перевдягнутих людей, що жартували і насміхались одне над одним. Отже, комедія означає "пісня комоса".

Змагальність, що пронизувала все полісне життя, відбилася й на організації театральних видовищ. Правом пропонувати свої твори в дар Діонісу володів кожен громадянин. Проте авторитетна комісія (з числа архонтів) відбирала лише трьох авторів трагедій і, відповідно, комедій. Після цього 10 місяців йшла підготовка вибраних п'єс до показу.

Постановка театральних вистав в Афінах входила до т. зв. літургій, що накладалися на багатих громадян, які називалися в цьому випадку хорегами. Вони за власні кошти аж до дня вистави утримували хори і оплачували їхніх наставників. Видатки на трагічний хор складали від 1500 до 5000 драхм, на комічний – 1600. Керівництво спектаклем зазвичай брав на себе сам автор трагедії чи комедії. Часто він виступав і в якості актора.

У дні свята Великих Діонісій в Афінах влаштовувалися театральні змагання. Три дні підряд зранку ставили три трагедії, а в другій половині дня – комедію. Кожен з трьох драматургів, що змагалися між собою, виносили на суд глядачів всю тетралогію, тобто повний цикл з трьох трагедій. Змагання влаштовувалися і серед авторів комедій, що ставили по одній п'єсі. Нагородою переможцям були вінки з плюща, а також значна сума грошей з державної казни. Результати змагань фіксувалися в особливих написах – т. зв. дида-скаліях, що зберігалися в афінському державному архіві.

В облаштуванні хорів змагалися хореги, які, бажаючи витрати, не шкодували на це грошей. Хорег, хор якого сподобався глядачам найбільше, нагороджувався вінком і триніжком, на якому вирізьблювалося його ім'я. Ці триніжки виставлялися на загальний огляд на кам'яних підставках. Пізніше ними була обрамлена одна з доріг в Афінах на північно-східному схилі Акрополя, яка так і називалася – дорога триніжків.

І трагедії, і комедії ставилися в театрі в дар Діонісу лише один раз (адже не можна двічі дарувати одне і те ж), тому авторам доводилося писати все нові й нові п'єси. Відвідували театр фактично всі громадяни міста: найбільш бідним з них з часів Перікла видавалися спеціальні "театральні гроші"

(теорикон), що забезпечували прожитковий мінімум у дні, присвячені театральним видовищам. Комедії дозволяли дивитися і жінкам, проте відомо, що порядні жінки до театру не ходили.

Грецька трагедія, як правило, брала сюжети з міфології, що добре була відома кожному греку. Інтерес глядачів зосереджувався не на фабулі, а на трактуванні міфу автором, на тій суспільній та моральній проблематиці, яка розгорталася навколо всім відомих епізодів міфу. Використовуючи міфологічну оболонку, драматург відображав у трагедії сучасне йому громадсько-політичне життя, висловлював свої етичні, філософські, релігійні погляди. Тому роль трагедії в патріотичному й етичному вихованні громадян була величезною.

Народний культ Діоніса дістав офіційну підтримку влади, коли в 30-х роках VI ст. до н. е. афінський тиран Пісістрат встановив загальнодержавне свято Великих Діонісій. Ця подія стала вирішальною у народженні аттичної трагедії: до Великих, а згодом і Малих Діонісій почали готувати театральні видовища. Театр з цього часу стає одним з найважливіших центрів громадського життя і користується величезною популярністю.

Першим афінським трагічним поетом був Феспід. Перша постановка його трагедії (назва її невідома) відбулася весною 534 р. до н. е. на святі Великих Діонісій. Цей рік вважається датою народження світового театру. Феспіду приписують удосконалення масок й театральних костюмів. Проте головним нововведенням поета було виділення з хору одного виконавця, актора. Цей актор відповідав на питання хору, звертався сам із запитаннями до хору, зображав по ходу дії різних персонажів, покидав сценічну площадку і повертався на неї. Таким чином, рання грецька трагедія була своєрідним діалогом між актором і хором.

Видатний драматург Есхіл увів у свої трагедії другого актора, що дало можливість здійснити більш глибоку розробку трагічного конфлікту, посилюючи дієву сторону театральної вистави. Це був справжній переворот у театрі: замість старої трагедії, де партії єдиного актора і хору заповнювали всю п'єсу, народилася нова трагедія, в якій персонажі взаємодіяли на сцені і самі безпосередньо мотивували свої дії.

Зовнішня структура трагедій Есхіла схожа на дифірамб, де партії заспівувача чергувалися з партіями хору. Майже всі трагедії, що дійшли до нас, починаються з прологу, в якому міститься зав'язка дії. Згодом слідує пісня, яку виконує хор, входячи на оркестру. Далі йде чергування діалогів акторів та пісень хору. Пісні хору обов'язково виконувалися під акомпанемент флейти і часто супроводжувалися танцями.

Інший видатний драматург Софокл доповнив виставу третім актором, збільшив діалогічні частини трагедій та зменшив партії хору. Введення трьох акторів дозволило посилити контрасти. Поряд із зіткненням двох антагоністичних сил з'явився третій контрастуючий елемент – характер м'який

лагідний. Другорядні діючі особи (пастухи, слуги, раби) дістали більше значення. Дія стала більш достовірною і живою; ритуальне дійство остаточно стає театральним. Проте походження трагедії від хорової пісні – дифірамбу – проявилось в тому, що і в подальшому хор відігравав не меншу роль, ніж актори. Це зближує грецьку трагедію з нинішньою оперою чи ораторією.

Актори грецького класичного театру (лише чоловіки) грали в масках, що відповідало духу діонісійського святкування як процесії ряджених. Маска означала або сценічний тип персонажа (цар, жінка, старий, юнак, раб) або душевний стан (радість, горе, відчай, величність). У давньогрецькому театрі нараховувалось 25 видів трагічних масок. Маска наближала актора до глядачів і віддалених рядів так само, як і взуття з товстою підшвою і високими каблуками – котурни. Від акторів, окрім високого зросту, вимагали ще й сильного голосу, чіткої й правильної дикції, благородної жестикуляції, що передавала в головних рисах зміст п'єси. Жестикуляція заміняла також міміку обличчя, закритого маскою.

Вистави відбувалися під відкритим небом, на круглій площадці – оркестрі. Ще до виникнення трагедії оркестра слугувала місцем для виконання урочистих піснеспівів на честь Діоніса, а глядачі стояли навколо. Перетворення дифірамба в трагедію сприяло появі театру як особливого місця для гри акторів та публіки. Гористий ландшафт Греції підказав найбільш раціональне розташування сценічної площадки та глядацьких місць: оркестра розмішувалася біля підніжжя пагорба, а для глядачів влаштовувалися місця на схилі (театрон). До оркестри примикала споруда – сцена – для перевдягання та виходу акторів. Її передня стіна зазвичай мала вигляд колони і зображала фасад палацу чи храму.

Театральна гра вимагала певних умовностей в декораціях та в їх розташуванні. Наприклад, поява акторів з лівих дверей означала прибуття з міста, з правих – з чужини. Центральні двері призначалися тільки для богів. Широко використовувалися технічні засоби: підйомник, що давав змогу богам спускатися з небес, а героям підноситися на Олімп, та площадка на низьких колесах, яка висувалася зі сцени для показу подій всередині будинку, а також для демонстрації тіл загиблих персонажів (показувати самий акт вбивства заборонялося).

Свого найвищого розквіту давньогрецьке театральне мистецтво досягло у творчості трьох видатних драматургів (трагедіографів) – Есхіла, Софокла, Евріпіда. Творчість інших трагіків маловідома, оскільки до нас дійшли тільки невеликі уривки їхніх творів, а іноді – лише імена.

Творчість Есхіла пов'язана з епохою становлення афінської демократичної держави. Відомо, що він брав участь у битвах при Марафоні та Саламіні. Останню битву він описав як очевидець в трагедії "Перси". Всього Есхіл написав близько 90 трагедій, з яких до нас дійшли повністю лише сім. У трагедії "Перси" зображена перемога греків у Саламінській битві. Про це розповідає

перський вісник, котрого по ходу п'єси послав перський цар Ксеркс у Сузи до своєї матері розповісти про поразку персів.

Релігійно-міфологічний світогляд Есхіла проявився в інших п'єсах, написаних на міфологічні сюжети. Він вірив, що існує віковий світопорядок, який підпорядковується дії законів світової справедливості. Людина, що якось чином порушує справедливий порядок, буде покарана богами, і тим самим рівновага буде відновлена. Ідея невідворотності покарання і торжества справедливості проходить через всі трагедії Есхіла. Проте під впливом афінської демократії людина у Есхіла наділена вільним розумом, мислить і діє цілком самостійно. Майже перед кожним героєм Есхіла стоїть проблема вибору лінії поведінки. Моральна відповідальність людини за свої вчинки – одна з основних тем трагедій драматурга.

Поява нових суспільних відносин в Афінській державі знайшла своє відображення в трилогії Есхіла "Орестея", що складається з п'єс "Агамемнон", "Хоефори", "Евменіди". За вбивство свого батька Агамемнона помстився його син Орест, вбивши матір та її коханця. За це його переслідують богині помсти змієволосі Еринії. Проте на захист Ореста стають Аполлон та Афіна, що прагнуть встановити нові закони для людей. Афіна утворює Ареопаг, який виправдовує Ореста, а Еринії перетворюються в милосердних богинь Евменід і стають захисницями Аттики.

У трагедії Есхіла "Прометей прикутий" переосмислено міфологічний сюжет про титана Прометей. Викрадення ним вогню і передача його людям розглядається як проблема співвідношення між насильницькою дією, що має благодієві наслідки для людей, і пов'язаним з нею порушенням встановленого богами порядку. Оскільки збереглася лише одна частина трилогії, можна лише здогадуватися, як вирішив цей конфлікт драматург. Проте ми бачимо, що автор зображає Прометей як непримиренного борця за справедливість, а батько богів Зевс стає деспотом і тираном, подібного тим, від панування яких звільнилися Афіни. Образ Прометей протягом багатьох віків надихав діячів світової літератури.

Софокл, молодший сучасник Есхіла, жив в епоху Перікла – час найвищого розквіту Афін. 486 р. до н. е. Софокл отримав на конкурсі драматургів свою першу перемогу над самим Есхілом. Він брав участь у державному житті, займаючи відповідальні посади. Так, він був обраний стратегом і разом з Періклом брав участь в експедиції проти о. Самос.

До нас дійшло тільки сім трагедій Софокла, написав же він їх більше 120. Про нього говорять, що він змусив трагедію спуститися з неба на землю, оскільки головними героями в його п'єсах були люди, хоча і дещо відірвані від дійсності. Головну увагу драматург приділяє людині, її душевним переживанням. Звичайно, в долях його героїв відчувається вплив богів; вони так само, як і у Есхіла могутні, і можуть знищити людину. Проте Софокл зобра-

жає, перш за все, боротьбу людини за досягнення своєї мети, її почуття й думки, страждання, що випали на її долю.

Зіткнення людини з її долею з надзвичайною силою зображає Софокл у найбільш відомій його трагедії "Цар Едіп". Намагаючись боротися з непізнаним, уникнути здійснення божественних пророкувань, особистість сама прирікає себе на неминуче здійснення злої долі. У Фівах давно царює Едіп, що удостоївся трону за звільнення міста від сфінкса, який перекривав дорогу до нього. Раптом на місто боги наслали страшні хвороби та голод. Поступово Едіпу стають відомі причини цього нещастя.

Царю Лайю, що правив у Фівах до Едіпа, було напророчено, що його новонароджений син вб'є його і одружиться зі своєю матір'ю. Цар наказав віднести сина в гори і кинути там на розтерзанні диким звірам, але раб віддає немовля пастуху коринфського царя. Хлопчик стає прийомним сином царя Поліба та його дружини Мeroпи. Коли Едіп виріс і змужнів, то почув про те, що він є нерідним. Не дізнавшись нічого від прийомних батьків, він пішов у Дельфи, де й дізнався, що йому судилося вбити батька і одружитися з матір'ю. Щоб позбавитися цього, Едіп вирішив ніколи не повертатися до міста, яке вважав рідним. Тепер, коли він дізнався про своє походження, перед ним відкрилась істина: випадково вбитий по дорозі до Фів старий був царем Фів та його батьком, а цариця, яку він взяв собі за дружину, – матір'ю. Так Едіп дізнається, що не хто інший, як він сам винен у нещастях міста. Едіп прозрів. Але це прозріння – найстрашніше потрясіння, яке може перенести людина. Невідворотний фатум перемиг, проте людина, що вступила з ним у боротьбу, морально виявилася сильнішою. Велич людської особистості яскраво проявляється в тому, що Едіп, жертва долі, здійснює крок, непередбачений всіма сильними богами. Він сам визнає власну вину і сам засуджує себе до страшної кари, виколовши собі очі за те, що, видячи, він залишався сліпим. Софокл надзвичайно яскраво показав силу людини, що протистоїть фатуму. Едіп, вчинивши злочин, не став злочинцем. Він перемиг злу долю своїм благородством, немеркнучою силою своєї людськості, величчю свого духу.

У трагедії "Едіп в Колоні" після довгих мандрів, очищений стражданнями і прощений богами, Едіп помирає у священному гаю Евменід в передмісті Афин Колоні. Могила страждальця стала святинєю афінської землі.

Не менш важлива тема – людина і держава – розкривається в трагедії Софокла "Антигона". У Фівах, після того як їх покинув Едіп, правлять його сини. Проте не зумівши поділити владу, вони починають війну, в якій обидва гинуть. Царем стає їхній дядько Креонт. Він забороняє ховати тіло одного з братів – Полініка, оскільки він скористався допомогою чужоземного війська. Сестра Полініка, юна Антигона, порушує цю заборону, за що її страчують. Заколов себе мечем і син Креонта, наречений Антигони. Вбиває себе і дружина Креонта. Померши, Антигона отримує моральну перемогу. Закон людськості виявляється вищий законів деспота. Саме тому хор співає урочистий

гімн величі людини: "Багато в природі великих сил, але сильнішої людини – нема!"

Найбільший вплив на подальший розвиток грецької драматургії здійснив Евріпід. Театр Евріпіда – вищий ступінь мистецтва трагедії, в поле зору якої потрапила назриваюча трагедія самого полісу, зростаюча кризова ситуація в сім'ї та державі. Це вимагало ускладнення самої побудови п'єси, детальнішої розробки інтриги, великих психологічних тонкощів. Античні критики характеризували Евріпіда як "філософа на сцені". За свідченням Арістотеля, драматург не ідеалізував своїх героїв, а зображав їх живими людьми зі всіма їхніми недоліками. Він не боявся зображати низькі людські пристрасті, боротьбу суперечливих поривань в одній людині.

Для своїх трагедій Евріпід використовував зазвичай другорядні міфологічні сюжети. Це давало йому можливість трактувати їх з більшою свободою. При цьому Евріпід вибирав епізоди, багаті на пристрасті й страждання, у сценічному зображенні яких він був неперевершеним майстром. Тонка психологічна спостережливість і художнє обдарування поєднувалися в Евріпіда з рідкісною сміливістю у трактуванні моральних проблем. Він першим представив на сцені кохання, причому не завжди піднесене. Яскравим прикладом цього є його трагедія "Медея" та "Іпполіт".

У п'єсі "Медея", сюжет якої запозичено з міфу про похід аргонавтів за золотим руном, Евріпід, відступаючи від міфу, головну увагу зосереджує на зраді Ясоном Медеї. Колхідська царівна Медея, врятувавши Ясона від загибелі, покохала його. Вона дізналася, що той, ради кого вона залишила батьківщину, запламувавши себе в ім'я кохання злочином, який не залишив дороги назад, кидає її, щоб одружитися з дочкою коринфського царя. Вона разом з дітьми приречена на вигнання з Коринфа, на важке життя чужоземки в містах, де закон захищає тільки власних громадян. Страшною є помста Медеї, що вирішила позбавити Ясона дітей. Пославши нареченій свого невірного чоловіка смертельний подарунок, вона вбиває дітей і на страшній колісничі богині Гекати помчала геть.

Евріпід у цій п'єсі зобразив Ясона, який вважався зразком чоловічої доблесті, як егоїста, що діє за розрахунком, а не любові. Автор висловлює своє співчуття обманутій і покинутій Ясоном Медеї. П'єса – це трагедія на злободенну тему про становище жінки і, разом з тим, філософське осмислення проблеми пристрасті, що потьмарює розум і веде людину до фатальної розв'язки. У трагедії "Іпполіт" конфлікт розвивається наче у двох вимірах: суперництво між Афродітою і Артемідією, що мала вірного шанувальника Іпполіта, сина Тесея, і як відображення суперечки між олімпійцями – нав'яна Афродітою пристрасть царської дружини Федри до свого пасинка Іпполіта. Знехтувана обуреним юнаком, Федра вчиняє самогубство, звинувативши його у передсмертній записці про замах на її честь. Повіривши, Тесеї проклинає сина, викликаючи гнів Посейдона. Послане Посейдоном чудовисько лякає коней

Іпполіта; скинутий на землю, він загинув. Артеміда, покровителька Іпполіта, що з'явилася занадто пізно, роз'яснює Тесею його фатальну помилку.

Політичні погляди Евріпіда проявляються в ряді його трагедій, особливо таких, як "Теракліди", "Андромаха", "Прохачки". У цих п'єсах він виступає палким афінським патріотом, що прославляє морську могутність Афінської держави, і прихильником демократичного устрою. У трагедії "Троянки" Евріпід розвінчує старих ахейських героїв – Агамемнона, Менелая, Одиссея, що завоювали Трою. Їхній героїзм, прославлений Гомером, насправді проявляється в нерозумній жорстокості і руйнуванні, і тому не заслуговує ні захоплення, ні наслідування.

У IV ст. до н. е. вже жодному драматургу не вдалося наблизитись до класичних зразків трагедії, до Есхіла, Софокла, Евріпіда. Трагедія, народжена полісною демократією, померла разом з нею. Трагедія, в якій афінська демократія так потужно висловлювала свої соціальні, політичні й культурні сподівання, стала тепер чистим "мистецтвом заради мистецтва". Нові обробки трагічних історій Едіпа чи Ореста вирізнялися лише пишністю риторики. Вже молодший сучасник Евріпіда Агафон, учень софістів, почав широко використовувати прийоми софістичного красномовства – антитези, паралелізми тощо. Хорові партії перетворилися у прості музичні номери, не пов'язані з сюжетом драми. Число трагедіографів не зменшується: нам відомі імена і фрагменти творінь Херемона, Феодекта, Мосхіона, Астіманда та ін. трагічних поетів. Проте вони створювали трагедії, призначені лише для читання, а це означало, що велика суспільна, громадянська, виховна роль трагедії в афінському суспільстві остаточно відійшла в минуле.

На початку V ст. до н. е. у програму свята Великих Діонісій було введено комедію. Яскраві декорації, карикатурні маски, підкладні животи, фантастичне вбрання акторів та хору – все це було повною протилежністю урочистій і строгій трагедії з її пафосом, з трагічними колізіями героїв.

Порівняно з трагедією, афінська комедія мала гострий політичний характер. У комедії набагато ширше до міфологічних мотивів домішувалися житейські, котрі поступово стали переважати або й були навіть єдиними, хоча, в цілому, комедія, як і колись, вважалася присвяченою Діонісу. Так, під час комосу почали розігрувати невеликі сценки побутового і пародійно-сатиричного змісту. Ці імпровізовані сценки являли собою елементарну форму народного балаганного театру. Улюбленими героями були горе-воєнка, базарний злодюжка, вчений-шарлатан, простаць, що всіх надурює. У комедії прослідковується тісний зв'язок з народними іграми й обрядами: жива дія, біганина, крик, бійки, жарти. Комедійні маски відрізнялися від трагічних широко розтягнутим до вух ротом й приплюснутим носом. Розрізняють 43 види комічних масок різної форми, залежно від віку і статі персонажів.

Комедія V ст. до н. е., що виникла з аттичного комосу, жваво відгукувалася на політичні події. Вона постійно зачіпала питання політичного

устрою, зовнішньої політики Афінської держави, виховання молоді, мистецтва, філософії тощо. Злободенність комедії посилювалася тим, що в ній допускалась повна свобода в карикатурному зображенні окремих громадян, до того ж під своїми справжніми іменами. При цьому створювався зазвичай образ узагальнений, наближений до маски народного комедійного театру. Наприклад, Сократ у "Хмарах" Арістофана наділений не рисами реальної особи, а всіма якостями вченого-шарлатана, однієї з улюблених масок народних карнавалів. Така комедія могла існувати лише в умовах афінської демократії.

Сюжет комедії був плодом авторської фантазії, художнього вимислу. Один з авторів комедій, порівнюючи трагедію і комедію, говорить: "Все, про що вона (трагедія) розповідає, відоме глядачу задовго до того, як вона надуває сказати своє перше слово. У нас, коміків, нічого такого немає. Ми повинні самі все вигадувати: ми повинні винаходити імена, повинні створювати для своїх героїв і минуле, і теперішнє, повинні давати в п'єсі і початок, і кінець". І сьогодні вражає надзвичайна винахідливість афінських комедіографів, багатство фантазії, сила дошкульної сатири і постійна гостра політична злободенність. Лірика, політика, брутальний гумор, пафос – все змішувалось в давньогрецькій комедії, забезпечуючи їй довге життя у віках. Такими є комедії Арістофана, одинадцять з яких дійшли до нас цілком. Його попередниками, що поєднали сороміцькі жарти з політичною сатирою, були Евполід і Кратін. Разом з Арістофаном, вони утворюють таку саму триаду видатних талантів в комедії, яку Есхіл, Софокл та Евріпід складають у трагедії.

Давня аттична комедія будується на багатьох фантастичних уявленнях, перевертнях, пародії. У комедії "Діонісалександрос" Кратін зображає справу так, наче суддею, що мав вирішити суперечку трьох богинь, хто з них є найкращою, був не Паріс, а сам бог Діоніс. Він і отримав від Афродіти прекрасну Єлену й відвіз її до Трої; коли почалася війна, він втік, але був спійманий і відданий до рук ахейців, Єлена ж дісталася Парісу. Увагу афінян привертало не тільки сміливе пародіювання міфу, але й прямий політичний натяк на першу особу в державі, Перікла: як Діоніс троянців, так він втягнув у війну афінян. Образ Діоніса ставав лише маскою, під якою ховався Перікл, що вважався винуватцем Пелопоннеської війни. Так аттична комедія розігрувала в алегоріях і символах реальні політичні драми міста.

Політична заостреність комедії добре видна на прикладі творчості Арістофана. У роки Пелопоннеської війни, що спустошувала поля і підривала торгівлю, комедіограф здійснював настійливу пропаганду миру ("Ахарняни", "Мир", "Лісістрата"). У комедії "Ахарняни" вустами героя, звичайного афінського громадянина Дікеополя, автор знущався над войовничістю афінських політиків і прославляв мир. Фантазія Арістофана смілива і чудова: Дікеополь, якому набридла війна, вирішує підписати зі Спартою свій, окремий мир. Бог землеробства привозить йому зі Спарти "проби" миру в різних пляшечках: тут і 5-річний мир, і 10-річний, і 30-річний. Дікеополь куштує з

кожної пляшечки і вибирає, нарешті, мир "найсмачніший" – 30-річний – за 8 драм. За прологом наступала найважливіша в кожній комедії частина – агон, тобто сцена суперечки двох противників. Вміло підібраними аргументами Дікеополь вдається переконати у правильності свого рішення, свого вибору розгніваних мешканців общини Ахарни, що жадали відітстити спартанцям за знищені виноградники. Війна продовжується, а Дікеополь з сім'єю насолоджується благами мирного життя, вигідно торгують зі всіма грецькими державами. І ось Дікеополь збирається на бенкет, а воєначальник Ламах – у зимовий похід. Перший повертається веселий, хмільний, розніжений, другий – весь поранений. Фантазія переплітається з реальністю; злободенність зображуваного на сцені не викликає сумнівів у глядачів, і тепер вони самі повинні подумати над власним вибором.

Антивоєнну тему продовжує комедія "Мир", де афінський землероб здійснює на гігантському жуку-гноювику політ до олімпійських богів, щоб повернути на землю богиню миру Ейрене. Хор, що складається із селян ворогуючих держав, відстоює інтереси миру: "Між Спартою і Афінами ніколи не було справжньої ненависті. Народи мирно трудилися. Це пихаті й честолюбні вожді, Перікл в Афінах, царі Спарти, це вони почали війну. Їх підтримали продавці оракулів, що збагачувалися на нещастях батьківщини". У "Лісістраті" справу миру беруть у свої руки жінки, що вирішили не підпускати до себе чоловіків, доки ті не припинять жажливі війни.

Але найбільш знаменитою виявилася комедія "Вершники", сатиричне вістря якої направлене проти афінського демагога, лідера радикальної демократії, власника чинбарної майстерні Клеона. Майже зовсім глухий старий, що втратив розум, якого намагаються привернути на свій бік Чинбар та Ковбасник, носить тут ім'я Демос й уособлює афінський народ, який втратив традиційну доблесть і став жертвою корисливих демагогів. Врешті-решт Ковбасник хитрощами і підкупом привернув на свій бік старого Демоса: Чинбара (Клеона) осоромлено й вигнано, а сам Демос, що викупувався у чарівній воді, раптом стає молодим, повним героїчних сил і отримує до того ж 30 років миру. Перемагає твереза, розсудлива, поміркована політика, що обіцяє людям спокійне й забезпечене життя. При цьому Аристофан не ставить під сумнів основи демократичного устрою Афін, а лише викриває тих вождів, що втягують довірливих людей у війну, а самі наживаються на їхній біді.

Консерватизм Аристофана, його підозрливість до всього "нового", що здатне похитнути традиційну полісну мораль, проявляється в п'єсах "Хмари" та "Жаби". В останній комедіограф висміює сучасні йому літературні течії, зокрема, творчість Евріпіда. У "Хмарах" Сократ, розгойдуючись у гамаку, розмірковує про Сонце, а потім навчає молодь криводушності та непоштивості до старших. Син головного героя, Стрепсіада, пройшовши курс філософського навчання у Сократа, починає доводити батькові своє право бити його. Батько ж у відповідь підпалює дім шкідливого філософа.

Літературні прийоми та мова Аристофана вирізняються своєю різноманітністю. Поряд з пародіюванням урочистої мови дифірамбів, епічної поезії й ораторських промов, мови оракулів, Аристофан користувався простонародними словами, багатоскладовими словоутвореннями, що справляли комічне враження, різноманітними звуконаслідуваннями, що нагадували щебетання птахів чи квакання жаб. Діалог Аристофана вражає швидкістю та стрімкістю. Комізм посилюється прийомами несподіваного руйнування сценічної ілюзії. Наприклад, актор під час польоту звертається до служника сцени, що керує механізмами, з проханням не впустити його.

У IV ст. до н. е. грецька комедія втрачає свій колишній яскраво виражений політичний характер і перетворюється в комедію побутову. Комедії Антифана, Анаксандрида, Алексіда вводили глядача у світ повсякденності, дрібних проблем життя заможних городян, їхніх жінок і коханок, слуг та підлабузників. Замок щедрий, відкритий сміх Аристофана, що тримав у страху вождів держави, полководців, філософів. Замість нього прийшли майже беззлобні насмішки над потворними нравами рядових співгромадян, сусідів, домочадців.

Найбільш відомим комедіографом IV ст. до н. е. був Менандр, який написав близько 100 комедій, головним чином характерологічних, а також сценки, наближені до водевілю та фарсу. Прекрасне знання і зображення Менандром людських характерів, психології викликало захоплення в античних авторів. Соціальна критика, відображення суспільних протиріч і конфліктів комедіографа не приваблює. Для нього почуття важливіші політики. Любов до людей, гуманізм, співчуття до тих, хто помиляється, нездатних подолати свої слабкості, жертв несправедливості – найбільш цінні риси комедій Менандра. Комедії Менандра здійснили триумфальний похід всім грецьким, а потім і негрецьким світом. Завдяки цьому вони дійшли до нас, віднайдені в папірусних згортках в пісках Єгипту. У наш час відомі п'ять п'єс Менандра: "Сварливий", "Саміанка", "Третейський суд", "Острижена", "Цит". У комедії "Сварливий" автор показує еволюцію характеру головного героя, селянина Кнемона. Нелюдимий, нестерпний для оточуючих, старий завжди лає всіх і вся. Але після того, як люди допомогли йому, витягнувши з криниці, Кнемон розкаюється. Проте автор дотримується тут психологічної правди; селянин: примирився з людьми, але, як і колись, залишився буркотливим самітником. Інші герої п'єси цілком традиційні й стереотипні, успадковані Менандром від його попередників: благородний закоханий Сострат, добрий і поблажливий батько Калліпід, хитрий раб Гета. Автор не стільки висміює поганий характер головного героя, скільки милується добрими й природними стосунками своїх персонажів, співчуває їхньому важкому селянському життю.

У сценічному дійстві комедії елліністичної епохи хор, що раніше виконував партію народу-судді, перестає бути головним. Хор лише іноді

з'являється на оркестрі у вигляді хмільного натовпу, щоб своїми танцями розділити виставу на п'ять звичних для глядачів актів.

Широке розповсюдження в елліністичну епоху отримав мім – вид народного театру, що виник на о. Сицилія. Це імпровізація, що виконувалася на агорі або у приватному будинку під час бенкету актором чи актрисою без маски, за допомогою жестів, рухів та різними голосами. У папірусах дійшли міми Герода, що дають уявлення про цей театральний жанр. Герої міму "Вчитель" – наставник, вдова та її син, який замість навчання грає в орлянку, розоряючи бідну жінку. В іншому мімі Герода, "Ревнивиця", головна героїня – багата жінка, а жертва – її раб-коханець, якого вона підозрює в невірності. І знову все закінчується биттям. Поступово мім став таким популярним, що витіснив комедію.

Твори давньогрецької драматургії донині у всьому світі читаються й вивчаються. Неможливо переоцінити вплив Есхіла, Софокла й Евріпіда на сучасну культуру: немає числа постановкам, переробкам, переосмисленням їхніх творів, що ставить афінських драматургів у ряд наших сучасників.

Музика у Стародавній Греції. Початок грецької музики схований у п'ятимі віків та в морозі легенд. Її основоположниками вважалися герої міфів: Орфей, його учень Мусей, Лін, Амфіон. Легенди й міфи підкреслюють те ключове значення, яке давні греки надавали музиці. Орфей своїм співом зачаровував диких звірів, дерева і гори. Під звуки ліри Амфіона слухняно лягали камені при будівництві Фів.

Завдовго до того, як найдавніші мешканці Еллади почали користуватися простими музичними інструментами, фракійські, аркадські й беотійські пастухи вже наспівували нехитрі пісеньки, основані всього на кількох звуках. Затим, як розповідає міф, бог Гермес виготовив першу ліру і віддав її Аполлону.

Музичні інструменти у греків поділялися на струнні, духові та ударні. Смичкових інструментів елліни не знали. Струнні інструменти часто позначалися загальною назвою – ліра. Спочатку ліра мала лише чотири струни. Поступово кількість струн збільшувалась, і приблизно у VII ст. до н. е. виникла вже семиструнна ліра. Грецька традиція приписувала це вдосконалення інструмента відомому музиканту Терпандру з о. Лесбос, що став організатором музичного життя у Спарті. Подальше вдосконалення ліри привело до появи кіфари, що була за розмірами більшою від ліри і давала сильніший звук. Вона стала улюбленим інструментом греків і була незамінною під час музичних змагань, при жертвоприношеннях і урочистих процесіях. Як окремих видів ліри чи подібного їй інструменту згадується барбітон, що мав низький звук. Зображення ще одного виду струнних інструментів, що нагадують сучасну арфу, зустрічаються серед малюнків на грецьких вазах.

Найважливішими ударними інструментами були кімвали і тімпани. До духових належали флейта, різні види гобоїв. Існували й інструменти простіші: сиринга, волинка, кастаньети, військові труби. До найпростіших духових інструментів належали пастуша сопілка.

Протиставлення струнних і духових інструментів стало класичним в елліністичній літературі. Ліра, кіфара вважалися інструментами світлого бога Аполлона – бога гармонії, покровителя муз. Їхнє величне звучання викликало піднесений та умиротворений настрій. Музика флейти, гобоя говорила мовою пристрасті, шаленства, що належала богу Діонісу.

Музика освячувала собою, перш за все, релігійні урочистості. Музиці та хоровому співу приділяли велику увагу у всіх грецьких полісах. Але найбільший розвиток гра на музичних інструментах дістала в Дельфах, де проводилися особливі музичні змагання – для композиторів та виконавців музики на кіфарі. Тут вперше прозвучав музичний твір на честь перемоги бога світла Аполлона над змієм Піфоном, автором якого був Саккада з Аргоса. Цей твір вважається шедевром давньогрецької музики.

Гра на музичних інструментах спочатку зводилася до акомпанементу. На інструменті бралися ті ж ноти, які співав співець. Поступово розвинулося "різноголосся", т. зв. гетерофонія, коли звуки голосу і звуки інструменту перестали співпадати. Звуковий діапазон інструментів був обмежений. Еллада знала лише співзвуччя й не знала акордів, що складаються з трьох і більше звуків. Але зате вражаючою рисою грецької музики була надзвичайна відповідність музичної форми формі словесній, прекрасно розвинута ритміка. Це було пов'язано з тим, що грецька музика здавна пристосовувалася до багатства віршових розмірів та прийомів декламаційного співу.

В Елладі були відсутні багатоголосся й оркестри. Хори виконувалися в унісон у супроводі одного музичного інструменту. Крім дифірабів на честь Діоніса, існували й інші форми хорових пісень: просодія, що виконувалася під акомпанемент флейти; пеан – подячна пісня Аполлону, Артеміді та іншим богам; гімн, який співали біля жертовника під звуки кіфари; гіпорхема – пісня, поєднана з танцем. Були також епінікії на честь переможців у змаганнях, бенкетні сколії, весільні епіталамії.

Місцем для змагання співців був одеон – кругла будівля, споруджена за тим же принципом, що і театр. Відрізняло їх те, що одеон завжди був критим і значно уступав за розмірами театру. Перший одеон, що став зразком для всіх пізніших будов, був споруджений Періклом на схилі Акрополя. Він використовувався для музичних змагань під час Панафінейських свят. Всі великі грецькі міста, окрім театру, мали й одеон.

У період архаїки був відкритий музикальний запис. Спочатку навчилися записувати інструментальну музику, а пізніше й вокальну. Запис був досить складним; для передачі звуків музики використовувалися букви грецького алфавіту.

У давньогрецькому світогляді панували уявлення про гармонію як головний принцип світобудови. Гармонія упорядковує рух небесних сфер і уподібнює космос божественній кіфарі. Гармонійний рух сфер і світил породжує світову музику, з якою природа і людина настільки злиті, що не чують її в прямому фізичному сенсі, але живуть і діють у згоді з нею. Світова музика визначає зміну пір року, дня і ночі, поєднання чотирьох основних елементів і, нарешті, поведінку людини та людських спільнот. Коли гармонійна згода порушується, розпадається внутрішній лад світу і людської душі, й вони починають дисонувати зі світовим музичним гептахордом (звукорядом). Руйнування музикальної міри загрожує загибеллю.

Піфагор, а за ним Платон вважали, що музика пов'язана з людьми настільки природно, що "ми, навіть якби захотіли, не могли б позбавитися неї". Світова музика відображається в музиці людській, вищий ступінь в якій займає музика теоретична або наука про музику, оскільки з її допомогою людина усвідомлює, що все у світі гармонійне, а тому музикальне, що світ органічно єдиний і розумний. Гармонія, пануюча у світі, може бути пізнана музикантами, чії судження ґрунтуються на розумі, а не на свідченнях почуттів. Не випадково через багато віків останній теоретик античної музики Боецій писав: "Музикантом вважається той, хто досконалий у розмірковуванні (про музику)". Інструментальна й вокальна музика не вважалася справжнім мистецтвом і прирівнювалася до ремесла.

У піфагорейсько-платонівській традиції розроблялося вчення про музикальний етос. Згідно свого характеру, кожне плем'я і кожна людина схильні до музики якогось певного музичного ладу, що найбільш відповідає їм своїм етосом. Основними ладами вважали лідійський, фригійський, дорійський. Платон найкращим ладом для виховання юнацтва вважав дорійський (суворий, мужній і строгий) та допускав використання фригійського. Арістотель критикував Платона за це допущення, тому що фригійський лад, як думав він, має розгнуданий, оргіастичний характер. Лідійський лад звучить надто жіночно, розм'якшує душу і позбавляє людину рішучості у вчинках. Ці великі філософи твердили, що відмова від музики скромної і сором'язливої є великою небезпекою не лише для людини і народу, але й для держави. Дисонансна, розгнудана музика руйнує суспільну гармонію.

Музика, окрім виховання, використовувалася і для лікування. На цілощі властивості музики вказував видатний лікар Гіппократ. Людська музика – гармонія душі й тіла. Душа, у свою чергу, – гармонія тіла. Приводячи в порядок душу й тіло за допомогою музики, людина повертається до світової гармонії, займаючи у космосі належне місце. Людська музика без дисонансу зливається зі світовою.

Досягнення давньогрецького суспільства збагатили світову культуру значними відкриттями в економіці, в суспільних й політичних відносинах, мистецтві, літературі, архітектурі тощо. Греки першими серед європейських

народів досягли такого високого рівня розвитку, що заклали підвалини сучасної цивілізації. Ними вперше було розроблено демократичні принципи суспільного устрою, завдяки чому кожен громадянин мав можливість виявити свій талант. У мистецьких творах греків проявилось надзвичайне відчуття гармонії, краси й доцільності. Кожен грецький храм був зразком простоти й дивовижної гармонії пропорцій. Грецька література дала світові неперевершені зразки епосу, лірики, драматургії. Грецька наука мала на меті дослідити початок й суть життя людини й світу. Ця різноманітність і гармонійність грецької культури є тим, що робить її завжди актуальною: її вплив на розвиток світової культури тривав багато століть і буде тривати, доки існує людство.

Антична колонізація Північного Причорномор'я

Перші відвідини грецькими мореплавцями Північного Причорномор'я припадають на початок I тис. до н. е. Ці місця в Елладі були давно відомі. Сюди, в свої володіння, за міфом, перенесла богиня Артеміда Іфігенію, що відтворив у трагедії "Іфігенія в Тавриді" знаменитий драматург Евріпід. Розповідає про Тавриду і Гомер. Кораблі, на яких плыв додому Одиссей та його супутники, прибило бурею до берегів, де жили лестригони. Певно, це були стародавні таври, воєвничий народ, який багато століть боронив свою землю від загарбників. Кораблі зайшли в бухту, що за словами Гомера, виглядала так:

Отже, у гавань ввійшли ми славетну, що вкриті тернами

Кручі стрімчасті півколом обабіч її оточили:

Скелі, навислі одна проти одної, там височіють

В гирлі самому, що входом вузьким веде до затоки.

Там і тримали усі ми свої кораблі крутобоки.

В гавань простору завівши, один біля одного близько,

Їх прив'язали. Хвиля ніколи не б'є ні велика

Там, ні мала, – гладінь осяйна там виблискує завжди.

На всьому Північному Причорномор'ї є лише одна така бухта, це – Балаклава, поблизу Херсонеса.

Сучасні дослідження археологічних культур пізнього періоду бронзового та ранньозалізного віків дають підстави стверджувати, що місцеве населення Північного Причорномор'я й Східного Середземномор'я підтримувало сталі торговельні й культурні контакти ще майже із середини II тис. до н. е. Особливо тісними ці контакти були в часи існування Сабатинівської культури та ахейської Греції (XV – XII ст. до н. е.). Археологічними знахідками – фібулами, склом тощо це зафіксовано й для племен Білозерської культури (XII – X ст. до н. е.).

На території Північного Причорномор'я можна виділити чотири окремі зони античної колонізації: Південне Побужжя, Подністров'я, Керченський

півострів, Південно-Західний берег Криму. У межах сучасної України перебуває й пониззя Дунаю, де колонізаційні процеси були пов'язані з античними містами Західного Причорномор'я.

Найдавнішою колонією, заснованою у VII ст. до н. е. вихідцями з Мілету, є поселення на півострові (нині острів) Березань біля гирла Дніпровського лиману. У першій половині – середині VI ст. до н. е. греки засновують Ольвію (Південнобузький лиман), наприкінці VI – Тіру, Ніконій (на Дністровському лимані), Керкінітиду. Тоді ж у Південно-Західному Криму виникає невелике іонійське поселення. Можливо, воно існувало до останньої чверті V ст. до н. е., коли вихідці з Гераклеї Понтійської заснували на його місці Херсонес. У другій половині VI ст. до н. е. виникає більшість міст Боспорського царства: Пантікапей, Феодосія, Німфей, Мірмекій, Тірітака, Фанагорія, Гермонасса, Кеппи. Саме в цей час відбувається майже суцільне освоєння сільських округ цих міст, де з'являється багато поселень.

Переселенці освоювали, по суті, нешироку (приблизно 5-10 км) смугу морського й лиманного узбережжя. Тому вони не могли зашкодити в чомусь кочовикам причорноморських степів; перші стосунки колоністів з місцевим населенням мали мирний характер. Племінна знать була зацікавлена в торгівлі з греками задля одержання коштовних товарів (престижних речей). Однак із розвитком полісно-державної системи грецьких колоній вони з різних причин починали конфліктувати з місцевими племенами. Давньогрецький географ Страбон розповідає, що на Боспорі Кіммерійському кіммерійців витіснили скіфи, а їх самих – греки, котрі заснували Пантікапей.

Освоєння грецькими переселенцями узбережжя Північного Причорномор'я відбувалося поступово, в цілому, в напрямі із заходу на схід. VI ст. до н. е., загалом, було часом заснування більшості північнопричорноморських держав. Кожна з них мала власну історію, але оскільки всі вони тісно взаємодіяли з античним світом, а також із варварським оточенням, в їхньому розвитку простежується багато спільного. Майже тисячолітня історія цих держав поділяється на два великі періоди: грецький та римський.

Грецький період тривав від другої половини VII і до середини I ст. до н. е. Він характеризувався тісними культурними та економічними зв'язками як з материковою Грецією, так і з навколишніми племенами. У другій половині V ст. до н. е. Афіни відправляють спеціальну експедицію в Чорне море під проводом Перікла, після чого частина причорноморських міст входить до складу Афіняського морського союзу. У цей час значно посилюються контакти з кочовиками та племенами Лісостепу, що відбилося в численних знахідках предметів античного імпорту в похованнях скіфів та на їхніх поселеннях. На останньому етапі елліністичного або грецького періоду (кінець IV – середина I ст. до н. е.) спочатку відбувається максимальний економічний розвиток, піднесення сільського господарства, ремесел, торгівлі, культури в цілому. Проте вже з другої половини III ст. до н. е. поступово назріває криза. Агресія

скіфів у Західному Криму, пересування варварських племен у Нижньому Побужжі та Подніпров'ї призводять до занепаду сільських округ античних міст – їхню основну економічну базу. Наприкінці II ст. до н. е. Ольвія, Херсонес, Боспор підпадають під зверхність Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора. Його боротьба з Римом стала переломним моментом в історії Східного Середземномор'я та населення басейну Чорного моря. У виснажливій війні торгівля, ремесла, сільське господарство античних північнопричорноморських держав почали занепадати.

Другий період історії античних держав Північного Причорномор'я – римський, який охоплює час від середини I ст. до н. е. до 70-х років IV ст. н. е., характеризується, передусім, входженням Тіри, Ольвії, Херсонеса до складу римської провінції – Нижньої Мезії. Цей період позначався нестабільністю воєнно-політичної ситуації, певною варваризацією населення, натуралізацією господарства, частковою переорієнтацією культурно-економічних зв'язків. Держави Північного Причорномор'я стали для Римської імперії своєрідним бар'єром перед натиском кочових племен на її східні кордони, що проходили по Дунаю. Спочатку римські війська з'являються на північному узбережжі Чорного моря спорадично, а з середини II ст. н. е. в Тірі, Ольвії, Херсонесі. Хараксі розмішуються постійні загопи. В умовах відносної воєнно-політичної стабільності економіка причорноморських держав досягає в цей час найвищого розвитку. Проте в другій половині III ст. н. е. з метою захисту кордонів Римської імперії від готів гарнізони римських військ були виведені з Північного Причорномор'я в Подунав'я. Навали кочовиків, зокрема готів, фактично знищили сільські округи. Майже всі античні держави остаточно припинили своє існування в 70-х роках IV ст. під ударами гунів. Вижили тільки Херсонес і Пантікапей, які згодом увійшли до складу Візантійської імперії.

Північнопричорноморські поліси були рабовласницькими демократичними або аристократичними республіками, де раби, жінки та іноземці не мали прав громадянства. Найвищими органами законодавчої влади були народні збори та рада. Народні збори ("народ"), в яких брали участь усі повноправні громадяни, вирішували питання зовнішньої політики, оборони, грошового обігу, забезпечення населення продовольством, надання привілеїв купцям, громадянських прав окремим особам тощо. Рада готувала ті чи інші питання до розгляду на зборах, контролювала дії виконавчої влади, перевіряла ділові якості кандидатів на державні посади. Виконавча влада складалася з різних колегій – магістратур або окремих службових осіб – магістратів. Найбільшими правами користувалися колегії архонтів, які скликали збори, керували іншими колегіями, стежили за станом фінансів. Існували спеціальні колегії, котрі займалися виключно фінансовими або військовими справами (колегія стратегів), торгівлею (колегія агораномів), благоустроєм міста (колегія астиномів) та ін. Окремі магістрати керували конкретними міськими

зкладами (гімнасіархи, глашатаї, секретарі, жерці тощо). Діяли й судові установи, що склалися з кількох відділів. У судочинстві брали участь судді, свідки, обвинувачі.

Етнічний склад античних північнопричорноморських міст становили греки – переселенці з Малої Азії, Аттики й Гераклеї Понтійської. Вони та їхні нащадки протягом усієї епохи становили абсолютно переважаючу групу населення з добре розвиненим національним самоусвідомленням. Так, майже через 700 років після заснування Ольвії її мешканці, незважаючи на скіфський вигляд свого вбрання, добре знали “Іліаду” Гомера, а дехто – й твори Платона, зберігали, хоч і не зовсім чисту після тривалого спілкування з кочовим оточенням, грецьку мову.

З перших століть нової ери чисельність представників місцевого населення в античних містах зростає. У сільських округах у кількісному відношенні варварський елемент був ще більший – це скіфи, фракійці, синди, меоти, пізніше сармати й черняхівці. У новому для них середовищі всі вони звичайно еллінізувалися, що відбилося не лише в їхній матеріальній культурі, а й у творах давньогрецьких авторів.

Ніконій. Назва міста походить, можливо, від імені ойкіста (відповідальний за переселення). Розташовувалося воно на лівому березі Дністровського лиману, поблизу сучасного с. Роксолани Одеської області. Заснований переселенцями з Іонії в останній третині VI ст. до н. е., Ніконій являв собою невеликий поліс, що складався із власне міста і близько десятка лівобережних сільських поселень. Основу економіки становило землеробство. У V ст. до н. е. Ніконій випускав власну литу монету із зображенням сови. Підтримував торговельні зв'язки з містами Іонії, Аттики, острівною Грецією, південнопонтійськими містами, а особливо з Істрією та Ольвією. На другу половину V – IV ст. до н. е. припадає розквіт міста, коли зводяться оборонні споруди. У другій половині IV ст. до н. е. Ніконій занепадає, що пов'язане, ймовірно, з діями полководця Александра Македонського – Зопіріона. У III – II ст. до н. е. занепад посилюється, а з нашествям галатів та інших варварських племен місто остаточно гине. В I–IV ст. н. е. життя в ньому відновлюється, проте цей період вченими майже не досліджений.

Тіра. Назва міста походить від грецької назви Дністра – Тірас. Місцерозташування залишків Тіри – околиця сучасного Білгорода-Дністровського Одеської області. Колонія заснована вихідцями з Мілета наприкінці VI – на початку V ст. до н. е. Час першого розквіту міста починається з V ст. до н. е. і триває до III ст. до н. е. З кінця II ст. до н. е. входила до складу Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора. За римського імператора Доміціана (81–96 рр. н. е.) увійшла до складу Нижньої Мезії; з II ст. н. е. в Тірі розміщуються підрозділи римського війська. В середині III ст. н. е. Тіра виходить із провінції Нижня Мезія, й римський гарнізон залишає місто. Тоді ж воно зазнає нищівного руйнування готами, проте життя в ньому триває ще до 70-х

років IV ст. н. е. (у цей час тут мешкають, головним чином, вихідці з черняхівських племен).

Населення Тіри займалося переважно посередницькою торгівлею, сільським господарством, скотарством, меншою мірою – ремеслами. Подібно до інших полісів, Тіра мала сільську округу. В елліністичну епоху (IV–III ст. до н. е.) на узбережжях Дністровського лиману налічувалося близько 80 сільських поселень. В основному, тут вирощували зерно, ловили рибу, випасали худобу.

Борисфеніда (від грецької назви Дніпра – Борисфен). Грецьке поселення на півострові (нині острів) Березань, засноване у другій половині VII ст. до н. е. На певній стадії свого розвитку це поселення було полісом, який згодом був перенесений до іншого поселення, що одержало назву Ольвія. У першій половині VI ст. до н. е. на берегах лиману виникають численні невеликі поселення, що становили сільську округу Борисфеніди. Остання повнокровно існує й у V ст. до н. е., а з кінця IV ст. до н. е. життя в ній завмирає на тривалий час і відроджується лише в перші століття нової ери. Починаючи з останньої чверті VI ст. до н. е., Борисфеніда входила до складу Ольвійської держави й загинула разом з Ольвією.

Ольвія (давньогрецькою мовою означає “щаслива”) – осередок Ольвійської держави. Розташована на правому березі Південнобузького лиману біля сучасного с. Парутине Очаківського району Миколаївської області. Заснована близько середини VI ст. до н. е. вихідцями з Мілета і проіснувала до середини III ст. н. е. Після цього життя в Ольвії ледь жевріло до початку IV ст. до н. е., але на той час вона вже остаточно втратила риси, притаманні античному центру. На етапі свого розквіту – наприкінці IV – у III ст. до н. е. – Ольвія займала територію площею близько 55 га, чисельність її мешканців становила близько 20 тис.

Ольвія вже у V ст. до н. е., коли її відвідав Геродот, була великим містом. Частина її мешканців займалася сільським господарством: у цей час сільська округа Ольвії займала узбережжя Дністровського, Південнобузького, Березанського й Сосицького лиманів, а також Кінбурнський півострів. Загальна кількість сільських поселень на різних етапах існування держави наближалася до двохсот.

Ольвійська кераміка і написи свідчать про постійні й міцні торгові зв'язки Ольвії з іншими причорноморськими містами й середземноморськими полісами. Значна частина товарів, що ввозилися в Ольвію з Греції, перепродувалася місцевому населенню або обмінювалася на зерно та інші продукти. Ольвіополіти, у свою чергу, ввозили в Грецію хліб, сировину і рабів. Ольвійська держава мала власні гроші.

У 331 р до н. е. полководець Александра Македонського Зопіріон на чолі 30-тисячного війська оточив Ольвію з метою підкорити цей поліс, що займав вигідне стратегічне становище. Щоб запобігти цьому, ольвіополіти відпустили

на волю рабів, дали громадянські права іноземцям, полегшили становище боржникам. Зміцнивши завдяки цьому військо, вони відбили напад македонців.

У II ст. до н. е. Ольвія опиняється під протекторатом царя Малої Скіфії (в Криму) Скілура. З кінця II ст. до н. е. по 70-ті роки I ст. до н. е. вона перебувала під владою Мітрідата VI Євпатора. Після цього місто остаточно занепало й було добите гето-дакійськими племенами під проводом Бурбесті приблизно у 55 р. до н. е. Однак, уже наприкінці I ст. до н. е. розпочинається поступове відродження Ольвії та поселень її сільської округи. У цей час територія городища скоротилася майже втриє, його забудова була скупченою й загалом бідною.

Про тогочасний вигляд Ольвії та її жителів, котрі носили варварське вбрання, але розмовляли грецькою мовою, знали Гомера і вважали себе нащадками перших колоністів, дізнаємося з повідомлення ритора з Віфінії Діона Христом, який побував тут у 99/100 р. н. е.: “Місто борисфенітів щодо величини не відповідає своїй колишній славі внаслідок неодноразових руйнувань і воєн; перебуваючи вже давно серед варварів і при тому чи не найвойовничіших, воно постійно зазнає нападів і кілька разів уже було здобуте ворогами; останнє і найсильніше спустошення його було не більш як 150 років тому: гети взяли і його, й інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії. Внаслідок цього справи тамтешніх еллінів дуже занепали: одні міста зовсім не були відбудовані, інші – в поганому вигляді, і при цьому ринула в них сила-силенна варварів. Багато вчинено було загарбань у багатьох частинах еллінського світу, розсіяного по різних місцях. Після розгрому борисфеніти знову заселили місто, – як мені здається, на бажання скіфів, котрим були потрібні торгівля й відвідини еллінів, що після зруйнування міста перестали приїжджати туди, бо не знаходили там одноплемінників, які могли б їх прийняти, а самі скіфи не бажали й не вміли влаштувати їм торговельне місце за еллінським взірцем. Про колишнє розорення свідчать поганий вигляд будинків і тісне розміщення міста на невеликому просторі: воно прибудоване лише до невеликої частини колишньої міської межі, де ще залишається кілька веж, які не відповідають ні величині, ні силі нинішнього міста; простір між ними тісно забудований будиночками майже без проміжків і обнесений дуже низенькою й неміцною стінкою. Деякі вежі стоять так далеко від заселеної нині місцевості, що не можна навіть увийти собі, щоб вони належали одному місту. Все це – явні ознаки його розорення і потім ще те, що в храмах не залишилось жодної цілої статуї, але всі вони понівечені, як і ті, що були на надгробних пам’ятниках”.

Близько середини I ст. н. е. Ольвія потрапляє в залежність від скіфських або сарматських царів Фарзоя та Інсімея, проте незабаром звільняється. В середині II ст. н. е., за римського імператора Антоніна Пія (138–161 рр.), римські провінційні війська будують тут цитадель і розміщують у ній свою залозу, а за імператора Септимія Севера (193–211 рр.) місто увійшло до складу Нижньої Мезії. II – перша половина III ст. н. е. стали періодом найвищого розквіту Ольвії

римської доби. Від цих часів збереглися рештки захисних мурів, житлових будинків, гончарних печей, споруд цитаделі. У середовищі ольвіополітів збільшується кількість вихідців з варварського оточення, а в побуті зміцнюється потяг до всього римського. Проте й у складі Нижньої Мезії Ольвія зберігала свою автономію, карбувала власну монету, торгувала з античним світом і навколишніми племенами. У 40-ві й потім у 70-ті роки III ст. н. е. Ольвія зазнає навали готів; римська залоза кидає її напризволяще. Серед руїн міста ще деякий час – до першої половини IV ст. н. е. – мешкають нечисленні жителі, до складу яких потрапляють і вихідці з черняхівських племен. Життя в Ольвії остаточно завмирає не пізніше другої чверті IV ст. н. е.

Херсонес. Назва походить від грецького слова “півострів”. Руїни цього античного міста розташовані на околиці Севастополя. Херсонес заснований у 422/421 р. до н. е. вихідцями з Гераклеї Понтійської. Ще раніше – наприкінці VI ст. до н. е. – тут існувало невелике іонійське поселення. Херсонес – одне з трьох великих античних північнопричорноморських міст, які дожили до пізнього середньовіччя. Розквіт держави припадає на кінець IV – III ст. до н. е. Територія самого Херсонеса досягала 33 га (частина міста нині зруйнована морем), а населення становило не менш як 15 тис. жителів. Місто мало добре укріплений порт, а в римські часи – цитадель. Окрім Гераклеїського, тобто Керченського півострова Херсонесу належали також землі на західному узбережжі Криму, де він у IV ст. до н. е. підкорив іонійську колонію Керкінітіду та заснував нове місто – Калос Лімен (Прекрасна Гавань).

На відміну від Ольвії, основну роль в економічному житті Херсонеса відігравала не стільки торгівля, скільки сільське господарство – землеробство, виноробство, скотарство, а також рибальський та соляний промисли. Господарство Херсонеса у IV ст. до н. е. вже мало риси товарного виробництва. Частина сільськогосподарської продукції йшла на ринок. З Херсонеса вивозилися вино, сіль, риба, ввозилися, головним чином, вироби художнього ремесла, зброя, тканини. Завдяки торгівлі у херсонеситів встановилися особливо міцні зв’язки з їхньою метрополією Гераклеєю, островами Родосом, Фасосом та іншими торговими містами.

До наших днів дійшов текст херсонеських громадян. Він датується кінцем VI – початком V ст. до н. е. Це була не проста присяга, що виголошувалася грецькими юнаками при отриманні громадянських прав, а скоріше надзвичайна клятва, викликана якимись дуже тривожними обставинами, можливо, внутрішньополітичного характеру: “Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, територією та укріпленими пунктами херсонесців.

Я буду однодумним щодо порятунку і свободи держави та громадян і не зраджу Херсонеса, Керкінітіди, Калос Лімена та інших укріплених пунктів і решти території, якою херсонесці управляють чи управляли, нічого нікому не зраджу, ні елліну, ні варвару, але оберігатиму все це для херсонеського народу.

Я не звалюватиму демократичного ладу й не дозволю цього тому, хто зраджує і звалює, й не потаю цього, але доведу до відома державних службових осіб.

Я буду ворогом тому, хто замишляє і зраджує чи відділяє Херсонес або Керкінітіду, або Калос Лімен, або укріплені пункти й територію херсонесців.

Я служитиму народові й радитиму йому найкраще і найсправедливіше для держави і громадян.

Я оберігатиму для народу састер і не розголошуватиму нічого з потаємного ні елліну, ні варвару, що може зашкодити державі.

Я не даватиму або прийматиму дарів на шкоду державі й громадянам.

Я не замишлятиму ніякої несправедливої справи проти будь-кого з громадян, що не відпали, і не дозволю цього й не потаю цього, але доведу до відома й на суді подам голос за законами.

Я не укладатиму змови ні проти херсонеської громади, ні проти будь-кого з громадян, хто не оголошений ворогом народу; якщо я вступив із кимось у змову або пов'язаний будь-якою клятвою чи закляттям, то краще буде мені і моїм близьким порушити його (обрив у тексті).

Якщо я довідаюся про якусь змову, що існує або зароджується, я доведу про це до відома службових осіб.

Хліб, який звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в будь-яке інше місце, а тільки в Херсонес.

Зевс, Гея, Геліос, Діва, божества олімпійські! Тому, хто перебуває в усюму цьому, хай буде благо мені самому і потомству й тому, що мені належить, а тому, хто не перебуває, хай буде зле й мені самому, й потомству, й тому, що мені належить, і хай ні земля, ні море не приносять мені плоду, хай жінки не розроджуються благополучно...”(кінець тексту не зберігся).

У 179 р. до н. е. Херсонес уклав угоду про “дружбу” з царем Понтійської держави Фарнаком I. Однак уже в середині II ст. до н. е. Північно-Західний Крим опинився під владою скіфів. У боротьбі проти них Херсонес звернувся за допомогою до Мітрідата VI Євпатора. Під час походів Мітрідатового полководця Діофанта на скіфів (110 – 108 рр. до н. е.) Херсонес було звільнено від їхньої залежності. Але після цього місто потрапляє під зверхність Боспорської держави, якої позбавляється за допомогою Риму лише в другій половині I ст. до н. е. Після цього в Херсонесі розміщується римський гарнізон. Неповдалі від Херсонеса, в Хараксі римські війська збудували фортецю, від якої до наших днів збереглися рештки фортечних мурів, терми, німфей.

Після економічної кризи, пережитої на рубежі ер, у Херсонесі розпочинається новий етап піднесення: розвиваються ремесла, торгівля, виноробство, рибальство. Однак, незабаром справи пішли на гірше: вже у третій чверті III ст. н. е. з Херсонеса виводяться римські війська, припиняється карбування власної монети; в економіці спостерігається повний занепад. Та, незважаючи на це, ще й у IV ст. н. е. місто було одним із досить укріплених центрів оборонної систе-

ми Римської імперії на її східних кордонах. У 70-ті роки IV ст. н. е. Херсонес зазнав гунської навали, після чого продовжував існувати у складі Візантійської імперії.

Керкінітіда (від імені ойкіста або назви затоки в Західному Криму). Заснована наприкінці VI ст. до н. е. (на місці сучасної Євпаторії) вихідцями з Іонії. Перед входженням до складу Херсонеської держави була звичайним полісом. У середині II ст. до н. е. Керкінітіду захопили скіфи, від влади яких наприкінці цього століття її звільнив Діофант. Життя тут тривало до I–II ст. н. е., але населення тоді було вже переважно скіфським. Розквіт міста припадає на V – III ст. до н. е., коли територія його становила близько 8 га. Населення займалося землеробством, рибальством, торгівлею.

Калос Лімен (сучасне смт Чорноморське) засноване у IV ст. до н. е. херсонесцями. Як і Керкінітіду, місто у другій половині II ст. до н. е. захопили скіфи, від яких його звільнив Діофант. Місто площею близько 4 га було оточене мурами й вежами. Калос Лімен продовжує існувати й у I – II ст. н. е. І Керкінітіда, й Калос Лімен, які входили до складу Херсонеса, мали власні сільські округи.

Боспорська держава. Розташовувалася по обидва боки Керченської протоки, яку греки назвали Боспор Кіммерійський. Головним містом була Пантікапей (сучасна Керч), але столицею вважалася Фанагорія (біля сучасного селища Сінне Краснодарського краю). До утворення Боспорської держави у V ст. до н. е. існуючі на її території грецькі міста Пантікапей, Феодосія, Німфей, Мірмекій, Тірітака, Порфмій, Гермонасса, Горгіппія, Келпи здебільшого були звичайними полісними структурами. Певну полісну самостійність вони зберегли й після включення їх до Боспорського царства. У 480 р. до н. е. Боспором починає правити династія Археанактидів, яку в 438 р. до н. е. змінює династія Спартокідів. На етапі найвищого піднесення держави (IV ст. до н. е.) її територія обіймала Керченський і Таманський півострови, Східне Приазов'я, пониззя Кубані, а також дельту Дону – тут було засноване поселення для греко-варварської торгівлі (тепер тут станиця Єлизаветская Ростовської області), а згодом – і місто Танаїс (поблизу сучасного села Недвигівка тієї ж області).

До складу Боспору входили не тільки античні міста, а й місцеві племена – синди, меоти, торети, дарданії та ін. Формально влада Спартокідів мала монархічний характер. Проте центральній владі доводилося рахуватися як з грецькими містами, що зберігали урізану автономію, так і з місцевими племінними традиціями. Це наклало на державний устрій Боспору риси двоїстості. Спартокіди офіційно іменували себе архонтами щодо античних міст і царями по відношенню до підкорених племен.

Поступово до складу панівного класу поряд з вищим прошарком грецького населення увійшли і представники місцевої племінної знаті. Таким чином, Боспор став вже не грецькою, а греко-варварською державою, що наклало відбиток на всі сторони її економічного, соціального й культурного життя. У цьому відношенні Боспор мав багато спільних рис з державами пізні-

елліністичної епохи. Наприкінці IV ст. до н. е. Боспорське царство було вже великою державою, що претендувала на об'єднання під своєю владою всього Північного Причорномор'я.

У IV ст. до н. е. Боспорське царство здійснювало торгівлю зі всім еллінським світом, проте головним торговим партнером для нього залишилися Афіни. Щорічний експорт боспорського хліба в Афіни досягав за царя Левкона I (389–349 рр. до н. е.) 400 тис. медимнів (16,5 тис. т). У свою чергу, з Афін та з інших міст Греції ввозилися тканини, вино, оливкова олія, ювелірні вироби тощо. Основу боспорської економіки складало також сільське господарство. Родючі землі Східного Криму, Придоння й пониззя Кубані оброблялися місцевим населенням і греками. Поряд із землеробством, були розвинуті скотарство, ремесло, рибальство.

У середині II ст. до н. е. держава переживає економічну кризу, яка наприкінці століття загострюється повстанням рабів під проводом Савмака (107 р. до н. е.). У ці справи втручається Мітрідат VI Євпатор, внаслідок чого Боспор підпадає під зверхність Понтійського царства. У 63 р. до н. е. Фанагорія повстає проти Мітрідата. До неї приєднуються Пантікапей, Німфей, Феодосія, Херсонес. Боспор перемагає, однак відразу опиняється в залежності від Риму. Політична ситуація втрачає стабільність: за імператора Нерона (54–68 рр. н. е.) мала місце спроба зробити Боспор римською провінцією, а в останній чверті I ст. н. е. він стає васалом Риму. Були ліквідовані автономія та полісні форми правління, вся влада зосереджується в руках царя. Відтоді аж до середини III ст. н. е. спостерігається економічне піднесення Боспору, після чого знову розпочинається воєнно-політична й економічна криза, яка завершується з гунською навалою (375 р.) загибеллю Боспору як держави. Згодом у Пантікапей, Феодосії та інших містах поширюються впливи Візантії.

Релігійні вірування колоністів були такими ж, як у Греції. Ті самі боги наділялися тими ж людськими рисами; життя їхнє теж описується в численних міфах, частина яких пов'язана з Північним Причорномор'ям. Зокрема, з пригодами Ахілла та Іфігенії пов'язуються такі місцевості, як о. Левка (нині Зміїний) і Тендрівська коса, яку греки називали Ахілловим дромом (бігом). Міфологічні сюжети й персонажі, так само як у Греції, широко відображалися в скульптурі, рельєфах, архітектурних деталях, монетах, прикрасах, фресках і мозаїках.

У VI – I ст. до н. е. найзначнішим з усіх божеств у Північному Причорномор'ї був Аполлон. Він мав різні функції. Так, він вважався покровителем колоністів, організатором нових полісів, захисником від небезпек. Цього бога шанувували під багатьма епітетами. Найпоширеніший з них – Аполлон Лікей, а в Ольвії, крім того, існував і культ Аполлона Дельфінія. Останній був головним богом у Гермонасі. Великого значення набули культу Зевса, Афін, Артеміді, Афродіти, Гермеса, що теж іменувалися різними епітетами. Зевса, наприклад, називали Сотером (Рятівником), Гепархом (Родоначалником), Басилевсом (Царем), Елевтерієм (Визволителем); Артеміді – Агротерою

(Сільською), Парфенос (Дівою); Афродіту – Уранією (Небесною), Глікеєю (Медосолоджою). У Боспорській державі найпопулярнішим став культ Афродіти Уранії, в Ольвії й Тірі – культ Афіні, в Херсонесі – Діви, тобто Артеміді Парфенос. Багато культів стосувалося сільського господарства – Деметри, Кібели, Діоніса. Вшановувалися також божества, пов'язані з певною місцевістю – річками (Тірас, Гіпаніс, Борисфен) або містом (Херсонес). Поряд із культурами божеств існували й культу героїв, зокрема, Ахілла й Геракла. Інші божества та герої грецького пантеону також були відомі в Північному Причорномор'ї, але не набули загального значення. Між північнопричорноморськими містами й такими святилищами Греції, як Дельфи, Делос, Елевсин, існували досить тісні зв'язки.

Культути відправлялися у святилищах, храмах та на вівтарях, у житлових будинках, в адміністративних будівлях, у печерах. Відомі культові ділянки – теменоси – на Березані, в Ольвії, Німфеї, залишки храмів у різних містах і всюди – залишки вівтарів. Острів Левка за 40 км від гирла Дунаю греки ще називали островом Ахілла. На цьому невеличкому шматочку суші громадяни Ольвії побудували храм, де, як свідчать античні автори, були зосереджені великі багатства. Адже кожен моряк чи просто мандрівник, пропливаючи повз острів, вважав своїм обов'язком побувати на ньому і принести жертву володарю Чорного моря та всього причорноморського краю – Ахіллу.

З приходом у Північне Причорномор'я римських військ повсюдно утверджуються культу римських імператорів, фракійських, малоазійських, єгипетських божеств – Сабазія, Мітри, Серапіса, Ісиди та ін. Набувають деякого поширення також пізньюскіфські й сарматські культу родючості. У перші століття нової ери значного розповсюдження у Боспорі набула релігійна спільнота – фіасів, члени якої сповідували культ “бога найвищого”. Це сприяло становленню тут наприкінці III ст. н. е. християнства. У IV ст. відбувається християнізація Херсонеса, однак поряд із цим у ньому ще тривалий час функціонували окремі античні культути.

На честь божеств, зокрема Аполлона, Діоніса, Артеміді, проводилися різні свята і спортивні ігри: Ахіллеї на Тендрівській косі, Гермей в Горгіппії, ігри на честь Аполлона в Гермонасі та ін. Любов до спорту елліно-колоністи зберегли і в своїй новій батьківщині, про що свідчать письмові документи та численні археологічні знахідки. Особливо багато даних про розвиток спорту і спортивні змагання збереглося в Ольвії.

За повідомленням грецького вченого Павсанія, автора твору “Опис Еллади”, для населених пунктів, які претендували на звання міста, вважалася обов'язковою наявність гімнасії або театру. У містах будувалися спеціальні приміщення, де тренувалися і змагалися спортсмени, – гімнасії та палестри. Палестри вважалися школою першого ступеня, до якої віддавали 6-7-річних хлопчиків. Протягом трьох років вони займалися іграми і фізичними вправами, знайомилися з музикою, епосом, поезією, вчилися читати і писати. Старі

переводили в гімнасій, де молодь, окрім навчання, займалася боротьбою, легкою атлетикою та іншими видами спорту.

Як і в метрополії, в північнопричорноморських містах також будувалися спеціальні приміщення, де проводилися тренування й змагання – гімнасії та палестри. Писемні джерела й археологічні знахідки свідчать про наявність гімнасій в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії. В Ольвії протягом її майже тисячолітнього існування функціонувало кілька гімнасій. Керували гімнасіями і палестрами гімнасіархи. Ця посада вважалася почесною і прирівнювалася до найвищих посад у державі. Педагоги цих навчальних закладів вибиралися народними зборами терміном на один рік.

Першим педагогом, згідно з легендами, був мудрий кентавр Хірон, який навчив атлетиці юних Ахілла, Кастора, Полідевка, Амфіарая і багатьох інших прославлених персонажів еллінської міфології й епосу – тих, хто пізніше брав участь у Троянській війні і плавав на кораблі “Арго” за золотим руном у Колхиду. Хірона вшановували також і північнопричорноморські греки, особливо жителі Ольвії. Адже Ахілл – один із найулюбленіших вихованців Хірона – був покровителем ольвійського поліса. Цікаво, що Хірона поважали навіть скіфи. Про це свідчить скляний медальйон із його зображенням, знайдений у скіфському кургані біля с. Привільне на Херсонщині. Сусідство Скіфії сприяло поширенню серед колоністів видів спорту, запозичених у місцевого населення. Одним із них була стрільба із скіфського лука.

Ольвійські і подібні їм змагання в античних містах на північних берегах Понту мали загальнодержавний характер. За своїм змістом вони були приблизно такими ж, як подібні ігри на честь богів і героїв Еллади. Коли в Ольвії почали проводитися урочистості на честь Ахілла, на Тендрівській косі також влаштовувалися різного роду змагання. Їх організація приписується самому Ахіллу. Так, Помпоній Мела, римський географ, який жив у I ст. н. е., повідомляючи про перші змагання на Тендрі, пише: “Існує повір'я про те, що Ахілл, вийшовши в Понт з готовим до війни флотом, відзначив тут свій успіх змаганнями та іграми і, що під час перепочинку між боями, він та його товариші вправлялися тут з бігу”. Декрет на честь ольвійського громадянина Нікерата свідчить, що кінні змагання на Ахіллесовому бігу (Тендрівська коса) почалися за порадою Дельфійського оракула. У змаганнях на честь Ахілла брали участь не тільки мешканці Ольвії, але й громадяни інших держав, у тому числі й вихідці із Середземномор'я.

Будівельна справа у Північному Причорномор'ї не поступалася перед метрополіями. Вже наприкінці VI – початку V ст. до н. е. у містах виникають перші монументальні споруди – храми. Міста обносяться фортечними мурами, що склалися зі стін та веж, на агорах з'являються торговельні, адміністративні й громадські будівлі. Найвишого розвитку архітектура досягає в елліністичні часи, коли міста набувають типового для античної Греції вигля-

Характер забудови найкраще простежується в Ольвії. Центром її була агора – головна міська площа, поряд з якою розташовувалася культова ділянка – теменос. У Пантікапеї та Мірмекії найвищі місця мали додаткові укріплення – над містом підносився акрополь. Житлові будинки мали різну площу – від кількох десятків до 500 і більше квадратних метрів. Подвір'я – головне місце життєдіяльності сім'ї – з одного або з кількох боків оточувалося критими приміщеннями. Будинки зазвичай поділялися на дві частини – чоловічу й жіночу. Стіни зводилися з каменю або сирійської цегли, розмальовувалися фресками.

Херсонес від самого початку свого існування мав єдине регулярне прямокутне планування. Ширина вулиць – близько 4-6,5 м. Біля головної поздовжньої вулиці розміщувалися агора, теменос та інші споруди громадського й культового призначення. Місто було обнесене міцними захисними мурами, що збереглися до нашого часу, на висоту близько 10 м. Особливий інтерес становлять кругла в плані вежа Зенона й головна брама міста. Відкриті залишки театру, а також велика кількість архітектурних деталей (головним чином дорійського, та іонійського ордерів), які дають змогу реконструювати деякі культові споруди, зокрема вівтар Пасіада й фасад храму Афродіти.

Серед архітектурних пам'яток найкраще збереглися поховальні споруди. З-поміж них боспорські нерідко є шедеврами античної архітектури. Це, зокрема, склепи IV ст. до н. е. Золотого й Царського курганів із величними уступчастими склепіннями, цілий ряд розписаних склепів. У перші століття нової ери принципових змін в архітектурі північнопричорноморських міст не відбувається. Із новацій слід відмітити появу цитаделей, терм, випаленої цегли. У цілому, знижується якість будівельних споруд.

Подібно до Греції, у Північному Причорномор'ї існували всі основні категорії мистецької діяльності: скульптура, живопис, виготовлення прикрас, розписування посуду тощо. На стелах і в розписах склепів відкриті зображення музикантів та їхніх інструментів. Відомі знахідки трагічних і комічних теракотових масок місцевого виробництва. Високому рівневі довершеності й майстерності північнопричорноморських митців сприяли тісні контакти із Середземномор'ям. Однак, у ході самостійного розвитку місцевої античної традиції та в контакті з традиціями навколишніх племен, тут виробилися і значні відмінності. Особливо яскраво це відбилася в скульптурі і монументальному живописі.

З усіх видів мистецтва найкраще представлена скульптура – статуї, що встановлювалися на теменосах, у храмах або на агорах. Відома також велика кількість скульптур малих форм – статуетки, рельєфи, стели. Статуетки звичайно, прикрашали приміщення, рельєфи розміщувалися на фронтонах, фризах і карнизах ордерних споруд, зокрема храмів. У перші століття нової ери поширюються рельєфно оздоблені, а також антропо- чи зооморфні посудини. Стели з рельєфними зображеннями найбільше притаманні некрополям.

У скульптурі малих форм панувала теракота. Вона надходила до Північного Причорномор'я з Іонії, Аттики та інших грецьких міст. Початок власного виготовлення скульптури припадає на V ст. до н. е. Саме у місцевих творах найвиразніше виробився власний реалістичний стиль. Митці класичного та елліністичного періодів прагнули до індивідуалізації та конкретизації образів. Їм була властива художня майстерність, яка мало чим поступалася аналогічним творам з Еллади. З кінця елліністичного періоду та в перші століття нової ери інтерес до зображення людей послаблюється, з'являються схематичність, умовність і недбалість моделювання, що нерідко межує із примітивізмом. Простежуються риси не тільки мистецької деградації, а й варваризації.

Значного розвитку досяг монументальний живопис у техніці фрески або енкаустики. До нас дійшли залишки розписів стін будинків Ольвії, Херсонеса, Пантікапея, Фанагорії. У Херсонесі й Боспорі були популярні розписи поховальних стел і кам'яних склепів. Живопис застосовувався також на фасадах храмових та інших споруд, де окремі елементи фасадів фарбували в різні кольори, найчастіше у червоний та синій.

Розписи надгробних стел і поховальних стел були орнаментальними й сюжетними. Серед останніх широко використовувалися міфологічні теми, жанрові сценки з реального або потойбічного життя. Відомі також живописні портрети та зображення тварин. У розписах поховальних камер склепів Боспора виділяються три стилі. Найраніший – структурний, що імітував кам'яну кладку. Цей стиль з'являється у IV ст. до н. е., а з кінця I ст. до н. е. збагачується сюжетними зображеннями. У I ст. н. е. виникає квітковий стиль; у II ст. н. е. поширюється інкрустаційний стиль, коли у структурну основу розпису вводяться кольорові геометричні фігури. У II ст. н. е. всі стилі об'єднуються.

До монументального живопису необхідно також віднести мозаїчну підлогу андронів (чоловічої половини) у житлових будинках. Вона робилася з різнокольорової гальки на цементному розчині й мала як орнаментально-геометричний, так і сюжетний характер.

Значне місце у побуті північнопричорноморських греків посідав розписний керамічний посуд. Найбільша кількість його зразків, що дійшли до нас, – середземноморського виробництва. Місцеве виробництво розписної кераміки починається лише наприкінці IV ст. до н. е. У розписі переважали геометричні й рослинні орнаменти; іноді присутні сюжетні сцени.

Високого рівня довершеності досяг такий вид прикладного мистецтва, як тореутика – виготовлення високохудожніх металевих прикрас у техніці лиття й карбування. Вони нерідко прикрашалися зерню, філігранню, кольоровою емаллю. Саме майстри Ольвії та Боспору є авторами більшості бронзових, срібних, електрових, золотих виробів (обручок, підвісок, чаш, дзеркал, гребенів, а також знаменитої пекторалі з Товстої Могили), що їх археологи знаходять у багатьох скіфських похованнях.

Стосовно наукової діяльності в північнопричорноморських державах дані дуже обмежені, але все ж рівень науки в регіоні загалом відповідав рівневі тих часів. Всі науково-технічні досягнення античного світу були тут відомі й активно застосовувалися. Найяскравіше це проявилось в інженерно-будівельній справі. При розкопках міст неодноразово зустрічалися бронзові медичні інструменти.

Нам відомі імена вчених, які народилися у Північному Причорномор'ї або жили і працювали тут. Уродженцями Ольвії були філософ Біон Борисфеніт, софіст та історик Посідоній Ольвіополіт; родом з Боспору були філософи Сфер Боспорський, Смікр, Стратонік. У III ст. до н. е. у Херсонесі жив історик Сіріск, який зібрав і літературно опрацював розповіді про чудеса богині Діви. Його земляком був філософ Діфіл. Велика кількість північнопричорноморських філософів свідчить про обізнаність колоністів з філософськими течіями Греції. Про це свідчить і Діон Хрисостом, який зауважив знайомство ольвіополітів із творами Платона.

Таким чином, процес античної колонізації Північного Причорномор'я був тривалим у часі та мав великий вплив на місцеве населення. Залучення місцевого варварського населення до сфери торговельної діяльності греків, до політичних стосунків – чи то в межах союзницьких відносин і навіть об'єднань (Боспорська держава), чи то у вигляді стягування кочовиками данини з античних міст (Ольвія) або навіть військової конфронтації, – все це не могло не позначитися на соціально-економічному, політичному, культурному розвитку цього населення. Під безпосереднім впливом античних полісів у скіфів формувалася своя державність, виникали міста й поселення з рисами, притаманними грецькій містобудівній традиції. Місцеве населення використовувало античну кераміку, прикраси тощо.

На заключному етапі античної колонізації Північного Причорномор'я почалися контакти греків з ранніми слов'янами, що наблизило цивілізаційні центри до первісного населення. З віддаленої периферії південь України перетворюється на ближню. Разом із упродовженням заліза це надало новий імпульс розвитку місцевої людності, оскільки з'явилися не лише нові можливості для отримання додаткового продукту, а й стимули для цього – сильні партнери для обміну, зокрема для утворення престижних речей.

У науковому плані період античності на нашій території не лише має велике значення для вивчення археологами античних міст, взаємозв'язків грецького та місцевого населення, а й, по суті, починає писемну історію України. Завдяки стародавнім грекам до нас дійшли описи тогочасної природи та географії Півдня України, звичаїв, господарства, культури місцевих племен тощо.

Зміст

Розділ I. Становлення людського суспільства та його культури	3
Культура первісного суспільства	3
Скіфо-сарматська епоха на півдні України	94
Розділ II. Стародавні цивілізації Сходу	113
Культура Стародавнього Сходу	113
Культура Месопотамії	151
Хеттська культура	181
Фінікійська культура	187
Культура Стародавньої Палестини	194
Культура Стародавнього Ірану	210
Розділ III. Антична культура	223
Культура Стародавньої Греції	223
Антична колонізація Північного Причорномор'я	377

Косянчук Л.Г.

Історія української та світової культури.

Обкладинка художника Шпак Л.Є

НБ ПНУС

636856

Гарнітура Times. Друк офсетний. Папір офсетний.
Умовно-друк. арк. 22,78. Облік. вид- арк. 29,63. Зам. № 98.
СМП "Астон" м.Тернопіль,
вул. Гайова, 8 тел. (0352) 22-71-36

Віддруковано в ТОВ "Гал-Друк" м.Тернопіль вул. Гайова, 8